

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2024 (№6/qosımsha)

ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayman baslap shuga basladi

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ
BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR
MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilmiy-metodikaliq jurnal

Ajiniyaz Qosibay ulmın 200 jilhgına arnaladı

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Ajiniyoz Qo'siboy o'g'lining 200 yilligiga bag'ishlanadi

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Посвящается 200-летию Ажинияза Косыбая угли.

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

200 years jubilee of Ajiniyaz son of Qosibay

№6/qosimsha

**Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáti
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: QODIROV Q. – NMPI rektori
Bas redaktor: PAZÍLOV A.**

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

f.i.k., doc. **Abdiev A.** (Nókis);
tex.i.d., prof. **Ayimbetov I.** (Nókis);
b.i.d., prof. **Ajiev A.** (Nókis);
yu.i.k., doc. **Allamuratov A.** (Nókis);
t.i.d. (DSc), doc. **Bazarbaev R.** (Nókis);
filos.i.d., prof. **Berdimuratova A.** (Nókis);
f-m.i.d., doc. **Dawletmuratov B.** (Nókis);
p.i.k., doc. **Darmenov J.** (Nókis);
e.i.f.d. (PhD), doc. **Eshimbetov U.** (Nókis);
b.i.k., doc. **Eshmuratov R.** (Nókis);
a/x.i.d., prof. **Jumamuratov A.** (Nókis);
b.i.d., doc. **Jumamuratov M.** (Nókis);
f-m.i.d., prof. **Ismailov Q.** (Nókis);
f-m.i.d., prof. **Kamalov A.** (Nókis);
tex.i.d., doc. **Qayipbergenov A.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), doc. **Kdirbaeva G.** (Nókis);
t.i.d., doc. **Qochanov B.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), doc. **Matyakupov S.** (Nókis);
f-m.i.d. (DSc), prof. **Otemuratov B.** (Nókis);
f-m.i.d. (DSc), prof. **Prenov B.** (Nókis);

tex.i.d., akad. **Reymov A.** (Nókis);
t.i.d., doc. **Sarıbaev M.** (Nókis);
tex.i.d. (DSc), prof. **Seytnazarov Q.** (Nókis);
g.i.d., prof. **Turdımambetov I.** (Nókis);
f-m.i.d., prof. **Yavidov B.** (Nókis);
ps.i.k., prof. **Elmuratova A.** (Nókis);
p.i.k., doc. **Jumabaev N.** (Nókis);
p.i.d., prof. **Jumasheva G.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Ibragimov Yu.** (Nókis);
f-m.i.f.d. (PhD), doc. **Kalxanov P.** (Nókis);
f.i.k., prof. **Kochanov Q.** (Nókis);
p.i.d. (DSc), doc. **Qodirov Q.A.** (Nókis);
p.i.d. (DSc), prof. **Qarlıbaeva G.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), prof. **Qurbanıyazov G.** (Nókis);
p.i.d. (DSc), prof. **Qurbanıyazova Z.** (Nókis);
p.i.k., doc. **Mamırbaeva D.** (Nókis);
p.i.k., prof. **Nauruzbaeva A.** (Nókis);
p.i.k., prof. **Pazılov A.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), doc. **Pirniyazova A.** (Nókis);
p.i.d., prof. **Utebaev T.** (Nókis);

**Q.Biysenbaev - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator**

Juwaplı redaktorlar:

f.i.d. (DSc), doc. **S.Matyakupov** – ózbek tili boyınsha
f.i.d. (DSc), doc. **G.Kdirbaeva** – rus hám inglis
tilleri boyınsha
Q.Biysenbaev – qaraqalpaq tili boyınsha

**Jurnaldın bul sanı Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı Keńesiniń
2024-jıl 18-noyabrdegi №3-sanlı májlisiniń
«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń 2024-jıl ushın
“Ájiniyaz Qosıbay ulınıń 200 jılıǵına arnaladı”
rubrikası menen qosımsha san shıǵarıw
haqqındaǵı qararı tiykarında járiyalanbaqta.**

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallımı» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jilda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgerilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 07-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındaǵı xabar hám ǵalaba kommunikacyalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministrler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

ЎЎИНИЯЗ ҚОСЫБАЙ УЛЫ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ҮЙРЕНИЛИҰ ДӘРЕЖЕСИ

А.П.Ажиниязова – стажёр оқытушы

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: адабиёт, шоир, олим, поэзия, изланиш, илимий тадқиқот.

Ключевые слова: литература, поэт, учёный, поэзия, исследования, научные исследования.

Key words: literature, poet, scientist, poetry, research, scientific research.

XIX әсирдеги қарақалпақ классик әдебиятының ири ўәкиллериниң бири Әжинияз Қосыбай улы болып, ол әдебиятымызда айрықша орынға ийе, уллы шайырлардың бири. Усы жылы шайырдың туўылғанына 200 жыл толды. Шайыр 1824-жылы Мойнақ районы аймағына қараслы «Қамыс бөгет» деген жерде орта дийхан хожалығында дүньяға келеди. Ол қарақалпақтың Қоңырат арысы ашамайлы урыўының сақыў тийресинен. Әжинияздың әкеси Қосыбай, оның әкеси Балтабек, арғы атасы Ақжигит өз дәўириниң батыр, саўатлы адамлары болған. Анасы Нәзийра сөзге шешен, диўар, ҳәзир жуўап, өткир пикирли адам болып халық даналықларын, нақыл-мақалларды, ушырма сөзлерди, дәстанларды, терме-толғаўларды, халық қосықларын жүдә жақсы билген. Ол өзиниң қунлы мийнетлери менен тек әдебияттануў илимине емес, ал, педагогика, дидактика, эстетика, философия сыяқлы бир қанша илимлердиң раўажланыўына үлкен үлес қосты. Шайырдың поэзиялық шығармалары бүгинги күнге шекем бир қанша аспектте изертленди. Атап айтқанда, К.Мәмбетов, Б.Қалимбетов, А.Муртазаев, Қ.Жаримбетов, Б.Генжемуратов, Г.Дәулетова сыяқлы әдебиятшылар өзлериниң илимий жұмысларында бахалы пикирлер билдиреди.

Хәр қандай шайыр өз халқының әдиўли перзенти болып есапланады. Демек, солай екен, ол биринши гезекте өз ўатанын, халқын жырлайды. Бул жыр ямаса қосық оның ең әпиўайы пикирлери емес, бәлки оның халық алдындағы парызы. Соның ушын да хәр қандай шайыр өз халқы алдында жуўап береді. Оның барлық қосықлары халыққа бағышланған болып жүрегинен қайнап шыққан жеке толғаныслары менен дөреген. Бундай толғаныслар оның қандай халық екенлигин де билдиреди. «Әжинияз XIX әсирде жасаған қарақалпақ классиклериниң ең оқымыслы ўәкиллериниң бири. Ол талантлы шайыр болуў менен бирге терең билимге де ийе болған билим хәм талант оның хақықый шайыр екенлигин ашып көрсеткен. Демек, Әжинияз қарақалпақ классиклери арасында айрықша тулға. Ол өзи жасаған дәўирде қарақалпақ халық поэзиясы менен күншығыс классиклериниң лирикасы терең синтезлей алған шайыр еди» [1:18] – деп К.Мәмбетов өзиниң илимий көзқарасларын билдиреди. Хақықатында да, шайыр өзиниң поэзиялық шығармалары арқалы өзиниң даналығын, билимлигин хәм саўатлылығын көрсетеди. Мысалы “Айрылса” қосығын алып қарайық

Ғош йигитиң дәўлеті бар башында,
Хәм ағасы, хәм иниси қасында,
Хәр ким өз елинде, тени тушында,
Жигит қәдири болмас, елден айрылса.

Шайырдың жоқарыда келтирилген қосық қатары арқалы соны аңлаў мүмкин, ер жигитиң дәўлеті өзиниң елинде екенлигин қосық қатарлары арқалы дәлиллейди. Заманның гәрдиши Ўатанды қандай ахўалға салмасын, халықтың мәрт азаматлары өзиниң ғамхорлығы, пидәйлығы менен елдиң абатлығы ушын хызмет етиўи лазым. Қанша заманлар өтсе де, туўылған жер, ата мекән, қәдирдан үлке ел ушын муқаддес болып қалабереди. Бұлбұлзибан шайыр Әжинияз буны өзиниң көркем сөзинде шеберлик пенен көрсете алған.

Әдебияттануўда шайырдың лирикасының поэтикасын үйренген илимпаз Б.Генжемуратов:

«Әжинияз дөреткен лирикалық қосықлар қарақалпақ әдебиятының тарийхына хәр қандай жаңа қубылыс сыпатында жаңа бир дүньяны алып келеди» [2:90] деп, шайырдың лирикасындағы өзгешеликке әдил баҳасын билдиреди. Шынында да, шайырдың лирикасында инсанға айрықша жигер бағышлаўшы үлкен күш бардай сезиледи. Өйткени, хәрбир қосық қатарында инсанның жан руўхына эстетикалық заўық бағышлаўшы тәсиршендик инсанды еркисиз өзине байлайды хәм тәсиршендикти арттырады. Бундай сөз дизбеклеринен шайырдың дурыс пайдалана билиўи оның саўатлылығының анық сәўлесі. Сөзимиздиң дәлили сыпатында шайырдың «Жақсы» қосығын келтирип өтиў орынлы.

Гийне қылып журтты таслап кеткеннен,
Қәдирин билмес жерде хызмет еткеннен,
Жат елдерде мүсапирлик шеккеннен,
Урып-соғып хорласа да ел жақсы.

“Жақсы” қосығы инсанға тәрбия беріў, оны Ўатанға мүнәсип етип тәрбиялаў бул үлкен машақатты талап етеди. Тәлим хәм тәрбия бул бир-биринен ажыратып болмайтуғын бирликлер есапланса, булардың екеўиниң уйғынлығын өзиниң поэзиялық шығармасында бере алған шайыр Әжинияз сөз устасы, шайырлардың султаны деп қаралса орынлы болады. Сөзлердиң сарасынан пайдаланып, инсан жанына еркинлик хәм тәрбиялылық бағышлаўшы шайырдың жоқардағы қосық қатарларында туўылған жерге болған инсанның мухаббаты менен бирге, өмирге болған дурыс тәрбия хәм көзқарас анағурлым өз сәўлесин тапқан десек асыра айтқан болмаймыз. Солай екен, шайыр өзиниң поэзиясы менен тек қарақалпақ әдебиятында емес, бәлким түркий халықлар әдебиятында да өз орнына ийе екенлигине гүман жоқ.

Белгили илимпаз Б.Қалимбетов: «Әжинияз өз дәўиринде сол замандағы әдалатсыз дәўирдеги мийнеткеш халықтың аўыр аўхалын жақсы түсиниў дәрежесине қолы жетти. Ол дүнядағы болған барлық оңбағанлық хәрәкетлерди өз көзи менен көрди. Ол халық мәпи ушын жан пидә еткен. Ерназар алакөз сыяқлы қарақалпақ халқының ел басқарған бийлерине мақтаныш пенен қарағанлығын» [3:128] өзиниң илимий мийнетинде айрықша атап өтеди. Расында да, шайырдың жасаған дәўири қыйыншылықларға толы дәўирге туўра келди. Басынан өткерген бундай қыйыншылықлар шайырдың терең муңлы, тәсирли қосықларды жазыўына түртки болды. Шайыр лирикасының хәрбир қатарында терең лиризм, өткир тәсиршендик сезиледи. Поэзияның өзи инсанға тәсиршендик бағышласа, Әжинияз шайырдың қосықлары бизге философиялық қыял, дидактикалық түсиник хәм педагогикалық шеберликти аңлатқандай сезиледи.

Қолына қәлем услаған барлығында шайыр деп болмайды. Халықтың хәсиретин жырлап, оның турмысы, бүгини хәм келешегин ойлап, жасларға терең жигер бағышлап жаратылған шығарма авторларын ғана шайыр, уллы бұлбұлзибан десек болады. Өйткени, бул пикирлеримиздиң бәршеси де Әжинияз шайыр шығармаларына тән қәсийетлер десек асыра айтқан болмаймыз.

Филология илимлериниң докторы Қ.Жәримбетов өзиниң «Ашық Зийўар» мийетинде шайырдың

ашықлық лирикасының жанрлық өзгешеликтерін хэм образлар дүньясын кең түрде үйренип шығады. «Әжинияз рэмзий хэм тымсаллық образларды тек ғана қосықлардың сыртын сырлау ушын қолланбайды. Шайыр оларға терең турмыслық, философиялық мәнилер жүклейди, оларды гражданлық, социаллық мәселелерди (проблемаларды), идеяларды сәулелендириуде утымлы пайдаланады» [5:39]. Илимпаздың кең түрде үйрениулерден кейин шығарған бул жуўмағы орынлы. Себеби, шайырдың ашықлық лирикасындағы хәрбир қосықтан турмыстың шын мәнидеги көринисин көриуге болады. Әжинияз шайыр өзиниң қосықларын жай сөз бенен жазбастан, онда қандайда бир иләхий күш бағышлаушы сөз диэктелерин пайдаланады. Бул шығармалар қайсы дәуирде алып қаралса да өз қунын жоғалтпауына исенемиз.

Шайырдың поэзиясы бүгинги күнге шекем илимпазлардың изертлеу объектинде турғанлығы менен өзгешеленеди. Ол тек әдебиетшылардың емес, тилши илимпазлар, философлар, тарийхшылар, педагоглардың изертлеу объектине айланған. Лирика хәр түрли аспектке үйренилген сайын, онда еле де терең пикирлер, жаңа көзқараслар пайда бола береді. Өйткени, шайырдың жаслардың тәлим-тәрбиясына, руўхый дүнья танымына арналған поэзиялық шығармалары хеш бир дәуирде де өз қунын жоғалтпайды. Мине, усындай тематикалық өзгешелигине қарай шайырдың лирикасын илимпаз К.Мәмбетов төмендегіше бөлип үйренген:

Әдебиетлар

1. Мәмбетов К. Әжинияз. -Нөкис: “Билим”, 1994. 148-б.
2. Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы (Көркем сүўретлеу қураллары хэм усыллары, қосық қурылысының базы бир мәселелери). - Нөкис: “Билим”, 1997. 100-б.
3. Қалимбетов Б. Әжинияз лирикасы. -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1981. 128
4. Муртазаев А. Шайырдың мухаббаты: (Әжинияз Қосыбай улының өмири хэм творчествосы) Әдебий изертлеу. -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1988. 120-б.
5. Жәрімбетов Қ. Ашық Зийўар. Әжинияздың ашықлық лирикасының жанрлық өзгешеликтери, образлар дүньясы). - Нөкис: “Билим”, 1998. 40-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада XIX аср қарақалпақ классик адабиетининг вакили Ажинияз Қосыбай ұғлининг шериятининг үрганилиш даражасы үрганилиб чикилди. Адабиетшунос олимларнинг илимий таджикотлари кўриб, уларға ўз муносабатларимизни билдирдик.

РЕЗЮМЕ. В статье исследован уровень изучения шарията сына Ажинияза Косибая, представителя классика каракалпакской литературы XIX века. Ознакомившись с научными исследованиями литературоведов, мы высказали свои отношения с ними.

SUMMARY. In the article, the level of study of the sharia of the son of Ajiniyaz Kusibay, a representative of the classic literature of Karakalpak literature of the 19th century, was studied. After seeing the scientific researches of literary scholars, we expressed our relations with them.

АЖИНИЙОЗ ЛИРИКАСИДА БАНДЛИ ШЕ’Р ШАКЛЛАРИ N.G.Allamberganova – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: she'r, misra, band, murabba', muxammas, badiiy tasvir vositalari.

Ключевые слова: поэма, стих, строфа, «мурабба», «мухаммас», средства художественного изображения.

Key words: poem, verse, stanza, murabba', mukhammas, artistic image tools.

Qoraqalpoq mumtoz adabiyotining yirik vakili Ajiniyoz tavalludining 200 yilligini keng nishonlash YUNESKOning xalqaro yubileyar rejasiga kiritilgani hamda muhtaram Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning 2024-yil 16-iyuldagi “Atoqli Qoraqalpoq shoiri va mutafakkiri Ajiniyoz Qo'siboy o'g'li tavalludining 200 yilligini keng nishonlash to'g'risida”gi PQ-258-sonli qarori qoraqalpoq mumtoz adabiyoti tarixida muhim o'ringa ega, o'z she'rlari bilan qoraqalpoq, o'zbek, qozoq va turkman xalqlarining azaliy do'stligiga va adabiy aloqalarining mustahkamlanishiga munosib hissa qo'shgan gumanist shoir ijodiga davlatimiz va hukumatimizning yuksak ehtiromi namunasidir.

Ajiniyoz (Zevar) 1824-yili hozirgi Mo'ynoq tumanida tavallud topgan. Dastlab Xo'jamurod eshon madrasasida ta'lim oladi. Keyinchalik, Elmurod oxun qo'lida tahsilini davom ettiradi. Ilm va ijod sirlarini o'rganishga bo'lgan kuchli ishtiyoqi uni yana bilim olishga undaydi. Shoir o'z davrining ziyoli insonlari ko'magi bilan Xivadagi Sherg'oz

1. Ўтан темасы хэм өз дәўирине көзқарас;
2. Философиялық лирика;
3. Дидактикалық лирика;
4. Муҳаббат лирикасы [1:19].

Сондай-ақ, Әжинияздың өз дәўириниң оқымыслы адамларының бири болғанлығы, араб хэм парсы тиллерин жақсы өзлестириуи, сол дәўирдиң белгили медреселеринде тәлим алыуы болып есапланады. Бул жағдай оның әдебий тил нормаларын сақлауында, поэзияға тән болған сөзлерди шеберлик пенен тауып қолланылыуында айқын сезиледи. Ерте дәўирлерде шығыс шайырларының арасында парсы тилинде қосық жазуу үлкен дәстүрге айланған. Усындай дәстүрлер тек қарақалпақ әдебиятында Әжинияз поэзиясында ғана сақланған.

Жуўмақлап айтқанда, Әжинияз Қосыбай улы өз шығармаларында шығыс классиклериниң дәстүрлерин шебер өзлестирген, бул әжайып традицияны қарақалпақ әдебиятына алып кирген көрнекли сөз шеберлериниң бири. Сонлықтан, оның жазған қосық хэм поэмалары менен жақыннан таныс болуу, ол туўралы жазылған илимий мийнетлерден хабардар болуу бизлер ушын хэм қарыз, хэм парыз болып саналады. XIX әсир қарақалпақ әдебиятының көрнекли шайыры Әжинияз Қосыбай улының дәретиўшилиги әдебиеттануу илиминде өзине ылайық бахасын алып, илимий-теориялық, әдебий-тарийхый, лингвистикалық, философиялық көзқарастан арнаулы үйрениледи. Шайырдың дәретиўшилиги әдебий мийрас сыпатында кең изертленген.

muashshar o'n bandli she'r shakllariga nisbatan ishlatiladi. Ajiniyozning "Bulbulzabon" nomi bilan 2014-yili nashr qilingan tanlangan asarlarida musammatning murabba' va muxammas kabi turlari uchraydi. To'plamdagi she'rlarning ko'p qismini murabba'lar tashkil qiladi. "Yo'q mening", "Bir jonon", "Go'zzallar", "Bo'lmasa", "Salom degaysan" kabi she'rlari shular jumlasidandir.

Murabba' (ar. "to'rtlik") – to'rt misralik band usulida yozilgan she'r. Qofiyalanishi: a-a-a-a, b-b-b-a, d-d-d-a... yoki b-a-b-a, d-d-d-a, f-f-f-a... Shoirning "Yo'q mening" radifli murabba'sining qofiyalanish tartibini ko'rib o'tamiz:

Qara kózli shiyrin sózli dilbarim,
Sendin ózge sáwir yarim yoq meniń.
Taza gúlistanim, mahi áнварim,
Hásretińnen hesh qararım yoq meniń.
Seni kórsem bolur meniń kónlim shad,
Jahanniń gámiydin bolurman azad,
Názakat babında qámátıń shámshad,
Sendin ózge úlfiqarım yoq meniń.

Nazlı dilbar senseń wafalı jánan,
Húsnıńniń ráwishine bolarman háýran.
Shiyrin janım bolsa yolında qurban,
Senden ózge sáwir yarım yoq meniń [2:10].

Murabba'ning birinchi bandi b-a-b-a shaklidagi qofiyalanish tizimiga ega. Toq misralarda "dilbarim" va "anvarim" so'zlari o'zaro qofiyalanib kelgan. Juft misralarda "yorim", "qarorim" so'zlari qofiya, Undan keyin takrorlanib keluvchi "yo'q mening" so'zlari esa radif hisoblanadi.

She'ring ikkinchi bandi d-d-d-a shaklida qofiyalanadi. Bunda "shod", "ozod" va "shamshod" so'zlari o'zaro qofiyalanadi, bandning to'rtinchi misrasi murabba' talabiga ko'ra birinchi banddagi radifli misralarga qofiyadosh bo'lib kelgan.

Murabba'ning uchinchi bandi f-f-f-a shaklida qofiyalanadi. Bunda "janon", "hayron" va "qurbon" so'zlari o'zaro qofiyalanadi va to'rtinchi bandi an'anaviy shaklda birinchi misradagi radifli misralarga ohangdosh bo'lib kelgan.

Ajiniyoz ijodidagi "Ellarim bordir" she'ri ham mumtoz murabba'ning go'zal namunalaridan biri. O'n olti band, oltmish to'rt misradan iborat:

Sorasań elimdi Qojban bizlerden,
Qalapǵı qazanday ellerim bardı.
Qáte shıqsa, keshirińler sózlerden,
Qıtay, Qońırat atlı ellerim bardı.
Nesip aydap siziń ellerge kelgen,
Kim jaqsı, kim jaman parqını bilgen,
Hár ne barın sizge bayan áylegen,
Qalpaqtıń Kámiyne Zıywarı bardı [2:35-36].

Mazkur murabba'ning birinchi bandi yuqoridagi kabi b-a-b-a shaklida qofiyalanadi. She'ring oxirgi bandida shoirning taxallusi keltiriladi. Ajiniyoz murabba'laring hammasida taxallus qo'llangan emas, murabba' uchun bu qat'i talab ham emas. Shu bois ham shoir ayrim ayrim murabba'larida Zevar, Zevariy taxaalluslarini qo'llagan. Shuni ham ta'kidlash joizki, taxallus oxirgi bandning istalgan misrasida kelishi mumkin.

Shoirning "Bar endi" she'ri ham to'rtlik shaklida yozilgan. Uning oxirgi misrasi quyidagicha:

... Qosqay deymen bir alladan tilermen,
Ishqıń fıraqına dayım shúmermen,
Táhir kibi hár qıyalǵa dónermen,
Ziywárıńdı hayran etmey tur endi [2:30].

Mazkur bandda talmeh (nazar solmoq) san'ati qo'llanilgan bo'lib, "Tohir va Zuhro" dostoni voqealariga ishora qilinadi. Tohir suvda oqib ketgan bo'lsa, mazkur she'ring lirik qahramoni firoq dengiziga cho'kmoqda. Shuningdek, baytda tashbeh (o'xshatish) san'ati qo'llanilganligini "kabi" so'zidan anglash mumkin. Bir baytning o'zida bir necha badiiy san'tlarni o'rinni qo'llash

va shu orqali go'zal badiiy tasvirlar yaratish shoirning yuksak iste'dodidan, she'r ilmini puxta o'zlashtirganligidan darak beradi.

Ajiniyozning "Nega kelmading" radifli murabba'si A.Navoiyning "Kelmadi" radifli g'azalini esga soladi.

Qálem qashlı, xosh qılıqlı nigárim,
Aq tamaq, qıpsha bel súyikli yarım,
Bul dúnyada ashıq bolǵan inkarım,
Zarı- gıryan etti, nege kelmedi? [2:30].

Mazkur she'r ham murabba' shaklida qofiyalanadi, to'rt banddan iborat. Oxirgi bandda shoirning taxallusi keltiriladi. Ishqiy lirikaga mansub mazkur she'rda ma'shuqaning go'zalligi turli badiiy vositalar orqali bayon qilinadi. Lirik qahramonning uni intiqib kutgani biroq ma'shuqaning kelmaganligi oshiqning ishq yo'lidagi iztiroblari tasvirlanadi.

Ajiniyoz ma'shuqa portretini chizishda sharq mumtoz an'analariga sodiq qoladi. "Ajiniyoz XIX asrdagi oshiqlar obrazini yaratishda o'ziga xos vo'l tutadi. U tasvirlangan go'zallari obrazini faqat bayandan iborat emas".- devdi K.Mambetov [4:44]. Shoirning "Bir jonon" murabba'sidagi ma'shuqa portreti uchun ishlatilgan tasvirlar sharq mumtoz adabiyotida an'anaviy tashbehlarining Zevarona ifodalidir: "Kiprigi oq kibi, qashlari kaman", "Ziya-zulpi ra'ni misali qunduz", "Ziya-zulpi tal-tal, shashlari sumbul", "Shashmi jadu jallet qashlari qalem", "Zarlı Zuhra. Sanem kibi qipsha bel" [2:13]. Mazkur tasvirlar orqali ma'shuqaning kamon qoshi, o'qday kipriklari, qunduz kabi qora sumbul sochlari, jallod ko'zlari, qarashlari. Zuhro vanglig' hipcha beli tasvirlari orqali mashuqaning go'zal portreti chiziladi.

Musammatning keng tarqalgan yana bir turi muxammasdir. "Muxammas (ar. – beshlik) – har bandi besh misradan iborat she'r shakli, a-a-a-a-a, b-b-b-b-a, d-d-d-d-a... tarzida qofiyalanadi. Muxammas yaratilish xususiyatiga ko'ra ikki xil bo'ladi: 1) tab'i xud – mustaqil muxammas; 2) taxmis – g'azalni beshlantirish asosida yaratilgan muxammas" [5:142]. Ajiniyozning "Bulbulzabon" to'plamidagi "Qiz O'raz", "Uyg'on", "Beri kel", "Ey alif", "Ko'zlarim", "Chiqdi jon", "Nurg'aliyga", "Kerak" kabi she'rlari beshlik she'r shaklida yozilgan.

Ay-álip kim, aq yúzińdúr aynı álám anwariy,
Be- belin qıpsha dilbar, kóz gánań shahla wáliy.
Te- tisińdúr dana-dana láblerińniń pallarıy,
Se- sorıp shiyrin lábiń qanadurman, áy páriy,
Jim-jumalıń kórmegenshe zarı gıryan Zıywarıy [2:33].

Muxammasning birinchi bandi a-a-a-a-a shaklida qofiyalanadi. Bunda "anvari", "vali", "bollari", "pari" va "Zevariy" so'zlari o'zaro ohangdoshlik hosil qilgan. Muxammasning qolgan misralari an'anaviy shaklda b-b-b-b-a, d-d-d-d-a tarzida qofiyalanadi. Mazkur muxammas kitobot san'ati asosiga qurilgan. E'tibor qilinsa, she'ring har bir misrasi arab alifbosidagi harflardan boshlanadi. Mazkur harflarning arab alifbosidagi turli shakllari orqali ma'shuqaning go'zal siymosi ta'riflanadi. Sharq mumtoz she'riyatida "Alif" ma'shuqaning tik qomatiga "Be" harfi uning xipcha beliga, "Te" harfi ma'shuqaning dona-dona tishlariga qiyoslanadi. Mazkur ifodalar Ajiniyozning sharq mumtoz she'riyatini puxta o'zlashtirganidan, she'r shakllarini va an'anaviy tasvirlarni mahorat bilan qo'llay olganidan darak beradi.

Kóp sálem mendin biradar ashnayıw, duw jánan,
Shiddáti ruziy júdálıqđur, qıyamátdin yaman.
Altı san alashni gezdim, tapmadım namıw-nıshan,
Inshaalla, gúzge elge bararman bolsam aman,
Ah, dariyǵa, wah, dáriyǵ, mıń sanı árman shıqtı jan [2:63].

Ajiniyozning "Chiqdi jon" muxammasining birinchi bandi a-a-a-a-a shaklidagi qofiya tizimiga ega. She'r 14 band 56 misradan iborat. Mazkur muxammas ham an'anaviy shaklda b-b-b-b-a, d-d-d-d-a... tarzida qofiyalanadi. Boshqa muxammaslardan farqli ravishda shoirning mazkur muhammasida beshinchi band har bir

bandning oxirida aynan takrorlanadi:

Molla Ziywar ah sheker, áylep xudağa ahı-zar,
Bul jahandı zindan etti, bizge ol párwárdıgár.
Jatqanı Allasúgir úyi, urıwı Ájdar,
Bul salamımdı elime jetkerıñler zinhar,
Ah, daryyğa, wah, daryyğ, mıñ sanı árman shıqtı jan

[2:64]

Hasbi hol karakteridagi mazkur muxammas ham shoirning boshqa muxammaslari kabi tab'i xud (mustaqil) muxammas hisoblanadi. Biz tahlilga tortgan to'plamdagi muxammaslar ichida taxmis (g'azalni beshlantirish asosida yozilgan) muxammaslar kuzatilmadi.

Ajiniyoz she'rlarining mazmun doirasi rang-barang, uning ijodida vatan, muhabbat mavzularidan tashqari

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-iyuldagi "Atoqli Qoraqalpoq shoiri va mutafakkiri Ajiniyoz Qo'siboy o'g'li tavalludining 200 yilligini keng nishonlash to'g'risida"gi PQ-258-sonli qarori. <https://lex.uz/docs/-7021660>.

2. Ajiniyoz. Bulbulzabon. Tanlangan asarlar. –Nukus: 2014.

3. Ajiniyoz. (Biografik ko'rsatkich). –Nukus: 2003.

4. Mambetov K. Ajiniyoz. (Ilmiy ocherk). –Nukus: «Bilim», 1994.

5. Yusupova Dilnavoz. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. -Toshkent: «Ta'lim-media», 2019.

REZYUME. Mazkur maqolada Ajiniyozning "Bulbulzabon" tanlangan asarlaridagi she'r shakllari tahlilga tortiladi. Undagi murabba' va muxammas janrlaridagi bandli she'rlari tahlili orqali Ajiniyoz she'rlarining shakl xususiyatlariga e'tibor qaratiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются стихотворные формы в избранном произведении Ажинияза «Булбилзибан». Путем анализа строф стихотворений в жанрах мурабба и мухаммас уделяется внимание формальным особенностям стихотворений Ажинияза.

SUMMARY. In this article, the poem forms in the selected works of Ajiniyaz "Bulbilziban" are analyzed. Through the analysis of the stanza poems in the murabba' and mukhammas genres, attention is paid to the form features of Ajiniyaz's poems.

SÓZI XALÍQ JÚREGINDE SAQLANĠAN ULLÍ SHAYÍR

M.D.Bekbergenova – *filologiya ilimleriniń kandidati, docent*

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: mavzu, g'oya, badiiy obraz, mahorat, shoir.

Ключевые слова: тема, идея, художественный образ, мастерство, поэт.

Key words: subject, idea, artistic image, skill, poet.

Ájiniyaz Qosıbay ulı XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń kórnekli wákili. Ol túrkiy tilles xalıqları jáhán ádebiyatı tariyxında ornı bar ullı sóz zergeri. Ájiniyaz shayır 1824-jılı házirgi Moynaq rayonınıń "Qamis bóget" degen jerinde tuwılǵan. "Ájiniyazdıń ákesi Qosıbaydıń kún kórisi ózine mol jetetuǵın adam bolǵan, - dep jazadı N.Dawqaraev [1:72].

Professor K.Mámbetov Ájiniyazdıń shańaraǵı, ata-anası haqqında tómendegishe maǵlıwmat bergen: "Anası Nazira sózge sheshen, óz dáwiriniń eń dilwar hayal-qızlarınıń biri bolǵan. Dástanlardı jaqsı bilgen. Ásirese juwap aytısta aldına adam salmaytuǵın taqıwa adam bolǵanlıǵı seziledi. Ákesi Qosıbayda shayır hám mergen adam sipatında kózge túsken" [2:11].

Mine Ájiniyaz usınday talantlı, zeyinli, ilgir, bardamlı shańaraqta jasaǵan. Ájiniyaz shayır ózi de zamanınıń oqımışlı, bilimdan, sawatlı adamı bolǵan.

Dáslep Xojamurat iyshan medresesinde oqıǵan. Keyin Elmurat axun medresesinde oqıydı. Bul medresede oqıǵan dáwirinde ol shıǵıs poeziyasınıń wákileri Ferdawsiy, Saadiy, Alisher Nawayı, Fizuliy, Nizamiy shıǵarmaların oqıp tanısqań Ájiniyaz "on altı jasında Nawayınıń diywanın kóshirgenligi haqqında da maǵlıwmatlar bar" – dep kórsetedi professor K.Mámbetov [2:12].

Ájiniyaz ilim hám bilimge qushtarlıǵı sebepli Xıywadaǵı Sherǵazı medresesine oqıwǵa kiredi, onı pitkerip axun dárejesin aladı. Ol Qazaqstanda, Qızıl Orda, Orenburg qalasında bolıp, balalardı oqıtqan.

Ájiniyaz lirik shayır. Onıń poeziyası hár túrli tematikaǵa bólinedi: Watan teması, muhabbat qosıqları, ayralıq temasındaǵı lirikası, aqıl-násiyat qosıqları h.t.b. Ájiniyazdıń qosıqların xalıq yadtan bilgen. Shayırdıń hár bir poetikalıq sózi aforizmge aylanadı. Máselen "Bul dúnyanıń kórkı adam balası",

"Qasqaldaqqa bir aǵarı may pitse,
Gańqıldasıp qonar kólin tanımas,
Patshanıń dáwleti qaytayın dese,
Kózine may pitip, elin tanımas."

ijtimoiy lirikaga mansub asarlar, hazil-mutoyiba asosida yozilgan she'rlar, pandnoma karakteridagi bitiklar ko'pchilikni tashkil qiladi. Shuningdek, Ajiniyozning aytishuvlari, xayrlashuv va salomnoma shaklidagi she'rlari shoirning yuksak mahoratidan, badihago'yiligidan darak berib turadi.

Ajiniyoz she'rlarida sharq mumtoz adabiyotining eng go'zal an'analari shoirning san'atkorlik mahorati natijasida yanada sayqallanib, oxoriy tashbehlar yaratiladi. Har bir she'ri uchun tanlangan shakllar shoirning maqsadini ifodalashga xizmat qiladi. Biz tahlilga tortgan murabba' va muxammaslari qoraqalpoq mumtoz adabiyotining shakl va badiiy jihatdan barkamol bitiklari sifatida adabiyot ixlosmandlari tomonidan hamisha qadrlanadi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-iyuldagi "Atoqli Qoraqalpoq shoiri va mutafakkiri Ajiniyoz Qo'siboy o'g'li tavalludining 200 yilligini keng nishonlash to'g'risida"gi PQ-258-sonli qarori. <https://lex.uz/docs/-7021660>.

2. Ajiniyoz. Bulbulzabon. Tanlangan asarlar. –Nukus: 2014.

3. Ajiniyoz. (Biografik ko'rsatkich). –Nukus: 2003.

4. Mambetov K. Ajiniyoz. (Ilmiy ocherk). –Nukus: «Bilim», 1994.

5. Yusupova Dilnavoz. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. -Toshkent: «Ta'lim-media», 2019.

REZYUME. Mazkur maqolada Ajiniyozning "Bulbulzabon" tanlangan asarlaridagi she'r shakllari tahlilga tortiladi. Undagi murabba' va muxammas janrlaridagi bandli she'rlari tahlili orqali Ajiniyoz she'rlarining shakl xususiyatlariga e'tibor qaratiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются стихотворные формы в избранном произведении Ажинияза «Булбилзибан». Путем анализа строф стихотворений в жанрах мурабба и мухаммас уделяется внимание формальным особенностям стихотворений Ажинияза.

SUMMARY. In this article, the poem forms in the selected works of Ajiniyaz "Bulbilziban" are analyzed. Through the analysis of the stanza poems in the murabba' and mukhammas genres, attention is paid to the form features of Ajiniyaz's poems.

– dep atalǵan qatarlarǵa úlken filosofiyalıq máni júklegen. Ásirese shayırdıń Watan temasındaǵı qosıqlarında tuwılǵan jerdiń sulıw tabiyatı, keń jazıramalı tawlı-tegislikleri, millettiń, xalıqtıń mehırlı dúnyası obrazlı súwretlenedi. Shayırdıń "Ellerim bardı", "Bardı" qosıqlarında tuwılǵan jeriniń topıraǵınıń baylıǵın, qımbatlılıǵın kórkem bayanlaydı:

Jáyhun-Sayhun eki eldiń arası,
Tıp saǵamız bir kisiniń balası,
Ánes, Málik – eki eldiń arası,
Atı qaraqalpaq ellerim bardı [3:60].

Haqıyqatında da, joqarıda kórsetilgen qatarlarda bayan etilgendey, Jáyhun-Sayhun atrapındaǵı xalıqlardıń bir-birine bawırmanlıǵı, tuwısqanlıǵı sóz etiledi. Sonday-aq shayır "Bardur" qosıǵında bolsa qızlarınıń sulıw-ıyebli, dilwarlıǵı, jigitleriniń márt, azamat, batırılıqları sheber jırlanadı.

Bardur qız-jawanı qashları káman,
Yuzın taqqas etsen húrshıydı taban,
Anı kórgenlerdiń aqlını alǵan,
Láyli, Zúláyxaday húrleri bardur [3:39].

Ájiniyazdıń muhabbat temasındaǵı qosıqları bolsa kórkem sózge baylıǵı, tiliniń shıyrinligi menen kitap oqıwshısın ózine tartadı. Avtordıń "Bir janan", "Hár kimseniń yarı bolsa", "Gozzalar", "Bozatawlı názálim", "Bir páriy", "Sáwdigim" h.t.b. muhabbat qosıqlarında kóbirek ashıq jigitiń dilwar sózleri bayanlanadı. Mısalı shayır "Bozatawlı názálim" qosıǵında sulıwlıqqa tolı gozzal qızdıń obrazın kórkem súwretlep beredi.

Qumırısqaq qıpsha-qıpsha belleriń,
Barmaq tolı yuzik-yuzik álleriniń,
Ásel qatqan sújik-sújik tilleriń,
Jılandı jılıtıp innen bezdirer [3:12].

Ájiniyaz shayırdıń muhabbat temasındaǵı qosıqları menen bir qatarda, aqıl-násiyat qosıqlarında tereń lirizmge tolı dóretpeler boldı. Onıń "Ayrılsa", "Kerek", "Megzer", "Bolmasa" h.t.b qosıqlarında el-xalıqınıń keleshek awladları, jurtnıń aynası bolǵan qız-jigitlerge, el

azamatlarga násiyat etip, bir-birewge bawırmanlıqqa, tatiwlıqqa shaqıradi. “Bolmasa” qosıǵında shayır hámme nárseni aqıl menen sheshiw keraklıǵın bayanlaydı:

Aqılı yaxshınıń ğiynesi bolmas,
Yaman adam ğiyne tutsa umıtpas,
Atqa mingen bilán qátquda bolmas,
Yurttan asqan aqıl – huwshı bolmas [3:84].

Sunday-aq shayırdıń “Jaqsı” qosıǵında joqarı adamgershilik ideyaları, jaqsılıq hám jamanlıq arasındadı mángi gúrestı sheber ashıp bergен. Mısalı:

Jol bilmeseń, jol sorańız bilgennen,
Gúder úzbe iqrarında turǵannan,
Yaman menen qırıq jil dáwrán súrgennen,
Yaxshı menen bir dem sáwbetler jaqsı [3:98].

Sóz sheberiniń yumor-satiralıq qosıqlarında sol dáwirdegi adalatsızlıqlar, xan patshalardıń ápiwayı xalıqqa qılǵan zulımlıqları ashshı sarkazm menen súwretlenedi. Sunday-aq shayıır “Kerákti” qosıǵında hayal-qızlardıń iybeli, ádep ikramlı bolıw keraklıǵın, ayırım jas kelinlerdiń turpayı háreketlerin ótkir sınaq alıp súwretleydi. Mısalı:

Elge hárbir túrli kelinler kelár,
Búgin kelsá, tańda ańalap kúlár,
Ata-anasıǵa násiyhat berár,
Shul úyge sardarman desá kerákti [3:111].

Shayırdıń poeziyasınıń tematikası ráń-báreńligi, kórkemligi menen ayırıqshalanadı. Onıń poeziyası búgingi

Адебиатлар

1. Dáwqaraev N. Shıǵarmalarınıń tolıq jıynaǵı. III tom. –Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 1979.
2. Mámбетov K. Ájiniyaz (ilimiy очерк). –Nókis: “Bilim”, 1994.
3. Ájiniyaz. Tańlamalı shıǵarmaları. –Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 1988.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада Ајиниёз шоирнинг lirik asarlarida mavzu va g’oyaning uyg’unligi, asarlarining badiiy dunyosi tahlil qilingan. Shoir asarlarda mavzularning rang-barangligi, mavzu tanlashdagi mahorati ochib berilgan. Shuningdek adibning asarlari haqidagi ilmiy ishlar va monografiyalarning ahamiyati, hozirgi davirda o’rganilish jarayoni haqida fikrlar bildirilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется гармония темы и идеи в лирическом творчестве поэта Ажинияза, художественный мир его произведений. В творчестве поэта раскрывается многообразие тем и его мастерство в выборе темы. Также были высказаны мнения о важности научных трудов и монографий о творчестве писателя, о процессе изучения в современный период.

SUMMARY. The article analyzes the harmony of themes and ideas in the lyrical work of the poet Ajinyoza, and the artistic world of his works. The poet’s work reveals a variety of topics and his skill in choosing a topic. Opinions were also expressed on the importance of scientific works and monographs on the writer’s work, on the process of study in the modern period.

БҮЛБИЛЗИБАН ШАЙЫР

З.У.Бекбергенова – филология илимлериниң докторы, профессор
Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: Ажиниёз, мумтоз адабиёт, назм, мавзу, бадий ғоя, гуманизм.

Ключевые слова: Ажинияз, классическая литература, стихотворение, тема, художественная идея, гуманизм.

Key words: Ajiniyaz, classical literature, poem, theme, artistic idea, humanism.

Өзбекстан қахарманы, Өзбекстан хэм Қарақалпақстан халық шайыры Ибраһим Юсуповтың сөзи менен айтқанда «Әжинияз карақалпақ халқының көркем сана-сезиминде оғада терең из қалдырған шайырлардан болды... Әжинияздың ұтаншыллығы менен гуманистлиги, шайырлық мәдениятындағы оқымыслылық, оны өз заманластары арасында өзгеше бир төбе етип көрсетип турады. «Бұл дүньяның көрки адам баласы». «Жер хэм ел билендүр, ел хэм жер билен» деген еки жол қосығы Әжинияздың пүткил шайырлық мийрасына эпиграф болар еди» [1:6].

Хакыйкатында да, ұллы сөз шебери баха бергениндей, XIX әсирдеги карақалпақ классикалық әдебиятының бийик шыңы болған Әжинияз Қосыбай ұлының дәретіўшилигинде инсанның руўхий дүньясын ашыўға көбирек кеўил бөлинип, бұл идея тиккелей ел-халықты, ана ұтанды перзентлик мұхаббат пенен сүйиўге, бұл дүньяның көрки хэм саўлаты болған инсанның кәдиір қымбатын ұлығлаўға хэм көклерге көтерип жырлаўға арналды. Ұллы шайыр қайсы темада жазса да, мейли ана ұтан, ел-халық, социаллық хэм жәмийетлик машқалалар, ышқы-мұхаббат, дидактикалық, философиялық мазмұндағы қосықларының хәр биринде де адамзатты ұлығлаўға бар шеберлигин жумсады, оның ишки дүньясының

күнже shekem bir qatar ilimpazlar tärepinen izertlenip kelindi. Atap aytsaq, Q.Bayniyazovtıń “Qosıqtıń kúshi”, B.Qálimbetovtıń “Ájiniyazdıń lirikası”, O.Alewovtıń “Ájiniyazdıń aǵartıwshılıq oyları”, Á.Pirnazarovtıń “Мастерство Ажинияза”, А.Муртазаевtıń “Шayırdıń muhabbatı”, К.Мámбетovtıń “Ájiniyaz”, B.Genjemuratovtıń “Ájiniyaz lirikasınıń poetikası” atamasındaǵı ilimiy miynetler hám monografiyalar baspadan shıqtı.

Prezidentimizdiń qararı menen Ájiniyaz shayırdıń 200 jıllıǵın Respublikamızda keń túrde belgilew is-ilajları islep shıǵıldı hám de bul másele jil dawamında ámelge asırıldı. Keń kólemlı konferenciya ótkerildi. Bunday ilimiy ortalıqlarda Ájiniyazdıń shayırdıń kórkemlik dúnyası, poeziyasınıń ózgesheligi, manawiy aǵartıwshılıq ideyaları menen suwǵarılǵan dóretpeleri ilimiy talqıǵa alındı. Álbette bunday ilimiy jantasıwlar keleshek áwladqa babamızdıń kórkem baylıǵın ele de tereńirek izertlewge jol-joybar xızmetin atqardı.

Juwmaqlap aytqanda, XIX әsir klassik shayıır Ájiniyaz Qosıbay ulınıń әdebiy miyrası xalqımızdıń bay ǵáziynesi esaplanadı.

Sunday-aq shayırdıń ómiri, jasaw turmısı, sırt ellerge barıp bilim alıwı sıyaqlı máseleler ele de tereńirek izertleniwı kerek bolǵan mashqalalardıń biri sıpatında qaraladı.

кеңлигин, кеўил күйин, бұл дүньяда инсаннан ұллы, бахалы зат жоқ екенлигин жырлаўшы “Бұл дүньяның көрки адам баласы, сол адамның көкке жетер наласы” деген интеллектуаллық қосық қатарлары да айқын тастыйықлады. Усылайынша, шайыр поэзиясында инсанды жүдә жоқары көтерип, оның кеўлине, жан дүньясына, ақыл-парасатына, пазыйлетине, кеўил сарайына шексиз мұхаббат дарытты.

Ен итибарлы тәрәпи сонда, инсанға тән болған адамгершиликти, гөззаллықты, әдалатлықты хэм оның кәдиір-қымбатын жырлаў Әжинияз поэзиясында бир төбе болып көринеди. Мысалы, шайыр «Көңлим менен» қосығында:

Ашық-ярсыз, бұлбұл-гүлсиз,
Кийик-шөлсиз, сона көлсиз,
Зийўар айтүр, йвртсыз, елсиз.

Адам бир дийўана мензер [1:42], – деген қатарларда барлықтын, ана тәбияттын хэм жанлы тиришиликтин бир бөлегине айланған адамзаттын өмиринин мазмұн-мәнисин әпиўайы сөзлер менен-ақ шырайлы тәрзиде жеткерип береді.

Шайырдың инсан тәғдири хэм оның кәдиір қымбаты хакқындағы ой пикирлери қәлеген темадағы қосықларында өз сәўлелениўин таўып отырды. Мысалы, социаллық хэм жәмийетлик ой-пикирлерди

сәўлелендирген “Дәўран болмады” қосығында шайыр “Несийбем көп шашып ғайры еллерге, шөплеп болдым десем тамам болмады” деген қатарларда, ямаса “Аржағында болмағанша” қосығындағы “Кәдирин билмес түўған елдин, Кәдирин билмес нағыз ердин, Басына ис түспегенше”, және де “Кәдирин билмес астың, нанның, бес күн зарын шекпегенше” деген қатарларында хәр бир адамның инсан сыпатында жәмийетте тұтқан орны хәм қадир қымбаты түўылған жер менен ел менен хәм сол елде табылған хадал ас пенен екенлиги хәм философиялық хәм дидактикалық мазмұнда бериледи. Және де, шайырдың “Жаксы”, “Айрылса” қосықларындағы

“Адам ұлы адам кәдирин билмесе,

Оннан дүзде отлап жүрген мал жақсы” [2:97],

“Елинен айрылған дийўана болур,

Ярынан айрылған бийгәна болур” [2:80],

“Ғош йигитнің дәўлеті бар башында,

Хәм ағасы хәм иниси қашында”.

Хәрким өз елинде, тени түшында.

Йигит қәдири болмас елдин айрылса [2:80], хәм т.б. күнделикли тұрмыс шынығынан түўылған қосық қатарлары арадан неше әсирлер өтсе де мәңги гөнермейтүғын философиялық ой пикирлерге айланып үлгерди. Шынында да, жерди елден, елди жерден айырып болмағандай, бир жәмийетте жасап, бир мақсетте өмир сүрип атырған адамлардың бири-бириниң қәдир-қымбатын билмеўи, оларды мәңгүрге, тил-зибаны, ақыл-еси жоқ әйтеўир бир жәниўарға айландырса, түўған елинен хәм ярынан айрылыў, жуда болыў қайсы адамды да болса да мүсәпирлик хәм ғәриплик халға түсиреди. Сондай-ақ, ер жигиттиң шадлықұррамылығы менен мәртлигин, дәўлеті менен кеўлиниң тоқлығын түўған-түўысқансыз, аға-инисиз көз алдымызға келтириўимиз оғада қыйын. Шайыр усындай исан кеўли менен қәдир-қымбатын асыратүғын өмирлик аксиоманы поэтикалық тил менен шебер сәўлелендирип, көпшилик лирикалық қосықларында адам хәм Ұатан, Ұатан хәм инсан түсинигин қәдирлеўдиң жоқары үлгилерин көрсетип береди.

Әлбетте, Әжинияздың өзи жасаған заман деңгейинен тұрып-ақ айтылған усындай әжайып ой-пикирлері менен жүўмақлары бириншиден, оның басқаларға ұксамаған өзине тән өзгешеликлерин белгилеп берсе, екиншиден оның дәрәтпелериниң дүньядағы басқа да сөз шеберлері менен қатар тұратүғынлығын көрсетеди. Бұнын менен ол сөзсиз Дийўанайы Мәшреп, Фурқат, Абай, Мақтымқұлы, Молланапес сыяқлы Орайлық Азиядағы биразлары оған рүүхый ұстаз болса, базылары онын менен заманлас болған ұллы сөз шеберлериниң қатарынан ылайықлы орын алды.

Әжинияз Қосыбай ұлының дәрәтүшилигинде “Бозатаў” поэмасы белгили орын ийеледи. Поэманың соңғы шүўмақларында шайыр:

Зийўарын хошласар қәдиринни билип,

Көзини яшартып, бағрыны тилип,

Аман болса, хал сорасар бир келип,

Хош аман бол бизден қалдың Бозатаў [2:120]. – деген қосық қатарларында хәм поэманың пүтин сюжетлик мазмұнында түўған жерден хәм ана Ұатаннан айра түскен Ұақыттағы ғам-қайғыларын Ұатан қәдири хәм ондағы инсан қәдири менен терең үшластырады. Шайырдың басқа да лирикалық қосықларында да усындай Ұатансүйиўшилик хәм инсанпәрўарлық идеялары барынша терең сәўлеленеди.

Әсиресе, шайырдың поэзиясында хаял-қызлар дүньяны гөзаллыққа, мехир-мұхаббатқа бөлеген хәм өз мехри менен дүньяны тербетип, бұл жәхәнди бейиш еткен кен дүнья сыпатында сүўретленеди. Шайыр қарақалпақ қызларының жүрис-түрғысын, гөзаллығын жырлай отырып, олардың тек ғана сыртқы сулыўлығын тәрийплеп қоймастан, қызлардың ишки дүньясының сулыўлығына, мәдениетли, әдеп-икрамлы, рүүхый бай инсан екенлигине кеўил бөлгенлигин «Бир жанан», «Сәўдигим», «Яңлыды», «Гөзаллар», «Бозатаўлы нәзәлим», «Бир пәрий», «Дилдарым» хәм т.б. қосықларында оларды басына көтерип хұрметлейди. Мысалы: шайыр “Яңлыды” қосығында:

Отырышы –тырна, йүриши – ғаздур,

Бастан аяқ тамам ағзасы наздур,

Хош сүўрет, хош әдеп, бир алғыр баздур,

Мысалы бақышы лашын яңлыды [3:61].

Ямаса, “Бир жәнән” қосығында:

Көзимә көриниб, беглер бир жәнән,

Шийрин жаным отқа яқты да кетти,

Ялғаны йоқ, бул сөзиме, сен инан,

Мың жилўа наз әйлеп, бақты да кетти [3:77], – деген қатарларында хаял-қызлардың сыртқы гөзаллығы менен рүүхый гөзаллығының өзара үйлесимлигин жоқары симпатия менен сәўлелендиреди. Әжинияз анасына арналған қосығында анасын Каабамсаң деп көкке көтереди, ананың перзент ушын көп азап шегетүғын сарқылмас мехрин дүньяның тиреги деп биледи: Мысалы,

Анамсаң, Каабамсаң өзин өсирген,

Көп азапты шул басыңнан кеширген [2:61], – деген қатарларда ананы Каабаға теңлестирип, аналарымызды бийик шыңға көтерип жырлағанлығы өзинен соңғы дәўирдеги көпшилик сөз шеберлеримиздиң дәрәтүшилигине унамлы тәсир жасады десек хасла қәтелеспеймиз. Усы қосықлардың қатарында шайырдың өзи сүйген ярына хәм зайыбына арналған «Йоқ мениң» қосығындағы:

...Таза гүлистаным, махи әнўарым,

...Шийрин жаным болса йолында курбан,

Сени көрсем болур мениң көңлим шад,

...Жаханның ғамийдин болурман азад.

Қайылман сен ушын отқа күйсем де [2:7] хәм т.б. қосық қатарларында да үйимиздиң сәни, перзентлердиң ғамхоршысы, панасы болған хаял-қызларымызды қәдирлеп, улығлаўды ең жоқары үлгисине айланды.

Солай етип, Әжинияздың қосықларында адамгершиликтің ең жоқары критериясы адамның қәдирин билиўге, түўылған жерди, дослықты, дүрыс сөздиликті хәм мұхаббатты қәстелеўге, әсиресе, шайыр шығармаларында көзге көринип тұратүғын ең тийкарғы нәрсе, адәмтаньў, адәмнын жақсы хәм жаман тәрәплерин, минез-құлық нормалары тийкарында салыстырмалы бахалап, философиялық, дидактикалық хәм тәлим-тәрбиялық әхмийетке ийе тұжырымлы пикирлері менен көркем сәўлелендириўге бағдарланды. Демек, шайыр өзи жасаған заманның аўыр хәм қыйын деңгейинен тұрып-ақ, әсирлер өтсе де гөнермейтүғын хәзирги хәм келешек әуладларымыздың сана сезимине нүр болып қуйылатүғын рүүхый, ағартыўшылық, әдеп-икрамлылық, этикалық, эстетикалық хәм философиялық мазмұндағы өлмес шығармаларын дәрәтті. Әлбетте, шайыр шығармаларының өлмеслигиниң мазмұн-мәнисі де бул дүньяның көрки болған адәмды хәм оның қәдир-қымбатын жоқары қойып жырлағанында көринеди.

Әдебиятлар

1. Юсупов И. Дала Орфейи. // Әжинияз. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1975. 6-б.
2. Әжинияз. Зийўар. Таңдамалы шығармалары. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1988.
3. Әжинияз. Таңдамалы шығармалары. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1994.

РЕЗЮМЕ. Маколада Ажиниёз шойир поэзиясининг ғоявий, жанрий, образлилик жихатдан мураккаб томонлари тахлил қилинади. Шунингдек, миллийлик ва гендер тенглик масалалари баён қилинган шеърлари хусусида атрофлича фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются идейные, жанровые и образные аспекты поэзии поэта Ажинияза. Так же, подробно рассмотрены стихотворения, в которых описываются вопросы национальности и гендерного равенства.

SUMMARY. The article analyzes the ideological, genre, and figurative aspects of Ajiniyaz poet's poetry. In addition, there will be a detailed discussion about the lions in which the issues of nationality and gender equality are discussed.

ЭЖИНИЯЗ ҚОСЫҚЛАРЫНДА ЛИРИКАЛЫҚ КОНФЛИКТ ЖАРАТЫҰДА МЕТАФОРАНЫҢ ХЫЗМЕТІ

А.Досымбетова – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: лирика, шеърят, лирик қахрамон, лирик конфликт, контраст, метафора, лирик кечинма.

Ключевые слова: лирика, поэзия, лирический герой, лирический конфликт, контраст, метафора, лирическое переживание.

Key words: lyric, poetry, lyrical hero, lyrical conflict, contrast, metaphor, lyrical experience.

XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиятының классик шайыры Әжинияз Қосыбай улының әдебий мийраслары тек ғана бизиң халқымыздың емес, ал түркий тиллес халықлардың руўхый мәдениатына үлкен үлес болып қосылды. Әжинияз поэзиясы қарақалпақ әдебиаттаныў илиминде үйренилип келмекте. Солай болса да шайыр поэзиясында еле де изертлениўин күтип турған көркем поэтикалық қубылыслар баршылық. Солардың бири лирикалық конфликтти жаратыўда метафоралардың қолланылыўы болып табылады. Биз бул мақалада шайырдың қосықларында лирикалық конфликтти дүзиўде метафораның көркемлеў хызметин үйрениўди мақсет етип қойдық.

Шайыр қосықларындағы конфликт, сондай-ақ, улыўма лирикалық конфликт мәселесиниң жетерли илимий изертленилмегенлиги бизиң таңлаған темамыздың актуаллығын сыпатлайды. Әжинияз шығармалары туўралы монографиялық мийнетлерде хэм өз алдына илимий мақалаларда теориялық пикирлер билдирилген хэм олардың бәринде шайырдың қарақалпақ поэзиясындағы орны хэр тәреплеме үйрениледі. (Шайыр шығармаларының изертлениў мәселеси көрсетилген библиографиялық көрсеткиште келтирилген) [5].

Лирикада шайырдың этираптағы қубылысларға, бизди қоршаған шынлықтың жумбақлы сырларына баҳасы, көзқараслары, сыртқы дүньяның унамлы яки унамсыз тасиринен ишки дүньясында жүзеге келген ой-кеширмелери лирикалық қахарман образы арқалы кәушленеди. Гейде лирикалық қахарман тәбияттағы хэм адамлар арасындағы гөззал қубылысларды сәўлендирип, өмир хэм тәбият хәдийселерине сүйсиниў, ләззетлениў, рәхәтлениў сезимлерин пайда етсе, гейде лирикалық қахарман этирапта, жәмийетте жүз берип атырған ўақыялардың өзиниң қәлеўине, улыўма адамзаттың идеалына қайшы келиўинен гүйзелiske түсиўи мүмкин. Бундай жағдайда лирикалық қахарман менен орталық арасында қарама-қарсылық жүзеге келип, ол лирикалық конфликтти пайда етеди. «Лирикалық шығармаларда да конфликт бар. Бирақ ол эпикалық хэм драмалық шығармалардағыдай ўақыяның избе-из, басқышпа-басқыш раўажланыўы арқалы, яғный сюжеттиң раўажланыўы арқалы көринбейди, ал көбинесе, лирикалық қахарман менен сыртқы орталық, сыртқы дүнья арасындағы қарама-қарсылықлар арқалы көринеди» [3:26].

Әжинияз шығармаларында да лирикалық қахарманың жәмийетлик сиясий турмысқа, қоршаған орталыққа, дәўирге болған көзқарасларын сәўлендириўде лирикалық конфликттен пайдаланатуғыны көзге тасланады. Себеби XIX әсирдеги Хорезм ойпатындағы феодаллық қатнаслар шараятында жасаған дәўирдеги халқымыздың социаллық, сиясий-экономикалық шараятлары өз заманының озық ойлы, жоқары билимли шайыры болған Әжинияздың көзқарасларына оншелли үйлесе бермеўи тәбийий жағдай еди. Әжинияз өзиниң айырым қосықларында өз заманына болған көзқарасларын, ой-толғанысларын бериўде лирикалық кон-

фликтти жүзеге келтиреді. Шайырдың «Көңлим мениң», «Йокты», «Дәўран болмады», «Сел болады», «Майдан ишинде» хэм басқа қосықларында көркем мазмунды, лирикалық қахарманың ишки кеширмелерин лирикалық конфликт арқалы сәўлендиргенин гүзетемиз. Бунда шайыр лирикалық конфликтти бериўде метафоралардан утымлы пайдаланған.

Шайырдың «Көңлим мениң» қосығында лирикалық қахарманың ишки кеширмелери, руўхый дүньясы қубылыслары тийкарында көркем мазмун сәўленген.

Өмириниң қасри йықылған,

Ығбал қасасы төкилген,

Хатсыз, қәлемсиз шекилген,

Бир әжеп дийўана мегзер.

Дәртимниң жоқ хеш даўасы,

Бузылды көнлим Хийўасы,

Үмидиўар инсан дүньясы,

Шәўкетсиз дәўрана мегзер [1:14].

Лирикалық қахарманың кеўил кеширмелерин бериўде «йықылған қаср», «төгилген ығбал қасасы», «хатсыз, қәлемсиз шекилген дийўан», «көңлим Хийўасы» сыяқлы метафоралар қолланылған. Бул метафоралар лирикалық қахарманың руўхый кеширмелер халатын көркем сәўлендириў ушын хызмет етип келген. Усы метафоралардың жәрдемінде шайыр лирикалық қахарманың өз заманына болған қандай да бир нарийзалық кейпиятын, оның ишки қәлеўи менен сыртқы орталықтағы қубылыслардың қайшы келиўин көркем сәўлендиреді. Әсиресе, лирикалық қахарманың «көңил Хийўасының бузылыўы» өз көзқарасларын көркемлеп жеткерийде айрықша хызмет атқарып келген. Бул лирикалық қахарманың қәлбиндеги әмелге аспаған жақсы нийетлердиң, уллы мақсетлердиң көркем сәўлесі болып есапланады. Хийўаның өз дәўириндеги сулыў, бийик-бийик мақбаралары бар, даңқлы қала болғанлығын есапқа алсақ, лирикалық қахарман қәлбиндеги сулыў хэм бийик ой-сезимлериниң, шайырлық илхам-йоштың өзи қәлегендей болып хызмет ететуғын хэм қабылланатуғын жәмийетлик орталық, эстетикалық шараяттың болмағанынан гүйзелiske түсиўи болса керек. Шайыр метафораның жәрдемінде лирикалық конфликтти оғада нәзиклик пенен, көркемлик пенен тереңлестиреди, лирикалық қахарманың руўхый халатын терең ашыўға ериседи.

Шайырдың «Дәўран болмады» қосығында лирикалық конфликт инсан менен жәмийет, яғный лирикалық қахарман менен ол жасап атырған орталық арасындағы қарама-қарсылық тийкарында жаратылған. Шайырдың лирикалық қахарманы сыртқы орталық, этираптағы қубылыслар менен қарама-қарсылыққа түседі. Усы қосықтағы лирикалық конфликт хаққында теориялық мийнетлерде төмендегидей пикирлер келтирилген: «Әжинияздың «Дәўран болмады» қосығында лирикалық қахарман өзиниң тәғдирине налыш етеди. Ол өзін тилла сазға мегзетеди, бирақ оны шертетуғын маман болмайды, өзін алғыр қуска мегзетеди, бирақ оны

баплайтуғын қалпеси, сайады (аңшысы) болмайды. Қырман алма самал еспейди, кәрұан келсе жүги болмайды, я ұатан тапса елаты жоқ. Бул жерде лирикалық қахарман сыртқы дүньяға, жәмийетке, турмысқа қарсы наразылық билдиреди, жекке тәғдирине налыды. Олар арасында конфликт көринеди. Буны лирикалық конфликт десе болады.» [4:56]. Қосықта бастан ақырына шекем метафоралар қолланылып, «тилла саз» хәм «хәўижге келтирер жәнән», «алғыр баз» хәм «қәлпе сайяд», «хасыл жүк» хәм «базар», «кәрұан» хәм «жолға энжам болмаған көңил мүлки», «гүзар дәрбентине курған көшки» хәм «дәртлесер хәмдам», «қырман» хәм «шамал» қолланылып, олар контекстте бири-бирине сәйкесленбейди, бири екіншисине үйлеспейди, карама-қарсылыққа түсип, контрастлы мазмунды пайда етеди. Олардың бири лирикалық қахарманның руўхый дүньясына тән кубылысларды, ал екіншиси сыртқы орталыққа тән кубылысларды сәўлелендиреди. Усы тийкарда лирикалық қахарманның ишки қәлеўине, дүнья танымына сыртқы орталықтағы кубылыслардың, қатнастардың, тәртиплердің қайшы келиўи сәўлеленеди. «Лирикалық шығармада белгили сюжеттиң жоқ екенлиги конфликттиң анық көзге таслануы имканиятларын шеклейди. Лирикада конфликт композициялық контраст сыпатында көзге тасланатуғын композициялық бирликке айланады. Сонлықтан қосықты анализге тартар екенбиз, биз карама-қарсы характерлердің гүресин емес, ал карама-қарсы образ хәм детальлардың өзара тәсирин үйренемиз» [7] Қосықта лирикалық конфликтти жаратыўда метафоралар сүўретлеў объектин хәр тәреплеме ашыў менен бирге мазмунның эмоциональлығын тәмиинлейди.

Дәрек йок ушырған куба қушымнан,
Базарым тарқады ерте пешиннен,
Кәрұан өткен ўақта мениң тусымнан,
Көңил мүлким жолға энжам болмады.
Сырым паш етедим хәргиз хеш кимге,
Ситәмкар әйләдим жанға беш күнде,
Гүзар дәрбентине курған көшкимде,
Дәртимди дәртлесер хәмдам болмады [1:21].

Бул қатарларда лирикалық қахарманның өзи жасап дәретіўшилик етип атырған орталыққа болған көзқарастары көркем сәўлеленген. Усы қосықтағы метафора, метонимия хәм символдың көркемлеў хызмети Б.Генжемуратов тәрәпинен илимий анализге тартылған [2:14-15]. Бундағы «куба қуш» шайыр образындағы лирикалық қахарманның айрықша таланты, илхам йошының символы болса, ал «базар» – ол инсанның жаслығы. Хәқыйқый кәмалатқа жетискен пайыты. Қызықлы мазмунға ийе дәўири. Бирақ ол «базар» өмирдің хәўижли, шийрин демлеринде «ерте пешиннен» – мезгилинен бурын тарқап отыр» [2:16] Қосықта «ерте пешиннен тарқаған базар» метафорасы арқалы ыңғайсыз, дәретіўши шахслар ушын имканиятлары оғада аз болған дәўирди, әсиресе, кәрұан өткен ўақта көңил мүлкинің жолға энжам болмаўи лирикалық қахарман ушын еркин дәретіўшилик ететуғын, ыңғайлы, жағдайлы заманның болмағанлығын көркем сәўлелендиреди. Ал кейинги «Гүзар дәрбентине курған көшкимде, Дәртимди дәртлесер хәмдам болмады» деген қатарларда лирикалық қахарманның жәмийетте жеккесиреў халаты, яғный оны түсинер заманы, талантын бақалайтуғын орталық болмағанлығын сүўретлей отырып метафоралардың жәрдемінде лирикалық конфликтти тереңлестиреди. Усы тийкарда шайыр өз дәўириндеги социаллық турмысқа, жәмийетлик тәртиплерге болған қатнасын сәўлелендиреди. Озық ойлы, айрықша талантлы инсанлар қәдирленбеген, бақаланбаған жәмийетке болған нарийзалық көзқарастарын көркемлеп береді. Әжинияздың өз заманынан әдеўир алға кетип пикирлейтуғын, жоқары

эстетикалық талғам хәм билимге, айрықша талантқа ийе болған шайыр екенлигин есапқа алсақ, лирикалық қахарманның «гүзар дәрбинтиндеги көшки»де «дәртлесетуғын хәмдам» таппай гүйзелеске түсиўи, ямаса өзин «хәўижге келтиретуғын сәнемлери болмаған тилла сазға» мезгетіўиндеги руўхый кеширмелериниң төркинин терең аңлаймыз.

Шайыр өзиниң заманға, дәўирге болған көзқарастарын «Сел болады» қосығында да лирикалық конфликт арқалы сәўлелендиреди.

Бул не қайғы, бул не думан?
Болалмадым дәрттен аман,
Ишпей шарап, шегип афған,
Ахлы хуўшым лал болады.

Қосықта лирикалық қахарманның руўхый дүньясын қандай да аўыр қайғылы, дәртли кеширмелер қыйнап атырғанлығы аңласылады. Бул қайғылы кеширмелер лирикалық қахарманның жәмийетке, орталыққа болған нарийзалық кейпийатынан пайда болған. Лирикалық қахарманның руўхый кеширмелери метафоралар жәрдемінде лирикалық конфликт арқалы берилген. Келтирилген қатарларда «думан», «шарап», «афған» метафоралары лирикалық конфликтти жүзеге келтириўде поэтикалық хызмет атқарып келген.

Әжинияз дер мениң атым,
Йетмес аллаға фәриядым,
Иште лаўлап жанған отым,
Қашан өшер күн болады? [1:30].

Бул қатарларда лирикалық қахарманның сезимлери хәўижленип, тасқынланып, лирикалық конфликт күшейтиледі. Бул халатты беріўде «иште лаўлап жанған от» метафорасы айрықша поэтикалық хызмет атқарған. Лирикалық қахарманның заман менен жәмийетлик орталықтағы сиясий жағдайлар менен келесе алмаўи онда күшли руўхый гүйзелеслерди пайда етеди. Усы гүйзелеслерди, дәртли толғанысларды «лаўлап жанған от» метафорасы көркемлеп жеткереді. Лирикалық конфликт лирикалық қахарманның ишки сезимлерин, руўхый халатларын сүўретлеўде өз көринисин табады. «Лирикалық шығармада барлық карама-қарсылықтары менен дәўир сәўлеленеди. Усы карама-қарсылықты жекке инсан өмири арқалы беріў жолы хәм формасын табыў лирикалық конфликттиң баслы мәселеси болып табылады... Лирикалық конфликттиң динамикасы инсан руўхиятының терең түпқирлерин ашып көрсетиў мүмкиншилигине ийе» [6].

Шайырдың «Майдан ишинде» деп аталған қосығында лирикалық қахарманның ишки руўхый кеширмелери тереңлестирілген халаты берилген.

Қайғыў мехнәт болды ырым,
Шықмас көңилден ғубарым,
Кеше күндиз ахыў зарым,
Қалыбман хайран ишинде.
Гездим ғәриплик йолында,
Ғарк болып шәгма көлиндә,
Юсупдек Мысыр елиндә,
Қалыбман зиндан ишиндә [1:31].

Бул қосықта лирикалық қахарманның қандай да бир руўхый гүйзелеслер халатындағы кеширмелери сәўлеленеди. Лирикалық қахарманның «майдан ишинде», «хайран ишинде», «зиндан ишинде», «гириян ишинде», «әрман ишинде» қалғанлығы ишки руўхый гүйзелеслериниң көркем сәўлелениўи болып есапланады. Бул метафоралардың хәммеси лирикалық қахарманның заманға, дәўирге болған көзқарастарын сәўлелендиреди. Лирикалық қахарманның «кәўлиндеги ғубары», «шәгма көлинде ғарк болыўи» ишки кеширмелериндегі қайғылы, дәртли кеширмелердің метафорасы болса, «майдан», «зиндан», «гириян» хәм басқалар дәўирдің метафоралары болып табылады. Лирикалық қахарманның «зиндан ишинде» қалып

«шәгма көлине ғарқ болыуы» бул лирикалық конфликтти айданласыуын аңлатады. Шайыр өзиниң усы сыякы көплеген қосықларында лирикалық қахарман образын жаратыуға контрастлы сүўретлеу, яғнай лирикалық қахарманның ишки руўхый әлеми менен сыртқы дүньяны, орталықты карама-қарсы қойыу тийкарында лирикалық конфликтти жүзеге келтиреді.

Жуўмақлап айтқанда, Әжинияз Қосыбай улының поэзиясы қайталанбас көркемлик кубылысларға толы. Оның лирикасының және бир өзгешелиги өзи жасап дөретиўшилик еткен дәўирге болған көзқарастарын сәўлелендириўде лирикалық конфликтти айрықша

композициялық әмел сыпатында пайдаланыўы болып есапланады. Дәўирге хәм лирикалық қахарманның кеўил дүньясына, дүньятанымна тән болған кубылысларды метафоралардың жәрдеминде көркемлет жеткереди. Метафоралар шайыр лирикасында көркем мазмунды эмоциональ жеткеріу менен бирге лирикалық конфликтти жаратыу хызметин де атқарады. Лирикалық конфликт жаратыу көркем мазмунды сәўлелендириўдиң көркемлик усылларының бири болып, оны метафоралар арқалы байытып беріу шайырдың дөретиўшилик шеберлиги менен байланысады.

Әдебиатлар

1. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1994.
2. Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. –Нөкис: «Билим», 1997.
3. Ja'rimbetov Q.A`debiyattani`wdan sabaqlar. –No`kis: “Qaraqalpaqstan”, 2012.
4. Järimbetov Q., Sagidullaeva J. Adebıyattanıw teoriyası. –Nókis: “Qaraqalpaqstan” 2020.
5. Пахратдинов Қ. Қарлыбаева Г. Әжинияз. Библиографиялық көсеткиш. –Нөкис: «Qaraqalpaqstan», 2014.
6. Шаizzo К.Г. Художественный конфликт в лирическом произведении (А.Фет, А.Блок, Н.Бараташвили).

<https://cyberleninka.ru/article/n/hudozhestvennyy-konflikt-v-liricheskom-proizvedenii-a-fet-a-blok-n-baratashvili>

7. Хомякова О.Р. Сюжет и конфликт в лирике, эпосе, драме. <https://bspu.by/blog/homyakova/article/lekcii/syuzhet-i-konflikt-v-lirike-epose>

РЕЗИЮМЕ. Мақолада қарақалпақ адабиетининг мумтоз шоири Ажинияз Құсйбай ұғлининг лирик асарлари ўрганилган. Шоир шеърларида лирик қахрамон образини яратишда лирик конфликтнинг иштироки таҳлил қилинади. Лирик конфликт орқали лирик қахрамоннинг ўзи яшаган даврга бўлган қарашларининг берилиши тадқиқ этилади. Лирик конфликт яратишда метафоралардан унумли фойдаланади. Метафораларнинг шеърдаги бадиий хизмати ва лирик конфликт яратишда тутган ўрни ўрганилади

РЕЗИЮМЕ. В статье изучены лирические произведения классика каракалпакской литературы Ажинияза Косыбай улы. Анализируется роль лирического конфликта в создании образа лирического героя в стихах поэта. Исследуется, как через лирический конфликт передаются взгляды лирического героя на эпоху, в которой он жил. Особое внимание уделено использованию метафор в создании лирического конфликта. Исследуются художественная функция метафор в стихотворениях и их значение в формировании лирического конфликта.

SUMMARY. The article studies the lyrical works of the classic of Karakalpak literature Azhiniyaz Kosybayuly. The role of lyrical conflict in creating the image of the lyrical hero in the poet's poems is analyzed. It is investigated how through the lyrical conflict the views of the lyrical hero on the era in which he lived are conveyed. Special attention is paid to the use of metaphors in the creation of lyrical conflict. The artistic function of metaphors in the poems and their significance in the formation of lyrical conflict are studied.

ӘЖИНИАЗДЫҢ БАБАЛАРЫ КИМ БОЛҒАН?, БУЛ ҲАҚҚЫНДА БИЗ НЕ БИЛЕМИЗ?...

(Жаңа илимий изертлеулер)

М.М.Есебаев – филология илимлери бойынша философия докторы

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: тарих, этнография, шежра, мадраса, масжид, ахун, охун, эшон.

Ключевые слова: история, этнография, родословная, медресе, мечеть, ахун, ийшан.

Key words: history, ethnography, genealogy, madrasa, moaque, ahun, eshon.

Өткен әсир басларында Кеңес хуқимети алып барған репрессия ақыбетинде уллы ойшылларымыз болған Күнхожа, Әжинияз, Бердақ хәм тағы басқада бабаларымыздың мийнетлерин үстемлик етип келген марксистлик-ленинлик идеологияға сәйкеслендириу мақсетинде усындай ойшылларымыздың мийнетлерине берилетуғын бабалар формасы менен мазмуны өзгерди. Олардың хақыйқый түсиниклерине жүзеки карап, материалист яки өз заманының атеисти етип көрсетиуе дәлилдер изленди. Хәттеки, гейпара ойшыллардың социаллық шығысын бурмалап, кәмбағал дийхан шаңарағында туўылды, деген шынлыққа үйлеспейтуғын биймәни түсиниклерге исенип жүрилди.

Республикамыздың көрнекли мәмлекетлик ғайраткерлериниң бири, қәдирдан ақсақалымыз Қәлибек аға Камалов өзиниң «Ел хызметинде» мийнетиниң 445-бетинде өткен әсирдеги изертленген классиклеримиздиң өмирине байланыслы хақыйқатлыққа туўра келмейтуғын түсиниклерди көзде тутып былай деп жазады: «Дәўир сиясатына бойсындыруу нийетинде олардың тарийхий шығысын төменлетип жиберген. Мәселен, Жийен Жырау айрым мағлыұматлар бойынша Хожа Ахмед Яссауийдиң медресесинде оқыған. Олда шопанның баласы деп айтып жүр. Әжинияз Хийўа медресесинде оқыған, олда жылқыманның баласы яки Бердақ шайыр өз қосықларында: «Бухара менен Хорезимге саяхат жасадым» - дейди. Ол Қарақум медресесин питкерген. Буны да кәмбағал дийхан адам сыпатында көрсетпекши

болды. Булар жүдә бай адамлардың балалары болмаған менен де бек яки руўханийлар шаңарағынан шыққан болыуы мүмкин. Себеби өмир хақыйқатлығының өзи соны көрсетеди. Өз күнин зордан көрип отырған адамның бирден үлкен шәхәрлерге қәрежет тауып барып оқып, данышпан хәм шайыр болып кетиуи исенимиз... Олар өз дәўириниң алдыңғы адамлары болған. Олар диний медреселерди питкерген үлкен руўханий адамлар болған. Соның менен бир қатарда олар өз заманының алым адамлары саналған. Мәселен, Бердақ қарақалпақ халқының «Шежире» син жазған. Демек ол тарийхшы, Шежирени жазардан алдын көп дереклер менен танысқан, көп адамлар менен ушырасып, сәўбетлескен. Сауатсыз, интасыз әпиўайы дийхан адам қалай халқының тарийхын жазыуға қол ура алады?» [1:445].

Мийнет ийесиниң пикиринде жан бар, себеби басқа ойшылларымыз сыякы Әжинияздың әкеси Қосыбайдың да шаңарағы руўханий зиялы шаңарақ болып өзине тоқ бай, ел халқының арасында жақсы атақ, абыройға ийе инсан болған. Себеби ол өзине тоқ бай шаңарақ болмағанда Елмурат ахун өз қарындасын жарлы адамға бермеген болар еди. Себеби Елмурат ахун өз дәўириниң бай, оқымыслы зиялы хәм үлкен атақ абыройға ийе инсаны болған. Ол Бухара қаласындағы Мирараб медресесин питкерген жетик алымларының бири болған [2:33]. Усы көзқарастан қарасақ Әжинияздың әкеси Қосыбай да жарлы адам болмаған. Ол заманларда өзи менен теңлес адамлар куда болып, бир-бири менен қыз берисип, қыз алысқан.

Усындай зыялы, оқымыслы, бай болыўы себепли оларды биз жокарыда келтиргенимиздей Кеңес хукиметиниң аяўсыз алып барған сиясаты себеп, олардың хақыйкый шығысын толық ҳеш ким тилине басып айта алмады. Өткен әсирдиң 1930-40-жыллары карақалпақ әдебияты оқыўлықларына киргизиў ушын оларды «жарлы» ның баласы, «дийхан» ның баласы деп алынбаса оларды әдебиятларға киргизиў улыўма мүмкин болмаған. Егерде «ахун», «ийшан», «бай» болса буларды улыўма әдебиятка киргизиў биржақта турсын, тиришилик етиўдиң өзи де қыйын болған. Уламаның, байдың әўлады деп үстиңнен мағлыўмат берсе болды репрессияға ушыраўың сөзсиз еди. Усындай аўыр сиясат себепли бизиң классик шайырларымыздың өмир жолы бузылып, бурмалап жазылды. Усы сиясаттан қорқып қалған Әжинияз бабамыздың урпақлары ата-бабаларына байланыслы хақыйқат мағлыўматларды усы күнге шекем сыр сақлап келген. Себеби усындай аўыр репрессия бабамыздың да урпақларыңда да болған.

Мениң, «Пайтахт» газетасының 2024-жыл 22-октябрь №31 (1401) санында Әжинияз шайырдың әўладларының хронологиялық шежиресиниң дүзилиўи хаққында мақалам жәрияланды. Жазыўшы А.Султанов усы мақала менен танысып, мени Әжинияз шайырдың әўладларының бири Нөкис қаласының турғыны Орынбаева Сырғагүл апа менен таныстырып үй мәнзилин берди. Ол, 1950-жылы туўылған, ҳәзир 74 жаста. Жасаў мәнзили Нөкис қаласы Мәжнүнтал көшеси, бурынғы Жданов көшеси № 37 жайда жасайды екен.

Сырғагүл апа Әжинияздың әкеси Қосыбайдың бабалары хаққында бурын баспа сөзде шықпаған, ҳеш жерде жәрияланбаған жаңа мағлыўматларды айтып берди. Бурын Әжинияздың өзиниң бабалары хаққында айтарлықтай мағлыўмат жоқ еди, бар болған мағлыўматлар да толық емес еди. «Қосыбайдың әкеси Балтабек, Балтабектиң әкеси Ақжигит» - деп хәмме оқыўлықларда, илимий мийнетлерде усындай етип берилип келди.

Бизиң жақында алған мағлыўматларымызға карағанда Әжинияздың әкеси Қосыбайдың бабалары хаққында мынандай мағлыўматларды алдық. Таныстырамыз: Ең үлкен биринши бабасы Әбди, екіншиси Жәмил, үшіншиси Жапар деген болады. Бул бабалары өз дәўириниң саўатлы оқымыслы, абырой итибарлы адамлары болған деп мағлыўмат берди.

Жапардан Төре (Ақжигит, ҳәзирги әдебиятларда ушлай айтылады) бундай деп аталыўының себеби жеңгелери атын айта алмай «Ақжигит» деп қойған екен. Негизинде оның аты Төре екен. Төреден Балтеке, Қулеке, Қосеке деген үш баласы болады. Бундай ерсилеў ат қойылыўының себеби, алдыңғы бабалары турмаған, өле берген соның усындай ерсилеў атларды қойған. Қосыбайдың әкесиниң аты (Балтабек) негизги аты Балтеке, Төрениң биринши баласы. Балтекеден Қосыбай туўылады бул тек бир бала болады. Ҳәзирги әдебиятларда, илимий мийнетлерде Қосыбайдың әкеси (Балтабек) деп айтылып келеди. Негизинде ондай емес екен хақыйкый аты «Балтеке» екен.

Төрениң екінши баласы Қулеке. Қулекеден Қаражан, Сейдан, Сейит хәм Қурбангүл деген үш ул бир қыз туўылады. Қулекениң биринши баласы Қаражан. Қаражаннан: Наўрызбай, Оразбай, Орынбай, Бағдагүл туўылады. Қаражанның баласы Орынбай, бизге мағлыўмат берип атырған Сырғагүл апаның әкеси.

Төрениң үшінши баласы Қосеке. Қосекеден Оразлы хәм Зийнеп деген бир ул, бир қыз туўылады. Зийнептен перзент болмайды. Қосекениң баласы Оразалы «ахун», «ийшан», «бай»дың баласы деп жала жабылып 1938-жылы қамаққа алынады. Бул хаққында анық мағлыўмат «Қарақалпақстанның жаңа тарийхы»

китабында «XX әсирдиң 20-40-жылларындағы сиясий репрессиялар» деген темада, соның 244-бетинде толық мағлыўмат берилген. Мысалы: 1937-жылдың май айынан 1938-жылдың сентябрь айы аралығында 500 ге жақын басшы хызметкерлер қамаққа алынған. 1938-жылдың биринши ярымына шекем республикамызда «контрреволюцияшыл» хызмети ушын қамалған 2536 адам болған соның менен бирге және «контрреволюцияшыл-миллетшилер» деп жазыўшы-шайырлар хәм журналистлер қамаққа алынды. Жазыўшы-шайыр Сейфулғабит Мажитов, баласы Рахим Мажитов, Избасар Фазылов, белгили журналистлерден Хожан Абдихаликов хәм Оразалы Қосекеевлер қамалды [3:244].

Оразалы Қосекеевти 18 жылға судланған. Тюрмада Қазақстанда болған 18 жылда ақланып азатлыққа шыққан хәм аўылға аман куўысқан. Оразалы Қосекеев Қарақалпақстанда биринши журналистлердиң бири болып жұмыс ислеген, оның өмирлик жолдасы Амина Танташева миллети татар болады. Қарақалпақстанда биринши радио баслаўшысы (диктор) болып ислеген. Кийеўи қамалғаннан кейин олда куўдалаўға ушырап дикторлық жұмысынан шығарылады. Сол ўақытлары Республикамыздың пайтахты Төрткүл болған. Амина Танташева баласы Ринат пенен Төрткүлден Нөкиске көшип келген. Амина баласы Ринатты Пушкин мектепке оқыўға апарды, хўжетлерин көрип халық душпанының баласын оқыўға ала алмаймыз деп қайтарып жибереди. Усыннан кейин Амина баласы Ринатты Танташев деп өзиниң фамилиясына өзгертип алады. Оразалы менен Аминадан Ринат хәм бир қызлы болады, бирақ қызы қайтыс болып қалады. Кейин ўақытлар өтип Амина Танташева Хожелидеги балалар интернатының директоры болып ислеиди. Сол ислеп жүрген ўақтында өлген қызының орнына интернаттан бир қыз сақлап алады. Оразалы тюрмадан келген ўақытта ол қыз 5-6 жасар болады. Қызды көрип мынаў кимниң қызы деп сорағанда, бизиң қызымыз деп жуўап береди, бирақ оған көпшиликтиң көзинше түсиндире алмайды, мен кеткеннен кейин басқа биреўден арттырғансаң деп өкпелеп Қоңыратқа Айгүл деген апасының үйине тыңламастан кетип қалады, соннан ара үзиледи қайтып Хожелиге бармайды. Оразалы Қоңыратта Ламхоздың директоры болып ислеиди, сол жерде бухгалтер болып ислеитугын турмысы келиспей ажыралып келген Дәригүл апаға үйленеди, ол Сейфулғабит деген татар кисиниң қызы болады. Оразалы кейинги өмирлик жолдасы Дәригүлден Света, Полат деген бир қыз бир уллы болады. Олар ҳәзир Қоңыратта жасайды Света туўыў үйинде хамшира болып ислеиди. Полат әкесиниң кәсибин ийелеп қалады.

Мен, Сырғагүл ападан Әжинияздың өмирин арнаўлы изертлеген илимпаз филология илимлериниң докторы Қ.Байниязовтың бул ўақыялардан хабары барма деп сорағанымда «аўа хабары бар еди» - деп жуўап берди. Себеби ол изертлеп жүрген ўақытағы советлик идеология күшинде болғаны ушын ашық айдын жаза алмады. Бир жағынан репрессиядан қорқып қалған бабамыздың урпақлары Қ.Байниязовқа жарлының баласы, орта хал хожалық болған деп жазыўды илтима еткен хәм өзи де буннан батылып жаза алмаған, сол себепли Төрени «Ақжигит», Балтеке «Балтабек» деп өзгертирип жаздырған. Себеби Қ.Байниязовтың мийнетлерин оқығанымызда Әжинияз бабамыздың туўған-туўысқанлары, ағайинлери менен сәўбетлескени хаққында мақалалары хәм «Қосықтың күши» деген илимий мийнети бар. Мени де көп ойландырып жүрген мәселелердиң бири усы еди, себеби Қ.Байниязов бабаның әўладлары менен сөйлесип көп мағлыўматлар алған, соған карап менде Қ.Байниязов Қосыбайдың бабалары хаққында неге жазбаған деген саўаллар болар еди. Бул

мағлаўматлардың сыр тutyлғанының бирден бир себеби Қосекеев Оразалының репрессияға ушырауы баслы себеби болған екен. Бул болып өткен тарихый ўақыялар, бир мақалаға жайласпады, биз тийкарынан Әжинияздың бабаларына тоқтадық, олардан өнип өскен урпақлары көп екен, биз бул хаққында китабымызда жәриялаймыз деген үмиттеміз.

Жуўмақлап айтқанда усындай өткен әсирдеги большевиклердің надурис алып барған сиясатының жәбирин жазықсыз инсанлар тартты, олардың шаңарағының тынышлығын, аўызбиршилигин бузды, руўхый, зыянын тийгизди. Бул репрессия биринши

гезекте жазықсыз саўатлы халыққа хадал хызмет етип атырған инсанлар ушын болса, екінши гезекте араб, парсы тилинде жазылған халқымыздың бай әдебий мийрасын, руўхый, мәдений қәдириятларын жоқ қылыўға қаратылды. Сол себептен бизиң бай әдебий мийрасымыз хәм мәдений мийрасларымыз сақланып қалынбады, бизге толық жетип келмеді. Бул мийраслардың сақланып қалыныўында тийкарынан жыраўлар, бақсылар, қыссаханлар хәм халықтың ишинен шыққын қатықулақ инсанлардың хызметлери оғада уллы хәм айрықша орынды ийелейди.

Әдебиятлар

1. Камалов Қ. Ел хызметинде. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995. 445-б.
2. Байниязов Қ. Қосықтың күши. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977. 33-б.
3. Қарақалпақстанның жаңа тарихы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2003. 244-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Ажиниёз Қўсибой ўғлининг келиб чикиши ва ота-боболари бўйича таджикот натижалари акс етган. Бу таджикот ишлари қоракалпок адабиети тарихида катта янгилик хисобланади.

РЕЗЮМЕ. В статье отражены результаты исследования и предков сына Ажинияза Косибоя. Эти исследовательские работы являются большим новшеством в истории каракалпакской литературы.

SUMMARY. The article reflects the results of research on the origin and ancestors of the son of Ajiniyaz Kosiboy. These research works are a great innovation in the history of Karakalpak literature.

АЖИНИЯЗ ҚОСИБАЙ УЛИНИҢ ТҮРКИЙ ХАЛЫҚЛАР АДЕБИЯТИНДА ТУТҚАН ОРНИ

S.Kazaxbaev – *filologiya ilimleriniñ doktori (DSc), docent*
Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch soʻzlar: Yunesko, estetika, poeziya, turkiy xalqlar adabiyoti, olim, innovatsiya.

Ключевые слова: Юнеско, эстетика, поэзия, литература тюркского народа, наука, инновация.

Key words: Yunesko, aesthetic, poetic, literature of Turkic peoples, scholar, innovation.

XIX әsir qaraqalpaq klassik әdebiyatınıñ maqtanıshı, jariq juldızı, ullı filosof, shayır, pedagog Ajiniyaz Qosibay ulınıñ tuwılǵanına 200 jil tolıw merekesin belgilew Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev baslaması menen Yuneskoniñ xalıqaralıq yubileyler ótkeriw rejesine kiritiliwi hám Prezidentimizdiñ 2024-jılı 16-iyuldegi “Belgili qaraqalpaq shayırı, oyshıl Ajiniyaz Qosibay ulınıñ tuwılǵanıniñ 200 jılıǵın keñ belgilew haqqında”ǵı PQ-258-sanlı qararı qabıl etilgen edi. Usı qararǵa tiykarlanıp Qaraqalpastan Respublikası Joqarı Keñesi, Qaraqalpastan Respublikası Ministrler Keñesi, Qaraqalpastan Respublikası Joqarı Bilimlendiriw, Ilım hám Innovaciya ministrligi, Türk Akademiyası, Özbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası, Qaraqalpastan Bölimi, Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Berdaq atındaǵı Nókis mámleketlik universiteti, Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti, Tashkent qalasında Alisher Nawayı atındaǵı Özbek tili va adabiyoti universitetinde, Alisher Nawayı atındaǵı Mámleketlik Akademiyalıq úlken teatrda ulıwma aytqanda Özbekstan hám Qaraqalpastan Respublikası kóleminde XIX әsir qaraqalpaq klassik shayırı Ajiniyaz Qosibay ulınıñ tuwılǵanına 200 jılıǵına baylanıshı Respublikalıq hám Xalıqaralıq konferenciya ótkerildi. Bul konferenciyaǵa Orta Aziya xalıqları menen birgelikte Türkıy xalıqlarınıñ belgili professor, akademikleri hám ózleriniñ bayanatları menen qatnastı. Olardan Shain Majidovich Mustafayev (Türk Akademiyasınıñ prezidenti), Abdıldajan Akmataliyev (Qırǵız Respublikası Milliy ilimler akademiyasınıñ Sh.Aytmatov atındaǵı til hám әdebiyat instituti), Huseyn Yildirim (Türkıya Xadji Bayram Vali universitetiniñ professorı), Mammedov Nizami Tagii oglu (Baku slavyan universiteti), Azerbaijan milliy ilimler akademiyası Folklor Institutı ilimiy xızmetkeri), (PhD) Shábnám Mámádli, (Muxammed Fizuliy atındaǵı qol jazbalar instituti ilimiy böliminiñ bas qanıgesi), Názakát Mámádli f.i.d. qatnastı. Sonıñ menen birge Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutında Ajiniyaz Qosibay ulınıñ muzeyi 2024-jil 15-noyabr kúni shólkemlestirildi. Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti rektori Qadirov Quvondiq Aytbaevich, f.i.d., professor N.Mammedov, Shábnám Mámádli, f.i.d. N.Mámádli, professor Huseyn Yildirim, ilimpaz A.Akmataliyev sıyaqlı bir qatar ilimpazlar

qatnasıqında Ajiniyaz Qosibay ulınıñ muzeyiniñ saltanatlı ashılıw máresimi bolıp ótti.

Bul ilimpazlar Türkıy tilles xalıqlardıñ sonday-aq, arab, parsi hám türkıy tillerin tereñ ózlestirgen shayır ekenligin atap ótken bolsa, qaraqalpaq poeziyasın janrlıq hám kórkemlik jaqtan bayıtıwı, tereñ sawatqa iye bolıwı menen Xiywanıñ Shergazi xan medreselerinde talim alıwı menen baylanıshı ekenligin, shayırdıñ XIX әsirdegi qaraqalpaq әdebiyatında tutqan ornın joqarı bahaladı.

Qaraqalpaq xalıqınıñ klassik shayırı Ajiniyaz Qosibay ulınıñ tuwılǵanına 200 jil tolıw múnásibeti menen shayır shıǵarmalarınıñ türk tilindegi toplamı Türkıya Respublikasınıñ Stanbul qalasında 2024-jil baspadan shıqtı. Shayırdıñ shıǵarmaları Türk akademiyasınıñ professorı, filologiya ilimleriniñ doktori Huseyn Yildirim tárepinen türk tiline awdarılǵan, onda Ajiniyazdıñ әdebiy miyraslarınıñ türkıy әdebiy estetikalıq oy dúnyasındaǵı tutqan ornı, dúnya xalıqlarınıñ shayır shıǵarmalarına bolǵan itibarı hám iqlası, qaraqalpaq jurtına bolǵan jıllı sezimler beriledi. Kitap ózine tán kompoziciyaǵa iye bolıp kiris sózde Huseyn Yildirimniñ qálemine tiyisli «HAJINIYAZ» (Ajiniyaz) atlı qosıq berilgen. Toplamda Ajiniyazdıñ ómirbayanı, shayırlıq sheberligi haqqında maǵlıwmatlar keltirilgen hám qosıqlarına poetikalıq tallawlar islengen. Ajiniyaz shayırdıñ 100 den ziyat dóretiwshilik miyrası türk tiline awdarılıp, bul qosıqlar tematikalıq baǵdarları boyınsha toparlarǵa jiklep berilgen. Olar: «El-jurt haqqındaǵı qosıqları», «Watan saǵınıshı haqqındaǵı qosıqları», «Xoshlasıw hám sálem qosıqları», «Aqıl-násiyat qosıqları», «Ótkinshi dúnya haqqındaǵı qosıqları», «Ayrılıq haqqındaǵı qosıqları», «Memuarlıq mazmundaǵı qosıqlar» hám «Aytıslar». Sonday-aq, Ajiniyaz qosıqlarınıñ qaraqalpaq hám türk tillerinde qatar beriliwi ilim izertlewshilerinıñ shayırdıñ eki tildegi qosıqların salıstırmalı úyreniwı ushin imkaniyat jaratadı.

Azerbaijan milliy ilimler akademiyası Nizamiy Ganjawi atındaǵı әdebiyat instituti tárepinen 2020-jil Ajiniyaz Qosibay ulı shıǵarmalarınıñ toplamı әzerbaijan tilinde baspadan shıqtı. Ajiniyaz shıǵarmaları f.i.d. prof. N.Mammedov Tagısoy hám PhD doktor Sh.Mámádli tárepinen әzerbaijan tiline awdarılǵan. Kitaptıñ kirisinde Ajiniyazdıñ ómir jolı, qosıqlarınıñ ideya-tematikalıq janrı, poetikalıq ózgeshelikleri, obrazlar dúnyası, shayırdıñ

ádebiy ortalığı, shıǵarmaların toplanıwı hám baspadan jarıq kóriwi sıyaqlı máseleler sóz etilgen. Toplamda Ajiniyazdın 50 den ziyat qosıqları tematikalıq toparlarǵa bólinip berilgen. Awdarmashılar Ajiniyazdın «Demishler» shıǵarmasın toplamǵa shejire janrlıq ataması menen kiritken. Kitapta shayırdın Bozataw poemasına da ayrıqsha orın berilgen. Toplamdı tayarlawshılar tárepinen Ajiniyaz poeziyasında ushırasatuǵın leksikalıq birlikler hám folklor-etnografiyalıq terminlerdiń túsindirme sózligi dúzip shıǵılǵan. Kitap sońında Ajiniyaz shayır shıǵarmaların izertleniwı qaraqalpaq, ózbek, túrkmen, ázerbayjan hám basqa xalıqlar alimleriniń ilimiy miynetleri tiykarında keltiriliwi shayır shıǵarmaların ıqlasbentleri hám izertlewshileri ushin úlken qolaylıqlar jaratadı.

Búgingi kúni shayırdın 200 jıllıq merekesi barlıq túrkiy tilles xalıqlarında bayram sıpatında belgilenbekte. Olar shayırdın shıǵarmaların óz ana tillerinde oqıw imkanıyama iye bolmaqta, Bunıń ayqın dálili sıpatında Ázerbayjan Respublikası Baku qalasında 2024-jılı baspadan shıǵarılǵan shayır shıǵarmaların toplanımın atap ótken orınlı. Ajiniyaz shayır shıǵarmaları filologiya ilimleriniń doktori Názakát Mámmádlı tárepinen ázerbayjan tiline awdarılǵan. Ilimpaz-awdarmashınıń «Qaraqalpaq jurtınıń ullı shayırdı Ajiniyaz» dep atalǵan maqalasında Ajiniyazdın ómirbayanı hám dóretiwshilik jolı haqqında maǵlıwmatlar berilip, shayır qosıqlarınıń janrlıq hám kórkemlik ózgeshelikleri ilimiy kózqarastan tallanadı. Bul kitap 11 kompoziciyalıq bólimnen ibarat bolıp, hár bir bólimge tiyisli atamalar qoyılǵan. Ajiniyaz shayırdın qosıqları janrlıq kózqarastan toparlarǵa ajratılıp berilgen. Ilimpaz Názakát Mámmádlı Ajiniyaz poeziyasın social-filosofiyalıq qosıqlar, táriypnama, diywan, muhammes, alifnama, mushayralar, ashıqlıq qosıqlar, aytıs sıyaqlı janrlıq túrlerge ajratadı.

Adebiyatlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 yil 16 iyuldagi “Atoqli qoraqalpoq shoiri va mutafakkiri Ajiniyoz Qo‘siyob o‘g‘li tavalludining 200 yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi PQ-258-sonli qarori.

2. XIX asir qaraqalpaq adabiyatının kornekli wakili Ajiniyaz Qosibay ulinin 200 jilligina bagishlangan xaliq araliq ilimiy-teoriyalıq konferenciya materialları.

REZYUME. Maqolada Ajiniyoz Qo‘siyob og‘li ijodining bugungi kundagi xalqaro miqyosida o‘rganilish jarayoni tahlil qilingan. Shuningdek, shoirning hayoti va ijodi haqida ayrim tadqiqotlar haqida batafsil to‘xtab o‘tilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется процесс изучения творчества Ажинияза Косибоя оглы сегодня в международном масштабе. Также подробно рассмотрены некоторые исследования о жизни и творчестве поэта.

SUMMARY. The article analyzes the process of studying the work of Ajiniyaz Kosiboy Ogli today on an international scale. Also, some studies about the poet's life and work are discussed in detail.

AJINIYAZ SHIǴARMALARIN OQITIWDA INNOVACION TEXNOLOGIYALARDAN PAYDALANIW

Q.J.Sársenbaev – *tayanish doktorant*

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so‘zlar: Ajiniyoz shoir, adabiyot, metodika, innovatsiya, texnologiya, «Akvarium» texnologiyasi.

Ключевые слова: поэт Ажинияз, литература, методология, инновация, технология, технология «Аквариум».

Key words: Ajiniyaz poet, literature, methodology, innovation, technology, «Akvarium» technology.

Mámleketimizdiń keleshegi bolǵan iaslarımızdı hár tárepleme ietik, bilimli, intalı shaxs, kámil insan retinde tárbivalaw máselesi búgingi kúnde avırasha tárizde, zamanaǵóv usıllar tivkarında úvrenilmekte. olardıń barlıq huqıq hám erkinlikleri, múmkinshilik hám máplerin orǵawda shólkemlestirilgen-huqıqıv tivkarlar zaman menen teń rawailanıwlanıw yolında alıp barılmaqta. Ovtkeni, aralıqtan oqıtıw, onlayn rejiminde úzliksiz islengen jaǵdayda iaslardıń bilim alıw huqıqın tálimde támiwleniw Ózbekstanıń iaslarǵa berip aturǵan tálim-tárbiya, ǵamxorlıq, itibardıń ámeliy añlatpası bolıp tabıladı.

Jaslarda ádebiyattanıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıqtı arttırıw, kórkem ádebiyatlar menen jaqınnan tanısw, erkin pikir júritiw, dúnya qarasın keńeytiw búgingi kúnniń áhmiyetli máselelerinen esaplanadı. Sózimizdiń dálili sıpatında Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2024-jil 16-iyuldaǵı «Belgili qaraqalpaq shayırdı hám oyshılı Ajiniyaz Qosibay ulı tuwılǵanınıń 200 jilligin keńnen belgilew haqqında»ǵı PQ-258-sanlı qararın [1] keltirip ótiw orınlı.

Ajiniyaz Qosibay ulı óziniń bir-birinen bahalı shıǵarmaları menen XIX ásir qaraqalpaq klassik

Kitaptıń sońında shayır shıǵarmalarındaǵı ayırım termin hám atamaların qaraqalpaqsha-ázerbayjansha túsindirme sózligi keltirilgen. Bul kitap Ajiniyaz shıǵarmaların túrkiy tilles xalıqlar arasına ele de keńnen taralıwında ayrıqsha xızmet atqaradı.

Eger Berdaqı qaraqalpaqtıń eń ataqlı, ullı shayırdı dep tanısaq, bunıń mánisi Berdaqı shıǵarmalarındaǵı xalıqlıq sociallıq mániniń tereńliginde jáne demokratizmiń mashtablıǵında ekeni málim. Al, Ajiniyazdın Watanshılıǵı menen gumanistligi, shayırlıq mádeniyatındaǵı oqımshılıq onı óz zamanlasları arasında ózgeshe bir tóbe etip kórsetip turadı. Ajiniyaz XIX ásir lirikasında novator shayır esaplanadı. Ol Shıǵıs dástúrlerin, qosıq formaların qaraqalpaq ádebiyatına engiziwi menen belgili.

Ajiniyaz meshitte bilim alıp, keyin Xiywa qalasındaǵı mediresede kóp jıllar oqıp tálim alǵan. Bul medrese Oraylıq Aziyadaǵı eń úlken hám eń abroylı oqıw ornınıń biri bolǵan. Bul oqıw ornında diniy hám dúnyalıq bilimler, sonıń ishinde gumanitar pánler tariyx hám basqa da pánler oqıtılǵan.

Átirek Gúrgen, Orenburg, qazaq jerleri, Shimkent, Samarqand, Miyan kól, Xiywa átirapların aralap, bul jerlerden óz tvorchestvosına hasıl marjanlar terdi hám ol ellerge óziniń kórkem ǵáziyesiniń jaqtı nurların tarattı. Ajiniyaz ádebiyat, til, filosofiya tariyx sıyaqlı gumanitar pánler menen bir qatarda, geografiya, esap islerine de qızıqqan. Shayır qosıqlarında gezlesetuǵın Iraq, Sham, Gurd, Texran, Xajar, Hindistan, Qıtay, Qazan hám basqa jer atamaları teginnen tilge alınbaǵan. Jumaqlap aytqanda, Ajiniyaz tek óz watanına ǵana emes, jaqın shıǵıstaǵı basqa xalıqlardıń arasında da eń belgili shayırlardıń biri bolıw dárejesine erisken ullı shayır bolıp tariyxta qaldı.

ádebiyatınıń rawajlanıwına keń imkaniyatlar jaratıp berdi. Shayırdıń hár bir qosıq qatarlarında tereń filosofiyalıq oy, ótkir qryal, jaslardıń ruwxıy sanasına kúshli tásir etiwshi milliyy kolorit sezilip turadı. Búgingi rawajlangan dáwirde shayırdıń dóretiwshiligi hár túrli aspekte úyrenilip kelinbekte. Jumısımızda shayırdıń shıǵarmaların oqıtıwda innovacion texnologiyalardan paydalanıwdıń áhmiyeti haqqında aytıwdı orınlı taptıq.

Leksikologiyalıq jaqtan alıp qaraǵanıwızda «innovaciya» túsiniǵi inglis tilinen awdarmalaganımızda (innovacion) «jańalıq kirgiziw» degen mánisti añlatadı. «Innovaciya» túsiniǵi mazmun jaǵınan anıq jaǵdaydı bildiridi.

Innovaciya – belgili bir sistemaniń ishki dúzilisi. Bilim alıwshı jaslarda jańa ideya, norma, qaǵıydalardı jaratıw, basqa shaxslar tárepinen jaratılǵan aldingi ideyalar, norma qaǵıydalardı tábiyiy qabil etiwge baylanıslı sıpatlar, kónlikpelerdi qalıplestiriw imkaniyatın jaratatuǵın bilimlendiriw. Innovaciyalıq bilimlendiriw procesinde qollanıluǵın texnologiyalar innovaciyalıq bilimlendiriw texnologiyaları yamasa bilimlendiriw innovaciyalardı dep ataladı.

Qaraqalpaq ádebiyatı sabağında hárbir oqıtıwshı «sabaqtıń hárbir basqıshında oqıwshılardıń ózlestiriwine qoyılatuǵın talaplar metodika pánine baylanıslı, bunda qaraqalpaq ádebiyatına tiyisli marteiallardı túsindiriw, oqıwshılardan soraw, olardı bahalaw, bahalawdıń ólshemleri hám usılları esapqa alınadı. Oqıwshılardıń ádebiyatı oqıtıw metodikasını boyınsha zárúrli teoriyalıq hám ámeliy bilimlerdiń, maǵlıwmatlardıń eń kerektilerini jetkeriwden ibarat» [5:9].

Ájiniyaz shayırdıń «Ellerim bardı» qosıǵın balalardı túsindiriw arqalı, olarda Ana Watanǵa muhabbat, tuwılǵan jerge sadıqlıq, tábiyatqa bolǵan itibarlılıqtı arttırıw keypi sındıriledi. Shayırdıń bul qosıǵın sabaq túrindegi innovaciyanı tómendegi kóriniste kóriwimiz múmkin.

a) Standart sabaq - sabaq ishindegi struktura ózgermeydi.

b) Nostandart sabaq - sabaq ishindegi struktura ózgeredi.

v) Virtual sabaq - yaǵniy aralıqtan oqıtıw. Pedagogikalıq innovaciya «jańa» túsiniǵi oraylıq orın tutadı. Sonday-aq, pedagogikalıq sheberlik arqalı studentlerde jeke, shártli, jergilikli hám subyektiv jańalıqqa qızıǵıwshılıq oyattıladı.

Zamanagóy bilimlendiriwdiń talabı oqıwshılardıń imkanı barınsha kóbirek bilim beriw emes, bálkim, olardı óz-ózinen úyreniwge, sonday-aq maǵlıwmatlar menen isley alıwǵa úyretiw bolıp esaplanadı.

Joqarıdaǵı esapqa alsaq, shayırdıń qosıqların oqıtqanımda eń aldın menen hárbir qosıq qatarına tiyisli jańa kartinalar jámlep, olardı prezentaciya menen studentlerge kórsetiw arqalı túsindiriw maqsetke muwapıq keledi.

Bilimlendiriw barısında usı texnologiyani qollanıwdan maqset oqıwshını málim bir mashqala boyınsha pikirlew, óz pikirini bayan etiw, mashqalanı sherik penen birgelikte dodalawdı úyretiwden ibarat. Shayırdıń dóretiwshiligin «Akvarium» texnologiyasında oqıtıw arqalı studentlerdi shayırdıń shıǵarmalarına degen qızıǵıwshılıqtı oyatıw múmkin.

Metodtı qollanıwda tomendegi shólkemlestiriwshı karakter payda etiledi:

1. Oqıwshılardı eki toparǵa bólip alamız. Bul eki topardı analizshiler hám baqlawshılar dep ataw arqalı wazıypaların túsindireriz.

2. Toparlardıń biri yaǵniy analizshiler doskaǵa shıǵadı hám ortaǵa qoyılǵan mashqalalı sorawǵa juwap izleydi (Bunda hárbir ayılǵan qosıq qatarına studentler anıq hám qısqa juwap beriwı kerek).

3. Hárbir topar aǵzalrı temaǵa tolıq túsingenin bilish ushin studentlerge diqqat penen itibar qaratıp otırıwımız zárúr.

4. Analizshiler mashqalalı sorawlarǵa juwap bergennen soń bul pikirlerge baqlawshılardıń hárbiri óziniń kózqarasların qısqa hám anıq qılıp aytadı.

Texnologiyani qollanıw úlgisi:

Sorasań elimdi Qojban bizlerden,
Qalpaǵı qazanday ellerim bardı,
Qáte shıǵsa keshirińler sózlerden,
Qıtay, Qońrat atlı ellerim bardı [2:3].

Ádebiyatlar

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 yil 16 iyuldagi “Atoqli qoraqalpoq shoiri va mutafakkiri Ajiniyoz Qo‘siyob o‘g‘li tavalludining 200 yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi PQ-258-sonli qarori.

3. Әжинияз. Бир пәрий. Ашықлық хәм нама қосықлары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1993. 72-б.

4. Husanboyev Q., Niyozmetov R. Adabiyot o‘qitish metodikasi. -Toshkent: «Barkamol fayz media», 2018. 352-b.

5. Paxratdinov A., Qalbaeva G. Ko‘rkem shi‘g‘armalardi’ estetikali‘q tallawdi‘n’ metodologiyali‘q tiykarlari’ ha‘m ayi‘ri‘m a‘hmiyetli metodlari’. -No‘kis: «Qaraqalpaqstan», 2013. 36-b.

6. Yusupov Q. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikasını. -Táshkent: «Sano-standart», 2018. 336-b.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада atoqli qoraqalpoq shoiri Ajiniyoz ijodini o‘qitishga innovatsion yondashuvning samaradorligi haqida ilmiy xulosalar keltirilgan. Asosan shoirning ijodini «Akvarium» texnologiyasidan foydalanishning avzalliklari haqida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье представлены научные выводы об эффективности инновационного подхода к преподаванию произведений известного каракалпакского поэта Ажинияза. В основном в творчестве поэта говорилось о преимуществах использования технологии «Аквариум».

SUMMARY. The article presents scientific findings on the effectiveness of an innovative approach to teaching the works of the famous Karakalpak poet Ajiniyaz. Basically, the poet’s work talked about the advantages of using the «Aquarium» technology.

Analizshiler qosıq qatarların tallawda hárbir sózge tereń itibar qaratıp, onıń mánis-mazmunın, ne ushın qollanılganın keń formada túsindiriwı dárkar. Eger tolıq juwap bolmasa pedagog tárepinen tómendegi sorawlar beriledi. Mısalı:

1. Táriyip degende neni túsinesiz?

2. Qojban degen kim?

3. Qıtay, Qońrat atamalarına keńnen maǵlıwmat berip ótseńiz?

Jaylawım-Úrgenish, arqası – teńiz

Jawırını qaqaqtay malları semiz,

Ruxsatsız bir-birine salmas iz,

Birlikli Qońrat ellerim bardı [2:2].

Ájiniyaz qaraqalpaq xalqınıń shayırı bolıw menen birgelikte Xiywada oqıǵan. Kóp ǵana ózbek ziyalıları menen dos bolǵan. Qazaqstanda bir neshe mártebe bolıp, qazaqtıń shayıır qızı Qız Meńesh penen aytısqan. Türkmenstan dalaların aralaǵan. Nawayı, Maqtumqulı, Kemineni ózine ustaz dep tanıǵan. Demek, Ájiniyaz tórt tuwısqan túrkiy xalıqlardıń arasında bolǵan.

Bunday jaǵdayda hár qanday shayıır óziniń tuwılǵan elin tanıtıwǵa háreket jasaydı. Usınday sebepler menen Ájiniyazda ádewir táriyp qosıqları da jazılǵan.

«Ellerim bardı» qosıǵı Qazaqstanda bolǵan saparında Qızıl Orda úlkesiniń itibarlı baylarınan bolǵan Qojbannıń sorawı boyınsha jazılǵanı málim. Bul qosıq táriyp usılında jazılǵan bolıp, óz xalqın bayan etken shayırdıń júrek debdiwleri dep qarawǵa boladı. Sebebi qosıqtıń hárbir qatarında shayırdıń milliy maqtanıshı bar. Qosıq qatarlarınan málim bolǵanıday-aq Ájiniyaz qazaq baylarınan bolǵan Qojbanǵa óziniń tuwılıp ósken elin úlken maqtanısh penen bayan etken. Bul el Úrgenshten baslap Aral teńizine shekem dawam etedi. Xalıqtıń milliy etnografiyalıq ózgesheligi, «Basında qazanday qalpaǵı bar, kóllerinde hár qıylı quslar kóp» – dep aytpaqshı boladı. Ájiniyaz bul qosıǵı arqalı óziniń eń dáslep qaraqalpaq dep atalǵan eldiń azamatı ekenligin, bul el qazaq hám ózbek xalıqlarına ádewir jaqın bolıp, túr-túsi, tili Orta Aziya xalıqlarına jaqın ekenligin aytı kelip, xalıqtıń ózine tán tuwrılıq, sıpayılıq sıpatların bar ekenligin bayanlaydı.

Keltirilgen sorawlarǵa analizshiler juwap bergennen soń, qalǵan pikirlerdi baqlawshılardan esitemiz. Hámme pikirler bayan etilgennen soń oqıtıwshı durıs hám qáte pikirler boyınsha studentlerge tolıq maǵlıwmat beredi. Bul texnologiya jaslarǵa erkin pikirler qábiletin oyatadı. Olardı kelshekte óz pikirine iye kámil insanlar bolıp jetilisiwinde áhmiyetli xızmet atqaradı.

Juwmaqlap aytqanda, Ájiniyaz Qosıbay ulı shıǵarmaların studentlerge oqıtıwda jańa innovaciyalıq texnologiyalardan paydalanıw arqalı sabaqtıń nátiyjeliligini arttırıw múmkin. Oytkeni, zamanagóy bilimlendiriw sistemasında jaslarǵa bilim beriwde eń aldınǵı texnologiyalardan paydalanıw imkániyatı jaratıp berilgen. Mine, usınday texnologiyalardan paydalanıw arqalı sabaqta óz maqsetimizge erisiwimiz múmkin. «Ádebiyat jasasa millet jasaydı» degenindey ádebiyat sabaqlarında jańa texnologiyalardan paydalanılsa, jaslardıń shayıır, jazıwshılardıń dóretiwshiligine bolǵan qızıǵıwshılıǵı artadı. Bul degeni, olardıń dúnyaqarası keńeyip, bilim alıwǵa qızıǵıwshılı artadı degen sóz.

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALIQ ILIMLER

Fizika.Matematika.Texnika.Informatika.

ERKIN TUSHISH TEZLANISHINI VIDEOCOM YORDAMIDA O'RGANISH

A.S.Jalekeshov – fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori

X.S.Turekeev – fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: yo'l, vaqt, tezlik, tezlanish, erkin tushish tezlanish.

Ключевые слова: путь, время, скорость, ускорение, ускорение свободное падение.

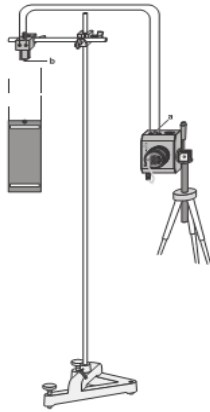
Key words: path, time, speed, acceleration, free fall acceleration.

Kirish. Erkin tushishning tezlashishi (tortishishning tezlashishi) – bu boshqa kuchlarni hisobga olmagan holda, tortishish kuchi (yoki boshqacha avtganda, jismining erkin tushishdagi tezlashishi) tomonidan jisimga berilgan tezlashuv bo'lib hisoblanadi. Bizga ma'lumki erkin tushish tezlanishini birinchi bo'lib G.Galiley Piza minorasidan jismini erkin tashlash orqali hisoblagan. Galiley o'z laboratoriyasida tushayotgan jismlar bilan ko'plab tajribalar o'tkazdi. Bu tajribalar asosida u quyidagi qonunni ishlab chiqdi: havosiz bo'shliqda tushayotgan jismining tezligi faqat tushish balandligiga bog'liq va uning massasiga bog'liq emas. Jism erkin tushishda qancha uzoq vaqt bo'lsa, u shunchalik tezroq harakatlanadi. Biror jism tezligini oshirganda, u tezlanish oldi deymiz. Erkin tushayotgan jismining tezlanishi sekundiga 9,8 metrni tashkil qiladi. Bu erkin tushayotgan jismining tushish tezligi har soniyada taxminan soniyasiga 10 metrga ortishini anglatadi. Keling erkin tushish tezlanishining qiymatini VideoCom yordamida aniqlanishini ko'ramiz.

Tajriba natijalari. Tajribaning maqsadi: Erkin tushish tezlanishini VideCom bilan qayd qilish, g-erkin tushish tezlanishini aniqlash.

Ishni bajarish uchun kerakli asboblari:

- 1 VideoCom.....337 47
- 1 tutashtiruvchi blok 230 V/12 V/20 W....562 791

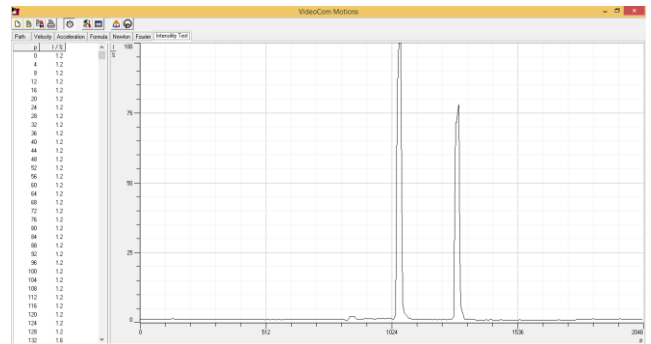
1-rasm. Erkin tushish tezlanishini VideoCom bilan qayd qilish tajriba qurilmasi

- 1 uch oyoqli kamera.....300 59
- 1 VideoCom uchun erkin tashlanuvchi jism...337 472
- 1 ushlab turuvchi magnit.....336 21
- 1 taglikasosi, V-shakili, 28 sm.....300 01
- 1 taglik sterjeni, 25 sm.....300 41
- 1 taglik sterjeni, 150 sm.....300 461
- Leybold multi qisgichlari.....301 01
- 4 ulash simlari, 200 sm.....501 38
- Qo'shimcha:
- 1 Windows 95/NT yoki yangiroq versiyali OT o'rnatilgan kompyuter

Tajriba qurilmasi 1-rasmida keltirilgan.

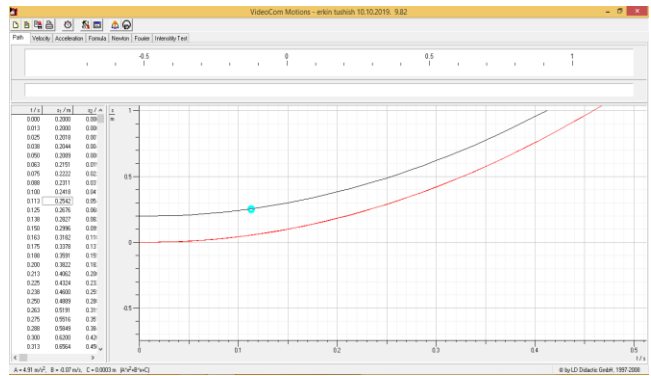
VideoCom qayd qiluvchi kamera va erkin tashlanuvchi jismini bir to'g'riga joylashtiramiz (bunda erkin tushishni qayd qiluvchi kamera erkin tushish traektoriyasiga perpendikulyar joylashgan bo'lishi kerak). Ularning orasidagi

masofa 3 m ga teng bo'lishi kerak. Qurilmani tajribani bajarish uchun shay holatga keltirgandan keyin erkin tushuvchi jismini tutib turuvchi magnitga tekkizamiz. Keyin kompyuterda VideoCom Motions dasturi oynasini ochamiz. Oynada Intensitiy Test bo'limini bosganimizda ikkita cho'qqi paydo bo'lishini kuzatishimiz kerak (2-rasm).

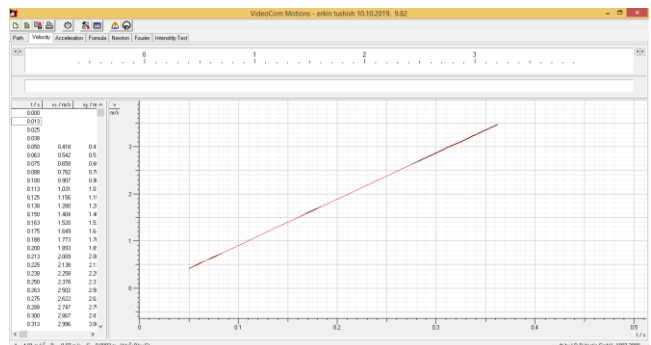

2-rasm

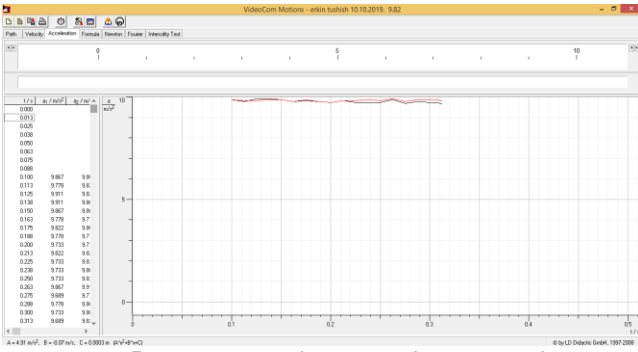
Kerakli sozlashlarni F5 tugmasini bosish orqali bajaramiz. Undan keyin esa F9 tugasini bir marotaba bosganimizda tutib turuvchi magnit erkin tashlanuvchi jismini qo'yib yuboradi. Jism yerga tekkan vaqtda F9 tugasini yana bir marotaba bosamiz. Keyin ekranda kerakli bo'limlarni tanlash orqali erkin tashlanuvchi jism uchun yo'l-vaqt diagrammasini, tezlik-vaqt diagrammasini, va tezlanish-vaqt diagrammasini ko'rishimiz mumkin bo'ladi.

3-rasm. Yo'l-vaqt diagrammasi

4-rasm. Tezlik vaqt diagrammasi

5-rasm. Tezlanish-waqt diagramması.

Adabiyotlar

1. <https://www.ld-didactic.com/services/brochures-and-catalogues/physics/physics-chemistry-french.html>

REZYUME. Erkin tushish tezlanishni aniqlashning bir necha usullari bor bo'lib, bu ishda erkin tushish tezlanish qiymatini Videocom yordamida aniqlash usuli keltirilgan. Olingan natijalar nazariy jihatdan hisoblangan qiymatlar bilan solishtirish mumkin.

РЕЗЮМЕ. Существует несколько способов определения ускорения свободного падения. Полученные экспериментальные результаты можно сравнить с теоретическими значениями.

SUMMARY. There are several ways to determine the acceleration of free fall. The results obtained are theoretically comparable with the calculated values.

MIRZA ULUG'BEKTIŇ 630 JILLIGINA ARNALADI

ULKEN JARILIW TEORIYASINDA ALEMNIŇ PAYDA BOLIWINIŇ HAZIRGI ZAMAN TUSINIGI

A. Jumamuratov – awul-xojaliq ilimleriniŇ doktori, professor
Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu

Tayanch so'zlar: astronomiya, materiya, yaratuvchi, katta portlach, olam, ilm, meros.

Ключевые слова: астрономия, материя, создатель, большой взрыв, вселенная, наука, наследство.

Key words: astronomy, matter, creator, big bang, universe, science, inheritance.

Ózbekistan Respublikası PrezidentiniŇ 2024-jılı 12-sentyabrdegi «Buyuk qomusiy olim va mashhur davlat arbobi Mirzo Ulug'bek tavalludining 630 yilligini keng nishonlash to'g'risida»gi PQ-323 sanlı qararı tiykarında 10-11-oktyabr kúnleri Samarqand qalasında xalıqaralıq konferenciya shólkemlestirildi. Mirza Ulug'bek óziniŇ bay ilimiy-agartıwshılıq miyrası ham biybaha dóretiwshilik jumısları menen elimizdiŇ hám dúnya civilizaciyasınıŇ rawajlanıwına úlken úles qosqan tariyxıy tulǵa. Orta ásirlerde watanımızda júzege kelgen ekinshi Oyanıw dáwiriniŇ jarqın tulǵası esaplangan Mirza Ulug'bek uzaq jıllar óz saltanatın ádil hám adamgershilik ideyaları tiykarında basqarıw menen birge ilim, mádeniyat hám kórkem óner tarawın rawajlandırıwǵa ayrıqsha itibar qaratqan. Shıǵıstı iri ilim hám mádeniyat orayına aylandırdı. Mirza Ulug'bek ullı astronom, fizik, matematik, tariyx hám arxitektura tarawların rawajlandırıwǵa úlken úles qosqan alim. Samarqand qalasında ózi qurdıran observatoriyada ámelge asırqan keŇ kólemli ilimiy izertlewler oylap tabılıwlar dúnya astronomiya iliminiŇ rawajlanıwına túpkilikli burılıs jasadı. OnıŇ “Ziji jadidi Ko'rag'oniy” shıǵarması házirgi waqıtta da juldızlar ilimi tarawında dúnyadaǵı eŇ ullı dóretpelerdiŇ biri dep tán alınıp, dúnya alımları tárepinen úyrenilmekte. Ol kórsetip bergen Kosmostaǵı tártip - Jaratıwshı bar ekenligin bulıtpastan tástıyıqlaydı. Sheksiz kosmosımız qanday payda bolǵanı, onıŇ hárekette yamasa háreketsiz turıwı, ondaǵı tártip hám teŇ salmaqlılıqtı ustap turatuǵın nızamlar qanday islewi adamlardı mudamı qızıqtırıp kelgenligi belgili. Ásirler dawamında ilimpazlar hám oyshıllar bul máselede san-sanaqsız izertlewler ótkergen hám kóplegen teoriyalar usınıs etilgen. XIX ásirge kelip ilimiy pikirde tiykarındaǵı áhmiyetli baǵdarlar boyınsha Kosmos bul – burınnan bar bolǵan hám máŋgi ámeldegi bolatuǵın, materiyanıŇ barlıq sheksiz kompleksi bolıp esaplanadı.

Bizler oqıǵan materialistik filosofiya ushın tiykar jaratıwda bunday kózqaras jaratıwshı bar ekenligin biykar etken hám KosmostıŇ baslanıwı da bolmaǵan, hám bolmaydı dep aytıp ótken. Materializm bul - materiyanı birden-bir tolıq mánis dep esaplaytuǵın hám materiyanı basqa hár qanday zattı biykar etetuǵın filosofiyalıq sistema bolıp tabıladı. Materialistler sheksiz Kosmos modelin ózi

Natıjaları muhokama qilish. F6 tugmasını bosgan waqtımızda esa bizga keraklı bo'lgan hisoblashların son qiymatlarını kórsatadı. Bu joyda kórsatilgan A ning qiymatını ikkige kópaytırish orqalı erkin tushish tezlanishini hisoblashimiz mumkin. Bizning tajribamızda A ning qiymatı 4,91 ga teng chıqdı. Bundan foydalanıb g-erkin tushish tezlanishini hisoblasak quyidagicha bo'ladi.

$$g=2A=9,82 \text{ m/s}^2.$$

Tajribanı bir necha marotaba takrorlab xatoliklarını hisoblash mumkin. Ta'kidlab o'tish joizki, yuqorida keltirilgan tajribalar Nukus shahrida olingan. Joylashuv hududiga bog'lıq turda erkin tushish tezlanishi turlicha bo'lishi tajribalarda aniqlangan.

ateistik filosofiyasınıŇ tiykarǵı súyenişi dep esaplagan. Misalı, filosof-materialist Georg Politser óziniŇ «FilosofiyanıŇ fundamental tiykarları» dep atalgan shıǵarmasında aytıwına qaraǵanda «Kosmos bul - jaratılǵan obyekt emes», ol taǵı tómendegishe qosımsha etken: «Eger ol jaratılǵan bolǵanı edi, Quday onı bir zamatta hám hesh nárseden jaratılmaǵanı isengen bolar edi». Politser Kosmos hesh nárseden jaratılǵan emes dep aytıp ótkende ol XIX asırde qabil etilgen KosmostıŇ statikalıq modeline tayanǵan hám ilimiy dáلیل keltirip atırman dep oylagan.

Biraq XX asırde ilim hám texnikanıŇ rawajlanıwı materializmiŇ fundamental tezisi bolıp xızmet etken Kosmos turaqlılıǵı haqqında baslanıwı oyda sawlelendiriwdi úzil-kesil joqqa shıǵardı. Málim bolıwınsha, Kosmos materialistler esaplaganıday, statikalıq emes, bálkim kerisinshe - turaqlı keŇeyip baratuǵın eken. BunıŇ ústine, zamanagóy fizik ilimpazların kóplegen eksperimentleri, gúzetiw hám esaplawları KosmostıŇ baslanıwı bolǵanı hám ol bir zamatta - júdá kúshli jarılıw nátiyjesinde payda bolǵanlıǵın tástıyıqlap beredi. Búgingi kúnde bul dáلیل barlıq ilimiy jámiyetler tárepinen qabil etiledi. Bul zárúr maǵlıwmatlar ilim ushın ashıq jariya bolǵanlıǵı ayırım revolyuciyaalıq baqlawlar hám jaŇa ashılıwlar nátiyjesi boldı. 1929-jıl Kaliforniyada jaylasqan Maunt Uilson observatoriyasında Edvin Xabbl atlı amerikalıq astronom astronomiya tariyxındaǵı zárúrli jaŇa ashılıwları birinshi avtorı boldı. Úlken teleskop arqalı juldızları gúzeter eken, ol Jerden uzaqlasqanlıq dárejesine qaray juldızlar qızǵısh nur taratıwın anıqladı. Bul bolsa olardıŇ bizden «uzaqlasıwın» anılatadı. FizikanıŇ fundamental nızamlarına muwapıq, kózge kórinetuǵın spektr diapazonında gúzetiw noqatına umtlatuǵın jaqtılıq nurları biynápsha kúlreŇ bólekke umtıladı, gúzetiwshiden uzaqlasıp atırǵan nurlar bolsa qızıl bólekke tartıladı. XabblardıŇ baqlawı dawamında juldızlar nurı spektriniŇ qızıl bólegine umtlatuǵınlıǵı anıqlandı. Bul bolsa olardıŇ bizden úzliksiz alıslasıwın anılatadı, bul jaŇa ashılıw ilim áleminde úlken qızıǵıwshılıqqa shuwarǵa sebep boldı. Belgili waqt ótkennen keyin, Xabbl taǵı bir zárúrli oylap tabıwdı jarattı: juldızlar hám galaktikalar tek ǵana bizden, bálkim bir-birinen de uzaqlasqanlıq eken. XabblardıŇ bir-birinen úzliksiz uzaqlasıp baratuǵın aspan deneleri artınan gúzetiwleri tiykarında múmkin bolǵan birden-bir juwmaq sonda,

Kosmos turaqlı túrde keńeyip baradı. Anıǵıraq kóriniwi ushin Kosmostı az-azdan hawaǵa tolıp baratırǵan kóbikke uqsatıw múmkin. Kóbik isirilgende onıń maydanındaǵı noqatlar bir-birinen uzaqlasqanı sıyaqlı, kosmostıń keńeyiwi menen galaktikalarda úziksiz túrde bir-birinen uzaqlasıp baradı.

«Kosmostıń keńeyiw nızamı» Ulugbek dawirinde-aq belgili bolǵan. Teoriyalıq fizika boyınsha esaplawlar tiykarında XX ásirdeń ataqlı ilimpazlarınan biri bolǵan Albert Eynshteyn Kosmos turaqlı bola almaydı degen juwmaqqa keldi. Biraq, sol waqıtta ulıwma tán alınǵan statikalıq Kosmos modeli menen qarama-qarsılıq júzege kelmewi ushin bul juwmaqlardı bir shetke ısırıp qoydı. Keyinirek bunı ol «ilimiy kareramda jol qoyǵan eń úlken qatem» dep ataydı. Házirde kosmostıń keńeyiwi haqqında tastıyqlap berilgen gipoteza sonnan ibarat, eger waqıt artqa qaytarıwdıń múmkinshiligi bolǵanında edi, Kosmostıń birden-bir noqattan payda bolǵanı anıq baqlanǵan bolar edi. Esaplawlar boyınsha, pútkil materiya oǵan tiykarlanatuǵın bul «birden bir noqat» «nolge teń kólem» hám «sheksiz tıǵızlıq»tı iyelegen bolar edi. Kosmos rasında nolge teń kólemge iye bolǵan birden-bir noqattıń jarılıwı nátiyjesinde payda bolǵan. Kosmosqa tiykar salǵan bul júdá kúshli jarılıw «Úlken jarılıw» dep ataldı hám házirde de sonday dep atalmaqta. Sonı da aytıw gerek, «nolge teń kólem» bul - karakteristika maqsetler ushin paydalanılatuǵın teoriyalıq túsiniq. Pán «hech zat» túsiniǵin anıq hám isenimli etip xarakterley almaydı. Ol insan túsiniwi sheńberinde shette bolıp, sol sebepli ilimpazlar tárepinen «nolge teń kólemli noqat» retinde tariyplenedi. Tiykarınan bolsa, «kólemsiz noqat» sonıń ushin «hesh zat» boladı. Materializm filosofiyası táreptari bolǵan astronomlar bolsa ayqın kóriniw turǵan zat - Úlken jarılıw teoriyasına qarsılıq kórsetiwde - hám sheksiz kosmos ideyasın qorǵaw dawam etken. Materialistlerdiń bunday negizsiz qarsılıǵı sebebi Artur Eddinton - jetekshi zamanagóy fizikalıq-materialistlerden birewiniń pikerlerinen túsiniqli boladı: «Filosofiya kózqarasınan, tábiyattıń házirgi tártibi kútepgende baslanıwı haqqında oyda sáwlelendiriw mende qabıl etpeslikti júzege keltiredi». Basqa bir materialist, ataqlı ingliz astronomı, ser Fred Xoyl Úlken jarılıw teoriyası olardı kóbirek qáweterge salǵan ilimpazlar qatarınan bolǵan. Ásir ortalarında Xoyl «ózgermes jaǵday teoriyası» dep atalǵan teoriyanı ilgeri súrdi, ol XIX asırde keń tarqalǵan kosmosqa statikalıq sistema retinde tarqalǵan jantasıwǵa uqsap ketedi. Stacionar jaǵday teoriyası sonnan ibarat edi, kosmos kólemi sheksiz hám múddet boyınsha máńgi esaplanadı. Bul teoriyanıń birden-bir kózge kóringen maqseti materialistik filosofiyanı qollap-quwatlaw bolǵan hám usınıń sebebinen ol kosmostıń baslanıwı bolǵan dep esaplaytuǵın Úlken jarılıw teoriyasına birotala kerı bolǵan. Stacionar jaǵday teoriyası táreptarları uzaq waqıt dawamında Úlken jarılıw teoriyasına qarsılıq kórsetken. Biraq ilim olarǵa qarsı islegen. 1948-jılı Djordj Gamov Úlken jarılıw boyınsha basqa bir ideyanı alǵa súrdi. Onıń atap ótkerindey, eger kosmos úlken jarılıw nátiyjesinde payda bolǵan bolsa, ol jaǵdayda málim muǵdarda qaldıq radiaciya bolıwı gerek. Bul radiaciya pútkil kosmos boylap bir tegis bólistirilgen bolıwı gerek. Úlken jarılıwdıń bar bolıwı gerek» bolǵan bul dálili tez arada tabıldı. 1965-jılı eki izertlewshi, Arno Pensias hám Robert Uilson kútilmegende bul tolqınlardı taptı (Suwret). «Fon jaǵdayındaǵı kosmos radiaciya» dep atalǵan bul radiaciya bir derekten kelip shıqpastan, pútkil kosmostı qamtıp alǵan edi. Bunnan túsiniqli boldı, bul radiaciya Úlken jarılıwdan qalǵan eken. Pensias hám Uilsonlar bul jańalıǵı ushin Nobel sıylıǵına iye boldı. 1989-jılı NASA bul tarawda izertlew ótkeriw ushin kosmosqa kosmoslıq radiaciya fonı (SOVE) úyreniw ushin izertlewshi jasalma joldas ushırdı. Pensias hám Uilson esaplawların tekseriw ushin jasalma joldasqa segiz minut gerek boldı. Ol kosmos bar ekenligin kórsetiwshi kúshli jarılıwdıń qaldıqların taptı.

Astronomiyanıń barlıq dáwirlerdegi eń úlken jańa ashılıwları dep atalǵan bul tabılǵan zat Úlken jarılıw teoriyası haqıyqıylıǵın anıq kórsetdi. Úlken jarılıw bar ekenligin basqa bir zárúrli dálili bul kosmosta He hám H bar ekenligi bolıp tabıladı. Izertlewde túsiniqli boldı, bul elementlerdiń házirgi kúnde kosmosta saqlanǵanlıǵı oraylasqanlıǵı dárejesi Úlken jarılıwdan keyin qalǵan geliy hám vodorodtıń oraylasıwı teoriyalıq esaplawlarǵa sáykes keledi. Eger kosmostıń baslanıwı bolǵanında, ol áwel-den tabiyatta bar bolǵanında, vodorod hám geliy rezervi jamıp ketken bolar edi. Bul biykar etip bolmaytuǵın dáliller Úlken jarılıw teoriyası ilimiy jámiyetshilik tárepinen qabıl etilwine alıp keldi. Úlken jarılıw modeli bul - pán kosmostıń kelip shıǵıwı haqqındaǵı máselege kelgen sońǵı jańa ashılıwlardan biri bolıp tabıladı. Fred Xoyl menen birgelikte jıllar dawamında ózgermeytuǵın jaǵday teoriyasın jaqlaǵan Dennis Skyama da Úlken jarılıw teoriyasınıń barlıq dálilleri anıqlanǵannan keyin olar daslepki qalǵan jaǵdaylardı xarakterledi: «Men stacionar jaǵday teoriyasın, onı tuwrı dep esaplaǵanıw ushin emes, bálki ol tuwrı bolıwın qálegenim ushin qorǵaganman. Dáliller toplanıwı menen men oyın tawsılǵanı hám Kosmostıń ózgermeytuǵın jaǵdayı teoriyası biykar etiliwı múmkinligin túsiniw jettim». Kaliforniya universiteti professorı Djordj Eybel da Úlken jarılıw teoriyasınıń juwmaqlawshı jeńisin qabıl etti: Tiykarınan, Úlken jarılıw teoriyası materialistlerge filosof-ateiske Entoni Flyunin joǵarıda keltirilgen tán alıwlarında aytıp ótilgen dárejede. Oytkeni Úlken jarılıw tek ǵana kosmos hesh nárseden jaratılǵan, bálki onı dóretiwge keltiriw joba tiykarında, tártipke salınǵan hám qadaǵalaw astında júz bergen. Úlken jarılıw barlıq elementler hám kosmos energiyası jaylasqan birden-bir noqattan baslanǵan hám olardıń álem boylap tarqalıwı barlıq jónelislerde kúta úlken tezlikte júz bergen. Bul baslanǵısh element hám energiyadan galaktika, juldızlar, quyash, jer hám basqa aspan denelerin óz ishine alatıwın dúnya teń salmaqlılıq payda bolǵan. Bunnan tısqari, «fizika nızamları» dep atalǵan, pútkil Kosmos boylap ulıwma hám ózgermeytuǵın bolǵan nızamlar qáleplestirildi. Úlken jarılıw menen birge payda bolǵan fizika nızamları on bes milliard jil dawamında úlken ózgerislerge dus kelmegen. Házirgi kórsetkishlerden hátte bir millimetrge shetlesiw de pútkil kosmos strukturası wayran bolıwına alıp keliwı múmkin. Bulardıń barlıǵı Úlken jarılıwdan keyin payda bolǵanın kórsetedi. Ápiwayı jarılıwda, qaǵıydaǵa sáykes, tártipke alıp kelmeydi. Kerisinshe, ámeldegi tártipti buzadı hám joqqa shıǵaradı. Eger qaysı biri jarılıwdan keyin hámme zat, júdá anıqlıqta tártip ornattılıwı kórsetiletuǵın bolsa, jarılıwdıń artında jarılıwdan keyin hár tárepke tarqalatuǵın barlıq bóleksheler háreketin qadaǵalaw aqılǵa say aralasıw turadı dep juwmaq shıǵarǵan bolar edi. Bir neshe jıllıq qarama-qarsılıqlardan keyin Úlken jarılıw teoriyasın qabıllawǵa májbúr ser Fred Xoyl bul jaǵdaydı anıq kórsetip berdi: «Úlken jarılıw teoriyası sonı kórsetedi, kosmos birden-bir jarılıwdan baslanǵan. Biraq, baqlaw múmkin bolǵanı sıyaqlı, ápiwayı jarılıwlar materiyanı shashıp jiberedi hám tártipsizlendiredi,

Arno Pensias (ońda) hám Robert Wilson. Olar artında ózleri ornatqan Arno antenası.

Úlken jarılıw bolsa sırlı túrde birotala teris reakciyağa alıp keledi - materialar birlesedi hám galaktika qalıplestiriwge ılayıq boladı». Pol Devis, ataqlı teoriyalıq fizika professorı, Úlken jarılıw teoriyası menen birge ámelge asırınan kosmostıń keńeyiw tezligi esaplawların juwmaqlaganda, bul tezlik insan sanasın túsiniw jete almaytuǵın anıqlıq kriteriyaları boyınsha esaplap shıǵılǵan. Devistiń aytıwına qaraǵanda: «Dıqqat penen, puqta orınlangan esaplawlar kosmostıń keńeyiw tezligin júdá zárúrli dárejege jaqınlastırıp, odan ótkennen kosmos óz tartıswınan qutıladı hám máńgi keńeye baslaydı. Eger ol sál astelew keńeygende bolsa - tartısw kúshi onı tómenge qulatađı; sál tezirek keńeygende bolsa – kosmoslıq álem qashannan berli tarqalıp ketken bolar edi. Eger jarılıw tezligi zárúr tezlikten hesh bolmasa kvadrat úlesiniń milliardtan bir bólegine shetlestirgende bolsa, bul zárúr teńsalmaqlıqtı joq etiw

ushın jetkilikli bolǵan bolar edi. Kórinip turıptı, olda, Úlken jarılıw bul - qanday da ápiwayı bir jarılıw emes, bálki puqta programmalastırılǵan hám hár bir pırsattı sistemalastırılǵan jarılıw esaplanadı». Ataqlı fizik, professor Stiven Xoukin óziniń «Waqıttıń qısqasha tariyxı» atlı kitabında atap ótiwınshе, Kosmos oǵada anıq esaplap shıǵılǵan teń salmaqlılıq hám esaplawlarǵa tiykarlanadı, biz bunı hátte oyda sáwlelendire almaymız. Xoukin Kosmostıń keńeyiw tezligi haqqında tómendegi sózlerdi aytadı: «Eger kosmostıń keńeyiw tezligi Úlken jarılıwdan bir sekund keyin hátte júz miń millon úleske kishi bolǵanında da, Kosmos hátte házirgi jaǵdayına da jetpesten tereńge qulaǵan bolar edi». Kosmostaǵı bul kúta úlken joba hám tártip sheksiz bilim, kúsh hám aqlıǵa iye bolǵan, hesh nárseden materiya jaratqan jáne onıń úziksiz, basqarıp turatuǵın Jaratıwshı bar ekenligin tastıyıqlap beredi.

Ádebiyatlar

1. Ózbekistan Respublikası Prezidentiniń 2024-jılı 12-sentyabrdegi «Buyuq qomusiy olim va mashhur davlat arbobi Mirzo Ulug'bek tavalludining 630 yilligini keng nishonlash to'g'risida»gi PQ-323 sanlı qararı.
2. Мурзин В.С. Введение в физику космических лучей. –М.: «Наука», 1989.
3. Arnab Rai Choudhuri, Astrophysics for Physics, Cambridge University Press, 2010. –P. 471.
4. Camenzind M. Compact Objects in Astrophysics, Springer, 2007. –P. 682.
5. Физика космоса. Энциклопедия. –М.: «Мир», 1986.
6. Фильченков М.Л. Гравитация, астрофизика, космология: дополнительные главы. «ЛИБРОКОМ», 2010.
7. James B. Hartle, Gravity: An Introduction to Einsteińs General Relativity, Pearson Education Ltd., 2013, –P. 554.
8. Jumamuratov A., Jumamuratov M., Sidiqov I.M. Kosmos nurları fizikası.Oqıw metodiykalıq qollanba. –Nókis: 2019.

Internet resursları

1. http://hea.iki.rssi.ru/HEAD_RUS/links_k.htm
2. <https://books.google.com/books?isbn=0226069710>
3. <https://books.google.com/books?isbn=0226724573>

REZYUME. Prezidentning Mirzo Ulug'bek tavalludining 630 yilligini nishonlash to'g'risidagi qaroridan so'ng astronomiya sohasidagi navbatdagi yangiliklar koinotning boshlanishidagi katta portlash nazariyasini tuchintirishga bag'ishlandi.

РЕЗЮМЕ. После решения президента отметить 630-летие со дня рождения Мирзы Улугбека, очередные разработки в астрономии были посвящены теории большого взрыва в начале Вселенной.

SUMMARY. After the presidential decision to mark the 630th anniversary of the birth of Mirza Ulugbek, the next developments in astronomy were dedicated to the theory of the big bang in the beginning of the universe.

KOMPYUTERDE ORAYLIQ SHEK TEOREMASIN ESAPLAWDI ISKE ASIRIW

M.Kasimov – texnika ilimleri kandidati, docent

K.E.Nurmaxanov – pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: markaziy chegarasi, tasodifiy mug'dor, normal, statistika,eksperiment.

Ключевые слова: центральный предел, случайная величина, норма, статистика, эксперимент.

Key words: central limit, random variable, norm, statistics, experiment.

Oraylıq shek teoreması, n ǵárezsiz tosınnanlı shamanıń qosındısı, belgili bir jaǵdaylarda, asimptotikalıq túrde ($n \rightarrow \infty$ jaǵdayda), normal bólistiriwge umtılatuǵının tastıyıqlaytuǵını bizge málim. Oraylıq shek teoremalardı súwretleytuǵın kompyuterde statistikalıq eksperimentlerdi qarastıramız [1,2].

Simmetriyalı monetanı $p = \frac{1}{2}$, $q = 1 - p = \frac{1}{2}$ taslaw

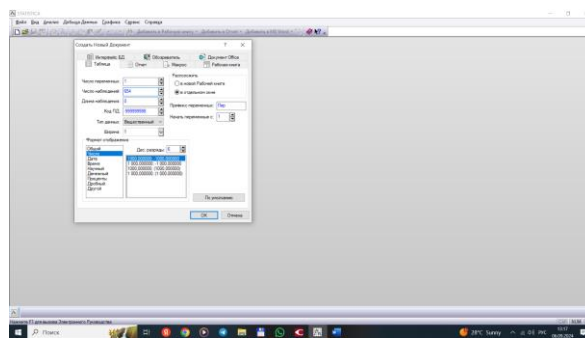
tájiriybesin qarastıramız. X_k tosınnanlı shamasın generaciya jasap, usı tájiriybeniń nátiyesin modellestiremiz.

Monetanı n mártebe taslaganda, gerbtiń payda bolıwı

$$\text{jiyiligi } h = \frac{\sum_{k=1}^n X_k}{n}$$

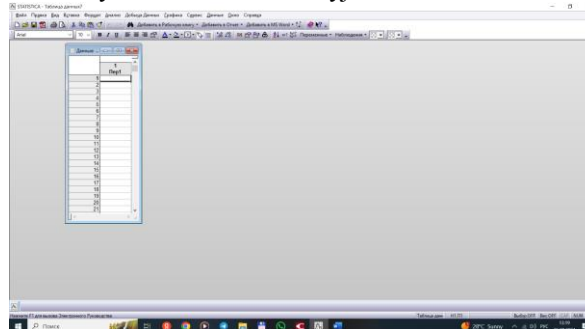
$$X_k = \begin{cases} 1, & \text{yegerde } k \text{ márte taslaganda «gerb» tárepi shıqtı} \\ 0, & \text{yegerde } k \text{ márte taslaganda «sifr» tárepi shıqtı} \end{cases}, k=1,2,\dots,n$$

Biz, dáslep STATISTICA 10 paketin iske qosamız hám jańa fayl jaratamız. Ol ushın bos betti basıp, elektron tablica payda emiz. Elektron keste aynasında, onıń ólshemi kórsetiledi. Keste ólshemi ádette 10 baǵana hám 10 qatar kórnisinde boladı [3,4]. Biz onı 664 qatardan tura-tuǵın kestege túrlendiriwimiz ushın, bos betti basamız. Nátiyjede, «Создать новый документ» aynası ashıladı (Suwret 1)

Suwrer 1

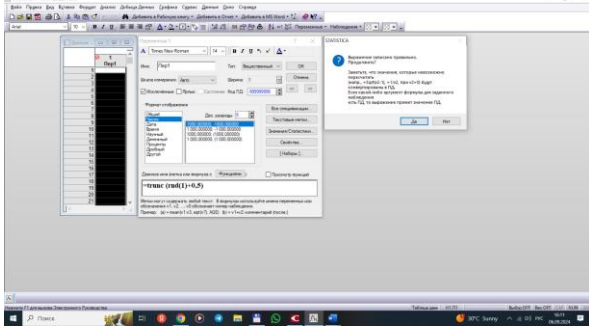
hám OK túymesin basamız. Nátiyjede

aynası ashıladı.

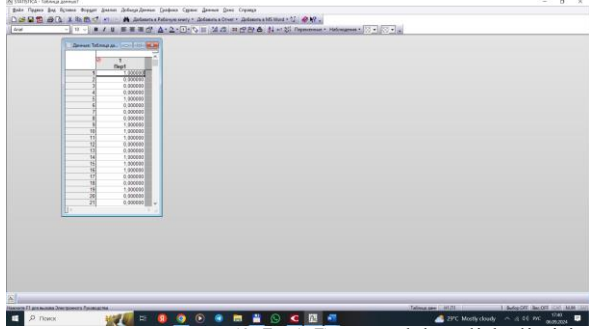

Tosınnanlı $X_{k\alpha}$, $k=1, 2, \dots, 664$ shamasınıń mánislerin, *Pepl* ózgeriwshisine generaciya jasaymız. Ol ushın, *Pepl* ózgeriwshisiniń ústinde, tishqanshanıń shep túymesin eki mártebe basamız. Ekranda berilgen ózgeriwshisiniń «снeцификация» аynası payda boladı (Súwret 2). Bunnan, «Формат отображения» bóliminen Число nı tańlaymız. Payda bolған Дес. разряды bólimine 6 jazamız. Keyin, «Длинное имя» maydanına = $\text{trunc}(\text{rnd}(1) + 0,5)$ generaciya jasaw formulasin jazamız. Nátiyjede,

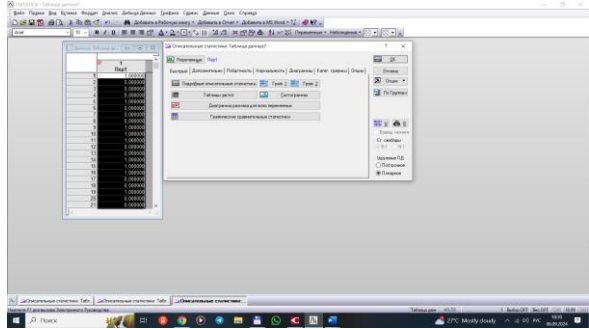

Сúwret 2

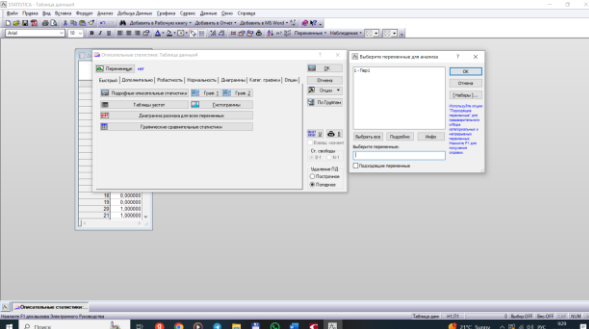
aynası ashıladı hám OK túymesin basamız. Ashılған ekranda berilgen ańlatpa(formula) durıs degen shaqırıq payda boladı. Bunnan *da* hám *нет* eki juwaptıń túymelerinen, *da* túymesin basamız hám tómendegi nátiyjege iye bolamız.

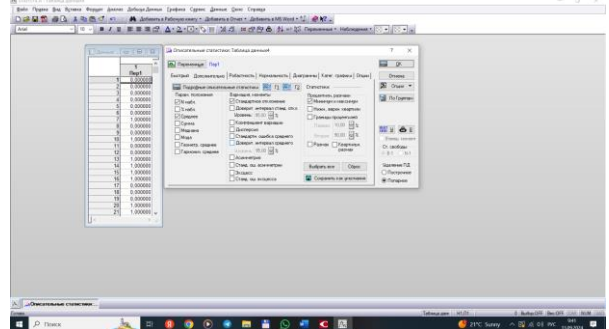
Trunc operatorı R(0,5; 1,5), teń ólshemli bólistiriwge iye tosınnanlı shamaların mánisleriniń pütün bólegin esaplaydı. Endi biz, *Pepl1* ushın ortasha (среднее) mánińi ańıqlaǵannan keyin, *h* jıyligin esaplaymız. Ol ushın, «Анализ» menuyе kirip, «Основные статистики и таблицы данных» аynası ashıladı.

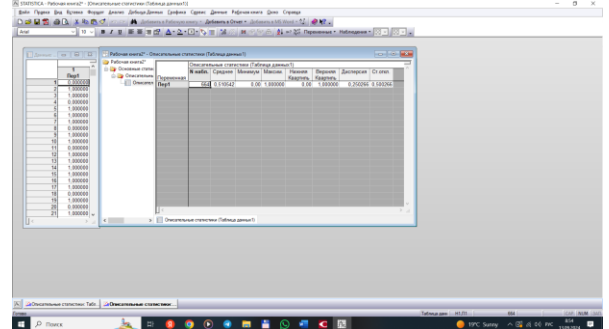
Bunnan «Переменные» tańlaymız hám «Выберите переменные для анализа» аynası payda boladı.

Bul aynadan *Pepl1* ózgeriwshini belgileymiz hám OK túymesin basamız. Keyin «Быстрый Дополнительно» komandanı tańlaymız. «Описательные статистики»: «Таблица данных» аynası payda boladı. Bunnan, bizge esaplaw ushın kerekli maǵlumatlardıń atamaların tańlaymız(mısalı, N набл., Среднее hám t.b.).

hám OK túymesin basamız. Nátiyjede,

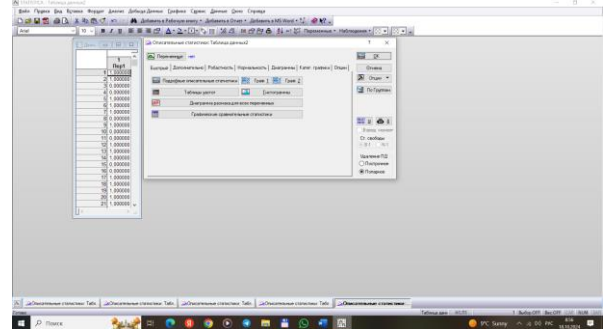

Суwрет 3. Esaplaw nátiyjelери

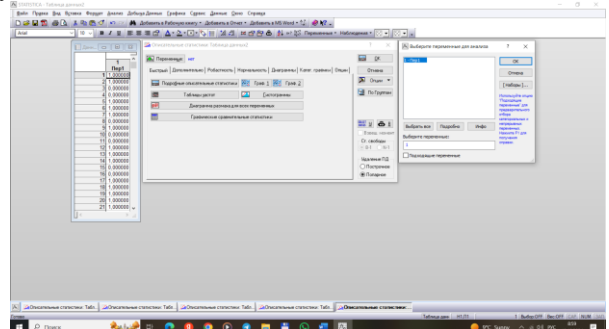
aynası ashıladı. Bul alınған nátiyjeni, 0,5 penen salıstırıp, $|h - 0,5| \leq 0,05$

ekenligine isenemiz.

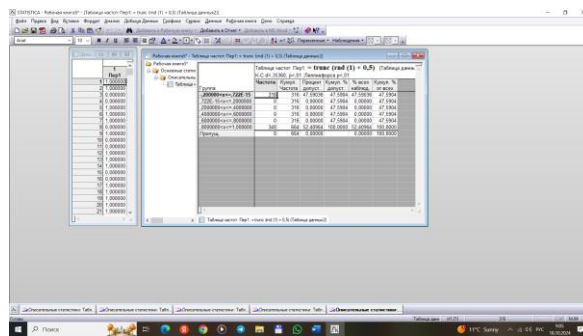
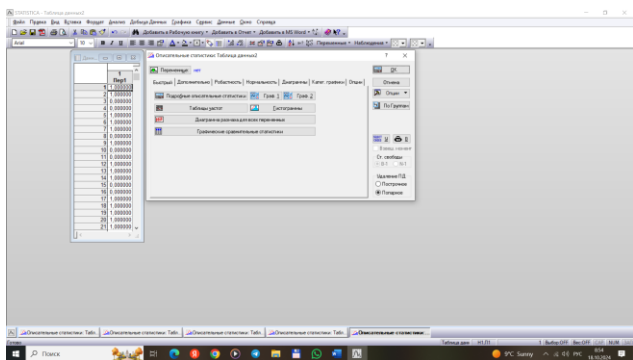
Endi, biz ózgeriwshiniń izlengen jıyligin biliw ushın, qayтадан «Анализ» menuyеnе, «Основные статистики и таблицы данных» аynasin ashамız.

Bunnan «Переменные» tańlaymız hám «Выберите переменные для анализа» аynası payda boladı. Bul aynadan *Pepl1* ózgeriwshini belgileymiz

hám OK túymesin basamız. Keyin,

aynasy payda boladi. Bunnan, «Таблица частот» таъламыз (sebebi, bizge izlengen jyllykti biliw ushin)

Bul tablicaniń joqarǵı tárepińde, biziń shártimizdiń ornlanıwı kórsetilgen maǵlumatti kóriwge boladı.

Solay etip, biz Statistika 10 paketinde, oraylıq shek teoreması máselelerin jeńil túrde iske asırıw múmkinshilikleri menen tanıstıq.

Ádebiyatlar

1. Будникова И.К. Теория вероятностей и математическая статистика: практикум (часть 1) . – Казань: Казан. гос. энерг. ун-т, 2018. –С. 128.
2. Грищенко А.Ю. Теория и практика технического и технологического эксперимента /учебное пособие.– СПб: СПбГУ ИТМО, 2010. –С.102.
3. Прихач Н.К. Прикладная математика. Выборка и ее анализ : учебно-методическое пособие для студентов специальности 1-54 01 01 «Метрология, стандартизация и сертификация (машиностроение и приборостроение).»; под ред. М.А.Князева. – Минск: БНТУ, 2022. –С. 76.
4. Вуколов Э. А. Основы статистического анализа. Практикум по статистическим методам и исследованию операций с использованием пакетов Statistica и Excel. - М.: «Форум», 2020. –С. 464.

REZYUME. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi STATISTICA 10 paketida, kompyuterda amalga oshirish imkoniyatlari bilan tanishtirilgan markaziy chegara teoremasi masalalarini hal qilishdir.

РЕЗЮМЕ. Основная цель этой статьи — решение задач центральной предельной теоремы, представленных в пакете STATISTICA 10, с возможностью компьютерной реализации.

SUMMARY. The main objective of this paper is to solve the central limit theorem problems presented in the STATISTICA 10 package with the possibility of computer implementation.

ELEKTRON O‘QUV METODIK TA‘MINOTLARNI YARATISHDA SU‘NIY INTELLEKT IMKONIYATLARIDAN FOYDALANISH

A.Kenesbayev – assistent o‘qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayansh so‘zlar: sun‘iy intellekt, elektron ta‘lim, multimedia, informatika, innovatsiya, avtomatik baholash, o‘quv-metodik ta‘minot, onlayn platforma.

Ключевые слова: искусственный интеллект, электронное обучение, мультимедиа, информатика, инновации, автоматическая оценка, учебно-методическое обеспечение, онлайн-платформа.

Key words: artificial intelligence, e-learning, multimedia, informatics, innovation, automatic assessment, teaching and methodological support, online platform.

Sun‘iy intellekt(SI) texnologiyalarining so‘nggi yillarda tobora kengayishi va rivojlanishi ta‘lim sohasiga ham jiddiy ta‘sir ko‘rsatmoqda. Elektron o‘quv metodik ta‘minotlar (EO‘MT) - bu ta‘lim jarayonida o‘quvchilar va o‘qituvchilar uchun interaktiv va samarali o‘quv materiallarini yaratish, ishlab chiqish va taqdim etish uchun ishlatiladigan elektron vositalar majmuasi hisoblanadi. Sun‘iy intellekt imkoniyatlari bu sohada ta‘lim sifatini oshirish, shaxsiylashtirilgan o‘quv tajribasini yaratish, o‘quvchilarning ehtiyojlariga moslashish va ma‘lumotlarni tahlil qilish kabi muhim vazifalarni bajarishda katta ahamiyatga ega [1].

Ushbu maqola, elektron o‘quv metodik ta‘minotlarni yaratishda sun‘iy intellektning imkoniyatlari va foydalanish usullarini tahlil qiladi. Shu bilan birga, bu texnologiyalarning ta‘limdagi o‘rni, afzalliklari va kelajakdagi rivojlanish yo‘nalishlari haqida ma‘lumot beriladi.

Elektron o‘quv metodik ta‘minotlar(EO‘MT) ta‘lim jarayonini samarali tashkil etish, o‘quvchilarga zarur bilim va ko‘nikmalarni shakllantirishda yordam beradigan barcha elektron vositalar, resurslar va metodlarning majmuasini ifodalaydi. Bu ta‘minotlar o‘quv materiallarini yaratish, ularni o‘quvchilarga taqdim etish va o‘quvchilarning o‘qish faoliyatini qo‘llab-quvvatlashga mo‘ljallangan.

Elektron o‘quv metodik ta‘minotlar - bu o‘quv jarayonini boshqarish va takomillashtirishda foydalaniladigan barcha elektron resurslar, o‘quv materiallari va interaktiv vositalarni o‘z ichiga olgan to‘plam. Ular o‘qituvchilar va o‘quvchilarga yangi bilimlarni egallash, ma‘lumotlarni

amaliyotda qo‘llash, o‘quv jarayonida takrorlash va o‘zlashtirishda yordam beradi [2].

EO‘MT quyidagi asosiy elementlardan iborat:

Elektron o‘quv materiallari: Kitoblar, maqolalar, darsliklar, video va audio materiallar.

Multimedia vositalari: Interaktiv grafikalar, animatsiyalar, video darslar, tasvirli materiallar.

Simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalar: Praktiki ko‘nikmalarni rivojlantirishga yordam beradigan virtual muhitlar.

O‘quv dasturlari: Shaxsiylashtirilgan o‘quv dasturlari, adaptiv tizimlar va avtomatik baholash vositalari.

Onlayn platformalar va tizimlar: Moodle, Google Classroom, edX kabi ta‘lim platformalaridagi resurslar.

Elektron o‘quv metodik ta‘minotlar o‘quv jarayonini samarali va interaktiv qilishda muhim ro‘l o‘ynaydi. Ular ta‘limni yangilash va takomillashtirishda quyidagi ahamiyatga ega:

Samaradorlik va interaktivlik. Elektron o‘quv materiallari va vositalari o‘quvchilarga o‘zlashtirishni samarali va interaktiv tarzda amalga oshirish imkoniyatini yaratadi. O‘quvchilarga materiallarni ko‘rish, tinglash, o‘qish va ularga javob berish orqali faol ishtirok etish imkoniyati beriladi. Bunday interaktivlik o‘quvchilarning diqqatini jalb qilishga yordam beradi, o‘zlashtirish jarayonini qiziqarli qiladi va o‘quvchilarning motivatsiyasini oshiradi.

Shaxsiylashtirilgan o‘quv tajribasi. Elektron metodik ta‘minotlar o‘quvchilarning individual ehtiyojlari va qobiliyatlariga moslashtirilgan o‘quv jarayonini yaratishda

yordam beradi. Masalan, adaptiv o'quv tizimlari sun'iy intellekt yordamida o'quvchilarning o'zlashtirish tezligi va qiyinchilik darajasini aniqlab, ularga shaxsiylashtirilgan materiallarni taqdim etadi. Bu o'quvchilarga o'z qobiliyatiga mos ravishda rivojlanish imkoniyatini yaratadi va natijada ta'lim samaradorligini oshiradi.

Ma'lumotlarni real vaqt rejimida tahlil qilish. Elektron o'quv metodik ta'minotlar o'quvchilarning o'quv faoliyatini kuzatib borishga imkon beradi. O'quvchilarning ma'lumotlari tizim tomonidan to'plab, real vaqt rejimida tahlil qilinishi mumkin. Bu tahlil asosida o'qituvchilar o'quvchilarning kuchli va zaif tomonlarini aniqlashlari va ularga individual yondashuvni amalga oshirishlari mumkin. Shuningdek, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasi doimiy ravishda monitoring qilinadi, bu esa o'qituvchiga kerakli o'quv uslublarini tanlashda yordam beradi.

O'quv jarayonining moslashuvchanligi va samaradorligi. Elektron o'quv metodik ta'minotlar o'quvchilarga o'quv jarayonini istalgan vaqtda va istalgan joyda davom ettirish imkoniyatini beradi. Bu masofaviy o'qish yoki gibrid ta'lim (offline va online o'qishning birlashishi)da ayniqsa muhim ro'l o'ynaydi. Shuningdek, o'quvchilarga vaqtini tejash va o'qish jadvalini o'z ehtiyojlariga mos ravishda sozlash imkonini yaratadi.

O'qituvchilar uchun qulaylik. Elektron o'quv metodik ta'minotlar o'qituvchilarga darslarni tayyorlash, ularni o'quvchilarga taqdim etish va baholashda yordam beradi. Interaktiv darslar va simulyatsiyalar o'qituvchining ishlash vaqtini sezilarli darajada qisqartiradi. O'quvchilarning yutuqlari va natijalari tizim tomonidan avtomatik ravishda baholanadi, bu esa o'qituvchilarga aniq va tezkor tahlil qilish imkoniyatini yaratadi.

Ta'limning sifatini oshirish. Elektron o'quv metodik ta'minotlar yordamida ta'lim jarayonini yanada sifatli qilish mumkin. Masalan, video va multimedia vositalari o'quvchilarning o'quv materiallarini yaxshiroq anglashiga yordam beradi. Shuningdek, o'quvchilarga taqdim etilgan resurslarning turli shakllari (audio, video, grafikalar) ko'proq qiziqish uyg'otadi va o'zlashtirishni samaraliroq qiladi. Elektron ta'lim resurslari yordamida o'quvchilar nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko'nikmalarni ham o'rganish imkoniga ega bo'lishadi.

O'qishning kirish imkoniyatlarini kengaytirish. Elektron o'quv metodik ta'minotlar orqali ta'lim resurslariga kirish imkoniyatlari kengayadi. Geografik joylashuvdan qat'iy nazar, har qanday o'quvchi internet orqali o'quv materiallarini o'rganishi mumkin. Bu, ayniqsa, masofaviy ta'limda va global miqyosda ta'lim olishda muhim afzalliklarga ega.

Innovatsiyalar va yangi imkoniyatlar yaratish. Elektron o'quv metodik ta'minotlar yordamida ta'lim jarayoniga yangi texnologiyalarni joriy etish mumkin. Masalan, sun'iy intellekt, ma'lumotlarni tahlil qilish va virtual haqiqat (VR) kabi innovatsion texnologiyalar o'quv materiallarini yanada rivojlantiradi va ta'lim jarayonini yangi bosqichga olib chiqadi. O'quvchilarni ilg'or texnologiyalar bilan tanishtirish, ularning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishga yordam beradi [3].

Elektron o'quv metodik ta'minotlarning turlari. Elektron o'quv metodik ta'minotlar turli shakllarda taqdim etiladi, ularning asosiy turlari quyidagilar:

Darsliklar va kitoblar: Elektron shaklda taqdim etilgan o'quv materiallari.

Interaktiv platformalar: O'quvchilar bilan faol muloqot qilish, masalalarni hal qilish, testlarni bajarish imkonini beruvchi tizimlar.

Videolar va onlayn kurslar: O'quvchilar uchun videodarslar, webinarlar va onlayn kurslar.

Simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalar: O'quvchilarga amaliy mashqlarni virtual tarzda bajarish imkonini beradigan vositalar.

Baholash tizimlari: Testlar, topshiriqlar va imtihonlar yordamida o'quvchilarni baholash uchun ishlatiladigan elektron vositalar [4].

Sun'iy intellektning ta'lim sohasida qo'llanilishi. Sun'iy intellekt texnologiyalari, ayniqsa, ma'lumotlarni tahlil qilish va qarorlar qabul qilishda o'quv jarayonini takomillashtirish uchun muhim vosita hisoblanadi. SI o'quv metodik ta'minotlarda quyidagi sohalarda qo'llanilishi mumkin:

Shaxsiylashtirilgan o'quv tajribasi. Sun'iy intellekt yordamida o'quvchilar uchun shaxsiylashtirilgan o'quv rejalarni yaratish mumkin. Masalan, mashina o'rganish(ML) algoritmlari o'quvchilarning o'quv faoliyatini kuzatib boradi, ularning qiyinchiliklarini aniqlaydi va o'quv materiallarini o'quvchining individual ehtiyojlariga mos ravishda o'zgartiradi. Bu orqali o'quvchilarga eng mos o'quv uslubi va tezligini tanlash imkoniyati beriladi.

Avtomatik baholash va tahlil. SI texnologiyalari, ayniqsa, test va topshiriqlarning avtomatik baholanishi uchun juda qulay. O'quvchilarni baholashda oddiy algoritmlar yordamida ularning javoblari tahlil qilinadi va natijalar real vaqt rejimida chiqariladi. Shu bilan birga, sun'iy intellekt o'quvchilarning qaysi mavzularda zaifligini va kuchli tomonlarini aniqlashda ham foydali bo'lishi mumkin. Bu, o'qituvchilarga o'quvchilarni qo'llab-quvvatlash uchun individual yondashuvni ishlab chiqishga yordam beradi.

Interaktiv o'quv vositalari. Sun'iy intellekt asosida ishlovchi interaktiv o'quv vositalari, masalan, chat-botlar, o'quvchilarga tezkor javoblar berishi, ularning savollariga javob topishda yordam berishi yoki muayyan mavzularni o'zlashtirishda qo'llab-quvvatlashi mumkin. Bu texnologiyalar o'quvchilarga 24/7 onlayn yordam olish imkoniyatini taqdim etadi.

Fikrlarni va tavsiyalarni chiqarish. Sun'iy intellekt tizimlari o'quvchilarning o'quv faoliyatini o'rganib, kelajakdagi o'quv resurslari va metodlarini tavsiya qilishi mumkin. Masalan, biror mavzuni o'rganish jarayonida o'quvchi eng yaxshi natijalarga erishgan ta'lim uslubini aniqlash va shu uslubni tavsiya qilish imkoniyati yaratiladi [5].

SI texnologiyalarining o'quv metodik ta'minotlaridagi afzalliklari. Samaradorlik va vaqtini tejash. Sun'iy intellekt texnologiyalari o'quv materiallarini yaratishda samaradorlikni oshiradi. Avtomatik baholash tizimlari o'qituvchilarning vaqtini tejaydi, chunki ular o'quvchilarning ishlarini tez va aniq baholash imkoniyatiga ega. Bu o'qituvchilarga boshqa muhim ishlarni bajarishga ko'proq vaqt ajratishga yordam beradi.

O'quvchilarning motivatsiyasini oshirish. Interaktiv va shaxsiylashtirilgan o'quv materiallari o'quvchilarning o'rganishga bo'lgan motivatsiyasini oshiradi. Sun'iy intellekt tizimlari o'quvchilarni doimiy ravishda rag'batlantirib, muvaffaqiyatlarni ta'kidlash orqali motivatsiya yaratadi. Ta'limning kirish imkoniyatlarini kengaytirish. Elektron o'quv metodik ta'minotlari va SI yordamida ta'lim oladigan joy va vaqtini cheklovchi omillarni bartaraf etish mumkin. O'quvchilarga istalgan vaqtda va joyda sifatli ta'lim olish imkoniyati yaratiladi [6].

SI texnologiyalarining rivojlanish istiqbollari. Sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim sohasidagi rivojlanishi kelajakda yanada samarali va innovatsion bo'lishi kutilmoqda. Quyidagi tendentsiyalarni keltirish mumkin:

Yuqori darajadagi shaxsiylashtirish: Sun'iy intellekt tizimlari o'quvchilarning o'ziga xos qobiliyatlarini va ehtiyojlarini aniqroq tahlil qilib, yanada individualizatsiyalangan o'quv materiallarini taklif qiladi.

Tabaqalashtirilgan ta'lim: Ta'lim jarayoni turli darajalarga bo'linib, har bir o'quvchi uchun optimallashtirilgan o'quv dasturlari ishlab chiqiladi.

Kognitiv va emotsional yondashuvlar: Sun'iy intellekt tizimlari o'quvchilarning kognitiv holati va emotsional o'zgarishlarini ham kuzatib, o'quv jarayonini optimalashtirishga yordam beradi [7].

Elektron o'quv metodik ta'minotlarini yaratishda sun'iy intellekt texnologiyalarining qo'llanilishi ta'lim jarayoni-

ning samaradorligini oshirishda, o'quvchilarning ehtiyojlariga moslashishda va ta'lim resurslarini yanada sifatli va innovatsion qilishda muhim ro'l o'ynaydi. Sun'iy intellekt imkoniyatlari ta'lim sohasida shaxsiylashtirish, interaktivlik

va avtomatik tahlil kabi afzalliklarni taqdim etib, ta'lim tizimini yangi bosqichga olib chiqishga yordam beradi. Kelajakda bu texnologiyalar yanada rivojlanib, ta'lim sohasini yanada zamonaviy va shaxsiylashtirilgan qiladi.

Adabiyotlar

1. Hussain S. "Artificial Intelligence in Education: A Review." International Journal of Educational Technology, 15(3), 2020. 212-225-b.
2. Almeida F. & Barroso A. (2019). "Personalized Learning Systems Using Artificial Intelligence." Journal of Educational Computing Research, 57(7), 1810-1835-b.
3. Chen H., & Wang, J. (2021). "AI-Driven Personalized Education: Methodologies and Applications." Educational Research Review, 16(4), 53-72- b.
4. Kukulska-Hulme A. 2018. "Mobile Assisted Language Learning: A New Era of Language Education." ReCALL Journal, 30(2), 104-123-b.
5. Siemens G. 2005. "Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age." International Journal of Instructional Technology and Distance Learning, 2(1), 3-10-b.
6. Spector J.M. 2020. "Systematic Approaches to Instructional Design: A Review of the State of the Art." Journal of Educational Technology Development and Exchange, 13(4), 1-20-b.
7. Cahyani P.F. & Zainuddin Z. 2022. "Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities for Teachers and Students." Journal of Educational Technology & Society, 25(6), 45-62-b.

REZYUME. Ushbu maqolada elektron o'quv metodik ta'minotlarni yaratishda sun'iy intellektning imkoniyatlari va foydalanish usullari tahlil qilindi. Shu bilan birga, bu texnologiyalarning ta'limdagi o'rni, afzalliklari va kelajakdagi rivojlanish yo'nalishlari haqida ma'lumotlar berildi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются возможности и методы использования искусственного интеллекта при создании методологий электронного обучения. Вместе с тем, была представлена информация о роли этих технологий в образовании, их преимуществах и будущих направлениях развития.

SUMMARY. This paper is analyzed the possibilities and methods of use of artificial intelligence in the creation of e-learning methodologies. At the same time, information was provided on the role of these technologies in education, their advantages and future development directions.

YARIMÓTKIZGISHLERDĪN TIYKARGĪ PARAMETRLERINIŪ BASĪM TÁSIRINDE ÓZGERIWI

S.A.Tursinbaev – *fizika-matematika ilimleri boyınsha filosofiya doktori*

M.O.Tajetdinova – *student*

Yu.M.Óteulieva – *student*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

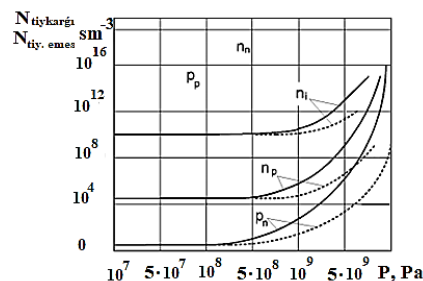
Tayanch so'zlar: kremniy, yarimo'tkazgich, kirishma atomlar, tenzosezgirlik, bosim, harorat, mexanik deformatsiya, datchiklar.

Ключевые слова: кремний, полупроводник, примесные атомы, тензочувствительность, давление, температура, механическая деформация, датчики.

Key words: silicon, semiconductor, impurity atoms, strain-sensitivity, pressure, temperature, mechanical deformation, sensors.

Kirisiv. Dúnyada yarimótkizgishler fizikasi tarawında aktual jónelislerden biri retinde kremniydi tereń energetikalıq qáddilerdi payda etiwshi kirispe atomları menen legirlep, onıń tiykarǵı parametrlerin ózgeritiw arqalı jańa túrdeǵı materiallar alıw hám alınǵan jańa materiallar tiykarında túrli fizikalıq shamalardı ólsheytuǵın datchikler jaratıw máselelerine ayrıqsha áhmiyet berilip atır. Házirgi kúnde rawajlanǵan mámleketlerde kirispe atomları menen legirlengen kremniydiń tenzo qásiyetlerin hár tárepleme izertlew úlken ilimiy hám ámeliy áhmiyetke iye bolıp, túpten jańa, júdá sezgir, júdá kishi ólshemli datchikler hám mexanikalıq deformaciyalardı ólshewshi qurılımlardı islep shıǵıwǵa ayrıqsha itibar qaratılıp atır.

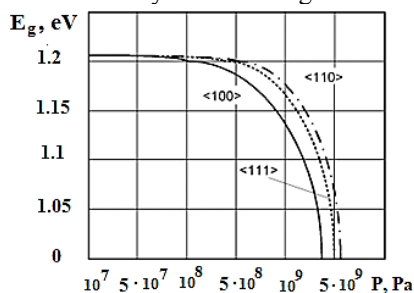
Ádebiy sholiw. Túrli dúzilis hám qásiyetlerge iye datchiklerdiń rawajlanıwı basqarıw sistemaların avtomatlastırıw, túrli texnologiyalıq processlerdi baqlaw menen baylanıslı. Bul datchiklerdi jaratıw boyınsha alıp barılıp atırǵan izertlewler tiykarǵı parametrlerin (sezgirlikti, sıziqlılıqtı, turaqlılıqtı, ekonomikalıq nátiyjelilikti asırıw, islew waqtı, ólshew ásbaplarınıń ólshemlerin kishireytiw) jaqsılawǵa qaratılǵan. Bul jumısta basım tásirinde yarimótkizgish strukturalarındaǵı deformaciyalıq effektlerdi izertlew jumıslarına ádebiy sholiw islengen.

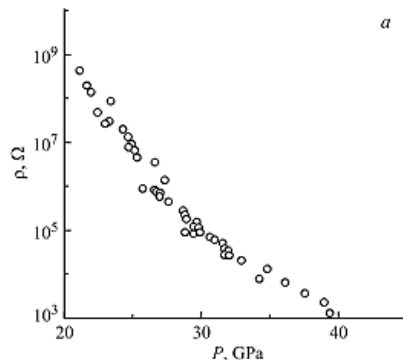
Súwret 2. Zaryad tasıwshılardıń koncentraciyası basımǵa baylanıslı bolıp, bul basım <100> hám <111> kristallografikalıq baǵdarlarında tásir etedi.

Qadaǵan etilgen zona keńliginiń basımǵa baylanıslılıǵı hámde zaryad tasıwshılardıń koncentraciyasınıń basımǵa baylanıslılıǵı izertlenengen (1 hám 2-súwretler) [1:1].

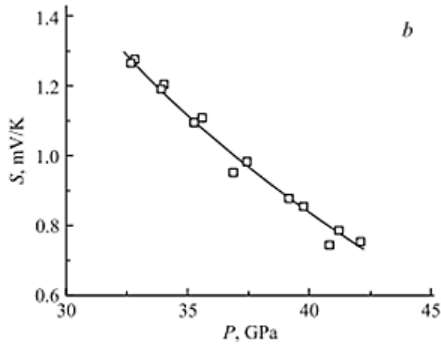
Anıqlanǵan teoriyalıq baylanıslar yarimótkizgish strukturalarınıń elektrofizikalıq parametrlerine tásirin xarakterleydi. Bunday baylanıslardan paydalanıp, basım tásirinde yarimótkizgish ásbapları modellestiriw múmkin.

Súwret 1. Qadaǵan etilgen zona keńliginiń basımǵa baylanıslılıǵı.

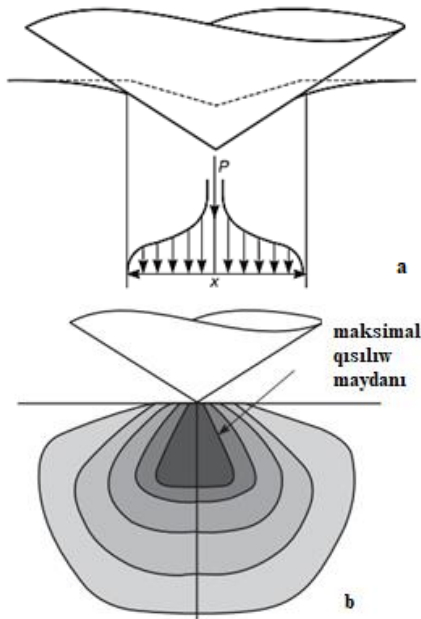

Súwret 3. Basımǵa baylanıslı qásiyetler: 295 K de seranıń elektr qarsılıǵı (úlgı 1 (a)), hám 305 K de seranıń termoótkiziwshenligi (úlgı 2 (b)).

Birinshi márte seranıń termoótkiziwshenligi hám magnit qarsılıǵı ~40 GPa ǵa shekem bolǵan júdá joqarı basımda ólshengen. Termoótkiziwshenliktiń basımǵa baylanıslılıǵı arqalı qadaǵan etilgen zona keńligi ózgeriwi anıqlanǵan. P~30 GPa daǵı seranıń magnit qarsılıǵı geweklerdiń tómen háreketshenligin kórsetedi hám elektron spektrında tikkeley minimal boslıq iyelewi úyrenilgen [2:590].

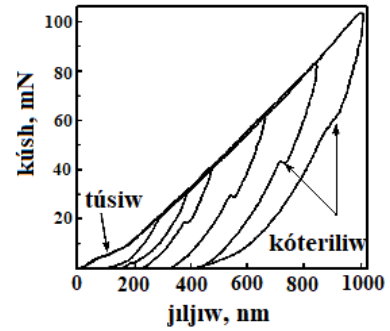
Ólshew indentaciyası usılınıń kristall materiallarda, mısalı, kremniyde strukturalıq fazalıq ótiwlerdi úyreniw ushın perspektivalı ekenligi kórip shıǵılǵan [3:17]. Kremniydiń túrli kristallografikalıq baǵdarları hám legirlew dárejesine iye úlgileri, Verkovich piramida kórinisindegi almaz indentorı menen júklew procesinde úyrenilgen. Elektron parametrleri ushın indentor materialı retinde bor menen legirlengen yarımótkizgish monokristall almaz isletilgen. Kremniyde strukturalıq ózgerislerdi tastıyıqlaw ushın Raman spektroskopiyası qollanılǵan. Toktıń ózgeriwi indentor hám material arasındaǵı óz-ara tásirler haqqında qosımsha maǵlıwmatlardı beredi.

Súwret 4. (a) - basım beriliw iymek sızıǵınıń kórinisi hám (b) indentordıń material maydanı menen kontakt diagramması.

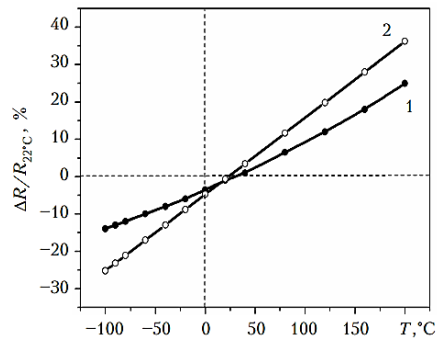
Material hám piramidal indentor arasındaǵı kontakt zonasında basım bólistiriwi 4-a súwrette kórsetilgen. Súwrette kórinip turǵanıday, kontakt basımı indentornıń material maydanına tiyip turǵan jerinde maksimal mániske iye boladı [4:506].

Kernew indentor tásir etip atırǵan jeriniń orayında hám bet maydanınan málim bir shuqırlıqta maksimal mániske iye. Kúsh hám indentordıń háreket signalları, kontakt zonasınan aǵıp ótip atırǵan tok kúshin ólshew arqalı ámelge asırılǵan.

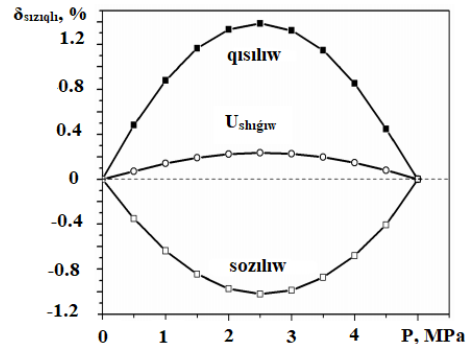

Súwret 5. KDB-7.5 úlgisi ushın kúsh-háreket baylanısı.

5-súwrette KDB -7.5 úlgisi ushın kúsh-háreket iymek sızıqları kórsetilgen. Deformaciyanıń ózgerisi monotonlı bolmawın baqlaw múmkin, bul indentordıń kúsh beriliw processinde “túsiw” hám kúsh alıp taslaǵanda “kóteriliw” menen payda boladı, bul kúsh-háreket iymek sızıǵı kúshin az shama daǵı qádemler menen ózgerisinde kórinedi [5:23].

Súwret 6. Temperaturalı baylanıs. erkin tenzorezistor (1) hám membranaǵa bekkemlengen (2) tenzorezistor dıń salıstırmalı qarsılıq ózgeriwi.

Súwret 7. Si tiykarındaǵı datchiktiń qásiyetlerindegi anıqsızlıq hám ólshew sxemasınıń basımǵa baylanıslılıǵı.

7-súwrette jańadan islep shıǵılǵan datchiklerden biriniń salıstırmalı qásiyetleriniń basımǵa baylanıslılıǵı keltirilgen. Súwrette, bul baylanıstıń tuwrı sızıq penen salıstırǵanda úlken parqtı kóriwimiz múmkin. Qısılaw deformaciyasınıń ózgerisi shama menen 1.4÷1.5 % hám sozılıw deformaciyasınıń ózgerisi -1.0÷-1.1 % ti quraydı [6:3].

Ózbekstanlı alımlar tárepinen bir neshshe ilimiy maqalalarda yarımótkizgish materiallardı kirispe atomları menen legirlep, olardıń tenzo qásiyetlerin izertlegenligin kóriwimiz múmkin [7:23, 8:407, 9:30, 10:62, 11:19, 12:45].

Juwmaq. Juwmaqlap aytatúǵın bolsaq kremniydiń kristall reshıyotkası qásiyetlerin tikkeley ózgeriwine alıp keliwshi, kirispe atomları menen legirlew tiykarında sezgırligi joqarı bolǵan datchiklerdi jaratıw ushın jańa materiallardı alıw texnologiyasını islep shıǵıw boyınsha belgili bir nátiyjelerge erisilmekte. Sonı menen birge fizikalıq parametrleri bir waqıtın ózinde bir neshshe túrdegi sırtqı tásirlerge salıstırǵanda joqarı sezgir materiallardı alıwǵa bolǵan mıtajlılıq artıp barmaqta. Sol sebepli kirispe atomları menen legirlengen kremniydiń

elektrofizikalıq qásiyetlerine basım tásirini úyreniw aktual esaplanadı. Usı jóneliste mikro hám nanoelektronika qurılımların islep shıǵarıw ushin zárúr elektrofizikalıq, fotoelektriklik hám optikalıq qásiyetlerge iye bolǵan jańa yarımótkizgishli materiallar hám datchiklerdi jaratıw zárúr ilimiy áhmiyetke iye esaplanadı.

Адебиатлар

1. Осадчук В.С., Осадчук А.В., Билоконь Н.Л., Кривошея А.А. Влияние давления на параметры полупроводниковых структур. // Автоматика и информационно-измерительная техника. Наукові праці ВНТУ. 2009, №1. -С.1-5.
2. Щенников В.В., Овсянников С.В. Термоэдс серы при высоком давлении. // Физика твердого тела, 2003, Т. 45, вып. 4. -С. 590-593.
3. Прокудин С.В., Усеинов А.С. Наблюдение особенностей фазовых переходов в кремнии при высоком локальном давлении в условиях индентирования. Материалы электронной техники. № 1. 2012. -С. 17-21.
4. Джонсон К. Механика контактного взаимодействия / К. Джонсон. –М.: «Мир», 1989. –С.506.
5. Дружинин А.А., Кутраков А.П., Лях-Кагуй Н.С., Вуйчик А.М. Двухфункциональный датчик давления-температуры на основе нитевидных кристаллов кремния. // Технология и конструирование в электронной аппаратуре, 2013, №4, -С. 23-26.
6. Дружинин А.А., Марьямова И.И., Кутракова А.П. и др. Полупроводниковые сенсоры механических величин на основе микрокристаллов кремния для экстремальных условий. // Микросистемная техника. 2001. №9. -С. 3-8.
7. Бахадырханов М.К., Илиев Х.М., Зикриллаев Х.Ф. Влияние одноосного сжатия на фотопроводимость сильнокомпенсированного Si<B, Mn>. // Письма в «Журнал технической физики», 1998, Т. 24, вып. 22, -С. 23 – 28.
8. Tursinbaev S.A.. Influence of Illumination and Temperature on Tensio Properties of Silicon with Nanoclusters of Manganese Atoms // Semiconductors. 2022, Vol. 56, No. 6. -P. 407–410.
9. Kamalov A.B., Khamdamov J.J., Saparov F.A., Tursinbaev S.A. Influence of pressure on the electrical characteristics of silicon and dielectric coating // Физика полупроводников и микроэлектроника. 2022, Т. 4, вып. 1. -С. 30-36.
10. Турсынбаев С.А., Камалов А.Б., Илиев Х.М., Тачилин С.А., Кушиев Г.А. Тензосвойства кремния с нанокластерами. // Физика полупроводников и микроэлектроника. 2019. Т. 1, вып. 4, -С. 62-67.
11. Турсынбаев С.А., Камалов А.Б., Исамов С.Б., Тачилин С.А. Разработка установки для изучения влияния электрического поля, температуры и освещения на параметры полупроводникового материала в условиях локального давления. // Приборы. 2022, 1 (259). -С. 19-22.
12. Kamalov A.B., Tursinbaev S.A., Piyeв Kh.M., Shoabdurakhimova M.M. Influence of lighting on tenso-sensitivity of silicon doped with manganese. // Scientific-technical journal (Fergana). 2020, Vol. 3, №. 5. -P. 45-47.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada yarimo'tkazgichlarning tenzosezgirlik xususiyatlari va ularning kirishma atomlari bilan legirlangan holatdagi o'zgarishlari tadqiq qilingan. Tadqiqot ishida yuqori harorat va mexanik deformatsiyaga ega bo'lgan tashqi ta'sirlar, kremniy materiallarning elektrofizik parametrlari va tenzoelektrik xususiyatlariga ta'siri o'rganilgan. Xususan, kremniy va uning kirishma atomlari bilan legirlangan namunalarning elektr qarshiligi, magnit qarshiligi va termo-o'zgaruvchanligi kabi fizik parametrlarining bosimga bog'liq o'zgarishi ko'rsatilgan. Yangi yarimo'tkazgich materiallar va datchiklar yaratish uchun ushbu xususiyatlarining o'rganilishi katta ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalari mikro va nanoelektronika sohasida yuqori sezgir datchiklar ishlab chiqarishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье исследованы тензочувствительные свойства полупроводников и их изменения в легированном состоянии атомами примеси. В ходе исследования изучено влияние внешних факторов, таких как давление, температура и механическая деформация, на электрофизические параметры и тензoeлектрические свойства кремниевых материалов. В частности, показано изменение в зависимости от давления физических параметров, таких как электрическое сопротивление, магнитное сопротивление и теплопроводность кремния и образцов, легированных атомами легирующей примеси. Исследование этих свойств имеет большое научное и практическое значение для создания новых полупроводниковых материалов и сенсоров. Результаты исследования являются важным шагом в разработке высокочувствительных сенсоров в области микро- и нанoeлектроники.

SUMMARY. This article studies the strain-sensitive properties of semiconductors and their changes in the doped state with impurity atoms. The study examines the influence of external factors such as pressure, temperature and mechanical deformation on the electro-physical parameters and strain-sensitive properties of silicon materials. In particular, it shows the change in the physical parameters such as electrical resistance, magnetic resistance and thermal conductivity of silicon and samples doped with dopant atoms depending on pressure. The study of these properties is of great scientific and practical importance for the creation of new semiconductor materials and sensors. The results of the study are an important step in the development of highly sensitive sensors in the field of micro- and nanoelectronics.

UDK 681.142.33(045)

АЛГОРИТМЫ И ПРОГРАММНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ДЛЯ АВТОМАТИЧЕСКОГО РЕДАКТИРОВАНИЯ ОРФОГРАФИИ УЗБЕКСКИХ СЛОВ

Н.Г.Эшкареева – доцент

Ф.Ф.Боймуродов – докторант

Каршинский государственный университет

Таянч сўзлар: NLP, имло тахрир, граматик тахрир, uzmorf.

Ключевые слова: NLP, орфографическая коррекция, грамматическая коррекция, uzmorf.

Key words: NLP, spelling correction, grammatical correction, uzmorf.

Введение. Для обеспечения высокого качества текста на естественном языке необходимо выполнять полные процессы анализа при его обработке. Однако трудности, возникающие при создании такого анализа, заключаются в том, что на практике до сих пор не реализованы все разработанные теоретические положения. Основные проблемы здесь заключаются в сложности анализа текста и создании системы, способной моделировать структуру мировых языков. Система анализа текста должна уметь анализировать вводимый пользователем текст с точки зрения синтаксиса (структура предложений), семантики (используемые в тексте понятия) и прагматики (корректность применения понятий) [2]. Наша система обладает возможностями обнаружения и исправления орфографических ошибок в тексте, вводимом пользователем. Для этого система должна создать

внутреннюю модель, подходящую для обобщения результата, и синтезировать ответ на естественном языке. В целом, в данной статье рассматривается система анализа текста, включающая программу UZMORF с модулями «Орфографический анализ» и «Грамматическое редактирование».

Программа UZMORF предназначена для автоматической обработки текстов на узбекском языке. Она анализирует узбекские слова и их морфологическую структуру, помогая подготовить их для обработки на компьютерах. Принципы работы программы UZMORF следующие:

Слова и их морфологическая структура: UZMORF определяет морфологическую структуру каждого слова в узбекском языке. Эти данные включают информацию о части речи слова, его роде и форме, связанной с его употреблением.

Морфологический анализ: Программа основывается на языковых правилах и особенностях морфологии узбекского языка. Для анализа слов и определения их морфологических характеристик используются методы морфологического анализа.

Вспомогательные программы и модули: Программа UZMORF написана на языке программирования Python и использует модули для анализа текстов на узбекском языке по структуре слов и их морфологии. Эти модули помогают в обработке текстов и выявлении морфологической информации.

База данных узбекского языка: Программа UZMORF использует базу данных, содержащую узбекские слова и их морфологическую информацию, для выполнения анализа обрабатываемых текстов.

Технические усовершенствования: Программа UZMORF также учитывает технический прогресс и регулярно обновляется для поддержки новых слов узбекского языка и их морфологической структуры.

Программа UZMORF используется для автоматической обработки текстов на узбекском языке и анализа их морфологической структуры. Эта программа может применяться для редактирования текстов на узбекском языке, автоматического перевода, обучения языку и в других технических средствах.

Существует несколько методов для грамматического редактирования узбекских слов:

Орфография: При редактировании слов должны учитываться правила орфографии узбекского языка. Это включает правильное расположение букв, использование дополнительных символов и гласных, правильное написание прописных и строчных букв, и другие правила.

Морфология: Морфология обеспечивает редактирование слов по их форме и значению. Это включает корректировку формы слова в соответствии с его морфологическими особенностями.

Лексикология: В процессе редактирования лексикология также играет важную роль. Она обеспечивает корректировку слов и их значений, учитывая содержание, а также практическую и эстетическую правильность слов или выражений.

Методология исследования. В базу системы было добавлено около 86 000 узбекских слов в латинской письменности. К каждому слову были привязаны возможные орфографические ошибки, то есть количество вариантов ошибочного написания для каждого слова было принято не менее числа букв в этом слове, и все варианты были добавлены. Орфографически правильное написание слова, содержащего орфографическую ошибку, введенного пользователем, может иметь несколько вариантов. Пользователь имеет возможность определить слово, соответствующее его тексту.

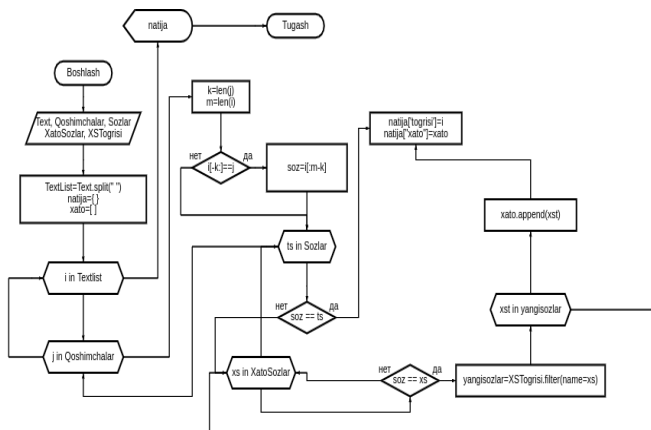

Рисунок 1. Блок-схема алгоритмов редактирования текста в программе UZMORF.

Пользователь вводит текст, который необходимо проверить, и система редактирует текст по следующим этапам:

- введенный текст разбивается на слова, и от каждого слова отделяются аффиксы;
- каждое слово проверяется на наличие в списке основ слов, имеющихся в базе данных. Если слово существует, оно оставляется в исходном виде, в противном случае проверяется список возможных орфографических ошибок для каждого слова, и правильные варианты неверно написанных слов предлагаются пользователю в виде списка;
- затем пользователь выделяются слова с орфографическими ошибками, и он исправляет их, выбирая подходящие слова, соответствующие введенному тексту.

Для выявления ошибок в словах, отсутствующих в базе данных или новых используемых словах, в программе применены алгоритмы искусственного интеллекта «Spell Checker» (проверка текста). Эти алгоритмы помогают обнаруживать ошибки в словах и редактировать их. То есть каждый вводимый текст проверяется на соответствие существующим словарям и грамматическим правилам. Если введенное слово не найдено в доступных словарях или для его исправления существуют альтернативы, алгоритм проверки предлагает эти альтернативы. Для устранения таких случаев алгоритм искусственного интеллекта был сформирован следующим образом:

```
import re
from collections import Counter
def words(text):
    return re.findall(r'\w+', text.lower())
def train(features):
    model = Counter()
    for word in features:
        model[word] += 1
    return model
def edits1(word):
    letters = 'abcdefghijklmnopqrstuvwxyz'
    splits = [(word[:i], word[i:]) for i in range(len(word) + 1)]
    deletes = [L + R[1:] for L, R in splits if R]
    transposes = [L + R[1] + R[0] + R[2:] for L, R in splits if len(R)>1]
    replaces = [L + c + R[1:] for L, R in splits if R for c in letters]
    inserts = [L + c + R for L, R in splits for c in letters]
    return set(deletes + transposes + replaces + inserts)
def known(words, model):
    return set(w for w in words if w in model)
def known_edits2(word, model):
    return set(e2 for e1 in edits1(word) for e2 in edits1(e1) if e2 in model)
def known_words(words, model):
    return known(words, model) or known(edits1(word), model) or known_edits2(word, model) or [word]
def correction(word, model):
    return max(known_words([word], model), key=model.get)
def spell_check(text, model):
    return [correction(word, model) for word in words(text)]
# Example usage
text = "This is a simple text with an error."
WORDS = train(words(open('sozlar.xlsx').read()))
corrected_text = spell_check(text, WORDS)
print(corrected_text)
```

В этом примере используется пакет Python ‘**spell-checker**’. Он определяет закрытый список доступных слов и ошибочных слов из текста и предлагает правильные варианты для них. В результате возвращается текст, заполненный правильными словами. База данных слов вводится через файл под названием ‘sozlar.xlsx’, содержащий список слов из стандартных текстов. Слова и их альтернативы выбираются в словарь под названием ‘WORDS’. Функция ‘**correction**’ находит наиболее подходящий вариант для введенного слова. Функция ‘**spell_check**’ проверяет каждое слово в тексте и возвращает список правильных написаний.

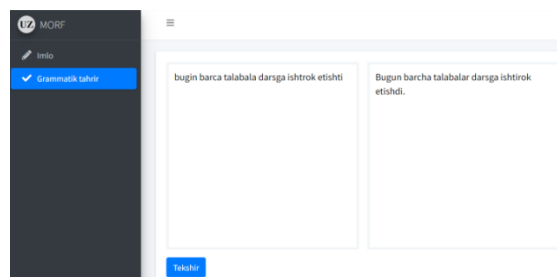
Результаты и обсуждение. Автоматическое редактирование и анализ являются одним из основных направлений компьютерной лингвистики, возникших в связи с развитием текстовых редакторов (например, Microsoft Word). В процессе автоматического редактирования и анализа предполагается, что орфографические ошибки вводимого текста будут автоматически исправляться, а пользователю будет предлагаться информация об ошибках. В процессе автоматического редактирования текста предусмотрено создание возможностей для его качественного и структурированного анализа, включая орфографическую, стилистическую и грамматическую корректировку, а также синтаксическое, семантическое и парадигматическое редактирование текста.

Процесс автоматической грамматической корректировки выполняется по следующим алгоритмам:

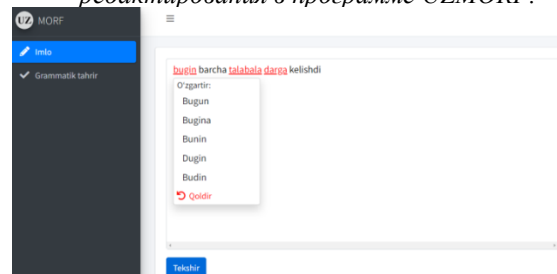
- введенный текст разбивается на слова, и от каждого слова отделяются аффиксы. Аффиксы присоединяются к корню слова в определенной последовательности;
- каждое слово проверяется на наличие в списке корней слов базы данных. Если слово существует, оно оставляется без изменений; в противном случае проверяется список грамматически ошибочных слов для каждого слова, и правильные варианты для грамматически неверно написанных слов находятся и корректируются;
- затем пользователю выделяются слова с грамматическими ошибками, и система предоставляет пользователю отредактированный текст.

Литература

1. Эшкараева Н., Боймуродов Ф. Разработка программ словоформ узбекского языка с использованием алгоритма портера. //International Scientific and Practical Conference on Algorithms and Current Problems of Programming. 2023. Т. 1. №. 01.
2. Большакова Е.И., Клышинский Э.С., Ландэ Д.В., Носков А.А., Пескова О.В., Ягунова Е.В. Автоматическая обработка текстов на естественном языке и компьютерная лингвистика : учеб. Пособие. - М.: МИЭМ. 2011.
3. Эшкараева Н. Г., Боймуродов Ф.Ф. Разработка и реализация алгоритма стемматизации и генерации словоформ для глаголов узбекского языка. //КапДУ ХАБ. – С. 4.
4. Nazirova E., Uzakova M., Boymurodov F. Turkiy tillar oilasiga mansub o ‘zbek va qirg ‘iz tillarida elektron tarjimaning lingvo-matematik modelini ishlab chiqish: Turkiy tillar oilasiga mansub o ‘zbek va qirg ‘iz tillarida elektron tarjimaning lingvo-matematik modelini ishlab chiqish. //MODERN PROBLEMS AND PROSPECTS OF APPLIED MATHEMATICS. 2024. Т. 1. №. 01.
5. Nazirova E., Boymurodov F., Uzakova M. O‘zbek tili so‘zlarni imloviy tahrirlash va qayta ishlash algoritmi: O‘zbek tili so‘zlarni imloviy tahrirlash va qayta ishlash algoritmi. // MODERN PROBLEMS AND PROSPECTS OF APPLIED MATHEMATICS. 2024. Т. 1. №. 01.
6. Boymurodov F.F O‘ZBEK TILI SO‘ZLARNI HOSIL QILISH VA AVTOMATIK QAYTA ISHLASH TIZIMLARI TAHLILI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11198320> //PEDAGOGICAL REFORMS AND THEIR SOLUTIONS. 2024. Т. 1. №. 1. –P. 495-498.
7. Boymurodov F.F. DEVELOPMENT OF AN ALGORITHM FOR GENERATING WORD FORMS FOR THE UZBEK LANGUAGE: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11198320> //PEDAGOGICAL REFORMS AND THEIR SOLUTIONS. 2024. Т. 1. №. 1. -С. 493-495. Боймуродов Ф.Ф. Разработка морфологического анализатора узбекского языка. 2023.
8. Boymurodov F. ALGORITHM DEVELOPMENT AND IMPLEMENTATION STEMMATIZATION AND GENERATION OF WORD FORMS OF UZBEK LANGUAGE FOR AUTOMATIC PROCESSING SYSTEMS TEXTS //Конференции. – 2020.
9. Anas S.M. et al. Dynamic Response Analysis of Slab Subjected to Central Contact Blast: Exploring Effects of Blast Placement on Compression and Tension Faces //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2024. – Т. 563. – С. 02021.
10. Kavumova I.D., Eshkaraveva N., Rakhmatullaev Y. RESEARCH AND PRACTISE IN THE TRAINING OF STUDENTS FOR SERVER SOFTWARE INTEGRATION: A CASE STUDY IN UZBEKISTAN //Journal of Modern Technology and Engineering. 2024. Т. 9. №. 1. –P. 62-67.

Рисунок 2. Окно процесса грамматического редактирования в программе UZMORF.

Рисунок 3. Окно процесса орфографического редактирования в программе UZMORF.

Заключение и предложения. В данной статье были рассмотрены значимость, возможности и трудности алгоритмов, разработанных для автоматической орфографической корректировки узбекских слов. Выяснилось, что уникальная грамматическая структура узбекского языка и правила словообразования требуют особого подхода к созданию программных средств орфографической корректировки. В результате проведенных исследований были выявлены эффективные пути разработки нового программного обеспечения на основе новых или существующих алгоритмов, которые адаптированы для широкого применения на узбекском языке.

Для эффективного выявления орфографических и грамматических ошибок на узбекском языке необходимо дальнейшее развитие программного обеспечения и алгоритмов, а также их тестирование на больших объемах данных. Чтобы созданные алгоритмы учитывали все диалекты узбекского языка и различные формы написания, требуется создание более обширной базы данных словарей и правил языка. Необходимо также интегрировать данное программное обеспечение с платформами, такими как электронная почта, текстовые редакторы и социальные сети, для более широкого распространения среди пользователей.

РЕЗЮМЕ. Мақолада компьютер лингвистикасининг асосий йўналишларидан бири ҳисобланган табиий тилни қайта ишлаш (NLP) да матнларни Python дастурлаш тилада ёзилган UZMORF дастури ва воситалари қўриб чиқилди. Бу дастур ўзбек тилидаги сўзлар ва уларнинг имловий ҳамда грамматик тахрирлаш ва қайта ишлаш жараёнларини автоматлаштириш мақсадида яратилган. Тизим матнлар устида ишлайди ва сўзлар устида синтактик ва морфологик таҳлиллар амалга оширади. Тизим ушбу таҳлиллар натижасида сўзлар ва уларнинг грамматик ечимларни аниқлайди ва хато бўлган жойларни белгилайди.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается программа UZMORF и инструменты, написанные на языке программирования Python для обработки естественного языка (NLP), который является одним из основных направлений компьютерной лингвистики. Эта программа была создана для автоматизации редактирования и обработки узбекских слов, их орфографии и грамматики. Система работает с текстами и выполняет синтаксический и морфологический анализ слов. В результате этих анализов система определяет слова и их грамматические решения и отмечает места, где есть ошибки.

SUMMARY. The article discusses the UZMORF program and tools written in the Python programming language for natural language processing (NLP), which is one of the main areas of computational linguistics. This program was created to automate the editing and processing of Uzbek words, their spelling and grammar. The system works with texts and performs syntactic and morphological analysis of words. As a result of these analyses, the system identifies words and their grammatical solutions and marks places where there are errors.

Biologiya. Zoologiya. Ekologiya

РИТМ СЕЗОННОГО РАЗВИТИЯ *CYNOGLOSSUM VIRIDIFLORUM* PALL. EX. LEHM., В УСЛОВИЯХ КАРАКАЛПАКСКОГО ПРИАРАЛЬЯ

Г.Ж.Сабилова – преподаватель

Нукусский медицинский техникум

А.Б.Ажиев – доктор биологических наук (DSc), доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: кора илдиз фенологияси, гуллаш фазалари, куртаклаш фазалари, мева бериш, нисбий уйкусизлик, вегетация даври ва бошқалар.

Ключевые слова: фенология чернокорня, фазы цветения, фазы бутонизации, плодоношение, относительный покой, вегетационный период и др.

Key words: blackroot phenology, flowering phases, budding phases, fruiting, relative dormancy, growing season, etc.

Изучение природных популяций растений – одно из важнейших направлений современной биологии. В особенности популяций редких и исчезающих растений, каковой является популяция Чернокорня зеленоцветного (*Cynoglossum viridiflorum* Pall.ex. Lehm.). Этот представитель нашей флоры встречается только на восточном чинке каракалпакского Устюрта. Вид является редким, лекарственным, ядовитым и почти что «Находящийся под угрозой исчезновения» [1, 2].

В настоящее время, по причинам экологического и фитоценологического характера, популяция находится в дегрессивном состоянии. Восстановление популяции этого представителя семейств Boraginaceae L., является весьма актуальной проблемой и наиболее оптимальным способом разрешения этой задачи является репатриация растений, размноженных в условиях культуры. К тому же, данный вид, обладая высокой толерантностью к эдафическим условиям произрастания, достаточно декоративен и заслуживает широкого использования в практике декоративного садоводства для защиты культурных насаждений от разного рода вредителей и грызунов [3, 4].

Вопросы, освещенные в ходе изучения экологических особенностей и толерантности к условиям произрастания свидетельствует о том, что комплексное изучение *C. viridiflorum* является достаточно актуальным и имеет как теоретическое, так и огромное практическое значение [4, 5].

В условиях КПА чернокорень – *C. viridiflorum* - многолетний среднерослый (52-70 см), кустарник, формирующий плотные переплетенные кусты, хорошо защищающие почву от ветровой эрозии.

Вегетационный период в Приаралье у чернокорня начинается с конца марта-начала апреля месяца, и продолжается до конца октября месяца. Учитывая

периоды фотосинтетической деятельности и покоя, мягкоплодник можно отнести к феноритмотипу весенне-летне-осенневегетирующих растений с периодом зимнего покоя. На время наступления основных фаз сезонного развития значительное влияние оказывают метеоусловия каждого конкретного года [5, 6].

Зимующие почки (почки возобновления) формируются осенью на всех типах побегов в листовых влагалищах. Почки трогаются в рост со второй декады апреля, массовое отрастание побегов наблюдается во второй половине 38±11 апреля (2021; 2022; 2023; 2024 г.г., табл. 1). Так в 2021 году в средние для Каракалпакии по метеоусловиям годы начало вегетации приходится на 09.03±6, 2022-годах 31.03±15, а в 2023 годах на 28.03±11 апреля. В более влагообеспеченный 2024 год массовое отрастание наблюдалось так же, как и в 2023 году 28.03±11 апреля (табл. 1).

В средние годы массовое отрастание побегов наблюдается на 10-11 дней позже (табл. 1). При этом отмечается сумма осадков по годам 2021-2024 соответственно 59, 169, 142 и 135 мм (табл. 3). В генеративную фазу развития растения вступают через 33±3 (2021-2024) суток (по таблице непрерывного ряда календарных дат Г.Н.Зайцева, 1983), в мае месяце (табл. 1). В более влагообеспеченный 2023 год отрастание отмечается 28.3±11, а в генеративную фазу вступает 22.04±7 через 26 дней со дня отрастания (табл. 2), то есть 13.04±10 апреля (рис. 1). Продолжительность фазы бутонизации в наших опытах составляет от 27±10 до 26±7 суток (табл. 2).

Массовое раскрытие цветков по годам начиналось через 29±10 суток со дня отрастания (в зависимости от метеоусловий года), рост растений при этом не прекращается. Массовое раскрытие цветков наблюдается во второй половине июня, фаза цветения в годы опытов длилась от 43±9 до 38±11 суток (табл. 2).

Таблица 1. Показатели фенофаз *C. viridiflorum* по годам 2021-2024

Годы	Отрастание	Бутонизация		Цветение		Плодоношение		Уход в покой
		начало	конец	начало	конец	начало	конец	
2021	09.03±6	13.04±11	24.04±12	19.04±12	16.05±10	14.05±10	20.06±10	2.07±10
2022	31.03±15	26.04±10	13.05±13	7.05±9	18.06±14	17.06±10	20.07±8	22.07±9
2023	28.03±11	22.04±7	7.05±10	29.04±12	23.05±9	15.05±6	23.06±6	2.07±9
2024	14.03±15	13.04±10	3.05±9	20.04±12	13.05±7	7.05±10	25.05±6	7.06±11

Бутоны образуются в пазухах генеративных побегов. Побеги, несущие цветки, имеют укороченные междоузлия и располагаются по одревесневшим ветвям прошлого и текущего годов. Цветение у *Cynoglossum viridiflorum* начинается на побегах, расположенных в средней части кроны со стороны, обращенной на юго-восток в продолжении всей вегетации, и темпы цветения у него находятся в прямой зависимости от энергии нарастания вегетативной массы, поэтому в тоже время, когда одни цветки распустились, другие еще находятся в фазе бутонизации. Опыление у *Cynoglossum viridiflorum* происходит при помощи насекомых - энтомофильно. Созревшие семена *Cynoglossum viridiflorum* не осыпаются и остаются в плодах. Плодоношение начинается через 161±5 - 182±19 суток со дня отрастания. Продолжительность фазы плодоношения составила по годам 2021-2024 соответственно 40±10, 46±9, 38±11 и 18±12 суток (табл. 2)

Таблица 2. Средняя продолжительность фенофаз *C.viridiflorum* Pall.ex.Lehm.

Го-ды	Бутони-зация	Цвете-ние	Плодо-ношение	Вегета-ция
2021	38±11	43±10	69±10	117±10
2022	27±10	35±9	78±8	113±9
2023	26±7	32±9	49±6	97±9
2024	33±9	38±7	55±6	86±11

Вопрос природы формирования и созревания семян, на наш взгляд, очень сложный, многогранный, ему не уделено должного внимания. Его следует рассмотреть в тесной взаимосвязи с условиями внешней среды, с одной стороны, и материнским растениям - с другой. Семенная продуктивность *C. viridiflorum* примерно 7 г/м² - 1.95 г. семян с горшка при этом масса 1000 штук семян в среднем 33,52 г.

В конце октября и начале ноября, после первых заморозков, начинается фаза относительного покоя. В этой фазе у растений отмирают лишь надземные побеги и листья, а остальные приземные части растения и корневая система хорошо переносят зиму.

Рассматривая феноспектр *C. viridiflorum* из рисунка 21, мы видим, что вегетация в 2021 году началась в II декаде апреля при температуре воздуха 15.7⁰С, и осадках 1 мм.

Бутонизация начиналась со второй декады мая (13.04±11) при температуре воздуха 24.9⁰С, и осадках 4 мм, через 38±10 суток от начала вегетации, и продолжалась 12±6 суток (табл. 2) до II декады августа (24.04±12. табл. 1). Начало массового цветения приходится на 19.04±12 месяца июля (табл. 1) при температуре воздуха -30.2⁰С, и осадках 0.3 мм и продолжилась 29±10 суток до 1-декады октября (16.05±10) (табл. 2), температура воздуха при этом была 7.9⁰С, без осадков.

Фаза плодоношения начинается в третьей подфазе фазы цветения 14.05±10 (табл. 1), когда на соцветиях еще остались нераскрывшиеся цветки. Плодоношение начинается через 69±10 суток от начала вегетации 9.03±6 (табл. 1). Продолжительность фазы плодоношения длилась до 20.06±10 (табл. 1), и составила в 2021 году 69±10 суток (табл. 2).

Фаза относительного покоя начинается еще при фазе плодоношения изменением окраски листьев, в июнь-июль месяцах 2.07±10 (табл. 1) при температуре 18,04⁰С и осадках 2 мм, при этом период вегетации в 2021 году составил 117±10 суток (табл. 2).

В 2022 году при малом влагообеспечении (осадки за год 59 мм) вегетация начинается во II декаде апреля 31±15.

Бутонизация в 2022 году началась 26.04±10 (табл. 1) на 27 сутки от начала вегетации при температуре воздуха 18.9⁰С, и осадках 61 мм (табл. 3), и составила 82±6 суток (табл. 2).

Фаза цветения в 2022 году началась с 7.05±9 (табл. 1) через 27±10 суток от начала вегетации при температуре воздуха были 18.9⁰С, осадки по метеоданным составили 61 мм.

Фаза плодоношения начинается с II подфазы фазы цветения, в среднем 17.06±10 (табл. 1), при температуре 28.1⁰С, 12 мм осадков. Продолжительность фазы плодоношения в 2022 году составила 78±11 суток. Фаза относительного покоя начинается 22.07±10 (табл. 1), при этом период вегетации составил 113±9 суток (табл. 2).

Начало массового отрастания побегов *C. viridiflorum* в 2023 году наблюдалось 28.03±11 (табл. 1), при температуре 15.3⁰С, и осадках 9 мм.

В фазу бутонизации растения вступают 22.04±7 (табл. 1) на 26±10 сутки от начала вегетации. Продолжительность фазы бутонизации составила 16±7 суток (табл. 2), средняя температура воздуха 26.5⁰С, и нулевых осадках до 3.07±10 (табл. 1).

Фаза цветения *C. viridiflorum* в 2023 году начинается с I подфазы фазы бутонизации около 19.04±12 (табл. 1) и продолжается 38±6 суток (табл. 2) до 23.05±9, при температуре 24.1⁰С, и осадками в 0 мм.

Фаза плодоношения у *C. viridiflorum* в 2023 году началась на 38±7 сутки от начала вегетации 28.03±11 (табл. 1). Продолжительность фазы плодоношения составила 49±9 суток (табл. 2) и закончилась при температуре воздуха 11,5⁰С, и осадках в 17 мм.

Отмирание надземной части растений, началось изменением окраски листьев, преобладанием измененной окраски листьев над нормальной с 2.07±9 (табл. 1), при этом период вегетации составил 97±9 суток (табл. 2).

Из рисунка 24 мы видим, что в 2024 году, после небольших осадков (за март-апрель всего лишь 1,4 мм), (табл. 3) при средней температуре воздуха 22,01⁰С, вегетация наблюдалась 13.03±15 (табл. 1).

Бутонизация в этом же году происходила на 33±11 сутки от начала вегетации 13.04±10 (табл. 1) и продолжалась 33±7 суток (табл. 2) до фазы цветения. Среднемесячная температура воздуха была 24,3⁻⁰С в мае, которая повысилась до 29,5⁰С в июне. Осадки за это время составили 4,0 мм.

Фаза цветения в 2024 году составила 38±11 суток (табл. 2). Начавшись 20.04±12 (табл. 1) при температуре 24,3⁰С, и осадках 8,4 мм она заканчивается 13.05±7 (табл. 2) при температуре 22⁰С. Осадки в этот период равнялись 1.4 мм.

Фаза плодоношения у *C. viridiflorum* в 2024 году начинается с 7.05±10 (табл. 2), и продолжается 55±10 суток (табл. 2) до 25.05±6 (табл. 1). Из рисунка хорошо видно, что в фазе плодоношения в 2024 году очень долго растянута начальная подфаза, когда на растении одновременно, есть нераскрывшиеся цветки, незрелые плоды, созревшие плоды и начальная фаза отмирания растения. Массовое плодоношение приходится на август-сентябрь месяцы (когда уже начинается отмирание листьев), заканчиваясь к II-декаде октября. В 2023 году очень растянута фаза цветения, что в основном зависит от обилия весенне-осенних осадков.

Фаза относительного покоя начинается 7.06±11 при температуре 29,5⁰С, и осадках 4,0 мм. Период вегетации *C. viridiflorum* составил в 2024 году 86±11 суток.

Таким образом, в обычные по метеоусловиям года (2022, 2023, 2024) наступления основных фаз развития *C. viridiflorum* наблюдается на 10-11 суток раньше, чем в более влагообеспеченный 2024 год. В 2024 году фаза цветения увеличивается от 35±7 суток, чем в обычные для Каракалпакстана годы, в которых она составила от 43±10 в 2021 до 38±10 суток в 2024 годах. Фаза плодоношения в 2022 году была самой короткой и составила 35±7 суток. Продолжительность вегетативного периода *C. viridiflorum* в наших условиях составляет от 97±10 суток в 2023 году, до 86±11 суток в 2024 году.

Литература

1. Aijev A.B., Mambetullaveva S.M. Ecological analysis of the impact of factors on the spatial distribution of wild relatives of cultivated plants of the Karakalpak priaralie / Journal of Pharmaceutical Negative Results | Volume 13 | Special Issue 7 | 2022. 3214-3218 Pp. DOI: 10.47750/pnr.2022.13.S07.419. (SCOPUS)
2. Ажиев А.Б., Мамбетуллаева С.М., Оразбаев Т.Ж. Современное состояние почвенного покрова, образовавшегося на обхохоне дне Аральского моря // Вестник ККО АН РУз, №2. 2023.
3. Ажиев А.Б., Узакбаева Г. Лекарственные дикорастущие сородичи культурных растений Республики Каракалпакстан // Scientific research in XXI century.- Ottawa (Canada). 2021. - P.132-135.
4. Ажиев А.Б., Хожиматов О.К., Альменова Г.П. Distribution of crop wild relatives plants into economically important groups in the republic of Karakalpakstan // Международный научно-исследовательский журнал. 2019. № 2 (80). Екатеринбург (Россия).- DOI: <https://doi.org/10.23670/IRJ.2019.80.2.013>.
5. Ажиев А.Б., Сабирова Г.Ж., Уснатдинов Ж.Н., Юлдашова Л.М. Growing blackroot greenflower-*Cynoglossum viridiflorum* Pall.ex. Lehm / International Conference on Advance Research in Humanities, Sciences and Education Germany Conference. May 10th 2023. -P. 142-144.
6. Aijev A.B., Almenova G.P. Wild relatives of cultivated plants of Karakalpakstan and Khorezm and their systematic review// The American Journal of Agriculture and Boimedical Engineering. ISSN–2689-1018. January31, 2021. Pp. 31-39. <https://doi.org/10.37547/tajabe/Volume03Issue01-06>

РЕЗЮМЕ. Маколада факат Қорақалпоқ Устюртининг шарқий тизмасида ўсадиған ноёб ва йўқолиб кетиш хавфи остида турган яшил гулли қора ўсимлигининг (*Сйноглоссум виридифлорум* Палл.ех. Лехм.) мавсумий ривожланиш ритмини кўп йиллик кузатиш натижалари кўрсатилган. Ўсимликлар ривожланишининг фенологик фазалари, хусусан, вегетация, куртаклаш, гуллаш ва мева бериш, уларнинг бошланиш фазалари ва йиллар бўйича давомийлиги келтирилган. Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, об-хаво шароити нормал бўлган йилларда (2021, 2022, 2023) *С. виридифлорум* ривожланишининг асосий босқичларининг бошланиши намроқ йилларга қараганда 10-11 кун олдин кузатилади. *С. виридифлорум*нинг вегетатив даврининг давомийлиги бизнинг шароитимизда 2023 йил 97±10 кундан 2024 йил 86±11 кунгача.

РЕЗЮМЕ. В статье показаны результаты многолетнего наблюдения за ритмом сезонного развития редкого и исчезающего растения чернокорня зеленоцветкового (*Cynoglossum viridiflorum* Pall.ex. Lehm.), произрастающего только на восточном чинке Каракалпакского Устюрта. Даны фенологические фазы развития растения, а в частности вегетации, бутонизации, цветения и плодоношения, фазы их наступления и продолжительности по годам. Результаты исследований показывают, что в обычные по метеоусловиям года (2021, 2022, 2023) наступления основных фаз развития *C. viridiflorum* наблюдается на 10-11 суток раньше, чем в более влагообеспеченные годы. Продолжительность вегетативного периода *C. viridiflorum* в наших условиях составляет от 97±10 суток в 2023 году, до 86±11 суток в 2024 году.

SUMMARY. The article presents the results of long-term observation of the seasonal development rhythm of a rare and endangered plant, *Cynoglossum viridiflorum* Pall.ex. Lehm., growing only on the eastern cliff of the Karakalpak Ustyurt. The phenological phases of plant development, in particular vegetation, budding, flowering and fruiting, the phases of their onset and duration by year are given. The research results show that in years with normal meteorological conditions (2021, 2022, 2023), the onset of the main phases of *C. viridiflorum* development is observed 10-11 days earlier than in years with more moisture. The duration of the vegetative period of *C. viridiflorum* in our conditions ranges from 97±10 days in 2023 to 86±11 days in 2024.

СТРОЕНИЕ СЕМЯДОЛИ ВИДОВ РОДА AGRIOPHYLLUM BIEV.

Г.С.Турсинбаева – кандидат биологических наук, доцент

Филиал Астарханского государственного технического университета в Ташкентской области

А.Д.Сапаров – доктор биологических наук, доцент

Нижусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: морфология, кўчат, эпидерма, ассимиляция.

Ключевые слова: морфология, проростка, эпидерма, ассимиляция.

Key words: morphology, germ, epidermis, assimilation.

Морфология семядолей многих пустынных растений считалась довольно однообразной, однако в них обнаружены не менее 6 типов мезофилла (Бутник, 1969; 1974; Бутник, Турсинбаева, 2012). Со степенью специализации структуры семядолей связаны способ развития проростков и форма роста растений в ювенильном этапе онтогенеза.

Каждый вид характеризуется некоторыми определенными признаками, которые в значительной мере являются результатом длительной истории. Признаки, отражающие экологию вида и возникшие в процессе его исторического развития, но не свойственные современной экологической обстановке, легче проявляются на ранних этапах индивидуального развития. Изучение проростков может дать ценный материал для выявления их экологической природы и родственной связи между ними.

Рис 1. Жилкование семядолей 7-дневных проростков:
а- *Agriophyllum latifolium*,
б- *A. lateriflorum*.

А.А.Бутник (1969, 1974, 1984), изучая зародыши 45 видов из рода маревых, обнаружила зависимость степени специализации мезофилла семядолей и развития почечки. В развитии проростков маревых выделены 2 типа онтогенеза: котиледонарный со специализированными семядолями и слабо развитой почечкой - эволюционно молодой и фолитарный с неспециализированными семядолями и многочисленной почечкой, который можно рассматривать как анцестральный.

Установлено, что анатомическое строение семядолей маревых разнообразно. В них описаны 6 типов мезофилла, относящиеся некранцевой и кранцевой группам. Ксероморфное строение семядолей зародышей большинства среднеазиатских видов маревых позволило предположить, что многие виды сформировались в условиях аридного климата и их можно считать эволюционно молодыми, так как даже семядоли зародышей имеют специализированную структуру кранцевого типа, как и последующие листья.

Разнообразие типов мезофилла семядолей зародышей отражает эволюционные и адаптивные уровни видов и родов.

Таким образом, по морфологии и анатомическому строению семядолей зародышей и проростков видов сем. маревых имеется значительный материал, охватывающий многие роды. Однако семядоли видов рода *Agriophyllum* до настоящего времени не исследовались.

Agriophyllum latifolium. Семядоли на поперечном срезе пластинчатые, цельнокрайние длиной 3,5-4,2 мм, шириной 0,1-1,5 мм, толщиной 234 мкм (рис.2). Жилкование сетчатое, замкнутое (рис.1). Эпидерма одноярусная.

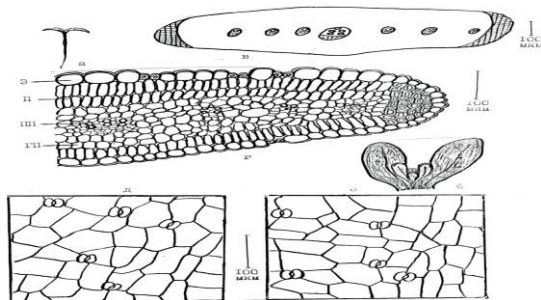
Адаксиальная эпидерма: проекция клеток многоугольная, очертания прямолинейные, углы в смежных границах тупые (рис.2). Высота клеток 29,4 мкм, толщина наружной стенки 10,4 мкм.

Абаксиальная эпидерма: проекция клеток многоугольная, очертания прямолинейные, углы в смежных границах тупые (рис.2). Высота клеток 26,2 мкм, толщина наружной стенки 7,4 мкм.

Семядоли амфистоматичные. Устьица, погруженные, аномоцитные, ориентированы беспорядочно. На 1 мм² адаксиальной эпидермы устьиц - 62, на абаксиальной - 47. Длина замыкающих клеток на адаксиальной стороне 32,2 мкм, на абаксиальной 30 мкм, ширина их соответственно 19,1 и 22,1 мкм.

Мезофилл изолатерально-палисадный с 2 рядами палисадных клеток на адаксиальной стороне и 1 на абаксиальной, индекс палисадности - 2,5.

Губчатая паренхима 3-4 - рядная (рис.2). В углах семядоли расположены группы клеток колленхимы. Крупный медианный пучок находится в центре семядоли, 6 боковых пучков расположены в центральной плоскости семядоли. Почечка с 4 листовыми примордиями (рис.2).

Рис 2. Строение семядолей проростков A. latifolium
а-внешний вид проростка, б-почки,
в,г-поперечный срез семядоли (в-схема),
д-адаксиальная, е-абаксиальная эпидерма.

Agriophyllum lateriflorum. Семядоли на поперечном срезе пластинчатые, цельнокрайние, длиной 2,5-3 мм, шириной 0,5-2 мм, толщиной 281,4 мкм (рис.2). Жилкование сетчатое, замкнутое (рис.3). Эпидерма одноярусная.

Адаксиальная эпидерма: проекция клеток многоугольная, очертания прямолинейные, углы в смежных границах тупые (рис.3). Высота клеток 30 мкм с наружной стенкой 9 мкм.

Абаксиальная эпидерма: проекция клеток многоугольная, очертания прямолинейные, углы в смежных границах тупые (рис.3). Высота клеток 21 мкм с наружной стенкой 4 мкм.

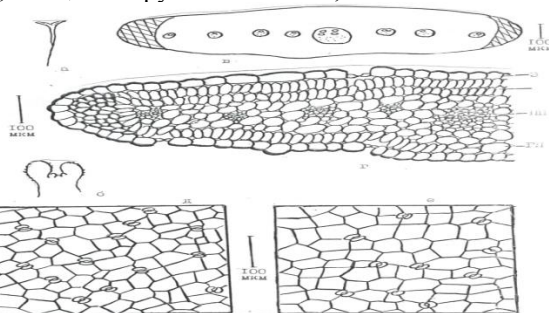
Устьица многочисленные, мелкие, погруженные, аномоцитные, ориентировано поперечно оси семядоли. На 1 мм² адаксиальной эпидермы - 151, на абаксиальной - 155 устьиц. Длина замыкающих клеток устьиц на адаксиальной и абаксиальной стороне - 17 мкм. Ширина замыкающих клеток на адаксиальной стороне 13 мкм, на абаксиальной - 14 мкм.

Мезофилл изолатерально-палисадный, с 2 рядами палисадных клеток на адаксиальной стороне и 1 на абаксиальной, индекс палисадности- 2. Губчатая паренхима 4-5 - рядная (рис.3). В углах семядоли находится колленхима, менее толстостенная, чем у *A. minus*. Крупный медианный пучок находится в центре семядоли, 6-7 боковых пучков расположены ближе к краю семядоли. Почечка с 4 листовыми примордиями (рис.3).

Agriophyllum minus. Семядоли на поперечном срезе пластинчатые, длиной 2,5-3 мм, шириной 0,5-2 мм, толщиной 323-397 мкм (рис.4в). Эпидерма одноярусная. Эпидермальные клетки с небольшими сосочками.

Адаксиальная эпидерма: форма клеток квадратная, очертания прямолинейные, углы в смежных границах тупые (рис.4д). Высота клеток 31 мкм, с наружной стенкой 11,3 мкм.

Абаксиальная эпидерма: проекция клеток многоугольная, очертания- прямолинейные углы в смежных границах тупые (рис.4е). Высота клеток 21,3 мкм, толщина наружной стенки 3,6 мкм.

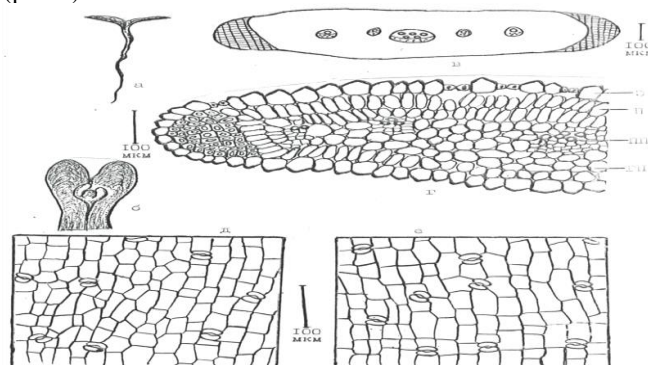

Рис 3. Строение семядолей проростков A. lateriflorum.

а-внешний вид проростка, б-почки,
в,г-поперечный срез семядоли (в-схема),
д-адаксиальная, е-абаксиальная эпидерма.

Семядоли амфистоматичные, устьица аномоцитные, ориентированы поперечно оси семядоли. На 1 мм² адаксиальной эпидермы их 73, на абаксиальной - 99. Длина замыкающих клеток на адаксиальной стороне 21 мкм, на абаксиальной 23 мкм, ширина их соответственно 16 и 19 мкм.

Мезофилл изолатерально-палисадный с 2,4 рядами палисадных клеток на адаксиальной стороне, 1 - на абаксиальной, индекс палисадности - 2. Губчатая паренхима 3-4 - рядная (рис.3). Крупный медианный пучок и 4 боковых пучка расположены в центре семядоли. Почечка с 4-лиственными примордиями (рис.3).

Рис 4. Строение семядолей проростков A. minus

а-внешний вид проростка,
б-почки,
в,г-поперечный срез семядоли (в-схема),
д-адаксиальная,
е-абаксиальная эпидерма.

Таким образом, семядоли 3-х изученных видов р. *Agriophyllum* имеют ксероморфное строение. Эпидермальные клетки высокие, с прямолинейными стенками, с утолщенной наружной стенкой и толстой кутикулой. У *A. minus* наружная стенка выпуклая и образует сосочки, что является дополнительной защитой. Устьица погруженные, мелкие, особенно у *A. lateriflorum*. Между размером устьиц и их числом отмечены обратная корреляция: чем мельче устьиц, тем их больше.

Мезофилл у всех видов изолатерально-палисадный, со средним (2,3) индексом палисадности. В углах семядолей расположены группы клеток колленхимы, наиболее толстостенные у *A.minus* и *A.latifolium*. Семядоли являются первыми листовыми органами и сохраняют древние акцестральные признаки, отражающие эволюцию таксона, поэтому перечисленные признаки ксероморфности свидетельствуют о возникновении рода *Agriophyllum* в аридном климате.

Почечка зародыша имеет сформированные 4 листовых примордия, что также является прогрессивным признаком. Диагностическим признаком *A.minus* являются сосочки на эпидермисе.

Гелиоморфными (или ксероморфными) признаками являются: редукция пластинки (вальковатые семядоли), опушение из разных типов трихом, однорядная эпидерма с прямыми стенками клеток, дорзивентральность и изолатерально-палисадность,

склерификация проводящих пучков, наличие железистых трихом, млечников, схизогенных вместилищ.

Мезоморфные признаки: многочисленные непогруженные устьица, изогубчатые тип мезофилла, крупные межклетники, многочисленные несклерифицированные проводящие пучки.

В семядолях видов однолетников эти признаки встречаются в разных сочетаниях. Дорзивентральность сочетается с пластинчатой формой семядолей, тогда как губчатый мезофилл – с вальковатостью, склерификацией и малочисленностью проводящих пучков. Опушение коррелирует с тонкими стенками клеток эпидермы, тогда как утолщенные наружные стенки эпидермальных клеток отмечены у голых семядолей. В семядолях прослеживаются корреляции признаков, позволяющие сохранять анцестральные мезоморфные структуры и формировать адаптивные ксероморфные и галоморфные признаки.

Литература

1. Бутник А.А. Структурные типы семядолей маревых. В кн. «Морфо-биологические особенности дикорастущих растений Узбекистана». -Ташкент: «Фан» УзССР, 1974. -С. 4-18.
2. Дорофеев В. Ф. О значений семядолей у некоторых представителей рода. Докл. ТСХА в ХVХVI. 1958. -С.326-331.
3. Турсинбаева Г.С., Бутник А.А. Анатомическое строение семядолей некоторых видов эфемеров// Актуальные проблемы экологии растений. Материалы республиканской научной конференции. Посвященной 50-летию лаборатории анатомии и цитологии эмбриологии. –Ташкент: 2012.
4. Турсинбаева Г.С. Морфо-анатомическое строение семядолей некоторых видов представителей сем. Asteraceae Bercht JPresl, произрастающих в условиях Кызылкума// Хоразм Маъмур Академияси ахборотномаси. –Хива: 2019.
5. Турсинбаева Г.С., Сапаров А. Морфологическая структура и семядолей и листа сем.Ариaceae L.// Сборник материалов IV-международный научно теоритической конференции “АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК” . Нукус 13 мая 2023 год.
6. Турсинбаева Г.С., Эгамбердиева Л.Н. Строение листа видов семейства Brassicaceae burnett в Юго-Западном Кызылкуме //Современная биология и генетика (Международный научный журнал) 2023 №4 (6).
7. Турсинбаева Г.С., Ким В.В., Эгамбердиева Л.Н. Эколого-биологическое описание семейства Asteraceae Dumort в условиях Кызылкума// Научный вестник Наманганского государственного университета № 12 2023 г.

РЕЗЮМЕ. Бир йилликларнинг уруғпалларарида бу белгилар турли комбинатсияларда учрайди. Дорзивентраллик уруғпалларнинг пластинкасимон шакли билан, говаксимон мезофилл эса вальковатлик, склерификация ва ўтказувчи боғламларнинг камлиги билан бирга кечеди. Тукланиш эпидерма хужайраларининг юпка деворлари билан боғлиқ, шу билан бирга эпидерма хужайраларининг калинлашган ташки деворлари яланғоч уруғпалларда кайд этилган. Уруғ бўлақларида антрал мезоморф тузилмаларни сақлаб қолиш ва мослашувчан ксероморф ва галоморф белгиларни шакллантириш имконини берувчи белгиларнинг корреляцияси кузатилади.

РЕЗЮМЕ. В семядолях видов однолетников эти признаки встречаются в разных сочетаниях. Дорзивентральность сочетается с пластинчатой формой семядолей, тогда как губчатый мезофилл – с вальковатостью, склерификацией и малочисленностью проводящих пучков. Опушение коррелирует с тонкими стенками клеток эпидермы, тогда как утолщенные наружные стенки эпидермальных клеток отмечены у голых семядолей. В семядолях прослеживаются корреляции признаков, позволяющие сохранять анцестральные мезоморфные структуры и формировать адаптивные ксероморфные и галоморфные признаки.

SUMMARY. In the semioids of the annual species, these traits are found in various combinations. Dorsiventral is accompanied by a lamellar shape of the seminiferous part, while spongy mesophyll is accompanied by a vallous shape, sclerosis, and a small number of conducting bundles. Hair removal correlates with the thin walls of epidermal cells, while thickening of the outer walls of epidermal cells is observed in naked spermatophyte part. In the semiotic part, there is a correlation of signs that allow for the preservation of ancestral mesomorph structures and the formation of adaptive xeromorphic and halomorphous features.

OROLBO‘YI O‘TLOQI-ALLYUVIAL TUPROQLARNING MIKROORGANIZMLAR TARQALISHINING YIL MAVSURLARI HAMDA SHO‘RLANISH DARAJALARIGA KO‘RA O‘ZGARISH DINAMIKASI

**G.M.Shamuratova – qishloq-xo‘jaligi fanlari bo‘yicha falsafa doktori
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti**

Tayanch so‘zlar: Orolbo‘yi o‘tloqi-allyuvial tuproqlari, mikroorganizmlar, ammonifikatorlar, fosfor parchalovchi, oligonitrofillar.

Ключевые слова: лугово-аллювиальные почвы Приаралья, микроорганизмы, аммонификаторы, фосфорразлагающие, олигонитрофилы.

Key words: meadow-alluvial soils of the Aral Sea region, microorganisms, ammonifiers, phosphorus-lowering, oligonitrophils.

Tuproqlarning mikrobiologik faolligini o‘rganish bo‘yicha tadqiqotlar hozirgi kunda juda muhim ahamiyatga ega hisoblanib, bunda tuproq hosil bo‘lishida tabiiy va antropogen omillarga katta e‘tibor qaratiladi va shunga bog‘liq holatda undan foydalanish davomida tuproqqa ta‘sir ko‘rsatuvchi vositalarning murakkablashishi va kuchayishi nazarda tutiladi.

Mikrobiologik jarayonlarga sezilarli salbiy ta‘sir ko‘rsatuvchi ekologik omillardan biri tuproqlarning sho‘rlanishi hisoblanadi. Tarkibida ortiqcha miqdorda sho‘rlanish kuzatiluvchi tuproqlarning mikrobiologik faolligi doimiy ravishda tadqiqotchilar e‘tiborini o‘ziga jalb qilib kelgan. O‘z navbatida sho‘rlangan tuproqlar sharoitida mikrobiologik va biokimyoviy jarayonlar sho‘rlanigan tuproqlarga nisbatan sust amalga oshishi qayd qilingan.

O‘zbekiston Respublikasining umumiy yer maydoni 44892,4 ming gektarni tashkil etib, qishloq xo‘jaliklariga birlashtirilgan berilgan yerlarning umumiy maydoni 20761,6 ming gektarni yoki respublika yer fondining 46,2 foizini, shu jumladan sug‘oriladigan yerlar 3694,8 ming gektarni yoki umumiy yer maydonlarining 9,7 foizini tashkil qiladi. Shundan, jami sug‘oriladigan yerlarning 47 foizi turli darajada sho‘rlangan [7].

Kuznetsova [11] va Qodirova [8] kabi tadqiqotchilar ishlarida keltirilishicha, sho‘rlanish tuproq biologik faolligiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatishi, shuningdek biologik jarayonlar jadalligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi qayd qilingan. Sho‘rlanishning tuproq biologik faolligiga ta‘sir sho‘rlanish xususiyatlari va darajasiga bog‘liq bo‘lib, bu holat bevosita alohida mikroorganizmlar guruhlarini va

fermentlar faolligiga nisbatan turli xilda ta'sir qilishi qayd qilingan.

Ma'lumki, unumdorlikni chuqur anglash asoslarini ishlab chiqishda biologik omillarga katta e'tibor qaratiladi. Tuproqlarning unumdorligi ortishida tuproq muhitida uzluksiz tarzda amalga oshuvchi mikrobiologik va biokimyoviy jarayonlar muhim rol o'ynaydi. Bu jarayonlar tuproq mikroorganizmlari, mikrofauna va yuksak o'simliklar tomonidan ishlab chiqariluvchi turli xil ko'p sondagi fermentlar orqali amalga oshiriladi. Ularning faoliyati natijasida murakkab organik moddalarning o'zgarishlari amalga oshib, o'simliklar o'zlashtirishi uchun qulay shaklga o'tkaziladi, shuningdek o'simliklarning o'sishi va rivojlanishi uchun talab qilinuvchi yangi yuqori molekulyar birikmalar sintezlanadi [9,10].

Tuproq mikroorganizmlarining asosiy massasi (90-99% gacha) tuproqning qattiq fazasi bilan bog'liq, faqat ularning kichik ulushi tuproq eritmasida topiladi. Bu tuproq qattiq zarrachalarining mikroorganizmlar hujayrasini ushlab turish, va'ni adsorbsiyalash qobiliyati bilan bog'liq. Olimlar tomonidan tuproqda kichik mexanik zarrachalar (il va mayda chang) mikroorganizmlarni eng faol yutishi (adsorbsiyalashi) isbotlangan. Shuning uchun tuproqda ushbu mayda zarrachalar ko'p bo'lsa, ular mikroskopik mavjudotlarni shuncha kuchli adsorbsiyalaydi [6].

1-jadval. Nukus massivi sug'oriladigan o'tloqi-allyuvial tuproqlarining mikroorganizmlar miqdori

Qatlam chuqurligi, sm	Ammonifikatorlar 1 g tuproqda/ming dona			Fosfor parchalovchi 1 g tuproqda/ming dona			Oligonitrofillar 1 g tuproqda/ming dona		
	bahor	yoz	kuz	bahor	yoz	kuz	bahor	yoz	kuz
5-kesma o'tloqi-allyuvial tuproq, o'rtacha sho'rlangan									
0-30	1059	883	943	79	53	62	57	28	34
30-50	689	595	646	24	11	15	18	8	12
50-70	212	143	158	12	6	9	9	3	5
8-kesma o'tloqi-allyuvial tuproq, kuchsiz sho'rlangan									
0-30	1218	1057	1086	96	75	82	73	42	51
30-50	735	616	679	43	27	32	26	11	15
50-70	241	169	195	24	16	21	18	9	11
13-kesma o'tloqi-allyuvial tuproq, kuchli sho'rlangan									
0-30	775	686	718	51	24	35	31	14	20
30-50	296	182	228	14	8	11	12	5	7
50-70	114	63	81	-	-	-	-	-	-
15-kesma o'tloqi-allyuvial tuproq, juda kuchli sho'rlangan									
0-30	568	423	472	35	18	23	21	11	14
30-50	124	96	113	9	3	6	8	2	5
50-70	54	28	36	-	-	-	-	-	-
20-kesma o'tloqi-allyuvial tuproq, sho'rlanmagan									
0-30	1324	1127	1205	125	98	106	91	66	78
30-50	862	578	712	56	35	41	34	19	23
50-70	328	195	213	16	8	11	26	14	18

Tadqiqotlardan olingan natijalarda sho'rlanmagan tuproqlarda mikroorganizmlar miqdori yuqori ekanligi aniqlandi. Sho'rlanish miqdori ortgan sari ammonifikatorlar miqdori kamavib borishi namoyon bo'ldi. Ammonifikatorlar miqdori sho'rlanmagan hamda kuchsiz sho'rlangan tuproqlarda bahor oyida 241-1324 ming dona, yoz davrida 169-1127 ming dona bo'lsa, kuzda bu ko'rsatkich 195-1205 ming donani tashkil etdi. O'rtacha darajada sho'rlangan tuproqlarda bo'lsa, bahorda 212-1059 ming dona, yozda 143-883 ming dona hamda kuz faslida 158-943 ming dona ekanligi aniqlandi. Eng kam miqdorlari kuchli va juda kuchli sho'rlangan o'tloqi-allyuvial tuproqlarda bahorda 54-775 ming dona, yozgi davrda 28-686 ming dona, kuzgi davrda 36-718 ming donani tashkil etib, fosfor parchalovchi va oligonitrofillar ham sho'rlanmagan, kuchsiz sho'rlangan tuproqlarda eng yuqori ko'rsatkichlar bahor davrida 16-125 ming dona hamda 18-

Bakteriyalar – tuproqda eng ko'p tarqalgan mikroorganizmlar guruhiga kiradi. Ularning soni gidrotermik sharoitlarga ko'ra 1 g tuproqda o'nlab, yuzlab, milliondan milliardgacha etadi.

Tuproq unumdorligini oshishida va tuproq hosil bo'lish jarayonlarida ishtirok etuvchi mikroorganizmlarning ammonifikator guruhlari katta rol o'ynaydi. Bunda, avniqsa, o'simliklarning o'sishi va tuproq unumdorligini oshishi uchun zarur bo'lgan oziqa moddalarining hosil bo'lish jarayonlari muhim hisoblanadi [12,13].

O'tkazilgan tajribalardan ma'lum bo'ldiki, gumus miqdoriga, tuproqning kimyoviy, fizikaviy xossaxususatlariga, sho'rlanish darajalariga, fermentativ faolligi va mikroorganizmlar miqdori tuproqning reliefi, iqlimi, o'simliklar qoplamiga qarab o'zgarib borishi kuzatildi [1,2,3,4,5].

Olib borilgan tadqiqotlarimizda mikroorganizmlardan ammonifikatorlar miqdori jihatdan ancha ustun ekanligi aniqlandi. Ammonifikatorlar odatda tuproqdagi organik moddalarni o'simlik oziqlanadigan holatga o'tkazib berishda xizmat qiladi va'ni o'simlik o'zlashtirib olishi uchun organik moddalarni to'liq va tez parchalanishi ularning miqdoriga bog'liq holda bu jarayonlar amalga oshadi va o'simlik oziqa moddalari bilan yaxshi ta'minlanishiga yordam beradi.

91 ming donani tashkil etib, ularning juda kam miqdorlari kuchli va juda kuchli sho'rlangan tuproqlarda aniqlanib, fosfor parchalovchi mikroorganizmlar miqdori 3-51 ming dona bo'lsa, oligonitrofillar 2-31 ming donagacha aniqlanib pastki qatlamlarda har ikki mikroorganizmlar uchramaganligi aniqlandi.

Bundan xulosa qiladigan bo'lsak, qonuniyat bo'yicha barcha mikroorganizmlar miqdori yuqori qatlamda pastki qatlamlarga qarab o'zgarib borishi hamda 50-70 qatlam chuqurlikda ko'pchilik mikroorganizmlar miqdori kamavib borishi va avrim mikroorganizmlar uchramasliklari mumkinligi aniqlandi. Tuproq mikroorganizmlarining hayot faoliyati va faolligi tuproq sharoitlari bilan bevosita bog'liq.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, mikroorganizmlar tuproqdagi barcha jarayonlarda ishtirok etadi, buning natijasida tuproqda yetarli oziqa moddalar hosil bo'ladi, o'simliklarning o'sishi, rivojlanishi va hosildorligi ortadi.

Adabiyotlar

1. Shamuratova G.M. Irrigated meadow-alluvial soils of the Aral sea region and their mechanical composition (in the example of Nukus district) European journal of interdisciplinary research and development ISSN (E): 2720-5746 SJIF 2023: 5.774. 441-443-b.
2. Shamuratova G.M. Orolbo'yi tuproqlarining sho'rlanganlik holati (Nukus tumani misolida) INNOVATIONS IN TECHNOLOGY AND SCIENCE EDUCATION ISSN 2181-371X SJIF 2023:5.305. 580-586-b.
3. Shamuratova G.M. Orolbo'yi o'tloqi-allyuvial tuproqlarning fermentlar faolligining yil mavsumlari bo'yicha o'zgarish dinamikasi

si JOURNAL OF IQRO – ЖУРНАЛ ИҚРО – IQRO JURNALI – volume 9, issue 2, 2024 ISSN: 2181-4341, IMPACT FACTOR (RESEARCH BIB) 7.245, SJIF – 5.431 www.wordlyknowledge.uz ILMYIY METODIK JURNAL. 554-558-b.

4. Shamuratova G.M. Sugʻoriladigan oʻtloqi-allyuvial tuproq tarkibidagi mikroorganizmlar miqdoriga biopreparatlarning taʼsiri JOURNAL OF INTEGRATED EDUCATION AND RESEARCH ISSN:2181-3558 “SCIENCE AND RESEARCH” SJIF 2023:5.966. 29-31-b.

5. Gafurova L.A., Shamuratova G.M. Morphogenetic and physical properties of grassland-alluvial soils along the Aral //Asian Journal of Multidimensional Research. 2021. T. 10. №. 12.– C. 695-699.

6. Gafurova L.A., Kadirova D.A. Complex genetic research of soils of Surkhandarya valley with microbiological and biochemical study. The European Science Review. – Vienna, Austria, 2018. №5-6. - P. 258-260.

7. Qoʻziyev R.Q., Abduraxmonov N.Yu. va boshqalar. Qoraqalpogʻiston Respublikasi tuproqlaridagi asosiy degradatsiya jarayonlari va ularni oldini olish boʻyicha tavsiyalar // Tavsiyalar. –Toshkent: 2018. 35-b.

8. Qodirova D.A. Surxon-Sherobod vodiysi degradatsiyaga uchragan tuproklarining xrlati va makon-zamonda uzgarishining biodiagnostikasi. Biol.fan.dokt diss.avtoref. –Toshkent: 2019. 55-b.

9. Александрова Л.Н. Органическое вещество почвы и процессы его трансформации. – Ленинград: 1980. –С. 288.

10. Бабьева И.П., Зенова Г.М. Биология почв. - М.: МГУ, 1989. –С. 336.

11. Кузнецова Ю.С., Казеев К.Ш. Влияние засоления на биологические свойства гидроморфных почв ильменей Астраханской области. // Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Естественные науки. 2010. №1. -С. 90-93.

12. Хаджиев Т.Х., Князева Е.В., Касымова С. Микрофлора почв южной части Хорезмского оазиса. Сборник докладов и тезисов III съезда почвоведов и агрохимиков. 5 декабря. –Ташкент: 2000, –С. 151-153.

13. Хазиев Ф.Х. Методы почвенной энзимологии. –М.: «Наука». 2005. –С. 252.

REZYUME. Maqolada Orolboʻyi oʻtloqi-allyuvial tuproqlarning mikroorganizmlar tarqalishining yil mavsumlari hamda shoʻrlanish darajalariga koʻra oʻzgarish dinamikasi oʻrganilgan. Bunda Nukus massivining har darajadagi shoʻrlangan tuproqlarning mikroorganizmlar tarqalishini yil mavsumlari boʻyicha tuproq namunalari olinib analiz qilingan. Analiz natijalariga koʻra shoʻrlanish darajalari ortgan sari mikroorganizmlar miqdori kamayib borishi aniqlandi. Mikroorganizmlar tuproqning yuqori qatlamlarida koʻproq boʻlishi va fasllarga qarab oʻzgarib turishi aniqlandi.

РЕЗЮМЕ. В статье изучена динамика изменения распространения микроорганизмов лугово-аллювиальных почв Приаралья в зависимости от сезонов года и степени засоления. При этом были взяты почвенные пробы и проанализировано распространение микроорганизмов в почвах Нукусского массива с различной степенью засоления по сезонам года. По результатам анализа установлено, что количество микроорганизмов уменьшается с увеличением уровня засоления. Установлено, что микроорганизмы преобладают в верхних слоях почвы и меняются в зависимости от времени года.

SUMMARY. The article examines the dynamics of changes in the distribution of microorganisms in meadow-alluvial soils of the Aral Sea region depending on the seasons and the degree of salinity. In this case, soil samples were taken and analyzed for the seasons of the year, determining the distribution of microorganisms in the soils of the Nukus massif with different degrees of salinity. Analysis results showed that as the salinity level increases, the number of microorganisms decreases. It has been established that microorganisms are more common in the upper layers of the soil and vary depending on the season.

Geografiya

NUKUS SHAHRIGA TABIIY-GEOGRAFIK TAVSIF

N.I.Ametova – assistent oʻqituvchi

M.A.Jumanov – biologiya fanlari doktori, professor

Ya.I.Ametov – biologiya fanlari doktori, professor

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Tayanch soʻzlar: Nukus shahri, Amudaryoning oʻng tarafi, Qizilqum choʻli, Amudaryo delʼtasi, sanoat korxonalari, iqlim, havo harorati, yogʻingarchilik miqdori, tuproq, oʻsimlik, qushlar, kaprtlar.

Ключевые слова: город Нукус, правый берег Амударьи, пустыня Кызылкум, дельта Амударьи, промышленные предприятия, климат, температура воздуха, количество осадков, почва, растения, птица, голуби.

Key words: Nukus city, right bank of the Amu Darya, Kyzylkum desert, Amu Darya delta, industrial enterprises, climate, air temperature, precipitation, soil, plants, birds, pigeons.

Nukus shahri Qoraqalpogʻiston Respublika hududining markaziy qismida, Amudaryoning oʻng tarafida, dengiz sathidan 109 metr balandlikda joylashgan. Geografik jihatdan Nukus shahri janubiy va janubi sharqdan Oʻzbekistondagi katta choʻl - Qizilqum choʻli, gʻarbiy tomoni Amudaryo daryosi, shimoliy tomoni boʻlsa Amudaryo delʼtasi bilan tutashgan. 1932-yildan boshlab Qoraqalpogʻiston Respublikasining poytaxti sanaladi. Shaharning maydoni 200 km², xalqining soni 2024-yil 1 yanvar holatiga 339200 odamni (2023 yili-334600; 2022-yili-329000; 2021-yili- 323800; 2019 yili-316300; 1959-yili-39000; 1939-yili-10000) tashkil etadi.

Hozirgi Nukus shahrining oʻrnida XIX-asrning 60-yillarida kichkina Nukus qishlogʻi boʻlgan. 1870-yildan boshlab Nukusda soʻda-sotiq ishlari, hunarmandchilik, baliq ovlash biroz rivojlangan. Amudaryoning suv rejimini nazorat qilib turuvchi gidrologik post qurildi. 1877-yili rus-tuzem maktabi ochildi. XX-asrning boshlarida Nukus qishlogʻi Amudaryoning oʻng tarafidagi eng yirik aholi punktlarining biriga aylandi. 1930-yili 12-noyabrda Qoraqalpogʻiston Avtonom Respublikasining markazini Toʻrtkul shahridan Nukus qishlogʻiga koʻchirish haqida qaror qabul qilindi. 1932-yildan boshlab Nukusda yangi maʼmuriy imoratlar qurilishi boshlandi. 1939-yili Respublika administratsiyasi Nukus shahriga koʻchib oʻtdi.

Shahar 1936-yili bosh plan asosida qurila boshlagan.

1965-yili yangi bosh plan boʻyicha qurila boshladi. Nukus shahri har xil oʻsimliklar bilan koʻkalamzorlashtirilgan togʻri toʻrtburchakli kichik tumanlarga boʻlingan.

Shaharning yirik avtomagistralar qoʻshilishiga yerida joylashganligi unda koʻp tarmoqli sanoatning tez rivojlanishiga sabab boʻldi. Respublika sanoati umumiy mahsulotlarining 20 % ini Nukus shahri sanoat korxonalari beradi. Shaharda 50 dan ziyod sanoat korxonalari bor. Metalsozlik, qurilish materiallari, oziq-ovqat, yengil, yogʻochsozlik va poligrafiya sanoati tarmoqlari bor. Nukusda qurilish materiallari sanoati yaxshi rivojlangan, yirik panelli uysozlik va silikat-beton zavodlari, qurilish materiallari kombinatlari, gʻisht, kabel zavodlari, mramor ishlab chiqarish boʻyicha Qoraqalpoq-Italiya qoʻshma korxonasi, non, goʻsht, sut-moy, vino-aroq, pivo-limonad zavodlari, bozorlar ishlab turibdi.

Nukus shahrining iqlimi Qoraqalpogʻistonning boshqa hududlari singari keskin kontinental [5]. Qish oylarida harorat keskin pasayib, yoz oylarida boʻlsa harorat birdan koʻtarilib ketadi. Shuningdek, yil davomida muntazam esib turadigan shamollar ham shaharning asosiy iqlim koʻrsatkishlaridan biri sanaladi.

Shaharning iqlimini tavsiflashda Nukus gidrometeorologiya stantsiyasi (2010-2023) maʼlumotlaridan foydalanildi. Ushbu maʼlumotlar asosida shahar iqlimining keskin kontinentaligi, haroratning sutka

davomida o'zgarib turishi, yoz faslining quruq va issiq bo'lishi, kuz oylari birmuncha iliq hamda qishning sovuqligi tasdiqlandi (1-jadval).

Jadval ma'lumotlari bo'yicha havoning o'rtasha harorati 2010-yilda +13,9°C hamda 2023-yilda +14,9°C ni tashkil etgan (1-rasm). Eng yuqori yillik o'rtasha harorat 2023-yilda kuzatilgan. Eng sovuq bo'lgan harorat 2014-yilda qayd etilgan. Bu yanvar va fevral oylarida haroratning keskin pasayib ketishi bilan bog'liq. Mos ravishda ushbu yilda o'rtacha havo harorati yanvar oyida -5,8°C ni va fevral oyida -9,5°C ni tashkil qilgan. Nukus shahri va

uning atrofida odatda qish noyabrning uchinchi dekadasi-dan boshlanadi [3]. Eng sovuq oy yanvar hisoblanib, ayrim adabiyotlarda 15–20°C gacha bo'lishi qayd etilgan. Nukus gidrometeorologiya stantsiyasi ma'lumoti bo'yicha 2012-yilda havoning minimal harorati -25,9°C ni tashkil qilgan. Nukus shahri sharoitida eng yuqori harorat yilning iyul oyida kuzatiladi. 2018-yilda havoning yuqori harorati +46,0°C ga ko'tarilgan. Havo haroratning keskin pasayib ketishi oktyabr oyining ikkinchi o'n kunligidan boshlanadi. Ayrim yillarda birinchi o'n kunligida ham havo harorati pasayishi qayd etilgan.

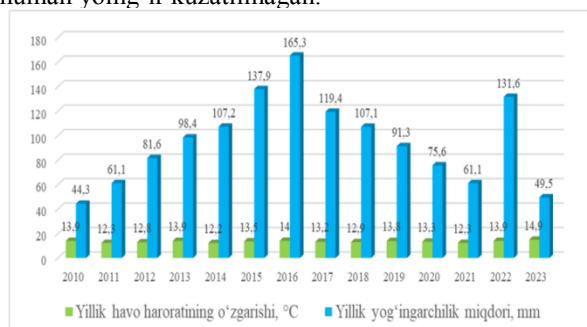
1-jadval. Yillik havo haroratining o'zgarishi, °C

Yillar	Oylar												O'rtacha yillik
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
2010	-3,1	-5,0	7,3	16,6	22,8	29,6	30,4	27,7	19,8	13,4	7,3	0,6	13,9
2011	-5,4	-5,2	5,3	16,2	23,8	27,7	30,1	28,5	17,4	13,1	0,6	-4,3	12,3
2012	-6,7	-6,9	4,2	21,1	23,9	28,6	30,9	28,2	19,3	13,9	3,4	-6,0	12,8
2013	-2,3	1,2	8,9	14,7	22,8	27,4	29,1	26,0	22,3	11,8	6,0	-1,0	13,9
2014	-5,8	-9,5	6,0	12,4	25,7	29,4	27,6	29,3	20,1	9,0	-0,0	2,2	12,2
2015	-2,4	-0,9	4,6	15,9	22,6	29,5	30,2	26,4	20,4	10,5	3,2	2,1	13,5
2016	1,4	3,8	10,2	15,5	22,8	27,9	29,5	28,0	21,3	8,9	0,0	-0,8	14,0
2017	-1,5	-1,7	5,5	14,5	23,0	27,2	30,4	27,6	21,3	11,6	6,5	-5,0	13,2
2018	-4,0	-2,8	7,7	14,0	22,0	26,7	32,4	26,2	19,9	12,9	1,8	-2,0	12,9
2019	0,9	0,7	9,2	14,3	23,7	28,5	31,9	25,7	17,9	13,0	-0,2	0,5	13,8
2020	-0,2	3,8	9,0	15,2	24,1	28,7	30,3	26,1	18,9	10,9	0,9	-7,5	13,3
2021	-5,4	-5,2	5,3	16,2	23,8	27,7	30,1	28,5	17,4	13,1	0,6	-4,3	12,3
2022	-1,9	4,6	5,6	19,2	21,7	29	29,9	26,8	21,5	12,4	5	-6,5	13,9
2023	-5,3	1,3	12,5	17,3	22,9	28,8	31,2	28,0	19,9	13,6	9,7	-0,6	14,9

2-jadval. Yillik yog'ingarchilik miqdori, mm

Yillar	Oylar												O'rtacha yillik
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
2010	2,7	12,7	5,8	2,7	3,1	0,5	12,1	1,3	-	0,5	2,9		44,3
2011	2,9	9,0	17,0	6,8	6,7	0,8	-	1,7	-	2,9	6,2	7,1	61,1
2012	12,1	0,3	43,6	0,6	-	-	-	-	1,6	6,6	4,9	11,9	81,6
2013	13,3	0,4	13,6	36,7	-	0,6	0,4	5,2	-	0,3	0,3	27,6	98,4
2014	14,6	6,2	22,8	28,0	-	-	-	-	0,3	1,3	33,3	0,7	107,2
2015	8,4	18,8	17,1	8,8	26,8	-	0,4	-	-	14,6	23,1	19,9	137,9
2016	6,3	-	32,7	10,3	20,4	7,0	1,7	-	31,3	12,6	24,7	18,3	165,3
2017	4,1	1,6	13,4	33,1	11,3	5,6	0,7	-	-	30,7	10,3	8,6	119,4
2018	5,2	35,6	8,1	16,9	-	0,3	-	7,2	-	12,0	15,6	6,2	107,1
2019	6,5	11,6	17,7	22,2	14,8	1,3	11,8	4,3	-	-	0,3	0,8	91,3
2020	3,5	7,6	5,2	31,6	18,2	-	3,2	0,4	0,3	-	3,6	2,0	75,6
2021	2,9	9,0	17,0	6,8	6,7	0,8	-	1,7	-	2,9	6,2	7,1	61,1
2022	11,9	12,4	10,2	19,1	58,1	2,4	-	0,4	7,7	0,9	7,4	1,1	131,6
2023	0,4	5,9	3,6	6,4	2,9	2,7	3,4	3,1	3,9	13	1,6	2,6	49,5

Nukus shahri hududida yog'ingarchilik fasllar bo'yicha notekis taqsimlangan (2-jadval). 2010-2023-yillarda yillik yog'in-sochin miqdori 44,3-165,3 mm ni tashkil qilgan. Eng seryomg'ir yil sifatida 2016-yil qayd etilgan (165,3 mm). Yillik yog'in-sochinlarning ko'p miqdori, ya'ni 45 % bahor oylarida, 27 % qish oylarida tushadi. Ushbu yildagi yog'in miqdorining 38,4% bahor oylariga, 14,9 % qish oylariga, 41,5 % kuz oylari hamda 5.3% yoz oylariga to'g'ri kelgan. Nukus shahrida yoz oylarida deyarli yomg'ir kuzatilmaydi. 2012 va 2014-yillarda yoz oylarida umuman yomg'ir kuzatilmagan.

1-rasm. Nukus shahrida havo harorati va yog'ingarchilik miqdorining o'zgarishi

Nukus shahrining suv resurslari asosan Amudaryodan keladigan suv oladigan kanallar bilan bog'liq [1]. Shahar markazidan Doslik va Kattag'ar kanallari oqib o'tadi. Shaharning sharqiy tarafida Ashshiko'l va Qoshko'l ko'llari joylashgan. Shimoli-sharqiy tarafida bo'lsa KS 3 kollektorining boshlanish nuqtasi joylashgan.

Nukus shahri atrofining tabiati har xil. Relyfi asosan past-baland tekisliklar, janubiy qismida Amudaryo past tekisligi, sharqiy bo'limi qumli balandliklardan iborat. Sharq va janubi-g'arbiy qismida yer usti Amudaryo suvlari oqizib kelgan unumdorli allyuvial yotqiziqlardan tuzilgan [4, 6]. Asosan botqoqlik, o'tloqli-botqoqlik, o'tloqli-taqir, Amudaryo bo'ylarida bo'lsa bo'z-qo'ng'ir va o'tloqli-cho'l tuproqlar tarqalgan. Bu yerlarda dehqonchilik, chorvachilik va o'rmon xo'jaliklarini rivojlantirish uchun qulay sharoitlar bor. Baland tepaliklar Amudaryo bo'yidagi kichik allyuvial pasttekisliklar bilan almashib boradi. Landshafti jihatdan sharqdagi baland qumliklar bo'limi Shimoli-g'arbiy Qizilqumning davomi hisoblanadi.

Yovvoyi o'simliklardan cho'l bo'limida qora saksovul *Haloxylon aphyllum* va bir-necha turdagi cho'l o'simliklari (juzdim *Calligonum aralense*, akatsiya *Ammodendron conollyi*, qandim *Calligonum acanthopterum* va h.) o'sadi [2]. Amudaryo qayirlarida to'rang'il *Populus ariana*, tol *Salix songarica*, jiyda *Elaeagnus orientalis*, yulg'un

Tamarix androssovii, ajriq *Aeluropus lagopoides*, qorabaroq *Halostachys caspica*, qamishlar *Phragmites australis* yaqshi rivojlangan. Qirlarda sho'ralar *Amaranthus albus* keng tarqalgan. Shaharning markazida manzarali daraxtlar ekilgan.

Qamishzorlik va to'qaylarda chiyabo'ri *Canis aureus*, quyon *Lepus tolai*, ondatra *Ondatra zibethicus*, bo'rsiq *Meles meles*, qushlardan qirg'ovul *Phasianus colchicus*, yovvoyi o'rdak *Anas platyrhynchos*, kaptarlar *Columba livia*, qarqaralar *Ardea cinerea*, saqoqush *Pelecanus onocrotalus*, qoravoylar *Phalacrocorax carbo*, qumri *Streptopelia decaocto* va boshqalar uchraydi. Sudralib yuruvchilardan toshbaqa *Testuda horsfieldi*, kaltakesaklar *Eremias velox*, sut emizuvchilardan kemiruvchilar *Citellus fulvus* yashaydi. Amudaryo va ko'llarda sazan *Cyprinus carpio*, oq sla *Stizostedion lucioperca*, oq amur

Tenopharyngodon idella, laqqa *Silurus glanis* va boshqa baliqlar bor.

Shaharga yaqin yerlarda qishloq xo'jaligining ko'pchilik tarmoqlari yaxshi rivojlangan. Asosan poliz ekinlari, g'allachilik, paxtachilik, mevachilik, uzumchilik, go'sht va sut maxsulotlarini yetkazib beradigan chorvachilik yaxshi rivojlangan. Bu yerlarda ko'pchilik qushlar uya quradi va oziqlanadi. Ular qishloq xo'jaligiga zarar keltiruvchi hasharotlar, kemiruvchilar bilan oziqlanib ularning sonini boshqarib turadi va haddan tashqari ko'payib ketishiga yo'l qo'ymaydi.

So'ngi yillarda Nukusda shahar alqomeratsiyasining rivojlanishi bu yerda yashaydigan qushlarning hayot tarzining o'zgarishiga va bazi bir sinantrop turlar sonining ko'payishiga olib kelmoqda. Ularning biologiyasi va ekologiyasini o'rganish katta ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar

1. Аметов М. Птицы Каракалпакии и их охрана. – Нукус: «Каракалпакстан», 1981. –С. 138.
2. Ережепов С.Е. Флора Каракалпакии, ее хозяйственная характеристика, использование и охрана. –Т.: «Фан», 1978. –С. 300.
3. Матмуратов Ж. Агроклиматические условия Северо-Западного Узбекистана. –Нукус: «Каракалпакстан», 1989. –С. 255.
4. Ametov Ya., Ametova N., Jumanov M., Ayimbetova Sh., Abdikarimova M. Fauna and ecology of the Nukus city birds // Journal of Advanced Zoology. ISSN: 0253-7214. Volume 44. Issue S-2. – India: 2023. - P. 3186-3192.
5. Matekova G.A., Turdibaev K., Ametova N.I., Ametov Ya.I., Jumanov M.A. Ecological features of the ornitofauna of the karakalpak part of the Usturt Plateau // International Journal of Entomology Research, Volume 7, Issue 12, 2022. – P. 25-28.
6. Turdimuratova J., Ametov Ya., Ayimbetova Sh., Alpibaeva A., Jumabaeva A. Health Impact Assessment of the Surface Water Pollution in Nukus, Karakalpakstan // International Journal of Genetic Engineering 2024, 12(4): DOI: 10.5923/j.ijge.20241204.02. – P. 48-53.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Қорақалпоғ'истон Республикаси пойтахти Нукус шаҳрининг табиий-географик ва экологик ҳолатига оид материаллар келтирилган. Jumladan, shaharning geografik joylashuvi, oxirgi 14 yildagi (2010-2023-yillar) havo harorati va yog'ingarchilikning o'zgarishi, tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosining hozirgi holati bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье излагаются материалы по естественно-географическому и экологическому состоянию Нукуса – столицы Республики Каракалпакстан. В частности, описано географическое положение города, изменения температуры воздуха и осадков за последние 14 лет (2010-2023 гг.), современное состояние почвы, флоры и фауны.

SUMMARY. The article presents materials on the natural-geographical and ecological state of Nukus, the capital of the Republic of Karakalpakstan. In particular, it describes the geographical location of the city, changes in air temperature and precipitation over the past 14 years (2010-2023), the current state of the soil, flora and fauna.

NAVOIY VILOYATI AHOLINING ISH BILAN BANDLIGINING HUDUDIY TAFOVUTLARI VA ULARNI RAYONLASHTIRISH

Sh.Sh.Norov – doktorant

Navoiy davlat universiteti

Tayanch so'zlar: mehnat resurslari, mehnatga layoqatli aholi soni, aholi bandligi, aholi dinamikasi, aholi zichligi, sug'orma dehqonchilik rayoni, cho'l-yaylov rayoni, tog'-yaylov rayoni.

Ключевые слова: трудовые ресурсы, работающее население, занятость населения, динамика численности населения, плотность населения, регион орошаемого земледелия, пустынно-пастбищный регион, горно-пастбищный регион.

Key words: labor resources, working population, population employment, population dynamics, population density, irrigated farming region, desert-pasture region, mountain-pasture region.

Kirish. Jahonda mehnat resurslari sonining ortib borishi aholini ish bilan ta'minlash, ishsizlikni kamaytirish murakkab vazifa bo'lmoqda. Shu sababli mehnat resurslari va aholi bandligi muamolari bilan ko'plab olimlar ilmiy tadqiqotlar olib borgan. Ushbu muammo bilan xoriyda J.Graund, A.Smit, T.R.Maltus, A.Geyar, A.Marshal, A.Piru J.M.Keyns, N.N.Baranskiy, A.A.Asiyeva, E.L.Vidovina, A.Mirta mehnat resurslari masalalari bo'yicha bir qator yondashuvlar va ilmiy nazariyalarni ko'rishimiz mumkin. O'zbekistonda A.A.Qayumov, A.S.Soliyev, Q.X.Abduraxmonov, O.B.Ota-Mirzayev, L.P.Maksakova, A.A.Ismoilov, N.N.Yuldashv, R.B.Qodirov, L.Z.Ibragimov va boshqa olimlarning ilmiy ishlarida o'rganilgan.

Navoiy viloyati aholi bandligining o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra alohida ajralib turadigan jihatlari mavjuddir. Viloyat aholi bandligi bir qancha omillar ta'sirida hududiy tafovutlarni keltirib chqaradi. Aholining ish bilan bandligiga ta'sir etuvchi eng asosiy omillarni ikki guruhga bo'lib o'rganish mumkin, ya'ni ananaviy ekzogen va endogen omillar. Geografik geografik tadqiqotlarda birinchi navbatda endogen omillar tadqiq etilib keyingi navbatda ekzogen omillar tahlil qilinadi. Aholi bandligini iqtisodiy-ijtimoiy tadqiq etishda dastlab ekzogen omillarni tahlil qilishni maqsadga muvofiq hisobladik. Chunki, ekzogen omillarni asosini demografik omillar tashkil etib, aholi iqtisodiy – ijtimoiy geografiyada birinchi navbatda o'rganiladigan tarkibiy qism hisoblanadi. Bu omillarga

aholi soni, dinamikasi, yosh – jinsiy tarkibi, mehnat yoshidagi aholi, mehnat resurslari, iqtisodiy faol aholi kabi jarayonlarni o'z ichiga oladi[5]. Ikkinchi navbatda ekzogen omillar tadqiq etiladi. Ekzogen omillar asosini moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlarining tashkil etilishi hisoblanadi. Navoiy viloyati aholi bandligida muhim o'rin tutadigan ishlab chiqarish tarmoqlarga tog'-kon sanoati, metallurgiya, kimyo, elektroenergetika, qurilish materiallari sanoat tarmoqlari, qishloq xo'jaligida paxtachilik, qorako'lchilik tarmoqlari muhim o'rin tutadi. Noshlab chiqarishda chakana savdo, ta'lim, tibbiy xizmat ko'rsatish asosiy o'rin tutadi [4].

Aholining ish bilan bandligi darajasi iqtisodiy faol aholiga nisbatan tahlil qilinadi. Iqtisodiy faol aholi va ish bilan bandlar bir-biriga yaqin tushuncha bo'lishiga qaramay, Iqtisodiy faol aholi tarkibiga ishga joylashishga muhtoj aholini o'z ichiga oladi [1].

Aholining ish bilan bandligining hududiy tafovutlarini 2010-2023-yillarda o'zgarishini tahlil qilganimizda quyidagi natijalarni ko'rishimiz mumkin. 2010-yida Navoiy viloyati aholi bandligida hududlar ulushida viloyatga bo'ysunuvchi shaharlar, ya'ni, Navoiy, Zarafshon shaharlari va sug'orma dehqonchilik tumanlari Karmana, Navbahor, Qiziltepa, Xatirchi tumanlarining hissasi yuqori bo'lgan(8,9-20,52 foizgacha). Tog' va tog'oldi yaylov chorvachiligiga ixtisoslashgan Nurota tunanida viloyat aholi bandligidagi ulushi ham yuqoridagi mintaqalarga xos bo'lib 9.2 foizni tashkil etgan. Cho'l yaylov chorvachiligiga

ixtisoslashgan Konimex, Uchquduq, Tomdi tumanlari viloyat aholi bandligidagi ulushi juda kichik bo'lib, 2.1- 6.2 foizni tashkil etgan xolos [2].

2023-yilda aholining ish bilan bandligining hududiy tafovutlarini tahlil qilganimizda hududlarning viloyatdagi ulushida o'zgarishlar kuzatildi. Navoiy shahri, Konimex, Qiziltepa, Xatirchi tumanlarida band aholining ulushi o'sgan bo'lsa, Zarafshon shahri, Navbahor, Karmana, Nurota, Tomdi, Uchquduq tumanlarida kamayganligini ko'rishimiz mumkin. G'ozg'on shahri o'rganilayotgan davrda yangi tashkil etilgan (1.2. Rasm.).

2010

1.1. Rasm. Navoiy viloyati aholi bandligida hududlar ulushi (2010 yil foizda)

2023

1.2. Rasm. Navoiy viloyati aholi bandligida hududlar ulushi (2023-yil foizda)

Qishloq tumanlarida tafovut juda katta bo'lib, mehnat resurslarining xo'jalikda bandligiga ta'sir darajasiga ko'ra quyidagicha rayonlarga ajratishimiz mumkin;

I. Sug'orma dehqonchilik rayoni Karmana, Navbahor, Qiziltepa, Xatirchi tumanlari va Navoiy shahri.

II. Tog' va tog'oldi yaylov chorvachiligi rayoni Nurota tumani va G'ozg'on shahri

III. Cho'l yaylov chorvachiligi rayoni Konimex, Uchquduq, Tomdi tumanlari va Zarafshon shahri

1.1. Jadval. Navoiy viloyati aholisi va mehnat resurslarining qishloq xo'jaligi rayonlari bo'yicha taqsimlanishi

Rayonlar	Jami aholi		Mehnat resurslari		Iqtisodiy faol aholi		Band aholi	
	Ming kishi	Foiz	Ming kishi	Foiz	Ming kishi	Foiz	Ming kishi	Foiz
Sug'orma dehqonchilik rayoni	779.6	73.9	415.8	71.1	317.7	69.8	297.8	69.8
Tog' va tog'oldi yaylov chorvachiligi rayoni	97.1	9.2	51.4	8.8	40.8	9.0	37.9	8.8
Cho'l yaylov chorvachiligi rayoni	178.8	16.9	117.7	20.1	96.5	21.2	90.7	21.3

Jadval Navoiy viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

- Sug'orma dehqonchilik rayoni tumanlarida aholi zichligi nisbatan yuqori; har kvadrat kilometr yerga Karmana tumanida 144.4 kishi, Navbahor tumanida 75.7 kishi, Qiziltepa tumanida 72.7 kishi va Xatirchi tumanida 147.7 kishini tashkil etadi. Sug'orma dehqonchilik rayoni hududda aholi soni yuqori o'sish ko'rsatkichlariga ega. Hududlar aholi dinamikasini tahlil qilganimizda Navoiy shahrida 108,3 foiz, Karmana tumanida 198.1 foiz, Navbahor tumanida 157.1 foiz, Qiziltepa tumanida 149.6 foiz va Xatirchi tumanida 149.8 foizga ko'paygan. Mazkur rayonda mehnatga band aholi soni 297.8 ming kishini tashkil etgan holda viloyatdagi ulushi 69.8 foizni tashkil etadi.

Navoiy shahrida rayon xususiyatidan farq qilgan holda aholi sonining dinamikasi o'rtacha ko'rsatkichni tashkil etgan. Shahar aholisining o'sishiga tabiiy ko'payish, migratsiya va ekologik omillar kuchli ta'sir ko'rsatgan. Aholining tabiiy o'sishi qishloq tumanlariga nisbatan past. O'rganilayotgan davrning dastlabki yillarida emigratsiya jarayoni yuqori bo'lib asosan, rusiyabon aholi ishtirok etgan. Ekologik sharoit tufayli aholi asosan shahar atrofidagi qishloq tumanlarida jo'lashadi va mayatniksimon migratsiya ko'rinishida qatnab ishlaydi. Mehnatda band aholining asosiy qismi sanoat korxonalarini va ijtimoiy sohada ishlaydi[3].

Karmana tumani aholisi soni 2000-2023-yillar oralig'ida o'sish ko'rsatkichi eng yuqori darajani tashkil etdi. O'rganilayotgan davrda tuman aholisi soni deyarli ikki baravarga ko'paygan bo'lib, yuqori darajada o'sishga eng avvalo, migratsiya va shahar atrofida joylashganligi asosiy omillar hisoblanadi. Band aholi asosan sanoat tarmoqlarida, qishloq xo'jaligida, xizmat ko'rsatish sohasida ishlaydi. Aholining katta qismi Navoiy shahriga qatnab ishlaydi,

Qiziltepa tumani aholining umumiy soni dinamikasida o'rganilayotgan davrda doimiy o'sish kuzatildi. Ushbu davrda tuman aholisi deyarli 150 foizga ko'paygan bo'lib o'rtacha yillik o'sish 2.2 foizga to'g'ri keldi. Bunday o'sishning asosiy omili tabiiy ko'payish hisoblanadi. Tuman aholisining asosiy qismi dehqonchilik, qurilish, xizmat ko'rsatish va sanoat tarmoqlarida band.

Xatirchi tumani viloyatda aholi-soni bo'yicha yetakchi hisoblanib, doimiy aholisi soni 2023-yil yanvar holatiga 209,8 ming kishini tashkil etadi. O'rganilayotgan davrda tuman aholisi soni viloyat bo'yicha eng ko'p kishiga o'sgan bo'lib, doimiy aholi 69.5 ming kishiga ko'paygan. Aholi sonining o'sish dinamikasi buyicha Karmana tumanidan keyingi ikkinchi o'rinni egallaydi. Aholi sonining yuqori o'sishiga asosiy omil sifatida, Tuman asosan sug'orma dehqonchilik mintaqasida joylashgan bo'lib, aholining asosiy qismi qishloq aholi manzilgohlarida istiqomat qilishi bilan bog'liq. Tuman aholisining katta qismi qishloq xo'jaligida band bo'lib, sug'oriladigan mintaqalarda dehqonchilik, tog'oldi hududlari chorvachilik bilan shug'ullanadi.

Navbahor tumani aholi soni o'sish dinamikasi bo'yicha yuqori o'rinlarda turuvchi ma'muriy birliklar qatorida turadi. O'rganilayotgan davrda tuman aholi soni doimiy o'sishda bo'lgan, ayrim yillarda tezroq o'sgan. Jumladan, 2010-2015-yillarda eng yuqori o'sish kuzatilgan. Tuman aholisining tez o'sishiga bir qancha omillar ta'sir ko'rsatgan. Tuman asosan sug'orma dehqonchilik mintaqasida joylashganligi, aholining asosiy qismi qishloq aholi manzilgohlarida istiqomat qilishi. katta shahar atrofida joylashganligi ichki va mayatniksimon migratsiya kabi omillarning ta'siri yuqori. Band aholi asosan sanoat tarmoqlarida, qishloq xo'jaligida, xizmat ko'rsatish sohasida ishlaydi. Aholining katta qismi Karmana tumanidek Navoiy shahariga qatnab ishlaydi,

- Tog' va tog'oldi yaylov chorvachiligi rayoni; aholi zichligi past hisoblanib har kvadrat kilometr yerga Nurota tumanida 14.8 kishi to'g'ri keladi. Nurota tumanida aholi soni o'rganilgan davrda 16.4 ming kishiga ko'payib

umumiy o'sish 122 foizga to'g'ri keladi. Rayonda mehnatga band aholi soni 37.9 ming kishini tashkil etgan holda viloyatdagi ulushi 8.8 foizni tashkil etib, mehnatda band aholi soni bo'yicha oxirgi o'rinni egallaydi O'rganilayotgan davrda G'ozg'on shahri Nurota tumani tarkibida bo'lgan. 2019-yil 3-mavda O'zbekiston Respublikasi Oliv Mailisi Senatining qaroriga muvofiq, Navoiy viloyatida G'ozg'on shahri tashkil etilib, bugungi kunda bu yerda 9,1 ming aholi istiqomat qilmoqda. Nurota tumanida aholi sonini dinamikasida o'rganilayotgan davrda juda sekin o'zgargarish kuzatildi. Tumanda aholining tabiiy ko'payishi yuqoriligiga qaramay ichki va tashqi migratsiya manfiy saldoga ekanligi katta ta'sir ko'rsatmoqda. 2020 yildan boshlab aholi sonining kamavishiga asosiy sabab 9.1 ming kishi G'ozg'on shahrining tashkil etilganligi tufavli vuz bergan. Ravon aholisining bandligida chorvachilik yetakchi o'rinni egallaydi. Nurota shahrida turizm va xizmat ko'rsatish sohalari asosiy o'rinni egallagan holda G'ozg'on shahrida marmar qazib olish va pardozlash sohasida aholi band.

- Cho'l yaylov chorvachiligi rayoni, Ushbu rayonda aholi nihoyatda siyrak joylashgan har kvadrat kilometr maydonga Konimex tumanida 4.1 kishi, Tomdi tumanida 0,4 kishi, Uchquduq tumanlari 0.8 kishi (Shahar aholisini hisobga olmasa 0,09 kishi) to'g'ri keladi. Rayonda mehnatga band aholi soni 90.7 ming kishini tashkil etgan holda viloyatdagi ulushi 21.3 foizni tashkil etib, Mehnat resurslari va band aholi juda tarqoq joylashgan.

Konimex tumanini aholisi dinamikasida o'rganilgan davrda pasayganligini ko'rishimiz mumkin. Ayniqsa, 2000-2005, 2005-2010, 2010-2015- yillardagi davrlar mobaynida aholi soni doimiy kamayib borgan bo'lib 2010-2015-yillar oralig'ida eng katta kamayish kuzatildi. Tuman aholisining kamayib borishiga ichki va tashqi migratsiya manfiy saldoga ekanligi katta ta'sir ko'rsatmoqda.

Uchquduq tumanini aholisi dinamikasida o'rganilgan davrda pasayganligini ko'rishimiz mumkin. Ayniqsa, 2000-2005, 2005-2010, 2010-2015-yillardagi davrlar mobaynida

aholi soni doimiy kamayib bogan. Tuman aholisining kamayib borishiga ichki va tashqi migratsiya manfiy saldoga ekanligi katta ta'sir ko'rsatmoqda. Asosan qishloqladan ommaviy ko'chib ketish jarayoni kuzatildi.

Tomdi tumanini aholisi dinamikasida o'rganilgan davrda pasayganligini ko'rishimiz mumkin. Ayniqsa, 2000-2015-yillardagi davrlar mobaynida aholi soni doimiy kamayib bogan. 2015-yildan boshlab 2023- yilgacha aholisi va mehnatga layoqatli aholi dinamikasi barqarorlashgan.

Zarafshon shahar aholi dinamikasida doimiy o'sish bo'lib, mehnatga layoqatli aholi soni ham ortib borgan. Shu bilan birga 2012, 2022-yillarda mehnatga layoqatli yoshdagi doimiy aholi sonining oldingi yillardagiga nisbatan kamaygan. Zarafshon shaharda aholi va mehnatga layoqatli yoshdagi doimiy aholi sonining o'sishiga tabiiy resurslarni qazib olish va qayta ishlash sanoat korxonalarining mavjudligi, yangi ish o'rinlarini yaratilishi va yuqori maosh berilishini asosiy omil sifatida ko'rishimiz mumkin.

Xulosa. Navoiy viloyati aholining ish bilan bandligining hududiy tafovutlari va ularni rayonlashtirish masalasini tahlil qilganimizda bir qancha hududiy tafovutlar aniqladi. O'rganishlarimizdan kelib chiqqan holda quyidagi xulosalarga keldik;

- Navoiy viloyati aholi bandligida hududlar ulushida viloyatga bo'ysunuvchi shaharlar, ya'ni, Navoiy, Zarafshon shaharlari va sug'orma dehqonchilik tumanlari Karmana, Navbahor, Qiziltepa, Xatirchi tumanlarining hissasi yuqori bo'lgan.

- aholi bandligida hududlar ulushida Zarafshon shahri, Navbahor, Karmana, Nurota, Tomdi, Uchquduq tumanlarida kamaygan.

- sug'orma dehqonchilik hududlarida band aholining asosiy qismi joylashgan

- tog' va tog'oldi, cho'l yaylov chorvachiligi rayonlarida mehnat resurslari va band aholining hissasi kam va tarqoq joylashgan.

Adabiyotlar

1. Abduraxmonov Q.X., Abduraxmonov X.X. Mehnat resurslarini boshqarish "tashakkur bo'stoni". -T.: 2014. 23-26-b.
2. Atajanov I.Sh. Xorazm viloyati mehnat resurslarining shakllanishi va ulardan foydalanish muammolari. Diis.-T.: 2002.
3. Ibragimov L.Z. Janubi-g'arbiy O'zbekistonda aholi bandligining iqtisodiy geografik xususiyatlari. Diis. -Samarqand: 2022.
4. Soliyev A.S. O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi. -T.: -"Universitet". 2014.
5. Qayumov A.A. O'zbekiston mehnat resurslarining shakllanishi va rivojlanishning sotsial geografik asoslari. Diis.-T.: 1994.

REZYUME. Ushbu maqolada Navoiy viloyati aholining ish bilan bandligining hududiy tafovutlari va ularni rayonlashtirish masalalari tahlil qilingan. Aholi bandligida hududlar ulushi, joylashishi o'rganilgan. Ushbu muammoni rayonlashtirish asosida sug'orma dehqonchilik, tog' va tog'oldi yaylov chorvachiligi, cho'l yaylov chorvachiligi rayonlariga bo'lib tahlil qilingan

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются региональные различия в занятости населения Навоийской области и вопросы их регионализации. Изучены доля и место регионов в занятости населения. На основе районирования данная проблема проанализирована на регионы орошаемого земледелия, горно-предгорно-пастбищного животноводства и пустынно-пастбищного животноводства.

SUMMARY. This article analyzes regional differences in the employment of the population of Navoi region and issues of their regionalization. The share and location of the regions in the employment of the population have been studied. Based on regionalization, this problem was analyzed into regions of irrigated farming, mountain and sub-mountain pasture livestock, and desert pasture livestock.

SHAHAR HOSIL QILUVCHI INDUSTRIYA – XORAZM VILOYATIDA URBANIZATSIYANING AYRIM MASALALARI

D.R.Ro'zmetov – katta ilmiy xodim

Xorazm Ma'mun akademiyasi

Tayanch so'zlar: shahar hosil qiluvchi kuchlar, urbanizatsiya, shaharsozlik, shahar.

Ключевые слова: градообразующие силы, урбанизация, градостроительство, город.

Key words: city-forming forces, urbanization, urban planning, city.

Kirish. Shaharlar qishloq xo'jaligi bilan bog'liq bo'lmagani bois, xo'jalikning boshqa tarmoqlari – sanoat, xizmat ko'rsatish sohalari shahar hosil qiluvchi tarmoqlar (korxonalar, soha, kuchlar, faoliyat) sanaladi. Shahar hosil qiluvchi korxonalar va monoshaharlar masalasi chuqur o'rganilgan bo'lib, respublikamizda ushbu sohada bajarilgan so'nggi tadqiqotlar J.Ismatov va Sh.Qurbonovlar tomonidan amalga oshirilgan [2].

Ishning maqsadi va vazifalari. Shahar hosil qiluvchi faoliyat turlari va ularning zamonaviy jihatlari hamda Xorazm viloyatida shaharsozlikning bugungi kunda

hududiy tashkil etilishining ayrim muammolarini tavsiflash hamda xulosalar qilish.

Asosiy qism. Shahar hosil qiluvchi korxonada shaharning kamida 30 foiz aholisi faoliyat yuritgandagina u shaharni shakllantiruvchi industriya obyekti sifatida gavdalanadi. Agarda ushbu qiymat ortib borsa shaharni shakllantiruvchi korxonalar – soha yoki faoliyat turi shahar ijtimoiy-iqtisodiy salohiyati ma'lum bosqichgacha rivojlangan tor xo'jalikli monoshaharligicha qolib ketadi.

Sanoat yoki xizmat ko'rsatishning qaysi sohasiga tegishligiga qarab korxonaning boshqa korxonalarini tortish

yoki aglomeratsion qobiliyati turlanadi. Agarda shahar hosil qiluvchi korxonalar (aksar hollarda kombinat) metallurgiya, kimyo, yoqilg'i-energetika majmualariga tegishli bo'lsa yirik shaharlar va shaharlar aglomeratsiyasini tashkil eta oladi. Ushbu klassik shahar hosil qiluvchi korxonalar eski sanoat rayonlari deb atalmish Rur, Lotaringiya, Quyi Sileziya, Janubiy Ural kabi industrial o'choqlarni shakllantirgan. Yengil va oziq-ovqat, qurilish sanoati korxonalarini kichik, o'rta va katta shaharlarni shakllantira olish qudratiga ega. Ushbu hol xizmat ko'rsatish sohaslariga ham tegishlidir. Ushbu soha korxonalarini ham yirik sanoat rayonlarini shakllantirishi mumkin, ammo ko'p hollarda vaqt o'tishi bilan hududning iqtisodiy turlanishi va bozor konyukturasi o'zgarib borishi natijasida ko'p qo'l mehnat talab etuvchi ushbu soha (korxonalar) rivojlanayotgan davlatlarga ko'chgan va tabiiyki ma'lum davr eski sanoat rayonlaridagi shaharlar depressiv (rivojlanish) fazani bosib o'tganlar.

Xorazm viloyati qadimiy shahar madaniyatiga ega va shahar manzilgohlari ko'p bo'lgan hududlardan sanalgan. IX – XII asrlarda Xorazm markazi Gurganjda 170 joyda katta va kichik bozorlar, 5 mingga yaqin masjid, 700 ga yaqin madrasa va mingga yaqin hammom ishlab turganligi haqida xabar beradi [1, 2]. Agar har bir machitga o'rtacha 20 kishi namoz o'qishga boradi deb faraz qilsak ham namoz o'qish yoshidagi 100 ming erkak jinsi va 500-700 ming kishi atrofida shahar aholi bo'lgan deb taxmin qilsak bo'ladi. Ayrim manbalar bu davrda Gurganj aholi 1 mln. kishidan ortgan degan ma'lumotlar mavjud [2]. Ammo 1219-yilda Xorazmning mo'g'ullar tomonidan istilo qilinishi, XVI asrda Buyuk Ipak yo'lining Xorazm hududidan o'tgan qismining oldingi ahamiyati yo'qotishi uning ijtimoiy taraqqiyotda orqada qolishiga, jumladan urbanizatsiyalashuvning sust rivojlanishiga sabab bo'lgan.

O'zbekiston, jumladan uning bir qismi bo'lgan Xorazm qadimiy madaniyat o'choqlaridan sanaladi. Bu yerda shaharsozlikning o'ziga xos rivojlagish bosqichini bosib o'tgan bo'lsa-da mavjud qadimiy shaharlarning rejasi jahonning qadimiy shaharlarinikidan unchalik farq qilmaydi. Shaharlarning aksariyati registon, o'rda – shaharning markazidan turli geometriyada (uchburchak, radial va hokazo) boshlanib ketadigan ko'chalar odatda doira yoki unga yaqin shakldagi tashqi devorlar bilan chegarangan. Masalan, Xorazm davlati poytaxti Xiva markazi – Ichan qal'a to'g'ri burchakli to'rtburchak shakliga yaqin bo'lsa, Disha qal'a – ya'ni tashqi shahar radial devorlar bilan tugagan. Respublikadagi eski shaharlarning aksar qismi shu tarzda rejaga ega bo'lgan.

A

B

V

1-rasm. Qadimiy shaharlar markaziy qismi rejalari:

A – Xiva; B – Buxoro; V – Samarqand

Rasmlar <https://www.google.com/maps> sayti ma'lumotlari asosida tayyorlangan, koinotdan zamonaviy ko'rinishi.

Zamonaviy ko'rinishdagi shaharsozlik masalalari O'zbekistonda XX asr 60-70-yillarida vujudga kelgan. Sho'ro davrida butunlay yangidan Gazli, Guliston, Pitnak, Nukus kabi shaharlar barpo etilgan.

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi qurilish va uy-joy kommunal xo'jaligi vazirligi va uning qoshidagi "O'zshaharsozlikLITI" bosh loyiha instituti, "ToshkentboshplanLITI" bosh loyiha instituti, "Qishloq qurilish loyiha" bosh loyiha instituti, Kommunal loyiha ilmiy-tadqiqot instituti, "ToshuyjoyLITI" AJ, "O'zogsanoatloyiha" AJlar loyihalash, qurilish, shaharsozlik va u bilan bog'liq kommunikatsiya hamda sanoat obyektlarini barpo etish masalalari bilan shug'ullanadi.

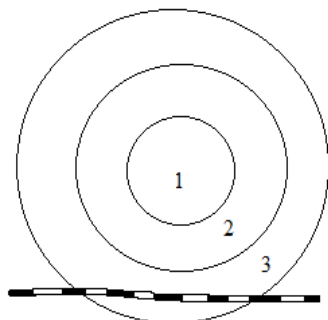
Shaharsozlik faoliyati sohasida yagona ilmiy va texnika siyosatini amalga oshirish, tegishli axborot bazasini yaratish, shaharsozlik hujjatlarini ishlab va binolar, inshootlar va boshqa obyektlarning loyihalashtirish O'zshaharsozlikLITI" bosh loyiha instituti, "ToshkentboshplanLITI" bosh loyiha instituti yetakchi o'rin tutadi.

Ushbu institutlar va ushbu sohadagi yetakchi xorijiy loyihachilar va kompaniyalar ishtirokida respublikada Toshkent va viloyat markazlarining yangi rivojlantirish loyiha va rejaları ishlab chiqilmoqda. Hozirgi kunda O'zbekistonda mavjud 120 ta shahardan 118 tasining bosh rejasi ishlab chiqilgan.

Shaharsozlik faoliyati sohasini davlat siyosati amalga oshirishi lozim, bunda hududlarning an'anaviyligiga e'tibor berish, zamonaviy arxitektura va shaharsozlik talablarini va texnologiyalarni hisobga olgan holda mintaqalarni rivojlantirish, turli darajadagi hududlarni rejalashtirish planlari va loyihalari, aholi punktlarining bosh rejalarini tuzish shaharsozlik hujjatlari ishlab chiqish, ularning

ma'qullanishini va ekspertizadan o'tkazilishigacha bo'lgan barcha jarayonlarni qamrab olishi lozim. Ayniqsa Xiva, Buxoro va Samarqandga o'xshash turistik ahamiyatga ega shaharlarda milliylikni zamonaviylik bilan uyg'unlashgan shaharsozlik loyihalarni olib borish katta ahamiyatga ega.

Shaharlar, qishloq aholi punktlari va qishloqlar orasidagi hududlarni rejalashtirish va qurishda shaharsozlik normalari, qoidalari va standartlariga rioya etish talab etiladi. Xususan shahar hududi asosan markaziy ma'muriy va moliya boshqaruv muassalarini birlashtirishi keyingi zonada aholi turar joylari hamda unga xizmat ko'rsatishning qator turlari (ta'lim, sog'liqni saqlash, savdo-sotiq, maishiy va hokazo) hamda 3-zonada transport logistika, sanoat tarmoqlari obyektlari joylashadi (2-rasm).

2-rasm. Shahar rejasining umumiy sxemasi: 1-boshqaruv; 2-aholi turar joylari; 3-sanoat, transport logistik qism.

Manba: Khamroev M.O., Ruzmetov D.R. Scientific and theoretical issues of urboekological research // Central Asian journal of the geographical researches, No 3-4, 2022., P 40-49.

Shahar ekologiyasiga ta'sir etuvchi obyektlar ekologik me'yor va standartlariga qarab joylashtirilishi lozim.

Respublikada qurilish va arxitekturaviy ishlarni loyihalashda xorijiy mamlakatlar va tashkilotlar bilan xalqaro ilmiy-texnik va iqtisodiy hamkorlikni amalga oshirish ko'zda tutilgan. Xususan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Qurilish sohasidagi normativ hujjatlarni xalqaro standartlar bilan uyg'unlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 231-son qarorida Respublikada qo'llanishiga ruxsat etilgan xorijiy normativlarga Yevrokodlarni (European Codes, EC), Britaniya standartlarini (British Standards, BS), Xitoy milliy qurilish standartlarini (GB, CJ, JC, JG va boshqalar), Koreya qurilish kodlarini (Korean building code, KBC), Rossiya qurilish me'yori va qoidalarini (SNiP), AQSh xalqaro qurilish kodlarini (International building code, IBC), Yaponiya milliy standartlarini (Japanese Industrial Standards, JIS) implementatsiya qilish belgilangan.

A

B

3-rasm. Toshkent (City) (A) va Samarqand (B) shaharlarida yangi kvartallar, ishbilarmonlik markazlari (sariq rang ko'rsatilgan).

Rasm <https://www.google.com/maps> sayti ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan

Xorijiy institutlar ishtirokida viloyat va tuman markazlari yangi kvartallari loyihalari ishlab chiqilmoqda. Yuqorida Toshkent va Samarqand shaharlaridagi butunlay yangidan barpo etilayotgan shahar kvartallari keltirilgan. Xususan ushbu shaharlarda eski bino va mahallarni buzib o'rniga yangilari barpo etish barobarida yangi kvartallar ham barpo etilmoqda. Ayniqsa yirik shaharlarni rivojlantirinish qarorlari qabul qilinmoqda (3-rasm).

Ammo, respublikada faol qurilish ishlari olib borilishi qatorida shaharsozlik masalalaridan chetga chiqish holatlari kuzatilmoqda. Xususan qishloq joylarda shahar tipiga mansub zamonaviy binolar barpo etishda ko'proq iqtisodiy masalalarga ko'proq urg'u berilmoqda. Hududlarni sochma "urbanizatsiyalashtirish" holatlari kuzatilmoqda.

Shahar tipidagi kvartallar yoki binolar barpo etishda markaziy o'rinlarda turuvchi hududlarga emas (V.Kristaller bo'yicha), balki yer ball boniteti past (bo'sh) joylarda aholini gazlashtirish, doimiy elektr ta'minoti bilan qiziqtirish orqali barpo etish holatlari ham kuzatilmoqda. Tadqiqotlar davomida Xorazm viloyatining bir qator hududlarida shunga o'xshash holatlar, masalan, Urganch tumanida uchradi (4-rasm).

4-rasm. Urganch tumanida shahar arxitekturasi xos qurilgan ko'p qavatli binolar va mavzular.

Rasm <https://www.google.com/maps> sayti ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan

Xulosa. Yuqoridan ko'rinib turibdiki, shahar arxitekturasiga mos yangi ko'p qavatli binolarning ma'lum qismi o'sish qutblaridan ancha uzoqda qurilgan. Ushbu hol oddiy aytganda mablag' iqtisodi bilan bog'liq. Chunki shaharcha hududida yangi tipdagi mavzela tiklash aholi vaqtincha yoki doimiy yangi hududlarga yoki binolarga ko'chirish hamda u bilan bog'liq xarajatlarni quruvchi tomonida qoplanishini talab qiladi. Biroq yuqoridagi tarzda shahar tipidagi "qishqi qarorgohlarning" qurilishi aholini ushbu hududlarda vaqtincha yashashga joylarda sog'lom urabnizatsiya jarayonlarining yuz berishi hamda qator

sotsial-iqtisodiy muammolarni yuzaga keltiradi. Xususan, yashash joyining ishlash joyidan uzoqligi, maktabgacha va o'rta ta'lim muassalarining mavjudligi, kanalizatsiya va markazlashgan suv ta'minoti bilan ta'minlanganlik va boshqalar ushbu manzilgohning to'laqonli rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Xususan Xorazm viloyatiga grunt suvlarining yer betiga juda yaqinligi va markazlashtirilgan kanalizatsiya tizimining ushbu suvlar bilan kontaktining mavjudligi keyingisining zararlanishiga hamda qishloq joylarda chorva hamda aholining ayrim hollarda grunt suvlar foydalanishi salomatlikka salbiy ta'sir etuvchi holatlarni keltirib chiqaradi.

Adabiyotlar

1. Абу Райхан Беруни. Избранные произведения. Том 1. Памятники минувших поколений. -Т.: ЎзССР ФА нашриёти, 1957. -С. 485.
2. Матниёзов М. Хоразм тарихи. I том -У.: Хоразм, 1997. 410-б.
3. Ismatov J. O'zbekiston monoshaharlari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining omillari, muammolari va istiqbollari. // Geog. fan. bo'y. fal.dok. ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan diss. Avtoreferati – Samarqand: SamDU, 2023. 33- b.
4. Khamroev M.O., Ruzmetov D.R. Scientific and theoretical issues of urboekological research // Central Asian journal of the geographical researches, № 3-4, 2022. -P 40-49.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Qurilish sohasidagi normativ hujjatlarni xalqaro standartlar bilan uyg'unlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 231-son qarori.
6. <https://www.google.com/maps>

REZYUME. Maqolada shahar hosil qiluvchi kuchlarning turlari va Xorazm viloyatining urbanizatsiyalashuvining zamonaviy bosqichda shaharozlikning jihatlari yoritib berilgan. Xususan qishloq joylarda tartibsiz tarzda qurilayotgan shahar tipidagi binokorlikning aholi ijtimoiy rivojlanishiga ta'siri tavsiflangan.

РЕЗЮМЕ. В статье описаны виды градообразующих сил и аспекты градостроительства на современном этапе урбанизации Хорезмской области. В частности, описывается влияние строительства городского типа, возводимого неравномерно в сельской местности, на социальное развитие населения.

SUMMARY. The article describes the types of city-forming forces and aspects of urban development at the current stage of urbanization of the Khorezm region. In particular, it describes the impact of urban construction, erected unevenly in rural areas, on the social development of the population.

QASHQADARYO VILOYATIDA IQLIM O'ZGARISHI VA AGROLANDSHAFTLARDAN FOYDALANISH MUAMMOLARI

R.Usmonova – *geografiya fanlari nomzodi, dotsent*

J.Sh.Poyanov – *tayanch doktorant*

Qarshi davlat universiteti

Tayanch so'zlar: qurg'oqchilik, yer fondi, sug'orma dehqonchilik, cho'llanish, arid, degradatsiya, sho'rlanish, landshaft.

Ключевые слова: засуха, земельный фонд, ирригационное земледелие, опустынивание, засуха, деградация, засоление, ландшафт.

Key words: drought, land foundation, irrigation farming, desertification, arid, degradation, salinity, landscape.

Kirish. Keyingi yillarda dunyo bo'ylab qurg'oqchilik xavfning davriyligi va ko'lami ortib hamda murakkablashib borayotganligi hech kimga sir emas. Umumiy ma'noda olganda qurg'oqchilikning yuzaga kelishiga hududda atmosfera yog'inlari, yer usti va yer osti suvlarining kamayib borishi oqibatida, uzoq vaqtlar davomida suvning yetishmovchilik holati tushuniladi. Iqlim o'zgarishi sharoitida qurg'oqchilik dunyo mamlakatlari aholisining hayoti va dehqonchilik faoliyatiga xavf sezilmoqda. Mamlakatimizning boshqa viloyatlari kabi Qashqadaryo viloyatida dolzarb muammolardan sug'oriladigan yerlardan samarali foydalanish, tuproq unumdorligini muttasil oshirib borish, sug'orishga yaroqli yerlarni ilmiy asoslangan usulda xo'jalik muomalasiga kiritish va boshqalar. Binobarin, butun insoniyatning kelajak faoliyatiga tahdid soluvchi suv tanqisligi va qurg'oqchilik arid iqlim mintaqasida joylashgan Qashqadaryo viloyati uchun ham dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Asosiy qism. Qashqadaryo viloyati mamlakatimizning boshqa viloyatlaridan asosiy qishloq xo'jalik ekinlari maydonining kattaligi bilan ajralib turadi. Qashqadaryo viloyati iqlimi keskin kontinentallikka egaligidan qishi qisqa va beqarordir. Qashqadaryo viloyati uchun yoz uzoq davom etib, kunlarning jazirama issiqdigi, tekislikdan tog'lardan tekislikka tomon qurg'oqchilik ortib borishi, yog'in miqdorining ham kamayib borishi xos. Shu sababli, viloyat tumanlarida qishloq xo'jalik ekinlarini joylashtirilishi daryo suvlari hajmi, kuz-qish davrida atmosfera yog'inlari hisobiga bahorda shakllangan tuproq nam zahirasi bilan bog'liq. O'rtacha yillik yog'in miqdori

Qarshida 187 mm dan tog'larda Hazrati Bashirda 850 mm gacha o'zgaradi va yog'in oylar bo'yicha juda notekis taqsimlanganligini kuzatish mumkin. Eng ko'p yog'in tekisliklarda mart oyiga, tog' etaklarida va tog'larda aprel-mayga to'g'ri keladi. Hududda yog'in miqdori notekis taqsimlangan bo'lib, yoz oylarida yillik yog'in miqdorining atigi 2-2,5% i tushadi xolos. Hududda yog'in miqdorining notekis taqsimlanishi bahor oylarida tuproq yuvilishi, ierlar hosil bo'lishining kuchavishiga sabab bo'ladi. Yil davomida harorat o'zgarishi 26,4 ° C ni tashkil qiladi. Yilning eng issiq ovi iyul bo'lib, o'rtacha harorat 29,8 ° C. eng past o'rtacha harorati yanvarda 3,4 ° C atrofida bo'ladi. Hududda eng yuqori nisbiy namlik yanvar oyida 66,02%, eng pastiyun oyida 30,34% kuzatiladi.

Quruq va issiq iqlimli sharoitda joylashgan Qashqadaryo viloyatida qishloq xo'jalik ekinlaridan yuqori hosil olish bevosita sun'iy sug'orish bilan bog'liq. Bunday sharoitlarda faqat sug'orish yer resurslari hosildorligini oshirishning eng muhim va zaruriy usuli hamda dehqonchilikni boshqarishning albatta amalga oshirilishi lozim bo'lgan sharti hisoblanadi. Qashqadaryo viloyati vegetatsiya davrining nam bilan ta'minlanganligi jihatidan Qarshi cholidagi hududning quyi qismidagi g'arbiy tekislik dashtlari kamroq namlangandir. Bu hududga ayniqsa Sandiqli cho'lining (janubi-g'arbdan) ta'siri kuchli bo'lib, yillik yog'inlar miqdori 146-190 mm ni tashkil etadi. Qashqadaryo viloyatining bu qismida yozning uzoq davom etishi sababli hududda yillik harorat katta bo'ladi. Zero, haroratning yuqori bo'lishi natijasida bug'lanish 1700 mm ga yetadi, bu esa o'z navbatida namlik taqchilligi (defitsit)ni ya'ni qurg'oqchilikni vujudga keltiradi.

Ma'lumotlarga ko'ra, Qashqadaryo viloyatida havo haroratining davrlar bo'yicha o'zgarishini tahlil qilganimizda o'rtacha havo harorati 1951 yilda 7,5⁰ C ga teng bo'lgan bo'lsa, 2021 yilga kelib, uning qiymati 8,3⁰ C ga teng bo'lgan. Hisob davrida 0,8⁰ C ga ortgan. Yilning iliq davrida esa 14,4⁰ C dan 15,5⁰ C ga, sovuq davrda 0,8⁰ C dan 1,6⁰ C ga ko'payganligini guvohi bo'ldik [5:170-173].

Qashqadaryo viloyatida ko'p yillik ob-havo ma'lumotlari tahliliga ko'ra, mart oyining maksimal va minimal haroratlari quyidagi ko'rinishda: 1961-2023- yillar oralig'ida mart oyining 2005-yilda mart oyida eng past harorat -9,3⁰ C ni, 2024-yilda mart oyida eng past harorat -2,2⁰ C ni, maksimal haroratlar 1961-2023 – yillar oralig'ida mart oyining 2000-yilda mart oyida eng yuqori harorat 36,4⁰ C ni, 2024-yilda mart oyida eng yuqori harorat -30,4⁰ C ni tashkil etdi. Hududda keying yillarda eng ko'p yog'in 1992-yilda 370 mm, 2018 yilda eng kam 140 mm yog'in tushgan. Quyidagi 1-rasmda 1990-2020-yillar davomida Qashqadaryo viloyati yog'in miqdori, mm.hisobida keltirilgan bo'lib, keyingi villarda yog'in miqdorining kamayib borishi kuzatiladi. Eng qurg'oqchil va yomg'irli oylar o'rtasidagi yog'ingarchilik miqdori o'rtasidagi farq 56 mm. O'rtacha mart oyida eng yomg'irli kunlari 8,53 kun. Eng kam yomg'irli kunlar esa avgust oyida 0,10 kun ekanligi kuzatiladi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Qashqadaryo viloyatida yog'inlar asosan oktyabr – may oylarida yog'ib, yog'inlarning eng yuqori miqdori mart oyida kuzatiladi (1-rasm).

1-rasm. Qashqadaryo viloyati yog'in miqdori, mm.hisobida (1990-2020-yillar)

Ma'lumotlar asosida muallif tomonidan tuzildi.

Sir emaski, havo haroratining sutka va yil davomida keskin o'zgarib turishi nurashni kuchaytiradi va tog'oldi rayonlarida sel oqimining hosil bo'lishiga yordam beradi. Bunday sharoit biogen omillardan o'simlik qoplam, tuproqlar va hayvonot dunyosining tabiiy geografik jarayonlarning rivojlanishiga birgalikda ta'sir ko'rsatishida avj oladi. Zero, tuproq yuvilishi, cho'llarda shamol deflyatsiyasining intensivligi o'simlik qoplamining qalinligiga bog'liq va bu jarayonlar o'simlik qoplamini yordamida boshqariladigan jarayonni vujudga keltiradi.

Eroziya jarayonlarining boshqa omillar bilan birgalikda ta'siri tufayli tuproqlarda chirindi qatlamining kamayishi, zarur oziq moddalarning yo'qolishi, qurib ketishi kabi salbiy jarayonlar kuzatiladi. Mutaxassislarning ma'lumotlariga ko'ra, kam eroziyalangan tuproqlar chirindi gorizonti qalinligining 25% dan ko'prog'ini, o'rtacha eroziyalangan - 25-50%, kuchli eroziyalangan - 50% dan ko'prog'ini yo'qotadi. Shu bilan birga, tuproq va o'simlik qoplamini uchun zarur bo'lgan ozuqa moddalari kamayib borishi kuzatiladi. Masalan: azot - 0,3%, fosfor - 0,15%, kaliy - yuvilgan tuproq og'irligining 2% ni tashkil etadi [1:241].

Viloyatda yer-suv resurslari nihoyatda chegaralangan vaziyatda sug'orma dehqonchilikni rivojlantirishni va yerdan yuqori darajada oqilona foydalanishni taqozo etadi. Natijada sug'orma dehqonchilik bir qator salbiy ekologik oqibatlariga sabab bo'ladi. Qashqadaryo viloyati obikor dehqonchilik zonalarida agrolandshaftlarga suv eroziyasi, shamol eroziyasi, gravitatsion jarayonlar, sel hodisalari, loyqa bosishi, botqoqlanish, sho'r bosish, qatqaloq hosil bo'lishi kabi tabiiy geografik jarayonlari eng ko'p salbiy

ta'sir ko'rsatishi bilan kuzatish mumkin. Keyingi yillarda viloyatdagi agrolandshaftlar maydonining kengayishi meliorativ holatini yaxshilashni talab qiladigan yerlar maydoni ham kengayishiga sabab bo'ldi (1-jadval).

1-jadval. Qashqadaryo viloyatida sug'oriladigan yerlarning sho'rlanish darajasi bo'yicha ma'lumotlar (ming gektar hisobida).

Yillar	Umumiy sug'oriladigan yer maydoni ming ga.	Umumiy sho'rlangan yer maydoni ming ga.	Shu jumladan sho'rlanganlik darajasig ko'ra:		
			Kuchli sho'rlangan ming ga.	O'rtacha sho'rlangan ming ga.	Kuchsiz sho'rlangan ming ga.
2010	515,8	227,66	12,9	48,4	181,5
2015	515,4	279,6	10,9	42,5	182,5
2021	513,45	291,1	8,9	35,4	178,3

*Ma'lumotlar asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

Berilgan 1-jadval ma'lumotlari tahlilida, 2010-yilda Qashqadaryo viloyatida sug'oriladigan yerlarning 227,66 ming ga. sho'rlanishga uchragan. Shundan kuchli sho'rlangan maydon 12,9 ming ga., o'rtacha sho'rlangan maydon 48,4 ming ga., kuchsiz sho'rlangan maydon 181,5 ming ga.ga teng bo'lgan. 2021-yil yanvar holati bo'yicha, sho'rlangan maydon 291,1 ming ga. bo'lib, shundan kuchli sho'rlangan maydon 8,9 ming ga., kuchsiz sho'rlangan maydon 178,3 ming ga. va o'rtacha sho'rlangan maydon 35,4 ming ga.ni tashkil etadi. "Davlat kadastrlar palatasi Qashqadaryo viloyati" boshqarmasi ma'lumotiga asosan 45176 gektar meliorativ holati yomon yerlar aniqlangan. Shundan: 1873 gektar sizot suvlari sathi ko'tarilgan hudud, 13119 gektar tuproq sho'rlanish darajasi yuqori va 30183 gektar suv tanqisligi va sug'orish inshootlarining yaroqsizligi bo'yicha qoniqarsiz ahvolda ekanligi aniqlangan. Viloyat bo'yicha sho'rlangan maydonlarni tahlil qiladigan bo'lsak 2015-yilga nisbatan 2020 yilda o'rtacha va kuchli sho'rlangan maydonlar 9323 gektarga kamaygan bo'lsa shundan: kuchli sho'rlangan maydonlar 2138 gektarga, o'rtacha sho'rlangan maydonlar 7185 gektarga kamaygan.

Hozirgi paytda viloyat yer maydonlariga antropogen bosim hamda iqlim o'zgarishining salbiy ta'siri natijasida keyingi o'tgan yigirma yillikda (2003-2020-yillar) faoliyat yer fondining tarkibiy o'zgarishiga sabab bo'ldi. Bugungi kunda Qashqadaryo viloyatda meliorativ holatini yaxshilash uchun nazoratga olingan maydon 513,45 ming ga., zovur talab etiladigan maydon 216,59 ming ga., amalda zovurlar bilan ta'minlangan maydon 296,87 ming ga.ni tashkil etadi. Viloyatda sug'oriladigan maydonning 296,87 ming gektari kollektor-drenaj tarmoqlari bilan ta'minlangan bo'lib, shundan 62,62 ming gektar maydon yopiq-yotiq drenaj tarmoqlari, 9,60 ming gektar maydon tik meliorativ quduqlar 224,65 ming gektar maydon ochiq kollektor tarmoqlari bilan ta'minlangan [2:46-51 3:390, 4:46-51]. Zero, bu tahlilardan ko'rinib turibdiki, olib borilayotgan meliorativ tadbirlar o'z samarasini berib, sug'oriladigan yerlarning sho'rlanish darajasi kamayishiga olib kelmoqda.

Xulosa. Qashqadaryo viloyatida yer-suv resurslari nihoyatda chegaralangan vaziyatda sug'orma dehqonchilikni rivojlantirishni va yerdan yuqori darajada oqilona foydalanishni taqozo etadi. Viloyat cho'l zonasida joylashgan tumanlarda yer osti suvlarining ko'tarilishi agrolandshaftlarda meliorativ holatni yaxshilash maqsadga muvofiq. Xususan Muborak, Nishon va Koson tumanlarida tuproq tarkibida tuzlarning konsentratsiyasi oshib borishini oldini olish uchun mavjud zovur - irrigatsiya inshootlarini ta'mirlash ucun ulardan samarali foydalanish va ma'lum

miqdorda kapital mablag'larni ajratishni talab etadi. Agrolandshaftlarni optimallashtirishda quyidagi tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq: yer tuzilishi va faoliyatining maqbul darajada shakllantirish, qishloq

xo'jaligi landshaftlarining xilma-xilligi va barqarorligini hamda yovvoyi tabiatning mahalliy genetik fondini asrash va tabiiy geotizimlar tiklanishini ta'minlash bilan agrolandshaftlarni ekologik optimallashtirish.

Adabiyotlar

1. Калёнов Г.С. Роль рельефа при изучении природных и антропогенных ландшафтов. -Самара: СГСХА, 2002. -С. 241.
2. Usmanova R., Xushmurodov F. Qashqadaryo viloyati qishloq xo'jaligini optimallashtirishning ekologik-geografik jihatlari // O'zbekiston Zamini ilmiy –amaliy va innovatsion jurnal ISSN 2181-9955. 2/2021. 46-51-b.
3. Usmanova R., Toshboyev S. Reasonable use of land resources of Kashkadarya region under climate change //ИУСЕР Экономика и социум международный научно- практический журнал №3(118) 2024. www.iupr.ru
4. Usmanova R., Xushmurodov F. Qashqadaryo viloyati qishloq xo'jaligini optimallashtirishning ekologik-geografik jihatlari // O'zbekiston Zamini ilmiy –amaliy va innovatsion jurnal ISSN 2181-9955. 2/2021. 46-51-b.
5. Юнусов F.X., Куватов Д.Р. Қашқадарё хавзаси тоғ дарёлари гидрологик режимининг иклим ўзгаришлари шароитида ўзгариши. //«Иклим ўзгариши шароитида арид худудлар сув ресурслари: муаммолар ва уларнинг ечимлари». -Т.: 2023. 170-173-b.
6. Қашқадарё вилояти Аму-Қашқадарё ирригация тизимлари хавза бошқармаси хузуридаги мелиоратив экспедицияси хисоботи. 2010-2022.

РЕЗЮМЕ. Maqolada bugungi kunning dolzarb masalalaridan Qashqadaryo viloyatida iqlim o'zgarishining agrolandshaftlarga ta'siri hamda qurg'oqchilik ta'sirida sug'oriladigan yerlaridan foydalanish, tuproq eroziyasi va boshqa jarayonlarning geografik-ekologik muammolari yoritilgan. Ushbu muammolarni shakllanishida tabiiy hamda antropogen omillarning roli, uni bartaraf etish tadbirlari haqida bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье освещаются актуальные на сегодняшний день вопросы влияния изменения климата на агrolandшафты в Кашкадарьинской области, а также географические и экологические проблемы использования орошаемых земель, эрозии почв и других процессов, вызванных засухой. Описана роль природных и антропогенных факторов в формировании этих проблем, меры по их преодолению.

SUMMARY. The article covers the impact of climate change on agrolandshafts in the Kashkadarya region and the geographical and environmental problems of the use of their irrigated land under the influence of drought, soil erosion and other processes. The role of natural and anthropogenic factors in the formation of these problems is described, measures to eliminate it.

АҲОЛИ - МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИНИНГ ТАБИИЙ МАНБАСИ ВА УНГА ИЛМИЙ ЁНДАШИШ

Г.Б.Утепова – *география фанлари номзоди, доцент*

Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: методология, аҳоли, меҳнат ресурслари, аҳоли бандлиги, ишчи кучи, табиат-аҳоли-жамият, миграция.

Ключевые слова: методология, население, трудовые ресурсы, занятность населения, рабочая сила, природа-население-общество, миграция.

Key words: methodology, population, the labor employment of the populaion, labor, nature-population-society, migration.

Жамиятнинг асосий ишлаб чиқариш кучи бўлган аҳолини ўрганишга иқтисодий ва ижтимоий география йўналишида ҳамisha аҳамият бериб келган. Чунки, мамлакат ва унинг иқтисодий районлари иқтисодиётнинг худудий тармоқларини ташкил қилиш ва ривожлантиришда аҳолининг сони, таркиби, аҳолининг табиий тақдор барпо бўлиши (дунёдан ўтган инсонлар ўрнини янги туғилган чақолақлар билан тўлдирилиши), миграцион ҳаракати, худудий жойлашиши ва тақсимланиши каби кўрсаткичлар катта аҳамият касб этади. Маълумки, аҳоли кўпгина хусусиятларига кўра мамлакатнинг турли минтақаларида бир-биридан фарқ қилади. Аҳолини табиий тақдор барпо бўлиш кўрсаткичлари, ёши ва жинсий таркиби, шаҳар ва қишлоқ жойлари бўйича жойлашиши, иш билан бандлиги барча давлатларда ўзига хос жиҳатларга эгадир. Аҳоли динамикаси жуда кўп ва хилма-хил омиллар таъсирида шаклландиган жараёнлар. Бу омиллар туғилиш, ўлим ва миграцион ўзгаришларда ўз ифодасини топади. Айниқса, аҳоли динамикасини демографик жараёнларнинг кўзгуси деб атасак, муболаға бўлмайди.

Аҳолишунослик соҳасида жаҳон олимлари атрофлича илмий тадқиқот ишларини олиб бормоқда ва уларнинг илмий - назарий асарларида аҳоли тушунчаси турлича талкин қилинади. Масалан, А.Я.Квачанин фикрига кўра (1990), «Аҳоли маълум худудда истикомат қилувчи, кишилиқ жамиятнинг асосий моддий компоненти ҳисобланган, тарихан таркиб топган ва ҳаётни бевосита тақдор барпо қилиниш жараёнида узлуксиз равишда тикланидиган одамлар мажмуидир» [2]. Демак, ушбу таърифдан келиб чиққан ҳолда, инсонлар муайян этник уюшмалар (уруғ, қабила, элат, сиёсий давлат, хўжалиқ, этник, диний бирликлар) туфайли ўзаро боғланганлигини ва маълум худудда яшаб, барқарор жамоалар ташкил этганлигини кўриш мумкин. Умуман, аҳолининг энг муҳим белгиси дунёдан ўтган авлодларнинг янги туғилганлар ва барҳаёт авлодлар билан узлуксиз алмашилиб, муттасил тикланиб

туришидир. Ушбу жараён илмий адабиётларда «табиий тақдор барпо этилиши» яъни аҳолининг «табиий ҳаракати» деб аталади ва шу тариха ҳаёт узлуксизлиги таъминланади. Аҳолининг аксарият қисми – меҳнат ресурслари бўлиб, улар эса бутун кишилиқ жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучидир. Аҳолининг асосий ижтимоий-иқтисодий функцияси ҳам ана шунда эканлиги олимлар томонидан таъкидланмоқда.

Аҳоли тушунчасини Э.Р.Саруханов (1984) қуйидагича таърифлайди. «Аҳоли бу табиий ва тарихий шаклланидиган ва бевосита ҳаётнинг тақдор барпо қилиниш жараёнида бевосита қатнашадиган инсонлар мажмуидир» [3]. Олимнинг бу фикрини бошқача тарзда айтадиган бўлсак, аҳоли тақдор барпо этилиши жараёнида сони узлуксиз тикланиб турадиган ва умуман ер шарида ёки унинг бирор бир қисмида яшайдиган кишилар мажмуи ҳисобланади, у барча ижтимоий муносабатлар ва ишлаб чиқаришнинг асоси ва субъектидир. Аҳоли ижтимоий тараққиётнинг ҳар бир босқичида инсонларнинг конкрет тарихий мажмуи сифатида намоён бўлади. Аниқроқ қилиб айтганда, унинг зарурий тайёргарликка ва меҳнат тажрибасига эга бўлган қисми жамиятнинг асоси ва ҳаракатлантирувчи кучидир.

Аҳоли бутун жамият тараққиётининг таркибий қисми бўлиши билан бирга, шу тараққиётга муҳим таъсир кўрсатувчи омил ҳамдир. Аҳолининг яна бир хусусияти унинг худуд бўйлаб тарқалишидир. Ҳар қандай аҳоли ҳаётини фаолиятини маълум бир худудда бошлайди ва мазкур худуд билан боғланиш даражаси уларнинг энг муҳим хусусиятларидан ҳисобланади. Кейинчалик турли масалан, ижтимоий, иқтисодий, табиий-географик, тарихий омиллар таъсирида яшаш жойини ўзгариши мумкин. Мазкур ҳаракат натижасида аҳоли орасида миграция жараёни кечади. Одамларнинг худудий ҳаракати бир мамлакат доирасида (ички миграция) ёхуд бир нечта мамлакатлар ўртасида (ташки миграция) амалга ошади.

Аҳолининг меҳнат фаолияти билан банд бўлиши мумкин ҳисобланган меҳнатга лаёқатли ёшдаги гуруҳи - меҳнат ресурслари ҳисобланади. Жаҳондаги мавжуд кўпчилик мамлакатларда унинг мезонлари турлича бўлади. Меҳнат ресурслари жамият ривожланишида ниҳоятда муҳим ўрин эгаллайди. Аҳоли-меҳнат ресурсларининг табиий манбаи, асоси бўлиб, аҳолининг меҳнатга лаёқатли қисми меҳнат ресурсларининг пой-девори ҳисобланади. Барча ҳудудларда аҳоли миқдори меҳнат ресурслари миқдоридан анча кўп бўлади. Чунки, аҳолининг ёш таркибини ташкил этувчи маълум гуруҳлар асосида меҳнат ресурслари шаклланади.

Меҳнат ресурслари ҳаракати - мураккаб ижтимоий - иқтисодий жараён. Аҳоли ва меҳнат ресурсларининг ҳаракатчанлигини ижтимоий-иқтисодий категория сифатида ўрганиш шуни кўрсатадики, у ишлаб чиқариш муносабатлари элементи сифатида қаралиши мумкин. Маълумки, жамият иқтисодиётнинг у ёки бу соҳасида белгиланган ҳажмдаги ишларни бажариш учун етарли иш жойларига эга бўлиши, ижтимоий меҳнатни тежаш ва ундан оқилона фойдаланишни ҳисобга олиши натижасида инсонлар ўзининг ижтимоий эҳтиёжларини қондиради. Шу боис, меҳнатни оқилона тақсимлашга фақат меҳнат ресурслари ҳаракати жараёнида эришиш мумкин. Аҳоли ва меҳнат ресурслари ҳаракатчанлиги уларнинг жамият учун зарур тарзда тақсимлашнинг муҳим шарти ва таъминловчи воситасидир [4].

Аҳоли ва меҳнат ресурсларининг такрор барпо қилинишига жуда кўп омиллар бевосита ва билвосита таъсир кўрсатади, булар сирасига иқтисодий, ижтимоий, географик, демографик омилларни киритиш мумкин. Меҳнат ресурслари жамиятнинг ишлаб чиқарувчи кучи, шу билан бирга жамиятдаги мавжуд моддий неъматларни истеъмол қилиш имкониятига ҳам эга қатламдир. «Аҳоли ривожланиши мобайнида бир сифат ҳолатидан бошқа сифат ҳолатига ўтиши қонуний жараёндир».

Маълумки, аҳоли «ишчи кучи»га айланганда, ишлаб чиқариш тизимига яқинлашади, унганча бўлган босқичда эса кўпроқ ижтимоий организм бўлишига қарамай «аҳоли тизими»га хос қонунлар асосида ривожланади. Аҳоли ривожланишини бошқаришнинг мақсади, вазифалари, тамойиллари ва механизминини аниқлашда аҳоли тизими «табиат-аҳоли-жамият» тизимининг ажралмас бир қисми эканлигини, унинг шаклланиши ва ривожланишида ички хусусиятлари муҳим ўрин эгаллашини ва бошқа томонларни ҳисобга олиш зарур. Меҳнат ресурсларининг шаклланиши, даставвал аҳолининг табиий ҳаракати, жамиятнинг ижтимоий - иқтисодий ривожланганлик даражаси ва тарихий тараққиётнинг хусусиятларига боғлиқ ҳолда амалга ошади. Ишлаб чиқаришда ҳамда хизмат кўрсатишда банд бўлган фаол ва салоҳиятли гуруҳ меҳнат ресурслари таркибига қиради. Иқтисодиётда банд бўлган ўсмир ва қариялар ҳар доим меҳнат ресурслари ҳисобланади, ammo улар салоҳиятли меҳнат ресурслари қаторига кўшилмайди.

Олимларнинг меҳнат ресурслари тўғрисида фикрлари ичида айниқса, Н.А.Гореловнинг фикри эътиборга лойиқдир. У ўзининг «Экономика трудовых ресурсов» (1989) китобида меҳнат ресурсларининг шаклланиши, тақсимланиши ҳамда улардан фойдаланиш масалаларини чуқур ва ҳар томонлама кўриб чиқиб, меҳнат ресурсларини қуйидагича таърифлайди: «Меҳнат ресурслари иқтисодий категория бўлиши билан бирга аҳолининг ҳар хил вазиятини изоҳлаб, мамлакатнинг ишчи кучи ва ишлаб чиқариш жараёни ҳақидаги кўрсаткичлари билан боғлиқ бўлган аҳолининг жисмоний ва маънавий меҳнатга муносабатини кўрсатиб беради» [1]. Олимнинг фикрига қўшимча қилиб шуни айтиш мумкинки, меҳнат ресурслари бир томондан аҳоли тизими билан, иккинчи томондан эса хўжалик тизими билан

ўзаро алоқада бўлади. Меҳнат ресурсларининг аҳоли тизими билан алоқадорлиги натижасида - «меҳнат ресурслари», хўжалик тизими билан алоқадорлиги натижасида - «ишчи кучи» шаклланади. Аҳолининг ўсиш суръатлари меҳнат ресурсларининг ҳам кўпайишига олиб келувчи муҳим омил ҳисобланади.

Меҳнат ресурслари ҳаракатчанлиги ишлаб чиқариш ва меҳнатни умумлаштириш жараёнининг шартли ва ифодаси сифатида намоён бўлади. Ишлаб чиқариш кучларининг икки элементи яъни сифат ва миқдор томонлари жамиятда мувофиқликни таъминлайди ва ўзгарувчан ижтимоий эҳтиёжларни қондириш имконини беради. Шу билан бирга аҳоли ва меҳнат ресурслари ҳаракатчанлиги мобайнида маълум қийинчиликлар ҳам юзага келади. Масалан иш вақти мобайнидаги йўқотишлар, ҳаракатланаётган ишчини меҳнат самарадорлигининг пасайиши ва бошқалар тўпланган иш тажрибаси ва кўникмаларни сусайтиришга олиб келади. Меҳнат ресурсларини қайта тақсимлаш фан-техника тараққиёти шароитида ишчи кучи ҳаракатининг характерли белгиси, шунингдек, у иқтисодий жиҳатдан бир вақтнинг ўзида ҳам истеъмолчи, ҳам ишлаб чиқарувчи ролини бажаради.

Э.Р.Саруханов (1984) эса «Меҳнат ресурслари – бу иқтисодий соҳаларда ишлаш учун зарур бўлган жисмонан баркамол ақлий қобилият ва билимга эга бўлган аҳолининг бир қисмидир» - деб таъкидлайди[3]. Мазкур фикрни кенгроқ талқин қиладиган бўлсак табиийки, аҳоли - меҳнат ресурсларининг ҳам, ишчи кучининг ҳам табиий асоси. Меҳнат ресурслари аҳоли таркибида ўзгарувчан динамик бўлак сифатида шаклланиб, улар аҳолини такрор барпо бўлиш жараёнида ўзига хос хусусиятлар асосида ривожланади. Мазкур жараённи амалга оширишга ниҳоятда кўп, географик омиллар таъсир қиладди.

«Умуман меҳнат ресурслари – бу меҳнат фаолияти учун баркамол жисмоний ва маънавий куч қобилиятларга, меҳнат қилиш учун зарурий билим ва тажрибага эга бўлган, юқори даражадаги меҳнат ва генератив фаоллиги билан ажралиб турадиган ва аҳоли ривожланишига ҳал қилувчи таъсир кўрсатувчи, ўз-ўзидан кўпайувчи тирик индивидлар мажмуидир», деган фикрни билдиради Е.П.Чернова (1982) [5]. Демак, иқтисодий ривожланиш жараёнида меҳнат ресурсларини давр талабидан келиб чиққан ҳолда ривожлантириш мақсадга мувофиқдир. Меҳнат ресурсларини ривожлантириш, табиий қайта шакллантириш, меҳнатга тайёрлаш, иш билан таъминлаш, моддий ва номоддий соҳаларда, уй, томорқа хўжалигидаги меҳнат фаолиятини юргизиш, уларни қайта тақсимлаш, қайта тайёрлаш, маҳоратини ошириш унинг сифатига ижобий таъсир кўрсатади. Бу билан меҳнат ресурсларини жаҳон талаблари даражасига мос келадиган ва мамлакатда амалга ошириладиган ислохотларга жавоб берадиган юқори малакали кадрлар этиб тайёрлаш жамиятдаги ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларининг самарадорлигига ижобий таъсир кўрсатади.

Меҳнат ресурслари жинсий таркиби меҳнатга лаёқатли ёшдаги эркаклар ва аёлларнинг нисбати билан белгиланади, чунки меҳнат ресурсларида эркаклар ва аёлларнинг ўрин алоҳида, лекин эркаклар улушининг каттароқ бўлиши нормал ҳолат ҳисобланади, чунки, эркакларнинг меҳнатга лаёқатли ёш чегаралари каттароқ кўрсаткичга эга. Лекин, иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларнинг меҳнат ресурслари таркибида одатда, эркакларнинг салмоғи аёлларнинг салмоғига нисбатан пастроқ, ривожланаётган мамлакатларда эса акси ҳисобланади. Бу эса мамлакатлар тараққиётининг ижтимоий-иқтисодий ўзига хослиги, миллий анъаналар, диний мансублик ва бошқалари меҳнат ресурслари қайта тикланишига таъсири оқибатидир. Аҳолининг моддий ва маънавий неъматларга бўлган ва тобора

ортиб бораётган эҳтиёжларини кондириш иқтисодиётнинг ривожланиш қонуни экан, демак, бирон-бир хууд иқтисодиётини режалаштириш учун унинг меҳнат ресурсларига алоҳида ёндашиш зарур.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, аҳолининг табиий ҳаракати ва табиий такрор барпо этилишини ўрганиш асосида ҳаёт илмий истеъмолга янги иқтисодий категорияни – миқдорий ва демографик шаклланган салоҳиятли ва амалдаги ишчи кучи миқдорини англатувчи «меҳнат ресурслари» категориясини киритиш заруриятини келтириб чиқарди. Ҳар қандай

жамиятнинг илдам ривожланиши ва жаҳон миқёсидан жой олиши учун ундаги мавжуд меҳнат ресурсларининг миқдор ва сифатига алоҳида эътибор бериш зарур. Ҳар бир минтақада ҳар йили қанчадан-қанча ёшлар меҳнатга лаёқатли ёшга етади. Мазкур вазият уларга алоҳида эътибор ҳамда моддий ва маънавий ёрдамлар берилиб, имкон қадар иш жойлари билан таъминланса, албатта ушбу минтақадаги меҳнат ресурсларининг сифати анча яхши томонга ўзгаради.

Адабиётлар

1. Горелов Н.А. Экономика трудовых ресурсов. –М.: «Высшая школа». 1989, -С.12.
2. Квача А.Я. Население трудовые ресурсы. -М.: «Мысль». 1990, -С.139.
3. Саруханов Э.Р. Население и трудовые ресурсы. В справочном пособии. «Управление трудовыми ресурсами». -М.: «Экономика». 1984, -С.4.
4. Утепова Г.Б. Қорақалпоғистон Республикаси қишлоқ жойларининг демографик ривожланиши ва меҳнат ресурслари муаммолари. г.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Т.: 2002. 23-б.
5. Чернова Е.П. Теоретико-методологические проблемы народонаселения и трудовых ресурсов. -Ф.: «Илим». 1982, -С.119.

РЕЗЮМЕ. Таклиф қилинаётган мақолада аҳоли ва меҳнат ресурсларини методологик жиҳатдан ўрганишнинг кўпгина аҳамиятли социал-иқтисодий ва демографик масалалари ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В рецензируемой статье рассматриваются наиболее важные социально- экономические проблемы демографические и методологические основы движение население и трудовых ресурсов.

РЕЗЮМЕ. In the article under review, the most important socio-economic problems, the demographic and methodological basis for the movement of the population and labor resources.

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw. Ruwqıylıq tiykarları

QORAQALPOG‘ISTONDA JAMOALASHTIRISH VA UNING OQIBATLARI

A.A.Abdukarimov – *tariyx fanlari bo‘yicha falsafa doktori*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: islohot, agrar, totalitar siyosat, jamoalashtirish, qishloq xўjaligi, Qoraqalpog‘iston avtonom viloyati, kazu.

Ключевые слова: реформы, аграрная, тоталитарная политика, коллективизация, сельское хозяйство, Каракалпакская автономная область, казу.

Key words: reforms, agrarian, totalitarian politics, collectivization, agriculture, Karakalpak Autonomous Region, kazu.

Qoraqalpog‘iston sharoitida 1925-1928-yillardagi yer-suv islohotlarini amalga oshirishga urinishlar hukumat uchun kutilgan natijalarni bermadi. Yerni taqsimlash ishlari ularga yirik yer egalari va ishbilarmonlar shaxsida dushman obrazini ommaviy ongilarida shakllangan yersiz dehqonlar ahlini «sinfiy kurash»ning muhim elementi sifatida ommaviy axborot qurollari orqali boshqarish imkonini berdi[1].

Jamiyatdagi g‘oyaviy qarama-qarshilik 1927-yil kuzida Abu Kudabaevning o‘rniga viloyat partiya tashkiloti birinchi kotibi lavozimiga P.I.Varlamovning kelishi bilan yanada kuchaydi. Qozoq VKP(b) Kraykomining (oktabr 1927 y.) P.I.Varlamov nomiga xatida kim bilan kurash olib borishi bevosita ko‘rsatiladi: «QAO da boylar va ruhoniylar haliyam kuchli ta’sir ko‘rsatadi... Boylar va eshonlarning asosiy hukmdorligi suvdan foydalanish va yerdan foydalanish sohasida ularning imtiyozga ega bo‘lishidir... U holda tegishli islohotlar yordamida ular bilan kurash olib borish kerak»[2].

Qoraqalpog‘iston hukumati yer-suv islohotini o‘tkazish muddatlarini 1930-yilning oxiridan bahorgi ekish kampaniyasiga ko‘chirishni Qozog‘iston Kraykomidan iltimos qildi. 1928-yil 24-noyabrda «QAV dagi yer-suv islohoti to‘g‘risida»gi qaror qabul qilinadi»[3]. «Keng batrak-kambag‘al va kichik qudratli-o‘rtachalar ahlining erishilgan siyosiy tayyorligi» mavjud ekanligi ta’kidlandi, bu esa batrak-kambag‘al qatlamning o‘rta hollar bilan ovul va qishloqlarda yer-suv munosabatlarining ijtimoiy sinfiy o‘zgarishlar uchun boylarga qarshi yagona blokga kirish zarurligini to‘la anglab olishlariga erishish uchun asos bo‘ladi.

Galetov 1928-yil 20-noyabridagi «QAV dagi yer-suv islohoti» to‘g‘risidagi bayonotida «islohotni o‘tkazishni biz hozir amallay olmaymiz, chunki oldimizda kampaniya - «Qo‘shchi»ni tozalash, Sovetlarning qayta saylovlari, rentabellikka ko‘ra soliqqa tortishning yangi tamoyillari, «kazu»ni amalga oshirish, ekish kampaniyasi» - borligini ta’kidlaydi [4].

Qoraqalpog‘iston ovul va qishloqlari (yarimfeodal-kapitalistik) elementlariga hujum qilishning to‘rtta yo‘nalishidan asosiysi 1928 yil bahoridan boshlangan va 1929-yil kuziga kelib tugallangan. Unda suvni va «qazish»ni sovetlashtirish uchun kurash ta’kidlandi va bu holat qishloq va ovulning ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarining asosiy bo‘g‘ini bo‘ldi.

Bu siyosat Qozoq SIKi 1928-yil 17-avgustdagi «Boy yerdan foydalanuvchilarni mol-mulkini tortib olish to‘g‘risida»gi dekreti asosida amalga oshirildi. Irrigatsion tarmoqlarni («qazuv») tozalash bo‘yicha ishlardagi mehnat majburiyati islohoti mazmunining mohiyati ishlarning asosiy og‘irligini eshon va boylar zimmasiga yuklashga qaratildi. Mazkur tadbirlar, shuningdek, suv xo‘jaligi butun apparatini pastdan yuqorigacha tozalash, «ariq-oqsoqollar»ni batraklar, kambag‘allar va o‘rtacha doira vakillari bilan almashtirishi Qoraqalpog‘iston bolsheviklari lideri P.Varlamov fikriga ko‘ra, «feodal munosabatlar bo‘g‘inini, feodalizm sarqitlariga katta zarba berish va dehqonlarning keng ommasini sovetlashtirish yo‘liga tushirishni» bog‘lashi kerak edi»[5].

Umuman olganda, 1927-1928-yillarda partiya ko‘rsatmalari o‘z maqsadiga erishdi - Qoraqalpog‘iston dehqonchiligi uzluksiz kollektivlashtirish ostonasida parchalandi deb ta’kidlash mumkin.

Ushbu kurashning yana bir yo‘nalishi sovet va partiya organlarini «tozalash» bo‘ldi. S.Nurjanov fikriga ko‘ra boshqarish apparatini 1927-1932-yillar orasidagi davrda tozalash ikki bosqichda: 1927-1928-yillar va 1929-1932-yillarda o‘tkazish rejalashtirildi [6]. Asosiy maqsad «Qoraqalpog‘istondagi mavjud holatni aniqlash, shu paytda barcha tashkilotlarda hukmronlik qilgan barcha tashkiliy chalkashliklarni yechish, bularning hammasini uyg‘unlashtirish» bo‘ldi [7]. Ushbu kampaniya 1928/1929-yillarda bitta bosqichda amalga oshirildi va tezkor kampaniya xarakteriga ega bo‘ldi [8]. Demak, tizimda islohotlarni oqibatini o‘ylamasdan, zudlik bilan amalga oshirish boshlangan.

Qozoq Kraykomining 1930-yilning 11-yanvaridagi Qarorida Qoraqalpog‘iston yerni ishlash rayonlari sifatida Sho‘roxon, Shabboz, Xitoy, Qipchoq, Xo‘jayli, Qora‘zak, Taxtako‘pir, Chimboy, Qo‘ng‘irot aniq belgilandi. «Mazkur rayonlarda «quloqlarni sinf sifatida bartaraf qilish siyosati»ni o‘tkazish uchun zaruriy shartlar, ya’ni yuqori tovar xo‘jaligi, tashkillashgan batraklik va kambag‘allik mavjud edi.

Ayovsiz oziq-ovqat siyosatidan dehqonlar hammadan ko‘p jabr ko‘rdilar. Hukumat dehqonlardan donni qarzga olardi, ammo o‘z qaramog‘ida qolgan donlarni almashtirish uchun tovarlar bo‘lmadi. Bu dehqonlarni noroziligini kuchaytirdi va qachonlardir tovarlar yoki tegishli kompensatsiya olish umidini puchga chiqardi. Chunki g‘alla va chorvachilik mahsulotlari – bu ovulda almashinish uchun mavjud bo‘lgan yagona manba hisoblangan. Terrorizmga duch kelgan aholi tomonidan qarshilikka uchramagan vakolatga ega hokimiyat jazolash usullarini qo‘llashda ham har qanday insoniylik chegarasidan chiqib ketdi, o‘z harakatlarini shaxsiyatga tegish va insonlar ustidan kamsitishlarga aylantirdi.

1930-yil 10-noyabr Qoraqalpog‘iston viloyat partiya komissiyasi majlisida quloqni sinf sifatida bartaraf qilish uchliligining har kungi ishlari uchun «yarimfeodal va quloq xo‘jaliklari» belgilari aniqlandi. O‘rta hol yer egasi quyidagicha aniqlandi: ekish normasi - oilaning har bir a’zosiga 1 tanob; uy hayvonlari: sigir 4-5, qo‘y va echkilar 15-20 boshdan; inventarlar omach -1,2, mola - 1, arba 1-2, chig‘ir - 2 dona. Oila a’zolarining umumiy soni o‘rtahol xo‘jaliklarida, ular qancha ko‘p qatlamli bo‘lishiga qaramay 10-12 kishidan oshmagan, shunga ko‘ra 15-18 tanob bilan chegaralandi. 15 va undan ko‘p a’zoli o‘rtahol xo‘jaliklar shubha ostiga olingan. O‘rtahollar tomonidan ish kuchini yollash yiliga 10 kun deb belgilandi.

Boy-yer egasi, chorva egasi toifalariga o‘rta hol yer egalari normasidan oshib ketuvchi boshqa daromadlar – pudrat, savdoga yetkazib berish, kreditlash, qaroz, moyjuvoz, ijaraga va boshqalarga ega bo‘lgan xo‘jaliklar kiritildi. Boy chorva xo‘jaligi - 35 boshdan oshiq qora mol soniga ega xo‘jaliklar (barcha hayvonlar qora mol boshiga o‘tkazilgan), boy savdogarlar - bu 10 ming rubl savdo aylanishiga ega xo‘jaliklar [9] sifatida belgilandi.

1930-yil 20-fevralida P.Varlamov quyidagi antigumanistik qarorni qabul qilishga erishdi: «QQAV chegarasidan kontrrevolyusion ishlar, teraktlar, bosmachilik bo'yicha bartaraf qilinganlar hisobidan ko'chirib yuborilganlar sonini oshirishni markaz oldida talab qilish, viloyat chegarasidan ko'chirib yuborish bo'yicha ko'rib chiqish uchun personal ro'yxatni OGPU oblotdeliga taqdim qilish» [10]. Shu vaqtda ko'chirib yuborilgan xo'jaliklar soni 298 ta birlikka yetdi.

Hukumat kollektivlashtirish uchun sharoitlarni tayyorlashda iqtisodiy nuqtai nazariga nisbatan masalaning mafkuraviy jihatiga e'tibor qaratdi. Birinchidan, ular yerni qayta taqsimlashni tenglashtirish bo'yicha ishlarning nima uchun to'xtalishini tushunib yetmaydigan aholining yersiz qismining fikriga tayandi. Ammo «kutilayotgan yer islohotida jamoaviy fikrni tayyorlash» vazifasi qo'yildi [11]. Shunga qaramay QQAV sharoitlaridagi targ'ibot-tashviqot ishlari adashishga olib keldi, jumladan, rayon vakillarining obkom partiya yig'ilishlaridagi chiqishlarida, 1928-yil 20-noyabrda asosan, «Chimboy rayonining barcha ovullarida deyarli masalalar va chiqishlarida yerni qayta ishlash, eng yaxshi yerlarni boylar va eshonlardan tortib olish va kambag'allarga berish» fikri ta'kidlandi [12]. Ikkinchidan, mamlakat kollektivlashtirish bo'yicha tadbirlarni amalga oshirish uchun zarur moliyaviy va moddiy-texnik imkoniyatlarga ega bo'lmadi. Ular oddiy, mexanik tarzda taycha mablag' va imkoniyatlarni jamoatchilik fikrini hisobga olmasdan birlashtirish bilan cheklandi, ular qoraqapog jamiyatining an'anaviy turg'unligi va o'zaro munosabatlarning xarakteriga tayandi, xolos. Uchinchidan, kengash hukumati ancha boy qatlamga, ularni kuch ishlash va repressiyaga tortgan holda hujum qildi, shu orqali jamiyatni asosiy o'zakkdan (ham mafkuraviy, ham iqtisodiy jihatdan) uzib qo'ydi. Masalan, 1930-yilning 21-yanvarida xon, vaqf va boy qatlam yerlarini batafsil bartaraf qilish va ancha yirik «kontrrevolyusion elementlar»ni ko'chirib yuborish qaroriga kelindi. 1930-yilning 17-martida QQAV Ijroqo'mining «QQAV ancha yirik ta'siri kuchli yarimfeodallarni bartaraf qilish to'g'risida»gi qarori qabul qilindi. Birinchi navbatda, 1929-yil qarshilik harakatining ishtirokchilari siyosiy genotsidga tortildi. Butun viloyat bo'yicha maxsus ro'yxat tuzilib, 295 ta xo'jalik ko'chirib yuborildi [13].

Jamoalashtirishning boshlang'ich bosqichida Qoraqalpog'istonning qishloq xo'jaligida artellar, kommunalar, sheriklik va boshqa shakldagi yerdan foydalanuvchi xo'jaliklarning turli birlashmalarini shakllantirish taxmin qilindi. Kolxoz harakati viloyatda 1928-yil ekish kampaniyasining boshlanishi bilan kuchaydi va 13 ta qishloq xo'jalik artellari tuzildi [14]. 1928/1929 yillarda 2096 kishilik va 478 ga paxta maydoniga ega 568 ta xo'jalik birlashtirildi. 1929/1930 yillarda 16233 kishini qamrab olgan holda 3051 ta xo'jaliklarni birlashtirish belgilandi. Viloyat kolxoz seksiyasi raisi Lepeshkinning guvohlik berishicha, «yuqori tashkilotlar tomonidan bunday jadallik yetarli emas» deb topildi, va «birlashishni ko'paytirish», ya'ni 21965 kishilik 16335 gektar yer ajratilgan (paxta ekiladigan – 7257,25 ga) 4084 ta xo'jalikni birlashtirish taklif qilindi [15].

Agarda 1928-yilda kolxozlarga jami faqatgina 200 nafar dehqon kirs, 1932-yilda esa ular 29588 ta dehqon xo'jaliklarini birlashtirdi. Kolxozlarning ekish maydoni ham ortdi: 1928-yili kolxozlar faqat 500 gektar yer, 1932-yili esa - 80234 gektar yerga urug' qadadi, yakka sektor ulushiga shu yilda faqat barcha ekin maydonining chorak qismi to'g'ri keldi. Paxtachilik kolxozlarining yuksalishiga alohida e'tibor qaratildi, masalan, paxtachilik yo'nalishidagi kolxozlarning solishtirma salmog'i 1932-yili 1928-yildagi 2,8% ga nisbatan 64% gacha oshdi, bunga kapital quyilmaning asosiy jamg'armalari yo'naltirildi. Hokimiyat tuzilmalari jamoaviy xo'jaliklarning

xususiylarga nisbatan afzalliklarini orttirib ko'rsatishga har tomonlama e'tibor qaratdi. Paxta ekin maydoni muntazam ortib bordi, u kolxozlarda shu yillarda 210 dan 42750 gektargacha ko'paydi. Agar 1928-yili kolxozchilar har gektardan o'rtacha 5,4 sentnerdan hosil olib, davlatga 1,5 ming tonna paxta topshirgan bo'lsa, 1932-yili o'rtacha hosil gektaridan 7,5 sentnerni tashkil qildi va davlatga 30 ming tonnaga yaqin paxta topshirildi [16]. Ba'zi bir xo'jaliklar o'rsinsiz soliqlarga va boshqa kamchiliklarga duch kelishdi, bu esa mohiyatan o'z-o'zini rivojlantirish va takomillashtirish uchun ularga imkoniyatlar qoldirmadi.

Shunday qilib, 1929-1932-yillar ancha og'ir yillar bo'ldi - qoraqalpog jamiyatining an'anaviy asoslarining faol inqirozga uchrashi va Qoraqalpog muxtor viloyatida qishloq xo'jaligida jamoalashtirish jadalligining kuchayish davri bo'ldi. Bu davr boy va ruhoniylarni sinf sifatida ularni boshqa joyga ko'chirib yuborish va mulklarini tortib olish bilan bartaraf qilishni qamrab oldi. Ushbu davrda individual xo'jaliklarni jamoaviy xo'jaliklarga barcha mol-mulklarini jamoaviylashtirish bilan majburiy tortish amalga oshirildi [17].

Kelgusi 1933-1934-yillarda qishloq xo'jaligida boshqarish va hokimiyat organlari tomonidan rejalashtirilgan natijalarga erishilmadi. Masalan, SIK KKASSR ning III sessiyasi 1933-yil sentabrda ushbu holatni yana bir bor ta'kidladi, «Kengashlar ommadan uzilib qoldi va ko'p hollarda faqat hokimchilik bilan cheklandi. Ularning atrofida kolxozchilar va mehnatkash dehqonlardan faollar tuzildi» [18]. Bunda qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarishida sezilarli kamchiliklarga yo'l qo'yildi. Masalan, 1933-yili davlatga paxta topshirishda rejada 39 ming tonna belgilangan bo'lsa, amalda 28 ming tonnaga yaqin paxta topshirildi, bu hatto 1932-yildan (37 ming tonna) ham kam bo'ldi.

Ta'kidlash lozimki, butun respublika bo'yicha bunday vaziyatni jarayonlarning murakkab ijtimoiy-siyosiy tavsifi bilan asoslash mumkin, bu agrar sektorda ishlab chiqarishning pasayishini ta'minladi. Qozog'iston va Rossiyaning markaziy qismida dahshatli ochlik yoyildi, bu aholining katta qismining O'rta Osiyoga, jumladan, Qoraqalpog'istonga migratsiyalanishiga majbur qildi. Qora mollarning bosh sonini va qishloq xo'jalik mahsulotlarining kamayib ketishi shunday vaziyatlarning sababchisi bo'ldi. Shaharlarning ta'minlanishi qoniqsiz holda, qishloq joylarida ahvol yomonlashdi. Bunga yana 1932-yildagi qurg'oqchilik ham o'z ta'sirini ko'rsatib, mamlakat iqtisodiyotida tovar-pul munosabatlarining nomuvofiqligiga olib keldi. Tarixchi A.Djumashev ma'lumotlariga ko'ra shu paytda Qozog'istondan respublikaga 3358 ta xo'jalik ko'chib o'tdi [19]. Shu bilan birga 1938-yilda Qoraqalpog'istonga, 7347 kishidan iborat 1600 koreys oilalari deportatsiya qilindi. Ular Qo'ng'iroq, Mo'ynoq, Xo'jayli, Kuybishev, Beruniy va Qipchoq tumanlariga joylashtirildi [20]. Qoraqalpog'istonda xodimlar va ishchilar uchun kartochna sistemasi, dehqonlar uchun ish kuniga beda payoklari joriy qilindi.

QQASSR hukumati tomonidan 1935-yil 10-martida qishloq xo'jaligini rivojlantirish rejasi belgilandi. Umumiy ekin maydoni 1935-yili 113600 gektar, 1937-yili 125300 gektargacha yetkazish, jumladan, paxta uchun 31500 tonna hosil olish bilan – 45 ming gektardan 47 ming gektargacha, beda uchun – 30000 dan 34100 gektargacha, g'alla va boshqa ekinlar uchun - 39000 dan 44000 gektargacha yetkazish belgilandi [21]. Qishloq xo'jaligining moddiy-texnik bazasini takomillashtirish rejalashtirildi, masalan, respublika bo'yicha 279 ta traktorga ega 6 ta MTS ochish belgilandi va ular To'rtko'l, Shabboz, Qipchoq, Xo'jayli tumanlarining 391 ta kolxozlariga xizmat ko'rsatishi zarur bo'ldi. Sug'orishni mexanizatsiyalashtirish maqsadida Qoraqalpog'istonda meliorativ sherikchiliklar tashkil qilindi. Ular esa tez orada umumiy sug'orish maydoni 3081 gektar bo'lgan 1035 nafar suvdan foydalanuvchilarni

birlashtirdi. Mashina-traktor parklari tashkil qilina boshladi. Dastlabki mashina-ijara punktlari To'rtko'l okrugida tashkil qilindi.

Sug'orish ishlab chiqarishini mexanizatsiyalash bo'yicha choralar ko'rildi, masalan, Qoraqalpog'istonga 50 ta nasos dvigatellari, 7 ta zemlesos, 23 ta skreper, 19 ekskavator ajratildi [22]. 1936- yilga kelib respublikada 164 ta nasos qurilmalari mavjud bo'ldi.

1936-yili barcha xo'jaliklarning 85,7% 36988 ta xo'jalikni qamrab olgan holda jamoalashtirildi, ekish maydoni 120 ming gektargacha ortdi [23]. Kolxozlarning umumiy ekin maydoni 1936 yilda 120 ming gektarni tashkil qildi. Respublikada 14 ta MTS mavjud bo'ldi, ularning ixtiyorida 745 ta traktor bo'ldi [24].

1936-yili bir necha yillar davomida ilk bor paxta tayyorlash rejasi (113,7%) bajarildi, davlatga 1935 yilda rejalashtirilgan 40655 tonna o'rniga 53330 tonna paxta topshirildi. Mol chorvachiligida, beda tayyorlashda va poliz topshirishda ba'zi siljishlar kuzatildi.

Ijtimoiy-iqtisodiy turmush tarixini o'rganish shundan dalolat beradiki, dasturiy ijtimoiy fikr 1920-1930-yillarda taqiblangan ortodoksial marksizm ta'sir zonasida bo'ldi. Tarix, jumladan, Qoraqalpog'iston ovul va qishloqlarining qayg'uli solnomasi «oq doglar» mozaikasini namoyish qiladi. Bu esa jamiyatning ma'naviy turmushini sezilarli kambag'allashtirdi, ommaviy tarixiy ongga ta'sir ko'rsatdi. Shu davrning o'ziga xosligi shundan iborat bo'ldiki, boshqarishning kuch metodlaridan voz kechilganiga qaramay, mamlakat rahbariyati «kuch ishlatish» metodlariga «ishonchli» va «samarali» deb qarab, qayta-qayta murojaat qildi. Agrar munosabatlarni dasturiy jamiyatda kuch bilan shakllantirishga urinishlar boshlanishida doimo sezilarli, eng asosiysi tezkor natija bera oldi, ammo uning kelajagi bo'lmadi. Eski totalitar, buyruqbozlik-hokimiyat sistemasiga uni tenglashtirish va mehnatni sog'lom motivatsiyasiz qaytish biz uchun ma'qul bo'lmashligini tarixiy tajriba ko'rsatib berdi.

Adabiyotlar

1. Советская степь. 1928, 17 январ.
2. КРМДА, 1-фонд, 2-руйхат, 520-иш, 53-варак.
3. КРМДА, 1-фонд, 2-руйхат, 135-иш, 12-варак.
4. КРМДА, 1-фонд, 2-руйхат, 135-иш, 11-варак.
5. Авезов К., Варламов П. Каракалпакстан к 10-летию Казахстана. -Алма-ата: 1930. -С. 12.
6. Нуржанов С. Каракалпакская автономная область: история в источниках. -Нукус: «Илим». 2014. -С.16.
7. Авезов К., Варламов П. Каракалпакстан к десятилетию Казахстана. -Алма-ата: 1930. -С.52.
8. КРМДА, 1-фонд, 2-руйхат, 85-иш, 7-варак.
9. КРМДА, 1-фонд, 2-руйхат, 803-иш, 10-11-вараклар.
10. КРМДА, 1-фонд, 2-руйхат, 530-иш, 28-варак.
11. КРМДА, 1-фонд, 2-руйхат, 135-иш, 25-варак.
12. КРМДА, 1-фонд, 2-руйхат, 140-иш, 4-5-вараклар.
13. КРМДА, 1-фонд, 2-руйхат, 140-иш, 4-5-вараклар.
14. Нуржанов С. Каракалпакская автономная область: история в источниках. -Нукус: «Илим». 2014. -С.17.
15. КРМДА, 1-фонд, 2-руйхат, 515-иш, 65-варак.
16. Каракалпакстан жана тарийхи. Каракалпакстан XIX эсирдин екинши ярымынан XXI эсир басына шекем. -Н.: 2003.158-б.
17. Нуржанов С. Формирование советской командно-административной системы в Каракалпакстане // Материалы Международной конференции «Исторический опыт тюрко-мусульманских народов СССР», Актобе, Республика Казахстан. -Актобе: 2008. -С.22
18. Очерки истории Каракалпакской АССР. -Нукус: 1974. Т.2. -С.176.
19. Джумашев А. История переселенцев 1930-х годов (на основе материалов ЦГА РК). // Вестник ККО АН РУз. -Нукус: 1995. № 1. -С.107
20. Бабашев Ш. Репрессии. Депортация. Преступления против человечества. -Нукус: 2014. -С.297
21. КРМДА, 1-фонд, 4-руйхат, 798-иш, 3-варак, 783-иш, 1-варак.
22. КРМДА, 1-фонд, 4-руйхат, 780-иш, 6-7-вараклар.
23. Советская Каракалпакия. -Нукус: 1936, 6 июл, 8 октябр.
24. Сарыбаев К. История орошения Каракалпакстана. -Нукус: «Каракалпакстан», 1995. -С.180.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Қорақалпоғ'истон кишлоқ хўжалигини жамоалаштириш жараёни ва унинг оқибатлари ҳақида со'з юритилди.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются процессы коллективизации сельского хозяйства Каракалпакстана и её последствия.

SUMMARY. The article discusses the processes of collectivization of agriculture in Karakalpakstan and its consequences.

СОВЕТ СУД-ХУҚУҚИ ВА УЛАРНИНГ ИШ ФАОЛИЯТИ

А.Абдуллаев – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: суд, ҳуқуқ, ҳарбий суд, Россия, Совет, Социалистик, Федератив, Республика, бўлинмалар, янги суд, шакл, усул, халқ, комиссариат.

Ключевые слова: суд, закон, военный суд, Россия, Советский, Социалистический, Федеральный, Республика, подразделения, новый суд, форма, метод, народ, комиссариат.

Key words: court, law, military court, Russia, Soviet, Socialist, Federal, Republic, podrazdeleniya, new court, form, method, nation, commissariat

Россия империяси даврида иш олиб борган ҳукумат ташкилотлари ва бошқармалари фаолиятини тугата бошлади. Халқ Комиссарлари Совети бошқарувнинг ўзига хос шакл ва усуллари ишлаб чиқа бошладилар. Россия Совет Социалистик Федератив Республикасининг «Суд тузилиши» ҳақидаги низоми 1923 йил 1 январдан бошлаб кучга кирган. Янги суд тузулиши 1923 йилнинг бошларида ҳам ташкилий поғонада турган. Судлар фаолияти ҳақида тегишли маълумотга эга бўлиш, улар ишини такомиллаштириш учун режа асосида иш олиб борил, шга ўтилган.

Халқ Комиссарлари Советининг 1923 йил 3 февралдаги қарорига асосан ички ишлар халқ

комиссариати томонидан тайёрланиб, адлия комиссариати билан келишилган ҳолда халқ судлари фаолиятини ўрганиш бўйича экспедиция режаси ишлаб чиқилган ва ташкил этилган. Экспедиция икки комиссиядан иборат бўлиб, биринчиси – Сирдарё Жетисув вилоятларини; иккинчиси – Тўрткўл, Самарқанд, Туркменистон, Фарғона вилоятларини ўрганган. Тўрткўлдаги халқ судларини 12 кишидан иборат экспедиция комиссияси бир ой муддат давомида текширган.

Экспедиция аъзолари вилоят суди, халқ суди, халқ терговчилари, давлат прокуратураси, химоячилар хайъати, нотариус, суд ижрочилари, қози судларини кўйидаги масалалар бўйича текширган –

Халқ судларининг худудий жойлашуви, улардаги аҳолининг жойлашуви, санитарияси, суд-тергов органларининг фаолияти доираси ва чегарасини белгилаш; суд фаолиятига бошқа органларнинг ҳалақит бериши ҳолати масаласи ҳақидаги Туркистон Марказий Ижроий Кўмитасининг №101-сонли буйруғи ижроси; суд органлари қарорлари ва ҳукмларининг ўз вақтида бажарилиши; 1922 йил 1-августдан кейинги ҳолат, яъни халқ маслаҳатчиларининг суд мажлисларидаги иштироки, уларнинг сайланиши ва алфавит бўйича амалга оширилиши, адлия халқ комиссариатининг 64-сонли хатида кўрсатилган суд ижрочиларининг фаолиятини аниқлаш вазифаси юклатилган [1].

Вилоят ижроий кўмиталари раислари, вилоят иқтисодиёт Совети раисларининг иштирокида Бутун Туркистон Советининг XI съезди (1923 йил 7 март)да барча суд ходимларининг моддий аҳолини, шу билан бирга маҳаллий маблағ ҳисобидаги суд ходимларининг аҳолини яхшилаш, уларни нормал ҳолатдаги иш хоналари концеляр нарсалар, хона жиҳозлари билан таъминлаш ва уларга йўл ҳаражатлари ажратиш, суд ходимлари билан яқна шартномалар тузиш масалаларига эътибор қаратилган [2]. Ягона суд тизими тузилишига жинойи процессуал, фуқаролик ишлари ҳуқуқ, оилавий муносабатлар, ажралиш, қалин олиш, совчилар масаласи, хотин-қизлар муаммоси ва бошқалар кирган. Шунингдек суд-тиббийёт экспертизаси, вақф ерлари масаласи, ер ислохотлари кабилар билан ҳам шуғулланган [3].

1923 йил 12 майда Туркистон Марказий Ижроий Кўмитаси Туркистон «Адлия Халқ Комиссариати ҳақида Низом»ни тасдиқлаган [4]. Адлия Халқ Комиссариати томонидан 1923 йил 6 октябрдан бошлаб, юридика курслари очилган, Туркистон бўйича юридика курсларида ўқишга талабаларни қабул қилишга ажратилган 60 ўриндан 5 ўрин Амударё бўлимига берилган [5].

Амударё вилояти судида тергов суруштирув органлари ва халқ судлари ишлари бир неча ойлаб, ҳатто йиллаб, қаралмасдан қолиб кетган, Айрим пайтларда халқ судьялари айбдор, ўғрилари қамокқа олишнинг ўрнига ўғри билан жабрланувчини яраштириб юборган. Терговчилар 1924 йилга келганда, ҳатто 1920-1923 йилларда қолиб кетган ишларни ҳам кўриб чиққанлар. Жазо сиёсати олиб борилганда синфий кўз қараш асосий роль ўйнаган. Суд-ҳуқуқ тизимида совет ҳокимияти раҳбарияти органлари ҳам тўғридан-тўғри аралашган, ўз таъсирини ўтказишга ҳаракат қилган.

Жойлардаги халқ судьяларининг сони шаҳар ишчи, деҳқон депутатлари советининг ижроий кўмитаси томонидан аниқланган [7].

Суд ўзининг шакли, мазмун ва моҳияти билан синфий тус ола бошлаган эди. Совет судьяси олдида пролетар партияси аъзоси, амалий тажрибага эга, сиёсий, ғоявий жиҳатдан етук бўлиш талаби қўйилган.

Уездлар ижроий кўмиталарининг адлия бюрolari қошида халқ судлари кенгашининг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ҳайъат бўлимлари ташкил этилган. Ҳайъат аъзоларига маош берилган. Адлия комиссариатида айбловчилар гуруҳи фаолият юритган. Адлия халқ комиссариати сметаси бўйича айбловчиларга маош тўланган. Улар ҳам сиёсий тажрибага эга бўлишлари шарт бўлган. Агар судда айбловчи иштироки зарур деб топилса, ҳимоячининг иштироки ҳам шарт соьбланган. Айбловчилар адлия бўлими томонидан, халқ судьялари талабига, кўра ариза ёки ташкилот талаби бўйича адлия бўлими раҳбариятининг фикри билан келишилган ҳолда сафарга юборилган.

Халқ судларининг ҳукм ва қарорлари устидан шикоят апелляция тартибида эмас, кассация шаклида халқ судьялари советига топширилган. Шикоятлар суд жараёнида қатнашган одамлар, ташкилотлар ва ишчи, деҳқон депутатлари советининг ижроий кўмиталари

томонидан берилиши мумкин бўлган. Кассация шикоятини ҳукм эълон қилинган, ҳукм нусхасини томонларга берилган кунидан бошлаб, 14 кун ичида бериш мумкин бўлган.

Кассация шикоятлари ҳукм ёки қарор қабул қилган халқ судлари судьяси томонидан уч кун муддат ичида тегишли ҳужжатлар билан тўғридан-тўғри халқ судлари советига берилган.

1923 йилга келганда, Амударё бўлимидаги Совет инқилобий трибунали ва халқ судлари совети тугатилиб, унинг ўрнига вилоят суди ташкил этилган [8].

РСФСР Туркистон Олий судининг бўлими жинойи ишлар бўйича кассация коллегияси Шарафутдинов раислигида Упельник ва Ахматов аъзолигида Амударё вилоят суди томонидан 1924 йил 5 майда Георгий Салагаевнинг ўз хотинини рашк туфайли ўлдирганлиги ва жиноят кодексининг 142-моддасига биноан 8 йил озодликдан маҳрум этилганлиги, жазони ўтаб бўлгандан кейин 2 йил ҳуқуқидан маҳрум этилганлиги ҳақидаги ҳукм устидан ёзилган кассация шикоятини кўриб чиқади Туркистон Олий суди бўлими Амударё бўлими вилоят суди масалани тўғри қараб чиққанлигини, 1924 йил 30 сентябрда тасдиқлаб, Амударё бўлими вилоят суди қарорини ўз кучида қолдирган [9].

1924 йил 5 июлгача бўлган XII-Бутунтуркистон советларининг съезди суд тузулиши бўлими олдида жуда катта вазифаларни, яъни суд ходимларининг моддий аҳолини, иш сифатини яхшилаш, судларнинг маҳаллий ижро кўмиталари билан алоқаларини яхшилаш ва судларнинг обрўсини кўтариш, судлар ҳақида маълумот тўплаш ва нашр этиш, Кодексларни таржима қилиш, адлия комиссариати фаолиятини тартибга солиш, адвокатура ташкилоти ва аҳолига юридик хизмат кўрсатиш, ягона халқ судининг тармоқларини кенгайтириш каби вазифаларни белгилаб берди.

Умуман олганда, суд иши тарқок ҳолда ривожланган, моддий таъминот етарли даражада бўлмаганлиги учун, уларни давлат таъминотида ўтказиш зарурлиги сезилган. Советларнинг XII съездининг қарорида бирон бир судья ёки суд терговчиси адлия халқ комиссариати санкциясиз ишдан бўшатишмаслиги айтиб ўтилган бўлса ҳам сабабсиз равишда ижроий кўмита томонидан судлар ишдан бўшатишган.

Суд ва терговчиларнинг топшириқларини милиция ходими имкони бўлганда бажарган. Ҳукм ва ечимларнинг ижроси милицияга берилган, аммо унинг ҳаракати устидан назорат олиб борилмаганлиги учун айрим ҳукм ва ечимларларнинг ижроси бажарилмай қолган.

Халқ судларида, инқилобий трибуналда, умуман суд тизимида ҳисоб-китоб, статистика ишлари яхши олиб борилмаган. Судларда кўрилган жинойи ва фуқаролик ишлари бўйича таҳлил юритилмаган. Архив ҳужжатлари таҳлили шуни кўрсатадики, улардаги материалларда онда-сонда, ҳар хил йилларда неча иш қараб чиқилганлиги ҳақидаги фактларни учратиш мумкин. Мустабид тузум ҳалқни эзишнинг, тезроқ бўйсундиришнинг йўллари кўпайтириш учун ҳар хил қўшимча бўлимлар, кенгашлар, комиссиялар ташкил этган. Туркистон Республикаси иқтисодий Совети томонидан тайёрланган (1921) ҳисобот кўздан кечирилганда ҳам «суд органлари ва тергов фаолияти ҳақида тўлиқ маълумот бериш қийин. Бор материаллар эса улук-юлуқ характерга» эга эканлигини кўриш мумкин.

Амударё бўлимидаги кейинчалик, Амударё вилоятидаги судлар фаолиятини икки ёқлама баҳолаш мумкин. Бир томондан – суд соҳасида ҳар хил ислохотлар ўтказилганлиги тизимли равишда иш олиб борилганлигини билдиради; Иккинчи томондан советлар суд орқали халқни террор шаклидаги қонун ва тартиб-қоидалари ёрдамида мажбуран бўйсундиришни тизимли равишда олиб борди, шу билан бирга, оддий маҳаллий халқнинг сиёсий, иқтисодий, маънавий онгига,

тафаккурига салбий таъсир қилишидек оқибатларга ҳам олиб келганлиги билан ажралиб туради. Маҳаллий жойлардаги оғир иқтисодий ҳаёт, кадрлар етишмаслиги ва бошқаларни инобатга олмасдан мустабид тузумга хос бўлган «оқибатни ўйламасдан иш қилиш, ҳодиса ва воқеаларнинг объектив, субъектив сабабларини ва оқибатларини ҳисобга олмасдан иш олиб бориш услуби, юқоридан бошқариш, нима бўлишидан қатъий назар, бўйруқ кўр-кўрона «тез» бажарилиши зарур тақлидида олиб борилган сиёсат ўзига хос қийинчилик ва муаммоларни ҳам туғдирган, албатта.

Судларнинг моддий ахволи оғирлигича қолган. Уларнинг маҳаллий таъминотга ўтиши ҳеч қандай ижобий натижа бермаган. Оқибатда суд ходимлари ҳам ярим оч ҳолатда яшаган. Оқликдан ўлмаслик учун хар хил бошқа соҳаларда ҳам ишлай бошлаганлар. «Тажрибали» кадрлар ишни ташлаб кета бошлаганлар.

Адабиётлар

1. ЎзРМДА. Р-25-жамғарма, 1-рўйхат, 1128- йиғма жилд, 62-варақ.
2. ЎзРМДА. Р-27-жамғарма, 1-рўйхат, 1128- йиғма жилд, 34-34-о, варақлар.
3. ЎзРМДА. Р-38-жамғарма, 2-рўйхат, 264-йиғма жилд, 33-36-варақ.
4. ҚРМДА. 116-жамғарма, 2-рўйхат, 1-йиғма жилд, 19-варақ.
5. Сборник декретов, распоряжений и постановлений Центрального Исполнительного Комитета Советов Туркестанской Республики. 9-сессии. Т.1921. С-7.
6. ЎзРМДА. Р-27-жамғарма, 1-рўйхат, 595- йиғма жилд, 1, 2, 3-варақлар.
7. ҚРМДА. Р-116-жамғарма, 1-рўйхат, 36-йиғма жилд, 1-варақ.
8. ЎзРМДА. Р-25-жамғарма, 1-рўйхат, 1802-йиғма жилд, 2-варақ.
9. Отчёт о деятельности экономического совета, за февраль-октябрь месяцы 1921 года. Составлен центральным статистическим управлением Туркестанской Республики под редакцией управляющего ЦСУ. Д.П.Красновского. издание ТЭС. Т.: 1922. – С.242.

РЕЗЮМЕ. Россия империяси даврида иш олиб борган ҳукумат ташкилотлари ва бошқармалари фаолиятини тугата бошлади. Асосан ички ишлар халқ комиссариати томонидан тайёрланиб, адлия комиссариати билан келишилган ҳолда халқ судлари фаолиятини ўрганиш бўйича экспедиция режаси ишлаб чиқилган ва ташкил этилганлигини кўришимиз мумкин

РЕЗЮМЕ. Государственные организации и ведомства, работавшие во времена Российской империи, начали прекращать свою деятельность. Мы видим, что план экспедиции по изучению деятельности народных судов был подготовлен и организован преимущественно Наркоматом внутренних дел и по согласованию с Комиссариатом юстиции.

SUMMARY. Government organizations and departments that worked during the Russian Empire began to cease their activities. We can see that an expedition plan to study the activities of people's courts was prepared and organized mainly by the People's Commissariat of Internal Affairs and in coordination with the Commissariat of Justice.

QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASÍN TURAQLÍ RAWAJLANDÍRÍW FAKTORÍ SÍPATÍNDÁ SOCIAL-EKONOMIKALÍQ SIYASAT BASQÍSHLARÍNÍN ASPEKTLERÍ

N.R.Djumageldiev – tariyx ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent

Ajiniyaz atundáğı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanç so‘zlar: barqaror rivojlanish, tamoyillar, ijtimoiy-iqtisodiy jihatlár, atrof-muhit.

Ключевые слова: устойчивое развитие, принципы, социально-экономические аспекты, окружающая среда.

Key words: sustainable development, principles, socio-economic aspects, environment.

Ўзбекстан Республикаси ўз гáрезсизлигине ерискеннен кейин Qaraqalpaqstan Respublikasınıń siyasiy, socialıq-ekonomikalıq turısında reformalar ámelge asırıla baslandı. Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarı Keńesi tárepinen Jer, múlk, diyxan - fermer xojalığı, kárxanalar, isbilermenlik hám shet el investiciyaları hám basqa ekonomikalıq tarawlarǵa tiyisli bolǵan, bazar qatnaslarına baylanısh nızamlar hám qararlar qabıllandı. Bunda bazar qatnasların rawajlandırıwǵa qaratılǵan Qaraqalpaqstan ekonomikasınıń negizin hár-túrli sırtqı kórinislerdegi múlk qurawı, mámleket qarıydarlarınń huqıqiy ústemligin esapqa alıp, ekonomikalıq iskerlik, isbilermenlik hám miynet etiw erkinligi, barlıq múlk formalarınń teń huqıqlığı hám huqıqiy tárepten teppe-teń qorǵalıwına kepillik beriw haqqında sóz júritiledi [15].

Turaqlı rawajlanıw - bul házirgi hám keleshek áwlad wákilleri ushın óz qábiletlerin kórsete alatuǵın hám tirishilik mútajliklerdi qandırıw ushın múnásip, maksimal bolǵan teń baslanǵısh sharayatlardı kepilliytuǵın rawajlanıw bolıp esaplanadı. Turaqlı rawajlanıwdıń tiykarǵı principini sonı ańlatadı, yaǵnıy hár qanday ekonomikalıq iskerlik, bir tárepten, kambaǵallıqtı maksimal dárejede kemeytiwge hám ekinshi tárepten, hámme ushın múnásip tirishilik sıpatına erisiwge úles qosıwı hám tábiyiy resurslarınń óz-ózin qayta tiklew qábiletinen aspawı kerek.

Bazar qatnaslarındáǵı jedel ózgerisler, salıq siyasatın reformalaw, tábiyiy, materiyalıq-texnikalıq resurslarınan

Суд идораларига кулайроқ ишлаши учун хоналар етишмаган, тўлиқ тергов ишларини олиб бориш учун суд тергов органларига тергов жараёнларида зарур бўлган тегишли нарсалар етарли даражада берилмаган. Маҳаллий халқ ва унинг маҳаллий турмуш шарт-шароитлари марказий бошқармада ташкил этилган ташкилотларнинг ўта муҳим ишлар бўлими, харбий трибунал ва бошқалар таъсирига учраган.

Фавкулудда комиссия тугатилиб, харбий ва фуқаролик судлов иши алоҳида бўлиб ажратилгандан кейин, ягона халқ судининг обрўси ўса бошлаган. Шундай қилиб, совет даври суди ўзининг серкирра фаолияти билан империя даври суд тизимидан фарқ қилган. Мақсад ўлка халқини назоратда ушлаб туриш совет суди тизими орқали ўлкада ўз мавқеини сақлаб қолишдан иборат эди.

nátijeli hám aqlǵa say paydalanıw, tábiyattan paydalanıwda ekonomikalıq mexanizmdı jetilistiriwge baǵdarlanǵan byudjet jámi dáramatlarında resurs hám mal-múlk salǵınıń rolin asırıw sharayatlarında buǵan baylanısh jumislardıń basqıshpa-basqısh engiziliwi ayırıqsha orın tutadı.

1997-jıldan Ўзбекстанда milliy dárejede Turaqlı rawajlanıw boyınsha Milliy komissiyası iskerlik kórsetken bolıp, keyinirek Ўзбекстан Respublikası Húkimeti muwapiqlastırıwshı ishshı toparına aylantırılǵan. 1998 jıldı Ўзбекстан Ministrlik kabinetini tárepinen milliy qarızdarlıqtan qutqarıw qáwipsizligi boyınsha qararı tastıyqlanǵan bolıp, bul qarar tiykarında Ўзбекстан Respublikasınıń Turaqlı rawajlanıw koncepciyası islep shıǵıldı. Turaqlı rawajlanıwdı támiyinlewge xızmet etiwshı zárúrli mexanizmlerden biri bul nızamshılıq hám huqıqiy baza, sonıń menen birge, tábiyiy resurslardan paydalanıw hám transshegaralıq tásir tarawında qararlar qabıllaw boyınsha mámleketler aralıq hám regionlar aralıq kelispewshiliklerdi sheshiw mexanizmleri, sonıń menen birge, bul tarawǵa tiyisli aymaqtaǵı ekologiyalıq jaǵdaydın jamanlasıwı nátiyjesinde qorshaǵan-ortalıqqa hám xalıq salamatlıǵına jetkizilgen zıyanlar ornın qaplawdın finanslıq kepillikleri sistemasi bolıp tabıladı.

Jámiyeti turaqlı rawajlandırıw hám global májburiyatlarǵa erisiwdiń tiykarǵı strategiyalıq tendenciyalari Ўзбекстан Respublikası Prezidentiniń

pármanları hám Ministrler Kabinetiniń «Jámiettiń siyasiy, ekonomikalıq hám ruwxıy tarawları reformaların liberallastırw hám tereńlestiriw, mámleket qáwipsizligin támiyinlew dástúrlerin ámelge asırıw ilajları haqqında»ǵı Qararı, «Awıl xojalıǵında reformalardı tereńlestiriw haqqında»ǵı, sonıń menen birge, Ózbekstan Respublikasınıń arnawlı nızamları, olardıń orınlarıwın tártipke salıwshı qaǵıydalar hám normalarda belgilep ótilgen. Turaqlı rawajlanıwǵa ótiwdiń conceptual tiykarları hám jantasıwları mámleket dástúrlık hújjetlerinde óz táriypin tapqan [1].

Qaraqalpaqstan Respublikası Ózbekstannıń tiykarǵı regionnan biri bolıp esaplanadı. Sebebi ol keń aymaqa iye hám mámlekettiń basqa aymaqlarına salıstırǵanda maydanı boyınsha birinshi orında turadı hám de qolaylı geografıyalıq jaylasıwı hám Aral teńiziniń bir bólegine, úlken tábiyy mineral resurslarǵa, sonıń menen birge, xalıq tıǵızlıǵı eń tómen orınǵa iye bolǵan aymaq bolıp tabıladı. Respublika awıl xojalıǵı resursları, miynet potencialı, islep shıǵarıw infrastrukturası, jol, transport hám injenerlik-kommunikaciya tarmaqları menen támiyinlengen. Bulardıń barlıǵı birgelikte regionnıń sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwına óz tásirin kórsetpekte [5].

Awıl xojalıǵın rawajlandırıwdıń tiykarǵı ústem turatuǵın baǵdarlarınan biri bul egin maydanlarına túbirli strukturalıq ózgerisler kirgiziw kerekligi inabatqa alınǵan. Bularǵa: hár bir rayon hám fermer xojalıǵına siyasiy toparlastırılǵan jantasıwlar, tábiyy, ıqlım hám ekologiyalıq sharayatlardı esapqa alıw, suw resurslarınan paydalanıwdıń innovaciyalıq texnologiyalarına ótiwin ámelge asırıw hám jer potencialı sapasınıń asırıw jumısları menen tiykarlanadı [7:14].

Málim bolǵanıday, Ózbekstan Respublikasınıń belgilep alınǵan ekonomikalıq strategiyasında, tiykarınan, xalıqtı eń zárúrli shiyki zatlarǵa bolǵan talabın ele de tolıq qandırıw wazıypası ayrıqsha zárúrli áhmiyetke iye boladı. Usı strategiyanı ámelge asırıwda pútkil respublika awıl sanaat kompleksi tarmaqları, atap aytqanda, Qaraqalpaqstan Respublikası awıl xojalıǵı óndirisin ele de rawajlandırıw máselesine joqarı áhmiyet qaratilǵan. Bul máselede, Ózbekstan Respublikasındaǵı jer fondınıń 37 procentinen artıǵıraǵı, tábiyy ot-jem jerleriniń 48,5 procenti, suwǵarılatuǵın egin maydanlarınń 20 procentten artıq maydanları jámlengen. Bulardıń barlıǵı Qaraqalpaqstanda eleǵe shekem paydalanılmaǵan úlken islep shıǵarıw maydanları - rezervler bar ekenliginen dárek beredi [10].

Qaraqalpaqstan Respublikasında keyingi jıllarda islep shıǵarıw tarawın rawajlandırıw jumısları awıl xojalıǵında egin maydanların keńeytiw, meliorativ qurılıs hám jaylawlardı ózlestiriw jolınan barmaqta. Usınıń menen birge, respublikanıń bir qatar rayonlarında jumısshı kúshine mütajligi talabı bolǵan suwǵarılatuǵın diyxansılıq, awıl xojalıǵı shiyki zatın qayta islew tarmaqları hám qurılıs materialları sanatatınıń rawajlanıwı ústingi málim bolǵan. Aymaqlarda jaylaw sharwashılıǵı dástúriy bolǵan rayonlarda qoy sanınıń artıwı menen mudamı jaylawlardıń ot-jem sıymılıǵın asırıw ilajları ámelge asırılmaǵan, salı jetistiriwshı rayonlarda bolsa awıl xojalıǵı eginleri, egin maydanlarınń kóbeyiwı hám de eginlerdi suwǵarıwda suw resursları menen támiyinlenbegenligi anıqlandı. Bul ekologiyalıq jaǵdaydıń keskinlesiwine hám óndiristiń ekonomikalıq natıyjeliliginiń tómenlewine alıp keldi. Regionallıq ekonomikaǵa salıstırǵanda quramalı bolmaǵan spektordaqı strategiyalıq baǵdarlar natıyjesinde awıl xojalıǵı tarawı quramında monomádeniy baǵdarǵa ótiw processlerinde, yaǵnıy paxta jetistiriw, regiondaǵı hádden tis suw jetispewshiligi sharayatında, misalı, suw kóp talap etetuǵın eginlerden gúrish monomádeniy baǵdarǵa ótkerilgen [13].

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń ekonomikalıq jaqtan rawajlandırıwdıń tiykarǵı maqseti bul Aral teńiziniń qurıwı menen baylanıslı bolǵan awır ekologiyalıq sharayatlarda

jasap atırǵan xalıqtıń turmıs dárejesin kóteriwden ibarat. Ózbekstan Respublikası tárepinen Qaraqalpaqstan Respublikasınıń rawajlandırıwda tereń oylanǵan ilajlar, basqıshpa-basqısh ámelge asırılǵan reformalar sebepli Qaraqalpaqstan agrar aymaqtan sanaatı rawajlanǵan, sociallıq-ekonomikalıq hám transport-kommunikaciya infrastrukturası rawajlanǵan aymaqa aylanıp barmaqta [8].

Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesiniń 2003-jıl, 3-oktyabrdegi 229/5-sanlı «Ámiwdárya deltasında kishi jergilikli suw háwizlerin jaratıw joybarı gezeginiń ekinshi basqıshı obyektleri qurılısın támiyinlew ilajları haqqında»ǵı [12] Qararınıń orınlanıwı natıyjesinde Aral boyı suw saqlaǵıshlar aymaǵında biokóp-túrlikti saqlaw máseleleri úlken itibar qaratıldı.

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń “jasıl ekonomika” principleri tiykarında rawajlandırıw ushın qatar ilajlardı ámelge asırıw zárúr.

Birinshiden, qorshaǵan-ortalıqtı basqarıwdan ekologiyalıq-ekonomikalıq basqarıwǵa ótiw: eger birinshi jantasıw maqsetlerdi belgilew, atap aytqanda, sheklewler hám olardı ámelge asırıw ushın tiykarǵı sharayatlardı menen baylanıslı bolsa, ekologiyalıq-ekonomikalıq basqarıw olardı sheshiwdiń eń natıyjeli usılların tańlaw imkaniyatın beredi.

Ekinshiden, xalıq aralıq standartlardı [11] ele de aktivligin engiziw hám olar tiykarında qorshaǵan-ortalıqtı, xalıq turmıs hám salamatlıǵına zıyanlı tásir kórsetiwshı ónimlerdi ekologiyalıq sertifikatlastırıwın ámelge asırıw; aymaqlarda kárxana hám shólkemlerdiń qorshaǵan-ortalıqtı basqarıw sistemasın engiziw; qorshaǵan-ortalıqtı qorǵaw tarawındaǵı jumıslar hám xızmetlerdi orınlawda xızmetkerlerdiń mamanlıǵın asırıw.

Úshinshiden, kárxana iskerliginiń ekonomikalıq kriteriyası tek ǵana rentabellikke emes, bálkim onıń ekonomikalıq iskerliginiń ekologiyalıq natıyjelerin pul kórinisinde májburiy esapqa alınǵan bolıwı kerek [9].

Tórtinshiden, mámleket ekologiyalıq hám ekonomikalıq basqarıw usılları hám qurallarnıń optimallastırıw, ekonomikalıq tásir etiw qurallarnıń natıyjeliligin kúsheytiw. Tábiyattan paydalanıw tarawındaǵı tólemler stavkaların asırıw, ekologiyalıq salıqtı barlıq túrdegi ónimlergede (úskeneler, janar may, turmıslıq ximiya, tóginler hám basqalar) engiziwı aktual másele bolıp esaplanadı. Bunnan tisqari, qorshaǵan-ortalıqtı qamsızlandırıw hám pataslanıw huqıqları menen sawda etiw mexanizmlerin islep shıǵıw hám engiziw, tábiyy resurslardan aqılǵa muwapıq paydalanıw hám qorshaǵan - ortalıqtı qorǵawdı xoshametlew usılların qollanıwdı keńeytedi [18].

Qaraqalpaqstan xalıqın jumıs penen támiyinlewdi keńeytiw jumısları onıń jańa formaların payda etiw jolınan barǵan bolıp, sońǵı payıtlarda respublikada kóp balalı shańaraqlar, olardıń shańaraq-islep shıǵarıwshılıq hám milliy úrip-dástúrler, ustashılıq respublikada túrli xalıq ónermentshiligin keń en jawdırıwlar rawajlanıp barmaqta [16]. Jumıs penen támiyinlew maqsetinde, tiykarınan, balalı hám mámleket hám de úy jumısları menen bánt bolǵan hayallardı, sonıń menen birge, jámiyetlik jumıslar hám menshikli kárxanalardı óz úyde shólkemlestiriw jolǵa qoyılǵan. Sonıń menen birge, «úyde iskerlik júritiwshiler», yaǵnıy úyde isleytuǵınlar basqa barlıq mámleket jumısshılar sıyaqlı teń huqıqlı is ayıqların alıwǵa, miynet dem alınsa shıǵıwǵa, mámleket pensiyası menen támiyinleniwge hám basqa múmkinshiliklerge iye boldı.

Házirgi waqıtta respublikada kóplegen xalıq ónermentshiligi hám milliy ónermentshilik túrleri keń kólemde qayta tiklenbekte. Respublikanıń bazar ekonomikasına ótiw dáwirindegi házirgi jaǵdayında xalıq bántliginiń keńeyiwı hám onıń tarawlarınń rawajlanıwı menen social quramında salmaqılı ózgerisler júzege kelmekte [17]. Ásirese, jańa social siyasiy toparlar, isbilermenler, múlk iyeleri, bankirler, kireyshiler, akciyadarlar, ónermentler hám basqasha xalıq qatlamları

qáliplesip bardı. Bunıń nátiyjesinde taza jumıs orınların jaratılıp, tiykarınan, jergilikli xalıq bántligi támiyinlendi.

Miynet bazarınıń qáliplesiwı, birinshi náwbette, bántlikti mámleket tárepinen shólkemlestiriw mashqalası menen baylanıslı. Bul sistemaǵa tekǵana mámleket kárxanaları, bálki mámleketlik emes, kommerciyalıq emes shólkemleriniń túrli tarawları hám formaları da tıǵız baylanıslılıq formasında qamtılıwı kerek [4]. Sol tiykarında mádeniyatlı miynet bazarı jaratılıwı kerek, onıń járdeminde respublikamızdıń xalıq bántligin támiyinlew hám miynet resurslarınan aqılǵa muwapıq paydalanıwdıń tiykarǵı máseleleri sheshiledi.

2021-jılda Qaraqalpaqstan Respublikasınıń social-ekonomikalıq rawajlanıwına mámleket basshısı tárepinen itibar sezilerli dárejede arttı. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń hár bir rayonı Ózbekstan wálayatlarına biriktirildi. Atap aytqanda, Moynaq rayonı Tashkent wálayatına, Qaraqalpaqstan Respublikası paytaxtı Nókis qalası bolsa Tashkent qala hákimligine biriktirilgen bolıp, ol qurılıs materialları, turizm hám azıq-awqat sanaatı usıladı inabatqa alǵan halda 2022-jılda Nókisti kompleks social-ekonomikalıq rawajlandırıw dástúri islep shıǵılıp, jámi 1 milliard 361 million sumlıq 10 jańa joybardı ámelge asırıw názerde tutılǵan hám úsh mın jumıs ornı jaratıw belgilendi [3].

Sonı atap ótiw kerek, 2021-jılda Ózbekstannıń barlıq aymaqlarında «Qaraqalpaqstanda biznes júrgiziw» kampaniyası belsendiligi ótkerildi, onıń sheńberinde jámi

350 million dollarlıq 264 joybar islep shıǵılǵan. Barlıǵı bolıp, 2021-jılda Qaraqalpaqstanda ulıwma bahası 332,1 million dollar bolǵan 811 joybar iske túsirilwi kerek boldı, bunıń nátiyjesinde regionda 14,7 mınnan aslam jumıs orınların payda boldı [8].

Ásirese, sońǵı jıllarda respublika ekonomikası jedel pát penen rawajlanıwları kózge taslanadı. Regionnıń jalpı ishki ónimi (2022-jıl basında) 32% ke, sanaat óndirisi 30,5% ke, awıl xojalıǵı ónimlerin islep shıǵarıw 20% ke, bazar xızmetleriniń kólemi 75% ke, shet el investiciyalar kólemi 3810,6 million dollarǵa ósti [6]. Iskerlik kórsetip atırǵan kárxanalar sanı 59 procentke kóbeydi hám engizilgen jumıs orınların sanı 127,3 mındı quradı. Ekonomikani rawajlandırıwda, ásirese, sezilerli jetiskenliklerge erisildi, 2021-jıl Qaraqalpaqstan Respublikası ekonomikası pandemiya menen baylanıslı 2020-jıldaǵı ósiw pátleriniń tómenlewinen isenimli tárizde tiklendi, 2021-jılda jalpı aymaqlıq ónim 2020 jılǵa salıstırǵanda 7,4 procentke ósti hám 26,3 trillion sumǵa jetti hám xalıq jan basına onıń kólemi 2020-jılǵa salıstırǵanda 6 procentke asıp, 13,6 million sumdı quradı [10].

Juwmaqlap aytqanda, ǵárezsizlik jıllarında respublikanı turaqlı rawajlandırıw boyınsha mámleket tárepinen ámelge asırılǵan reformalar Qaraqalpaqstannıń socialliq-ekonomikalıq rawajlandırıw ushın imkaniyatlar jaratıldı. Álbette, bul processlerge bir qatar faktorlar, atap aytqanda, ekologiyalıq jaǵdaydıń awırılıswı da óziniń unamsız tásirin kórsetpekte.

Адебиетлар

1. «Концепция и Национальная Стратегия устойчивого развития», «Повестка дня на XXI век для Республики Узбекистан», Национальные Доклады в рамках Сессий КУР ООН (1997-2001) и Миллениум-2000, а также отчеты и обзор по оценке прогресса и достижений государства по устойчивому развитию Кабинету Министров, Представительству ПРООН в Узбекистане (1997-2001).
2. Национальный Обзор по оценке прогресса, достигнутого Республикой Узбекистан по выполнению «Повестки дня на XXI век» и др.
3. Послание Президента Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёева Олий Мажлису // Народное слово, 29 декабря 2020 года.
4. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по комплексному социально-экономическому развитию Республики Каракалпакстан на 2020-2023 годы» от 11 ноября 2020 г., №ПП-4889. // <https://lex.uz/ru/docs/5100721>.
5. Речь Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева на Внеочередной сессии Жокаргы Кенгеса Республики Каракалпакстан, 02.10.2020 г.
6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2022 й. // <https://president.uz/uz/lists/view/4057>.
7. Асадов Х. Современные тенденции экономического развития регионов Узбекистана // Экономика Центральной Азии, 2020. - №4(3). – С. 251-262.
8. Беркинов Б., Сабурова Н. Современное состояние и перспективы социально-экономического развития Республики Каракалпакстан // Экономические отношения, 2022. Том 12. №1. -С. 85-98.
9. Гирусов Э.В. и др. Экология и экономика природопользования. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998.
10. Мирзиёева С.Ш. Анализ опыта Узбекистана по разработке стратегий развития страны и регионов // Управленческое консультирование, 2019. №3. – С. 49-61.
11. Пашков Е., Фомин Г., Красный Д. Международные стандарты ИСО 14000. Основы экологического управления. – М.: Изд-во стандартов, 1997.
12. КРМДА, М-500-фонд, 1-рўйхат, 1279-иш, 21-24-б.
13. Умаров Е., Серикбаев М. Аральское экологическое напряжение и его влияние на социально-экономическую и демографическую ситуацию сельской местности Республики Каракалпакстан// www.allbest.ru.
14. Усманов З., Ниязов М. Приоритетные направления развития промышленности в Республике Каракалпакстан // Экономика и бизнес: теория и практика, 2015. №8. -С. 127-131.
15. Утемуратов М. “Ўзбекистон таркибида Қорақалпоғистон Республикаси ташкил топишининг назарий, тарихий, сиёсий-ғоявий асослари”. – Т.: ТДЮИ нашриёти, 2005. 46-б.
16. Стратегия социально-экономического развития Республики Каракалпакстан. – Ташкент: ИПМИ., 2013. - С. 53.
17. Тухлиев Н., Кременцова А. Республика Узбекистан. Энциклопедический справочник. -Ташкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001. -С. 448.
18. Хорунжия Т.А. Методы оценки экологической опасности. – М.: «Экспертное бюро», 1998.

РЕЗЮМЕ. Maqolada Qoraqalpog'istonda ijtimoiy-iqtisodiy siyosatning rivojlanish bosqichlari bo'yicha olib borilgan tahliliy rivojlanishning tarixiy bosqichlarini tadqiq qilish masalalari ko'rib chiqiladi. Atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi milliy strategiya, dasturlar va harakatlar rejalari masalalarini hal etish Qoraqalpog'iston Respublikasining barqaror rivojlanish siyosatiga innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish uchun asos yaratadi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются вопросы исследований исторических этапов развития проведенного анализа по вопросам развития этапов социально-экономической политики Каракалпакстана. Решение вопросов национальной стратегии, программ и планов действий в области охраны окружающей среды обеспечивает основу для развития инновационных подходов к политике устойчивого развития Республики Каракалпакстан.

SUMMARY. The article examines the issues of research of historical stages of development of the conducted analysis on the issues of development of stages of socio-economic policy of Karakalpakstan. The solution of issues of national strategy, programs and action plans in the field of environmental protection provides the basis for the development of innovative approaches to the policy of sustainable development of the Republic of Karakalpakstan.

MÁHÁLLENİN JASLAR TÁRBIYASINDAĞI ORNÍ

M.Pirniyazova – oqıtıwshı

Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu

Tayanch soʻzlar: mahalla, yoshlar, maʼnaviy tarbiya, ijtimoiy-siyosiy barqarorlik, odob-axloq.

Ключевые слова: махалля (район), молодежь, духовное воспитание, общественно-политическая стабильность, воспитание.

Key words: neighborhood, youth, spiritual education, socio-political stability, manners.

Prezidentimiz basshılıǵında mámleketimiz sociallıq-ekonomikalıq, ruwxıy – aǵartıwshılıq turmısında máhálleniń rolin kúsheytiw, huqıq hám wákilliklerin jáne de keńeytiwge ayrıqsha itibar qaratılıp atır. Máhálle ázelden tárbiya mákanı, mehir-aqıbet, tatiwlıq hám birlik oshaǵı bolıp kelgen. Sońǵı jıllarda máhálleniń tek ǵana forması emes, mánisi de ózgerdi, kepillik hám de wazıypalar kólemi keńeydi. Búgingi kúnde bul baǵdarda puqaralar menen islewdiń jańa sisteması jaratılıp, turmısta tabıshı qollanılmaqta.

Mámleketimizde sońǵı jıllarda puqaralıq jámiyeti institutların qalıplestiriw jolında ámelge asırılıp atırǵan iygili islerdi pútkil dúnya korıp turıptı hám diqqat penen gúzetip barmaqta. Elimizdegi sociallıq-siyasiy turaqlılıq tek ǵana respublikamızda emes, bálki dúnya boyınsha keń tán alınıp atır.

Mámleketlik emes kommerciyalıq bolmaǵan shólkemler hám puqaralıq jámiyetiniń basqa institutları xalıqtıń sociallıq-ekonomikalıq belsendiligi hám siyasiy-huqıqiy mádeniyatın asırıwda úlken rol oynamaqta. Jámiyette mápler teń salmaqlılıǵın támiyinlewge kómeklespekte.

Haqıyqattan da, tınıshlıq, tınısh turmıs, turaqlılıq elimiz rawajlanıwınıń sońǵı jıllarında xalıqımız erisken úlken jeńislerden biri bolıp tabıladı. Yaǵnıy, puqaralıq jámiyetin dúziwdiń zárúr shártlerinen biri de turaqlılıq, tınıshlıqtı támiyinlew hám kepillik beriw esaplanadı. Mámleketimizde sońǵı jıllarda ámelge asırılǵan keń kólemlı reformalar milliy mámleketshilik hám suverenitetti bekkemlew, qawipsizlik hám huqıq tártibin, mámleketimiz shegaraları qol qatılmaslıǵın, jámiyette nızam ústinligin, insan huqıq hám erkinliklerin, milletlerara tatiwlıq hám diniyn keńpeyillik ortalıǵın támiyinlew ushın zárurli tiykar boldı. Xalqımızdıń múnásip turmıs keshiriwi, puqaralarımızdıń dóretiwshilik potentsialın júzege shıǵarıw ushın zárúr shárt-shárayatlar jarattı. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2022-jıl 28-yanvardaǵı «2022-2026-jıllarǵa mólsherlengen jańa Ózbekstanniń rawajlanıw strategiyası tuwrısındaǵı» PP-60 –sanlı Pármanı menen Ózbekstan Respublikasınıń hár tárepleme rawajlanıwınıń jańa basqısı baslandı desek artıq aytqan bolmaymız. Sebebi, Pármanda mámleketimiz ǵárezsizligin jáne de bekkemlew, tınıshlıqtı, turaqlı rawajlanıwdı, xalıqımızdıń párawan turmısın támiyinlewge qaratılǵan áhmiyetli ilájlar belgilenip berilip, olardı ámelge asırıwda mámleket hám puqaralıq jámiyetiniń barlıq institutları aldına sheshiwshı wazıypalar qoyıldı.

Buǵan baylanıslı kóplep jumıslar ámelge asırılıp atırǵanlıǵına qaramastan keleshekte aldımızda sheshiliwi zárúr bolǵan birqansha wazıypalar bar.

Usı jerde sonı aytıp otıw orınlı, máhálleniń puqaralıq jámiyet institutu sıpatındaǵı mánisi hám áhmiyetin jaslarǵa tálim sistemasında social-gumanitar pánler baǵdarı boyınsha aralıqtan oqıtıwǵa ayrıqsha itibar beriw zárúr.

Atap aytqanda, gáp puqaralıq jámiyetin qalıplestiriw haqqında keter eken, sonı ayrıqsha atap ótiw kerek, adamlardıń sana-sezimine jáne oyında sáwlelendiriwindegi – puqaralıq jámiyeti, institutları sıyaqlı túsini hám pikirlerin jáne de keńeytiw hám bayıtıw menen birge, bizińshe, tınıqlastırıw da zárúr.

Gáp sonda, bul túsini kler keyingi waqıtta tez-tez tákirarlanıp atırǵan bolsa da, tiykarınan olar jańa tusinikler emes. Sebebi, insaniyat payda bolǵannan berli puqaralıq jámiyetke tán bolǵan elementler de ámelde bolıp, jasap kelmekte, jáne onı rawajlandırıw ushın háreket etilip atır.

Basqasha etip aytqanda puqaralıq jámiyeti insaniyat jaratqan eń áyyemgi civilizaciyalardan biri bolıp tabıladı. Biraq bunda eń tiykarǵısı puqaralıq jámiyetke tán bolǵan

múnásibetlerdi qalıplestiriw dárejesine qanday dárejede itibar qaratılǵanlıǵı hám bul wazıypanıń orınlanganlıǵı bolıp tabıladı. Usı mánieste elimizde bul máselege konseptual wazıypa retinde múnásibette bolmay atırǵanlıǵı usı máselege adamzat rawajlanıwı dawamındaǵı basqa jantastırlardan túpten pari qıladı.

Jámiyettegi ol yamasa bul máselelerdi sheshiw maqsetinde belsendi puqaralardıń isshenligi tiykarında dúzilgen awqam hám shólkemler, mekemeler hám birlespeler sıyaqlıların jıyındısı puqaralıq jámiyeti institutları túsiniǵine kiredi. Sonlıqtan, puqaralıq jámiyeti institutları xalıqtı belsendi turmıs keshiriwge baǵdarlaytuǵın, átirapımızda ámeldegi hám ushırap atırǵan máselelerge salıstırǵanda bıparq hám bıpárwa múnásibette bolmaslıqqa, mámleket shólkemleri sheshiwı qıyın bolǵan yamasa olardıń itibarınan shette qalıp atırǵan bul mashqalalardıń múnásip sheshimin tabıwǵa jáne pútkil jámiyet gúlleniwi hám rawajlanıwın jedellestiriwge járdem beretuǵın shólkemler bolıp tabıladı.

Mámleket bolsa bunday institutlardıń shólkemlestiriliwi hám iskerlik júrgiziwinen mápdar bolıp tabıladı, sebebi olar jámiyet rawajlanıwı menen baylanıslı bolǵan kóplep mashqalalardı sheshiwde mámleketke jaqınan kómeklesedi.

Búgingi kúne kelip mámleketimiz kóleminde kóplegen mámleketlik emes kommerciyalıq bolmaǵan shólkemler iskerlik júrgizip atırǵan eken, olar mińlaǵan máselelerdi sheshiwde mámleketke jaqınan járdem bermekte. Bunda mámleketiń tiykarǵı wazıypaları, birinshiden, puqaralıq jámiyeti institutlarınń xızmet kórsetiwi ushın zárúr bolǵan nızamshılıq tiykarların jaratıw hám onı úzliksiz túrde rawajlandırıw barıw, ekinshiden, olardı finanslıq tárepten xoshametlew hám qollap - quwatlawdan ibarat esaplanadı.

Bir ǵana Qaraqalpaqstan Respublikasında búgingi kúnde dizimnen ótken mámleketlik emes kommerciyalıq bolmaǵan shólkemler sociallıq-ekonomikalıq tarawdaǵı kóplep mashqalalardı sheshiwde jergilikli hákimiyatqa járdem berip atır. Atap aytqanda, xalıqtı taza ishımlıq suwı menen támiyinlew, kóshelerdi kerektsiz shıǵındılardan tazalaw, adamlardıń sociallıq-siyasiy, mádeniy-aǵartıwshılıq, medicinalıq, ekologiyalıq, sana-sezim hám jeke pikirlerin qalıplestiriw hám bayıtıw sıyaqlı máselelerde bir qatar ibratlı islerdi ámelge asırmaqta. Bul maqsette xalıqtıń túrli qatlamları arasında hárqıyıl ilájlar, ushırasıwlar, oqıw-seminarlar úzliksiz túrde shólkemlestirilmekte.

Gáp puqaralıq jámiyeti institutlarınń qalıplesiwi haqqında barar eken, puqaralardıń ózin-ózi basqarıw institutları iskerligi hám onı jáne de jetilistiriw máseleleri haqqında ayrıqsha toqtap ótiw orınlı. Sebebi, ǵárezsiz Ózbekstanda ámelge asırılıp atırǵan mámleket basqarıwdıń tiykarǵı maqseti – kúshli mámleketten kúshli puqaralıq jámiyetke ótiwden ibarat. Bunda, mámleketimiz rawajlanıp barǵan sayın basqarıwdıń hám qıyıl wazıypaların tikkeley xalıqqa tapsırıw, yaǵnıy ózin-ózi basqarıw shólkemlerin jáne de rawajlandırıw bolıp esaplanadı.

Haqıyqatında da xalıqımız ómirin ózin-ózi basqarıwdıń ayrıqsha forması bolǵan máhállesiz kóz aldımızǵa sáwlelendirip bolmaydı. Asirler dawamında milliy úrpadetlerimiz, dástúrlerimiz, qádiriyatlarımız máhállede rawajlanıp, áwladtan-áwladqa ótip kelmekte. Adamlardı uyımlastırıw, olardı iygili kler maqsetlerge qaray baǵdarlaw, milliy rawajlanıw ideyaları átirapına birlestiriwde máhálleniń ornı kúta úlken áhmiyetke iye bolıp qalmaqta.

Usı mánieste máhálle xalıqımızdıń keńpeyillik hám insaniylyq páziyletlerin tolıq kórsete alıwı ushın ayrıqsha mákan bolıp tabıladı. Máhállege tán bolǵan barlıq tárepler

tiykarinan insangá hám jámiyetke salıstırǵanda ullı húrmet tuyǵısı sáwlelengen.

Albette, máhálle institutın hár tárepleme rawajlandırıw ushın bul boyınsha nızamshılıqtı rawajlandırıp barıw zárúrli áhmiyetke iye.

Házirgi waqıtta hár bir máhállede ózine tán bolǵan páziyetlerden maqtanıw tuyǵısı joqarı ekenligine de dus kelesiz. Bul bolsa óz gezeginde social institut jámiyetimiz turmısında óz wazıypasın tabıslı orınlap atırǵanlıǵın bildiredi.

Olar bir qatar jámiyetlik shólkemler menen sheriklikte jumıs alıp barıp, nátiyjede olar tárepinen máhálleler iskerligin rawajlandırıw, puqaralar ortasında tınıshlıq - tawıwlıqtı saqlaw, milliy ideya hám ideologiya, ruwxıylıq hám aǵartıwshılıq, salamat turmıs tárizin úgit-násiyatlaw, xalıq salamatlıǵın qorǵaw, járdemge mútaj puqaralardıǵa qayır-sahawat kórsetiw, máhállelerde ǵalabalıq sporttı rawajlandırıw sıyaqlı máselelerde taraw xızmetkerlerine jaqınnan járdem kórsetilmekte.

Ádebiyatlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. -Toshkent: «O‘zbekiston», 2021.

РЕЗЮМЕ. Maqolada jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishda mahallaning o'rni va roli haqida so'z boradi.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о месте и роли соседства в повышении духовности молодежи на современном этапе развития общества.

SUMMARY. The article talks about the place and role of the neighborhood in raising the spirituality of young people at the current stage of society's development.

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО КАРАКАЛПАКСТАНА В 1985-1990 гг. ЧАСТЬ II. ПРОБЛЕМЫ ВНЕДРЕНИЯ НОВЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

М.К.Сарыбаев – доктор исторических наук

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: иқтисодий хўжалик турларининг кўп кирралиги, Қорақалпоғистоннинг иқтисодий аграр сектори, камчиликлар, хўжалик юртишнинг аввалги усуллари ва хўжаликни бошқариш.

Ключевые слова: многообразия экономических форм хозяйствования, аграрный сектор экономики Каракалпакстана, недостатки и упущения, прежние методы хозяйствования и управления хозяйством.

Key words: diversity of economic forms of management, agricultural sector of the economy of Karakalpakstan, shortcomings and omissions, previous methods of management and management of the economy.

Вместе с тем, говоря о позитивных достижениях в области реанимации многообразия экономических форм хозяйствования в аграрной сфере, важно также подчеркнуть, что, как показала последующая практика, в производственной деятельности аграрных предприятий акции по внедрению прогрессивных экономических рычагов управления и экономических отношений на селе так и не нашли адекватного воплощения. Предпринятые меры по переходу на новые экономические отношения не отличались радикализмом. Они несли на себе отпечаток старых концептуально-методологических подходов советской аграрной политики, не затрагивали базисных основ управленческих и производственных отношений. Это сказалось на динамике функционирования аграрной отрасли края, обусловило усеченный характер реализуемых мер.

Прежде всего, как и в целом по стране, в условиях сохранения тоталитарной системы хозяйствования, сельскохозяйственные хозяйства Каракалпакстана, перешедшие на восстанавливаемые кооперативные, семейные и арендные отношения, не могли в достаточной степени использовать внешне провозглашаемую хозяйственную самостоятельность. Предпринимаемые усилия по внедрению экономических рычагов за редким исключением, не давали в конечном итоге ожидаемых результатов. Ведь хозяйства по-прежнему в основе своей находились в административной узде. Несмотря на многочисленные декларации властного руководства, риторические призывы партийно-советских органов о необходимости преодоления административно-командных методов планирования и управления, в реальной жизни все продолжало оставаться как прежде. Менялись лишь внешние формы.

Сони айтiw керек, пуқарalıq jámiyetin qalıplestiriw hám rawajlandırıwda siyasiy partiyalardıń iskerligi de zárúr áhmiyetke iye boladı. Jańa Ózbekstandı qurıw dáwirinde mámleketimizde bul máselege de úlken itibar qaratilıp atr.

Búgingi kúnde mámleketimizde mámleket basqarıwdı ámelge asırıwda sheshiwshi áhmiyetke iye bolǵan parlamentimiz deputatları xalıqımızdıń eń isengen wákilleri bolıp tabıladı.

Juwmaqlap aytqanda, olda, mámleketimizde qalıplesip atırǵan puqaralıq jámiyetin rawajlandırıwda puqaralardıń ózin- ózi basqarıw shólkemleri, siyasiy partiyalar, mámleketlik emes shólkemler, jámiyetlik birlespeler hám basqa da demokratiyalıq institutlardıń roli hám áhmiyeti joqarı bolıp tabıladı. Elimizde ámelge asırılıp atırǵan keń kólemlı reformalardıń júzege shıǵıwı da hár tárepleme bul institutlardıń nátiyjeli iskerlik kórsetiwine baylanıslı.

Xalıqtıń keń qatlamları máplerin anlatatuǵın puqaralıq jámiyeti institutları arasında ózin-ózi basqarıw sistemasınıń xalıqımızǵa tán kem ushıraytuǵın strukturası esaplangan máhálle ayrıqsha áhmiyetke iye.

Существенным стратегическим просчетом тех лет выступила линия на безудержное объединение системы управления хозяйств агропромышленного производства. Её целенаправленное осуществление усиливало бюрократизм в управлении, а отсутствие хозяйских прав и экономического интереса к эффективной работе у руководителей и специалистов обуславливали их пассивность в поиске более действенных методов стимулирования труда. В этом отношении явно неудачной оказалась идея интеграции управленческих органов и отраслевых структур министерств и ведомств сельскохозяйственного профиля в гигантский агропромышленный комитет-Госагропром. Этот административный монстр представлял громоздкую, по сути, неуправляемую структуру. Он превратился в дополнительный тормоз развития АПК и, в частности, аграрной отрасли Узбекистана и Каракалпакии.

Документальные источники свидетельствуют, что вновь созданные производственные органы слабо занимались вопросами формирования действенного хозяйственного механизма, основанного на экономических методах управления; не оказывали хозяйствам необходимую практическую помощь в решении возникающих проблем, использовали в системе руководства испытанные приказные средства.

Практика показала, что при внедрении арендных отношений не соблюдался основополагающий принцип – взаимная заинтересованность как арендателя (совхоза, колхоза), так и арендатора в повышении эффективности производства путем установления определенных соотношений между арендной платой (прибылью хозяйства) и оплатой труда арендного коллектива. Установленные соотношения между оплатой труда и арендной платой не позволял поставить

арендные коллективы разных хозяйств в равные положения в отношении заработной платы в зависимости от результатов труда [1:3].

Имелась в этом деле также масса других недостатков и упущений. Работа хозяйств, перешедших на новые экономические методы хозяйствования, особенно в период 1986-1988 гг., во многих местах была поставлена не на должном уровне. По-прежнему, в большинстве хозяйств допускался формализм, кампанейщина в ходе проводимых мероприятий по переходу на новые методы хозяйствования. В некоторых случаях арендные коллективы, хотя и были созданы на базе прежних бригад, работающих на коллективном подряде, однако в них плохо был задействован противозатратный механизм. Видимо в старых бригадах не был освоен хозрасчет. Медленно передавались арендаторам земли по акту, что являлось существенным пробелом в арендном деле. Кроме того, допускались многочисленные дефекты в заключаемых договорах. Они были юридически не обоснованы и не подкреплялись четкими обязательствами договаривающихся сторон.

Ощутимый вред здоровому развитию движения аренды наносили попытки руководящего звена принудительно навязать новые отношения без должного предварительного и тщательного изучения конкретных условий хозяйств. Стремясь поскорее отчитаться перед вышестоящим начальством о выполнении директивных указаний по развёрсточной организации арендного подряда, руководители разных уровней, хозяйственники, в большинстве своём формально оформив аренду, не спешили с выполнением своих обязательств перед арендаторами, не обеспечивали их своевременно необходимыми материалами и ресурсами. Арендаторам стремились выделять худшие земли, старую технику и т.д.

Такое отношение было продиктовано, прежде всего, тем, что многие руководители хозяйств, работники районных и местных органов управления АПК не хотели потерять власть и право диктовать хозяйствам условия производственной деятельности и материального стимулирования. В подобной обстановке даже наиболее предприимчивые и трудолюбивые арендаторы нередко становились должниками своих арендодателей.

Проявлялось также стремление руководящего состава хозяйств поправить дела в первую очередь за счёт арендаторов, практически ничего не предпринимая для эффективного развития производства. В конечном итоге такой подход обусловил, как точно подметил известный экономист К.Рзаев, превращение института арендаторства "... в примитивную вульгарную обдираловку арендаторов, что привело к значительной дискредитации прогрессивного нововедения и стало губить его на корню" [2:64,97].

Как свидетельствуют материалы исследования, жизнь настоячиво требовала тогда предоставить сельским товаропроизводителям реальных прав на владение землей. Однако союзное руководство по-прежнему считало, что крестьянин должен был отдавать все силы общественному производству. Царило устоявшееся убеждение, что крестьянин-собственник является врагом социализма. Недоверие к крестьянству в значительной части сказалось в то время на идеологии нового союзного Закона о земле, который фактически отказал сельским труженикам в праве быть собственником земли. По этой причине не могли почувствовать себя хозяевами на земле и арендаторы Каракалпакстана, работающие в системе внутрихозяйственной аренды. Они полностью зависели от коллективных хозяйств, в которых работали, не вправе были распоряжаться сверхплановой продукцией, так как арендодатель отбирал её у них по расчётным ценам, реализуя сам по дру-

гим, более высоким ценам и отчуждая в собственных интересах полученную таким путём прибыль.

Имели место и другие нерешённые проблемы в практике внедрения подрядных форм организации труда. В колхозах и совхозах, в которых внедрялся коллективный подряд и, особенно, его арендные формы, недостаточно четко были отработаны принципы внутрихозяйственных отношений между подразделениями, а также с администрацией совхозов и правлением колхозов. Существующий механизм хозяйствования (планирование, стимулирование, финансирование и другие экономические рычаги и стимулы) не отвечали требованиям арендного подряда, не был освоен ресурсно-нормативный метод [3:32].

Материалы исследования также показывают, что, несмотря на публичные призывы к демократизации, руководящие партийно-советские и хозяйственные органы крайне неохотно и медленно отходили от устоявшихся командно-приказных методов и административного стиля управления. Они по-прежнему исповедывали порочную практику некомпетентного вмешательства в производственную деятельность хозяйств, в решение даже сугубо мелких вопросов. Продолжалась также практика изымания средств из хозяйств, работающих эффективно, для покрытия убытков низкоэффективных, экономически слабых колхозов и совхозов. Порочность такого подхода вынуждено было признать даже правительство Каракалпакстана. В одном из его постановлений 1988 г. прямо отмечалось, "что недостатки во внедрении противозатратного механизма и развитии хозрасчетных методов хозяйствования в наибольшей степени характерны для Госагропрома ККАССР. Действующая система управления и экономический механизм не в полной мере способствуют усилению заинтересованности всех звеньев агропромышленного производства в высоких конечных результатах" [4:121].

Подобные порочные методы хозяйствования, практиковавшиеся в течение многих советских десятилетий и продолжающих иметь место в перестроечное время, в конечном итоге подрывали здоровый потенциал хозрасчётных отношений, порождали иждивенчество и бесхозяйственность, ориентировали руководителей низкоэффективных хозяйств на бесконечные требования дотации, оказания финансовой помощи. Как справедливо отметил в этой связи в 1988 г. Председатель Госагропрома ККАССР С.Ержанов: "... Многие руководители хозяйств формально относятся к новым методам хозяйствования. Медленно отходят от укоренившегося иждивенчества, психологии уравниловки, уверенности в том, что как бы хозяйство не работало, а государство зарплату обеспечит" [5:2-3].

Инерция прежних подходов способствовало тому, что хотя в Каракалпакстане удельный вес арендных коллективов в общей численности производственных подразделений в системе растениеводства республики возрастал, однако по важнейшим показателям их результативности наблюдалась обратная тенденция. Так, достаточно отметить, что производительность труда подрядных коллективов, занятых в растениеводстве снизилась только в 1988 г. по производству валовой продукции на одного работника в колхозах и совхозах по сравнению с 1987 г. на 9% [6: 107-108].

Таким образом, как показывают материалы исследования, процесс формирования нового механизма хозяйствования в аграрном секторе экономики Каракалпакстана во второй половине 80-х годов XX века проходило половинчато. Практика показала, что главной причиной препятствия на пути перехода колхозов и совхозов на коллективный и семейный подряд, и, особенно, на его арендные формы явилась сохранив-

шиеся прежние методы хозяйствования и управления хозяйством. Перекося в содержании перестроенной аграрной политики, постоянная оглядка руководящего состава на прежние методы хозяйствования негативным образом сказались на экономической деятельности хозяйств края, которые были лишены хозяйственной самостоятельности, прав в определении размеров оплаты труда, распределении и использовании продукции и прибыли, в выборе рынка сбыта и цен. Дехкани

не были в состоянии в полной мере использовать потенциал орошаемого земледелия и продолжали по существу оставаться наемной рабочей силой, а не хозяином земли. Все это в конечном итоге отрицательно сказалось на их хозяйственной деятельности, которые продолжали не эффективно работать, в результате которой медленно и противоречиво осуществлялись мероприятия по качественному улучшению сельскохозяйственной отрасли Каракалпакстана.

Литература

1. АЖК РК Ф.1 оп.60, д.200, л.3.
2. АЖК РК Ф.1, оп.58, д.202, л.50-51; оп.60, д.178, л.64; Рзаев К. Рыночные проблемы сельской экономики Каракалпакстана. – Н. «Каракалпакстан», 1993. –С.97.
3. АЖК РК Ф.1, оп.58, д.202, л.113-114; д.282, л.32.
4. ЦГА РК ф.322, оп.7, Ед.хр. 59, л.121.
5. АЖК РК Ф.1, оп.53, д.2, л.2-3.
6. АЖК РК Ф.1, оп.58, д.202, л.107-108.

РЕЗЮМЕ. Мақолада XX аср 80-йилларининг иккинчи яримида Қорақалпоғистон қишлоқ хўжалигида янги иқтисодий муносабатларни шакллантиришда муаммолари очиб берилди.

РЕЗЮМЕ. В данной статье освещаются проблемы формирования новых экономических отношений в сельском хозяйстве Каракалпакстана во второй половине 80-х годов XX века

SUMMARY. The article reveals the problems of formation of new economic relations on agroculture of Karakalpakstan in second half of 80 years of XXth century.

БАЗАР ЭКОНОМИКАСЫНА ДЭСЛЕПКИ ӨТИҮ ДӘҮИРИНДЕ ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА САНААТ ҚӘРХАНАЛАРЫНЫҢ СЫРТҚЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫСЛАРЫ ТАРИЙХЫНАН

А.К.Сарыбаев – тарийх илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

А.А.Ктайбеков – 4-курс талаба

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: бозор иқтисодиёти, иқтисодий вазият, иқтисодиётнинг бир томонлама ривожланиши, санаат салоҳиятини ривожлантириш, ҳорижий инвестициялар, қўшма корхоналар.

Ключевые слова: рыночная экономика, экономическое положение, одностороннее развитие экономики, развитие промышленного потенциала, зарубежные инвестиции, совместные предприятия.

Key words: market economy, economic situation, onesided economic development, development of industrial potential, foreign investments, joint factories

1991-жыл ғарезсизлигимизге ерискеннен соң Өзбекстан Республикасы биринши мәртебе өз-бетинше халық аралық аренаға шықты хәм дүньяның хәр қыйлы мәмлекетлери менен туўры дипломатиялық, экономикалық хәм мәдений байланысларды орнатыўыға мүмкиншиликке ийе болды. Өзбекстанда, сол қатарда Қарақалпақстанда экономикалық реформаларды өткерийдиң тийкарғы бағдары бири болған сыртқы экономикалық искерликти раўажландырыў ушын көплеген илажлар исленди. Тең хуқыклы хәм өз ара пайдалы бирге ислесий принциплерин сақлаған ҳалда дүньяның көплеген еллери менен қатнасықларды раўажландырыўыға бағдарланған «Ашық есиклер» сыртқы экономикалық сиясат қәлиплестирилди.

Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң 1992-жылдың 7-июлиндеги №125 хәм Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң 1992-жылдың 14-сентябриндеги №221/9 қарары тийкарында сыртқы экономикалық сиясатты әмелге асырыў мәселеси менен шуғылланатуғын арнаўлы мәмлекетлик орган – Қарақалпақстан Республикасы сыртқы экономикалық байланыслар министрлиги (ҚР СЭБМ) дүзилди. Бул орган Қарақалпақстандағы министрликлер, мекемелер, қарханалар хәм шөлкемлердиң жұмысының сыртқы экономикалық искерлигин Өзбекстан Республикасының бир тутас сыртқы экономикалық сиясаты шеңберинде координациялаўға, сыртқы базарда олардың мәплерин қорғаўға, шет еллер менен экономикалық, техникалық бирге ислесийлери эффектлигин көтериўге жәрдемлесий, республикаға сырт ел инвестицияларын тартыў хәм т.б. миннетленген еди [1:23].

Усы искерлик рамкасында Қарақалпақстан Республикасы сыртқы экономикалық байланыслар Министрлиги тәрәпинен изотленип атырған жыллары Өзбекстанда акқредацияланған халық аралық финанс шөлкемлери, дүнья еллериниң фирма хәм компаниялары, дипломатиялық ўәкиллери менен хәр қыйлы

тараўларда бирге ислеў хаккында ушырасыўлар хәм сөйлесийлер алып барылды. Жүзден артық келисимлер дүзилди, олардың бир бөлими кейин ала Қарақалпақстан Республикасы хәм шет еллер ортасында шәртнамалар дүзий хәм бирге ислесийдиң формаларын раўажландырыў ушын тийкар болды.

Қарақалпақстан Республикасы бай тәбийий минерал-шийки зат хәм мийнет потенциалына ийе бола тура оларды толық қолланыў ушын жеткиликли финанс ресурсларына ийе болмады. Сол себепли өндиристе структуралық өзгерислерди хәм халық хожалықты раўажланыў ушын үлкениң санаат қарханаларын қурыўға хәм оларға жаңа өндиристе технологияларын енгизийге бағдарланған шет ел инвестицияларын актив түрде киргизий арқалы әмелге асырыў мүмкин еди. Сонлықтан да Қарақалпақстан Республикасының СЭБМ басқармаларды хәм республикадағы барлық мүлк формасындағы қархана хәм шөлкемлерди Өзбекстан Республикасының жалғыз сыртқы экономикалық сиясаты шегарасында координациялаў хәм тәртипке салыў, сыртқы базарда мәмлекетлик мәплерди тәмийинлеў, сырт еллер менен техникалық саўда хәм экономикалық бирге ислесийдиң эффективлигин жоқарылатыў республикаға шет ел инвестицияларын киргизий бойынша жұмысларды активлестирий, сыртқы экономикалық ислерине қатнасыўшыларға керекли шараятларды жаратып берий х.т.б. тапсырмалары қойылды.

Қарақалпақстан Республикасы СЭБМ арқалы халық аралық финанс шөлкемлериниң (дүнья жүзлик банк, ЕБРР, АБР, ОБСЕ х.т.б.) дүньяның көплеген мәмлекетлериниң фирмаларының хәм компанияларының, ўәкиллери менен Өзбекстандағы дипломатиялық ўәкилханалардың хызметкерлери менен хәр қыйлы тараўларда бирге ислесийлер хаккында ушырасыўлар хәм сөйлесийлер өткериледи. Шет еллер партнерлар менен сөйлесийлер даўамында келисимлерге қол қойылған

болып, олардың бір бөлімі кейін ала Қарақалпақстан хәм шет ел мәмлекетлери арасындағы бирге ислесиў раўажландырыўдың хәм хәр тәрәплеме пайдалы шәртнамалар дүзиўге тийкар болғанлығын Қарақалпақстан Республикасы экономиканың санаат хәм басқа тараўындағы усы дәуириндеги сыртқы экономикалық байланысларын изертлеў материаллары көрсетеди.

Жоқарыда айтылғандай Қарақалпақстанда жобаластырылған хожалық хәм буйрықпазлық басқарыўдың 70-жыллық дәуиринде халық хожалығының белгили структурасы қәлиплесип, онда республика экономикасы шийки өним таярлаў өндирисиге ийе болды. Үлкенің өндирисиниң бундай бағдарланғанлығы оның мәпине белгили муғдарда сәйкес келди, бирақ таяр зат ислеп шығарыўға бағдарланған санаат өндирисин күшейтиўдеги Қарақалпақстанның экономикалық потенциалын хәм мүмкиншиликлерин толық есапка алмады. Тек ғана ХХ әсирдиң 90-жылларының басында, мәмлекетлик ғәрезсизликке ерискен соң Өзбекстан Республикасы үлкенің экономикалық раўажлануында ири өзгерислерди әмелге асырыўға мүмкиншилик алған ўақытта ғана жағдай өзгере баслады. Усыған байланысы оның бурынғы тийкарынан тек аграр шийки өним таярлайтуғын өндирис жағдайын өзгертиў экономикалық ғәрезсизлигин, соның менен бирге жақсы турмыс шәраятларын тәмийнлеўши жаңа халық-хожалығы комплексин жаратыў үшін мәмлекет экономикасының структурасын түпкиликли өзгертиў ўазыйпалары қойылды.

Ғәрезсизлик жылларында Қарақалпақстанда да экономикалық сиясат түпкиликли өзгерди. 1993-жыл Қарақалпақстан Республикасының Жоқары Кеңесиниң XIII сессиясында «1993-2000-жыллар хәм 2005-жылға шекемги дәуирде Қарақалпақстанның экономикасын хәм социаллық тараўын раўажландырыўдың тийкаргы бағдарларының концепциясы» [2:1] қабыл етилип, ол экономиканың бир тәрәплеме шийки затлық бағдарланғанлығынан қутылыў хәм бар минерал-шийки зат ресурсларын хәм аўыл-хожалық шийки-затын қайта ислеўди шөлкестиреў тийкарында таяр өним жетистиреўди тәмийнлеўдиң тийкаргы бағдарламасына айланды. Бунда 51 санаат объектін қурыў көзде тутылған болып, олардың арасында салыстырмалы аз қаржы талап ететуғын хәм тез арада өзін-өзи ақлаўлары мүмкин болған Нөкис хәм Бостан қалаларында тоқымашылық комплекслериниң қурылыслары биринши орында турды. Пахтаны соңғы өнимге шекем қайта ислеўдиң барлық басқышларын өз ишине алыўшы тоқымашылық комплекслериниң қурылысы Қарақалпақстан үшін үлкен халық-хожалық әҳмийетке ийе еди.

Соның менен бирге 90-жыллардың басларында жағдай сондай еди, республика жүдә үлкен шийки зат хәм мийнет потенциалына ийе болып оларды толық қолланыў үшін жеткиликли финанс ресурсларына ийе болмады. Бундай жағдайды өз ара пайдалы шәртнамаларды дүзиў жолы менен шет ел шериклери-ниң жәрдемінде өзгертиў мүмкин еди, мәселен, жергиликли шийки зат хәм раўажланған еллердиң жоқары сапалы технологиясы базасында санаат қарханалар қурылысында. Усы нәрсе Өзбекстан ҳүкметин экономикалық бурынғы шийки затлық бағдарланғанлығын басып өтиўдиң әҳмийетли факторы сыпатында жәхән хожалық байланысларын күшейтиўге ийтермеледи. Мәмлекетлик ғәрезсизликке ерисиў Өзбекстанға, соның менен бирге Қарақалпақстанға тек ғана ишки емес сыртқы ғәрезсиз экономикалық сиясат алып барыў мүмкиншилигин берди. Халық аралық базарға туўры хәм ашықтан-ашық шығыў, соның менен бирге өз алдына туўры сыртқы байланыслар орнатыў мүмкин болды. Өзбекстанның Туркия менен рәсмий экономи-

калық келисими, бирге ислесиў бойынша Қытай менен 1992-жыл 13-мартта, Кубла Корея менен 1992-жыл 17-июньде, Малайзия 1992-жыл 20 июньде, Пакистан менен 1992-жыл 13 августа, Иран менен 1992-жыл 25-ноябрьде қос қойылған 19 документ хәм басқалар усы мәмлекетлер менен республикамыздың еркин бирге ислесиўи үшін жол ашты [3:22].

Нәтийжеде 1993-1994-жылларда Нөкис хәм Бостан қалаларында еки тоқымашылық қархана иске түсирлиди. Бул Қарақалпақстанның тарийхында бурылыс дәуири болды. Себеби, биринши мәрте республикада толық цикл - пахта ғәрегинен таяр тоқымашылық өнимине шекемги қархана технологиясы жаратылды. Бул жерде тек ғана өним ислеп шығарыўды көбейтиў хакқында гәп кетип атырған жоқ - бизиң үлкен хәм мийнет байлығының - пахтаны қолланыўдың структурасы түпкиликли өзгерди хәм республикада бундай тоқымашылық комплекслерин жаратыў ишки базарды өз өндирис өнимлери менен толтырыў хәм мәмлекеттиң экспорт потенциалын кеңейтиў сол басқышында ең алдыңғы бағдарлардың бирине айланған Өзбекстанның ғәрезсизлик жылларындағы мақсетке бағдарланған экономикалық сиясатының нәтийжеси болды.

Сырт ел капиталын жоқары нәтийжели заманагәй өндиристи дүзиўге тартыў ишки экономикалық жумыста жүрип атырған экономикалық реформаның хәзирги заман өндирисиниң ең әҳмийетли ажыралмас бир бөлеги болып табылады. Изертленип атырған дәуирде Қарақалпақстан Республикасында қоспа қарханаларды жаратыў жумысларда шет ел инвестицияларын енгизиў жумыслары да алып барылды. Нәтийжеде республика да бир неше қоспа қарханалар пайда болды. Булар хакқында 1993-1995-жылларындағы шет ел инвестиция қатнасыўында Қарақалпақстан Республикасында қоспа қарханалардың искелиги хакқында мағлыўматлар төмендеги таблицада бериледи [4:6,19-20].

№	Көрсеткишлер	1993 жыл	1994 жыл	1995 жыл
1	Дүзилген қоспа қарханалардың саны	5	5	4
2	Хәрекеттеги қоспа қарханалардың саны (1 янв).	3	6	4
3	Кирилетген шет ел капиталының улыўма көлеми (мын. долл)	1.112	52.500	8.033
4	Қоспа қарханаларда жаңадан шөлкестиреўдеги жумыс орынларының саны (орын)	17	39	97
5	Қоспа қарханалардың өндирис товарларының хәм хызмет көрсетиўиниң көлеми (мын. сум)	-	-	8498.3

Солай етип, 1991-1992 жыллары Республикада сырт ел инвестициясы менен тек 3 қоспа қархана есапка алынған болса 1993-жылы Индия, Туркия, Бельгия хәм Қытай мәмлекетлериниң капиталаның қатнасыўы менен Қарақалпақстанда 5 қоспа қархана дүзилди, сол жылы олардың 3 ислеп турды. 1994-жылы корейлық, швейцарлық, итальян хәм россиялық капиталларының қатнасыўында және 5 қоспа қархана пайда болды хәм нәтийжеде республикада қоспа қарханалардың саны 10 ға жетти, олардың 6 ислеп турды. 1995-жылы Туркия, Россия хәм Қырғызстан мәмлекетлериниң инвестиция жәрдемінде және де 4 қоспа қарханалар дүзилди хәм Қарақалпақстан Республикасында қоспа қарханалардың саны 14 болды, бирақ олардың ишинде тек ғана 4 ислеп турды.

Солай етип, ХХ әсирдиң 90-жылларының биринши ярымында Қарақалпақстанның сыртқы экономикалық байланысларының искерлигин бахалай отырып, ол

үлкен өзгерислерге ийе болганын хэм онда Каракалпакстан Республикасы сыртқы экономикалық байланыслар министрлигиниң дүзилиўи үлкен әхмийетке ийе болды. Базар экономикасына дәслепки өтиў дәўиринде үлкедеги аўыр экономикалық шараяттында ол сыртқы базарда Каракалпакстандағы министрликлери, мекемелери, кәрханалары хэм шөлкемлериниң мәмлекетлик қызығыўшылығын тәмийинлеў, сырт еллер менен экономикалық, техника-

лық хэм саўда тараўында бирге ислесиўдиң нәтийжелилигин арттырыў, сырт ел инвестицияларын республикаға тартыў бойынша жумысларды жеделлестириў, сыртқы экономикалық байланыс қатнасыўшыларына қолайлы жумыс жағдайын туўдырып бериўде жедел жумыс алып барды. Бул өз гезегинде республиканың раўажланыўдың кейинги баскышына өтиўге жақсы басланғыш шараятлар жаратыўға мүмкиншилик бергенин көремиз.

Әдебиятлар

1. КА. Каракалпакстан Республикасы сыртқы экономикалық байланыслар министрлиги. Папка-1. КР СЭБМ Уставы.
2. /«Вести Каракалпакстана». 1993 г. 14 августа
3. Кучаров Ч. Экономические связи Республики Узбекистан со странами Азии (1985-1995 гг.). Автореф. дисс. к. и. н. - Т.: 1996.
4. ТА МВЭС РК. Папка-7. Данные отдела координации и регулирования ВЭД. Отчеты об итогах внешнеэкономической деятельности РК за 1993-1995.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада Қарақалпақистон Республикасининг ташки иқтисодий фаолиятини ривожлантириш масалалари муҳокама қилинади. Бозор иқтисодиятига ўтишнинг дастлабки даврида вилоят саноат корхоналарида хорижий давлатлар сармояларидан фойдаланиш жараёнлари кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются вопросы развития внешнеэкономической деятельности Республики Каракалпакстан. Показаны процессы использования инвестиций зарубежных стран в промышленных предприятиях края в начальный период перехода на рыночную экономику.

SUMMARY. This article discusses the development of foreign economic activity of the Republic of Karakalpakstan. The processes of using investments from foreign countries in industrial enterprises of the region during the initial period of transition to a market economy are shown.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА КАК ВАЖНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ РЕФОРМ В СОВРЕМЕННОМ УЗБЕКИСТАНЕ

З.П.Сейтова – доктор социологических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: Ўзбекистон, гендер, Қонунлар, сиёсатлар, Оила кодекси

Ключевые слова: Узбекистан, гендер, Законы, политика, Семейный кодекс.

Key words: Uzbekistan, gender, Laws, policies, Family Code.

В Узбекистане вопросы гендерного равенства являются одними из приоритетных направлений государственной политики. Гендерное равенство в Узбекистане стало частью государственной политики начиная с 1991 г. Закреплены на нормативно-правовом уровне, прежде всего, в Конституции, принципы недискриминации и равноправия женщин и мужчин.

Статья 46 Основного закона гласит: «Женщины и мужчины имеют равные права» [1]. В 2019 г. принят Закон Республики Узбекистан «О гарантиях равных прав и возможностей для женщин и мужчин». Закон регулирует отношения «в сфере обеспечения равных прав и возможностей для женщин и мужчин» [2].

Он определяет, что «основными принципами обеспечения гарантий равных прав и возможностей для женщин и мужчин являются законность; демократизм; равноправие женщин и мужчин; недопустимость дискриминации по признаку пола; открытость и прозрачность» [2].

Согласно Закону, «государство гарантирует женщинам и мужчинам равноправие при осуществлении личных, политических, экономических, социальных и культурных прав». «Государство гарантирует женщинам и мужчинам равное участие в управлении делами общества и государства, избирательном процессе, обеспечение равных прав и возможностей в сфере охраны здоровья, образования, науки, культуры, труда и социальной защиты, а также в иных сферах государственной и общественной жизни».

Кроме того, «в целях достижения фактического равенства между женщинами и мужчинами, расширения их участия во всех сферах жизни общества, устранения и предотвращения прямой и косвенной дискриминации по признаку пола государством принимаются временные специальные меры по обеспечению реализации гендерной политики».

Основные направления политики страны в области обеспечения гендерного равенства состоят в следующем: - «формирование и совершенствование

нормативно-правовой базы в данной сфере»; - «разработка и реализация государственных программ, национальных планов действий и стратегий в данной сфере»; - «формирование культуры равных прав и возможностей для женщин и мужчин»; - «обеспечение равного участия женщин и мужчин в управлении делами общества и государства»; - «обеспечение равных прав и возможностей для женщин и мужчин в совмещении трудовых и семейных обязанностей»; - «социальная защита и поддержка семьи, детства, формирование ответственного материнства и отцовства»; - «защита общества от информации, направленной на прямую и косвенную дискриминацию по признаку пола»; - «привлечение органов самоуправления граждан, негосударственных некоммерческих организаций и других институтов гражданского общества к разработке и реализации государственных программ, национальных планов действий и стратегий в данной сфере»; - «финансирование мер по обеспечению равных прав и возможностей для женщин и мужчин за счет средств Государственного бюджета Республики Узбекистан и иных источников, не запрещенных законодательством»;

- «развитие эффективного сотрудничества на национальном, региональном и международном уровнях в целях достижения равных прав и возможностей для женщин и мужчин» [3:5].

Важным дополнением к нормативно-правовой базе Республики Узбекистан, обеспечивающую равные права и защиту прав женщин, является Трудовой кодекс Республики Узбекистан.

Семейный кодекс Республики Узбекистан фиксирует, что «все граждане имеют равные права в семейных отношениях. Не допускается какое бы то ни было прямое или косвенное ограничение прав, установление прямых либо косвенных преимуществ при вступлении в брак и вмешательство в семейные отношения в зависимости от пола, расы,

национальности, языка, религии, социального происхождения, убеждений, личного и общественного положения и других обстоятельств» [7:17-19].

В Семейном кодексе подчеркивается, что «охрана интересов матери и ребенка обеспечивается специальными мерами по охране труда и здоровья женщины, созданием условий, позволяющих женщинам сочетать труд с материнством, правовой защитой, материальной и моральной поддержкой материнства и детства». Статья 19 Семейного кодекса устанавливает, что «супруги пользуются в семье равными правами и несут равные обязанности» [8:5-7]. В 2021 г. было принято Постановление Сената Олий Мажлиса Республики Узбекистан «Об утверждении Стратегии достижения гендерного равенства в Республике Узбекистан до 2030 года» [5].

В Постановлении говорится, что достижение равных прав и возможностей женщин и мужчин, обеспечение их равноправного участия в управлении делами общества и государства, поддержка женщин в социально-правовом плане, а также защита женщин от угнетения и насилия является стратегической целью проводимых реформ в данной сфере.

Вопрос гендерного равенства поднят на уровень государственной политики, принято 25 законодательных документов, касающихся данной сферы [9:29].

В Каракалпакистане еще в период 1990-х годов значительный вклад в обсуждение гендерного равенства внесли общественные деятели, средства массовой информации республики. Наиболее наглядным выглядит в этом плане пример журнала «Арал кызлары», главным редактором которой стала известная писательница и ученыя Гуляйша Есемуратова. Вокруг журнала объединились известные представительницы женщин Каракалпакистана, такие как ученые С.Бахадырова, Р.Есемуратова, П.Муратова, журналистки Ш.Пахрадинова, А.Турекеева.

Журнал стал активно продвигать идеи активного образа жизни женщин, обсуждать их проблемы, включая социальный статус в обществе и семье. На страницах журнала публиковались материалы об известных женщинах Каракалпакистана в истории современности. Он быстро приобрел популярность среди женщин. Одной из главных функций журнала стал отказ от традиционных стереотипов о роли женщины. Идеологические установки в обществе обычно обуславливали позицию СМИ, которые закрепляли традиционно-консервативные иерархические гендерные представления, формируя стереотипы массового сознания, создаваемые мужчинами и для мужчин. С этой точки зрения журнал «Арал кызлары» был новаторским. Он преследовал не только цели формирования современных взглядов на общество и общественные отношения в целом, но и на роль женщины в современном обществе.

В то же время, в рамках журнала было сложно полностью пересмотреть сложившиеся стереотипы в вопросах гендерного равенства. Поэтому в номерах журнала можно встретить идеи возрождения традиционных взаимоотношений в обществе и быту, видов традиционного рукоделия и ремесленничества. В частности, известный искусствовед и этнограф А.Алламуратов в статье «Экология культуры» указывал, что в период СССР женщины республики вынуждены были представлять собой общественно-производственную единицу и одновременно вести домашнее хозяйство, а новых условиях автору представлялось необходимым

вернуться к традиционной материальной и духовной культуре, тем самым отвергая вопросы женской эмансипации и гендерного равенства.

Однако журнал предлагал и площадку для обсуждения и внедрения новаторских идей. В нем публиковались молодые журналисты, поэтессы, ученые и молодые исследователи, которые ставили на повестку дня злободневные вопросы и предлагали их решение. Например, О.А.Атаниязова в статье «Әўладты ана саклайды» отмечала влияние экологии на здоровье женщин. Так, во второй половине 1980-х годов у женщин Каракалпакистана выросли практически в 2 раза симптомы анемии, в результате от анемии страдали больше 96% женщин республики. Девушки выходили замуж в 17-19 лет, и без того относительно ранние браки имели дополнительную негативную черту из-за зачастую запаздывания в своем развитии. Автор считала наиболее приемлемым возраст замужества в 22-25 лет [7:17-19].

Поэтесса Г.Матякубова поднимала вопрос социального статуса женщин. В своей статье «Турмыстагы орнымыз» она писала, что «из-за нехватки доходов в семье женщины вынуждены были работать в самых тяжелых сферах производства, сельском хозяйстве» [8:7-5]. В условиях города «женщины работают во всех сферах, своих детей видят только вечером, воспитанием заниматься некогда». Роль женщины в семье, обществе и государстве она расценивает как бесплатное рабство. Она отмечала необходимость представительства женщин в представительных органах власти, и указывала, что Комитеты женщин не могут решать гендерные вопросы без поддержки государства. Хотя в настоящее время журнал «Арал кызлары» уже не издается, его история свидетельствует, что для решения проблем гендерного неравенства крайне необходимо освещение этих в опросов и доведение их до общественности, формируя общественное мнение и предлагая видение решения проблем. Подобные издания способствуют усилению позиций гражданского общества, что также будет способствовать модернизации общественно-политических и экономических отношений, общественных представлений о роли женщины.

Между тем, на уровне государства принимается комплекс мер для решения данных вопросов. Так, в Сенате Олий Мажлиса Республики Узбекистан существует Комиссия Республики Узбекистан по вопросам обеспечения гендерного равенства, а также Комитет по вопросам женщин и девочек и гендерного равенства.

Таким образом можно отметить следующее. В Узбекистане проделана большая работа по обеспечению гендерного равенства. На нормативно-правовом уровне закреплены равные права женщины и мужчины. Права женщин защищены Конституцией Республики Узбекистан, Законом Республики Узбекистан «О гарантиях равных прав и возможностей для женщин и мужчин», Трудовым и Семейным кодексом, а также другими актами. Прделана большая работа по реализации на практике гендерного равенства, выполнения задач в данной сфере, сформулированных в Целях устойчивого развития ООН. Можно отметить прогресс в формировании представительства женщин в политических структурах, органах государственной власти и управления, руководящих должностях в организациях, определенных достижениях в защите права женщины в семье.

Литература

1. Конституция Республики Узбекистан. URL: <https://lex.uz/acts/35869> (дата обращения: 09.09.2022)
2. Закон Республики Узбекистан «О гарантиях равных прав и возможностей для женщин и мужчин». URL: <https://lex.uz/acts/4494873> (дата обращения: 09.09.2022)
3. Трудовой кодекс Республики Узбекистан. URL: <https://lex.uz/acts/145261#145288> (дата обращения: 09.09.2022)
4. Семейный кодекс Республики Узбекистан. URL: <https://lex.uz/acts/104723#160482> (дата обращения: 09.09.2022)
5. Постановление Сената Олий Мажлиса Республики Узбекистан «Об утверждении Стратегии достижения гендерного равенства в Республике Узбекистан до 2030 года». URL: <https://lex.uz/docs/5466725> (дата обращения: 09.09.2022)
6. Алламуратов А. Маденият экологиясы. // Арал қызлары, 1991, № 2. –С. 5
7. Атанязова О. Эўладты ана саклайды. // Арал қызлары, №2, -С. 17-19.
8. Матьякубова Г. Турмыстағы орнымыз. // Арал қызлары, 1992, №3. –С. 5-7.
9. Рустемова А. Гендерное неравенство в СМИ// Материалы международной женской научно-теоритической конференции, посвященной 10-летию журнала «Арал қызлары». – Нукус: 2001, -С. 29.

РЕЗЮМЕ. Мақолада муаллиф гендер тенглиги масалаларини кўриб чиқади. Бу масалалар давлат даражасида қандай ҳал этилмоқда? Нашрларида тенглик масалаларини ёритган манбалар таҳлили ўтказилади. Ва энди бу масала давлат даражасида.

РЕЗЮМЕ. В статье автор рассматривает вопросы гендерного равенства. Как решаются эти вопросы на государственном уровне. Проводится анализ источников, которые освещали вопросы равенства в своих публикациях. И как сейчас этот вопрос стоит на государственном уровне.

SUMMARY. In the article the author examines issues of gender equality. How are these issues resolved at the state level? An analysis of sources that covered equality issues in their publications is carried out. And now this issue is at the state level.

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

"KONCEPT" TÚSINIGI HÁM ONÍŃ IZERTLENIWI

G.A.Berdimuratova – izleniwshi

ÓzRIA Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilimiy izertlew institutu

Tayanch soʻzlar: lingvomadaniyatshunoslik, konsept, tilshunoslik, lugʻat, leksema, sema.

Ключевые слова: лингвокультурология, концепт, лингвистика, словарь, лексема, сема.

Key words: linguistics, concept, linguistics, dictionary, lexeme, seem.

Til - bul dúnya haqqında kózqaraslarımızdı sáwlelendiriw ushın tiykarǵı derek hám sol bilimlerde izertlewdiń quralı esaplanadı. İnsanlar óz til prizmaları arqalı álemde hár túrlishe kóre alıwı múmkin. Tilge tiyisli belginiń ortalıǵın etnokonsept, etnososiokonseptlerdiń ayrıqsha táreplerin ilimiy izertlewler ózinde sáwlelendiriwshi tájiriýbeler menen tiykarlap bere aladı.

Tilshi qanıgeler pikirine qaraǵanda dúnya tilleri jámiyettiń belgili bir basqıshında kelip rawajlanıp, belgiler sistemasında funkcionallıq ózgesheliklerge iye hádiyse kórinisinde rawajlanıp barıwshi sistema bolıp tabıladı.

Til hám mádeniyattıń baylanıslılıǵı, mádeniyattıń tilde óz kórinisin tabıw mashqalası menen baylanıslı máselelerdiń metodologiyalıq tiykarınıń tariyxı XX ásirde baslap rawajlanıp, XXI ásirge kelip tilde antropotsentrik kóz-qaraslar tiykarǵı orınǵa shıǵa basladı. Bul tilde jaña baǵdar lingvokulturologiyaniń payda bolıwına alıp keldi.

Lingvokulturologiya - lingvistika hám kulturologiyaniń kesilispesinde payda bolǵan, xalıqtıń mádeniyatın úyreniw xalıq tilinde bekkem túrde óz kórinisin tapqan ilim [1:45]. Sonı atap ótiw kerek, lingvokulturologiyaga tiyisli izertlewler tilde Gumboldt ideyaları menen baslandı. Alm Vilgelm fon Gumboldt «Milletim tiliniń shegaraları meniń dúnya qarasınıń shegaraların belgileydi», - dep aytqan edi [2:397].

«Konsept» terminin eń birinshi ret dindar filosof Anselm (1033-1109 j.j.) tárepinen qollǵan. Bul termin latin tilinde *conception* – oydaǵı túsiniq degen mánini bildirgen. Soń filosofiyada T. Gobbs, P. Abelyar, Okkam sıyaqlı filosoflar tiykar salǵan degen derekler bar.

Házirgi waqıtta “konsept”, “konceptosfera” menen baylanıslı ilimiy izlenisler alıp barıw qızıwshılıq sezilerli dáreje artpaqta. Askoldov S.A., Stepanov Yu.S., Karasik V.I., Petlyuchenko N.V., Kasimova O.P., Kuznetsova L.E., Malaxova S.A., Nesvetaylova I.V., Pridokko A.N., Scherbina V.Ye., Kusainova A.M., Demyankov V.Z., Medvedeva T.S., Yashenko T.A., Saxno O.P., Dzyuba Ye.V., Grigorev A.A., Proxorov Yu.Ye., Dordjewa D.V., Xaritonova V.Yu., Perfileva N.Y., Bogdanova N.V., Menzairova Ye.A., Slishkin G.G., Brukvina V.A., Bulatnikova Y.N., Axmedova D.X., Mirzoeva Z.D. sıyaqlılar tárepinen islengen monografiyalar, maqalalar jariyalanǵan.

Lingvistikada bolsa S.N.Askoldov konsept sózin birinshi ret 1928-jıldı jazılǵan «Konsept hám sóz» maqalasında qollanılǵan. Konseptualizmi dáwirine tiyisli bolıp, olardıń pikirine qaraǵanda, konseptlar zatlar belgilerin ulıwmalastıratuǵın hám ań tárepinen onı ishki paydalanıwı ushın sáwlelendiriletuǵın, ózinde áhmiyetli informaciyanı jıynaǵan universal faktorlar bolıp tabıladı. Házirgi waqıtta tilshi alımlar «konsept» terminin dúnya haqqındaǵı bilimlerde kórsetetuǵın belgilerdiń biri retinde qollanadı.

Rus lingvistikasında XX ásirde birinshi yarımında filosof S.Askoldov tárepinen mámilege kiritilgen bul túsiniqti alım túrli millet wákilleriniń baylanısına sebep bolıwı múmkin bolǵan kommunikativ process retinde bahalaydı [3:297]. Ol konsepttiń awızsha, conceptual hám obrazlı forması máselesinde óz pikirlerin bayanlaw esesinde onı eki: kognitiv hám kórkem túrge ajratadı hám de eń zárúrli ózgeshelik retinde kognitiv konceptni birinshi orınǵa qoyadı. Sebebi qandayda bir sóz yamasa termindiń

konceptual qásiyetlerin analiz qılıwda, dáslep, insan sanasın, aqlı jumısqa tusedi. Adamlar menen baylanısqa kirisiwde de, kommunikativ jaǵdaydı júzege shıǵarıwda da, sóylew strategiya dúziwde hám nátiýjege erisiwde de insan aqlınıń áhmiyeti úlken. S.Stepanov tárepinen jazılǵan “Концепт тонкая пленка цивилизации” [4:824] kitabınıń da tiykarǵı terminin konsept bolıp, alım bul túsiniqti logika, psixologiya, filosofiyaga tiyisli bolǵan “Konsept”ge, tariyxı kózqarastan názer awdarıw kerekligin atap ótedi, onı Pluton “ideyaları”ǵa uqsas mádeniyat hádiyesi retinde bahalaydı. Taǵı bir alım V.Z.Demyankov “Konsept” termininiń mánisi, etimologiyası, túrli tiller degi normaları hám de tariyipleri haqqında maqalalar jariyalanǵan. Ol óziniń “Термин “концепт” как элемент терминологической культуры” [5:612] atlı kitabında “konsept” hám “túsiniq” sózleriniń qosa júretuǵınlıǵın biraq, ilimiy hám ilimnen tısqari paydalanıwda olar arasında ayırmashılıqları haqqında olarǵa sonday tariyip beredi: “Konsept - awızsha belginiń mazmun tárepi, túsiniq bolsa haqıyqatlıq. Olar insannıń ómiriniń intellektual, ruwxıy yamasa turmıshlıq zárúrli materiallıq tarawına tiyisli bolǵan, adamlardıń social tájiriýbesi menen rawajlangan hám bekkemlengen, olardıń turmısında tariyxıy túbirlerge ie bolǵan, social hám subyektiv túrde túsiniqgen processlerdir”. Haqıyqattan da, sózge tiyisli bolǵan konsept insan ańında sáwlelenedi, soń ala bul boyınsha hár qıylı túsiniqler payda boladı. Konsept túsiniqine anıqlıq kiritiw ushın ayırım ilimiy tariyplerdi keltirip ótemiz:

Til informaciyanı jetkeriw xızmetin ǵana emes, sonıń mene birge insan jasap atırǵan bolıwı, ortalıqtı onıń sanasına sáwlelendiripte beriw xızmetin atqaradı. Sońǵı dáwirde batis filosofiyasında insandı tilden paydalanıw procesine tiykarlanıp úyreniw dásturi rawajlanbaqta. Ilimpaz A.M.Xaydegger tildi «bolmıs, barlıq úyi» dep ataǵan [6]. Sol sebepli de til bilimi hárqanday sociallıq ilimler sistemasında, onıń járdemisiz mádeniyattı úyreniw múmkin emes dárejede jetekshi metodologiyalıq abırayǵa iye.

Qorshǵan ortalıqtıń úlken bólegi insańǵa til arqalı belgili bolǵanlıqtan, insan túsiniqler dúnyasında jasaydı. Túsiniq bolsa zattı (predmet) real kórsetpewi múmkin. Túsiniqler dúnyası aqlıy, ruwxıy hám sociallıq mıtájlik nátiýjesinde júzege keledi. Bul dúnyaya informaciya, álbette sóz arqalı kiredi hám insannıń jámiyettegi jetiskenlikleri onıń sózden qalay paydalana alıwına baylanıslı bolıp qaladı. Jetikliktiń sebebi, tek sóylew mádeniyatı ǵana emes, ásirese, tildiń sırlı dúnyasına kire alıw qábileti menen de baylanıslı.

D.S.Lixachev “konsept – insannıń túsiniwi, ańlawdıń eń kem dárejedeги obyektiv mánis hám túsiniq formasında bolıp tabıladı” – dep atap kórsetedi [7:281].

Yo.S.Kubryakova konceptti onı tuwrıdan tuwrı yad menen baylanıstradı hám táriypleydi: “Koncept - yaddıń aktiv birligi, mental sóz baylıǵı, konceptual sistemalar hám my tili, álemniń jámi tábiyat kórinisleri, bilim kvantu. Eń zárúrli konceptler tilde kórsetilgen” [8:90].

Tilshi ilimpaz Yo.Yu.Balashova kognitiv bul - mádeniy konceptlerdi psixologiyalıq, psixolingvistik, neyropsixologik, semantik, logikalıq túsiniw, logikalıq analiz qılıwdı filologiya áleminde, «túsiniq» hám «koncept» atamaların bir mániste qollap, izertlewler alıp barılıp atırǵanlıǵın kórsetip ótedi [9:262].

Keltirip ótilgen pikirde ilimpaz óziniń ”Kognitiv terminlerdiń qısqasha sózligi”de koncept túsiniğine anaǵurlım tolıq maǵlıwmat berilgen: Koncept (lot. conceptual: mánis, mazmun, túsiniq) - insan sanasınıń psixik rezervler hám mental birliklerdi hám de onıń tájiriyesi, bilimín sáwlelendiretuǵın maǵlıwmatlardı anıqlama beriw ushın xızmet etiwshi termin; yad, mental sózler hám miy menen baylanıslı aktiv birlik, insan ruwxıyılıqında sawlelengen álem tábiyat kórinisiniń konceptual sisteması, yaǵnıy shaxstıń dúnya obyektlerine tiyisli qıyalları, oyı, shamaları, bilimleri haqqındaǵı maǵlıwmatlar esaplanadı.

Tilimizge jaqın qazaq til biliminde bul baǵdarda salmaqlı ilimiy izertlewler alıp barǵan bir qatar ilimpazlar J.Mankeeva, N.Ualı, G.Smaǵulova, G.Muratova, G.Saǵıdolda, E.Orazalieva, Q.Jamanbaeva, G.Snaspova, M.Kúshtaeva, S.Japaqov, A.Islam, B.Aqberdieva, B.Tileuberdiev, Sh.Niyatova, Sh.Elemesova, G.Imashova, J.Jampeyisova, F.Qojaxmetova t.b. miynetlerinde tanıssaq boladı.

Ózbek tilshi ilimpazlardıń da bul baǵdar boyınsha anaǵurlım bir qansha ilimiy izertlew jumıslar islenip kólemi artıp barmaqta. Tiykarınan Sh.Saparov, N.Mahmudov, T.Mardiev, E.Mamatov, M.Raxmetova, O.Yusupov, G.Hoshimov ilimpazlardıń ilimiy miynetlerin atap ótiw tiyis.

Tilshi ilimpaz D.Ashurova óz maqalasında kognitiv baǵdarınıń aktual máselelerdi kórsetip ótedi. Ol kognitiv filologiyanıń kognitiv fonologiya, kognitiv grammatika, kognitiv leksikologiya, kognitiv semantika sıyaqlı jańa baǵdarları payda bola baslap atırǵanlıǵı, olardıń tildi elede izertlewe ornı haqqında aytıp ótedi. Kognitiv tiykarıda sóz toparları, leksemalardıń kategoriyalarga bóliniwi hám kontseptualizaciya, til hám ol arqalı álemdi dúnyanı anlaw sıyaqlı túsiniqler jańasha analizlerin túsindiridi [11:42].

Sh.S.Saparov kognitivtiń tiykarǵı waziypası adam ańında sáwlelenetuǵın mental processlerdi til menen baylanıslı halda úyreniw bolıp tabıladı dep sanaydı, onıń analiz ob'ektin bolsa bilim alıw, onı ámelde qollaw hám de uzatıw dáreǵi hám, aqır-aqıbetde, onı qalıplestiriwshi qural bolǵan til sisteması esaplanadı degen pikirdi alǵa súredi [12:90].

Filolog T.Mardievtiń avtorlıǵında jarıq kórgen bir qansha maqala hám ilimiy jumıslar tiykarınan koncept túsiniğine berilgen tariyipler, juwmaqlar, teoriyalıq pikirine qaraǵanda : “Koncept, shaxstıń turmıs tárizi menen baylanıslı málim túsiniqlerdi arawlı qalıplerge salıw, tilge tiyisli hám mádeniy bar ekenligin belgilewge qaratıladı. Belgili bir koncept hár bir lingvokulturalogiyada ayrıqsha ózgeshelikke iye bolıp, konceptler, óz gezeginde, sóz mánislerine salıstırǵanda keń aytilatuǵın, quramalı tipologik dúziliske iye [13:38].

O.Yusupov koncept hám túsiniqti aysbergge uqsatadı. Onıń pikirinshe “koncept aysberg bolsa, onıń suwdan shıǵıp turǵan bólegi túsiniq bolıp tabıladı” [14:52]. Tilshi alıma D.Xudayberganovanıń kózqarasında koncept kóp qırlı hám kóp qatlamlı mental struktura ekenligin aytıp ótedi, koncept “ózinde psixologiyalıq, kognitiv-semantik

hám lingvokulturologik táreplerdi bir waqıtta ózinde jámleytuǵın” túsiniq ekenligin aytıp ótedi [14:102].

Qaraqalpaq til biliminde sońǵı waqıtlarda koncept termini menen baylanıslı bir qansha ilimiy miynetler islenip kelmekte, ásirese bul boyınsha arawlı ilimiy jumıs alıp barǵan tilshi G.Qdırbaevanıń /«man»-«adam» konceptosferası birlikleriniń lingvomádeniy va lingvokognitiv qásiyetleri» atamasındaǵı ilimiy jumısında koncept túsiniqin keńnen ashıp bergem [15].

Qaraqalpaq til bilinde jáne bir tilshi ilimpaz G.Úsenovanıń «Mother/ana kontseptiniń indifikatorlarınıń lingvomádeniy ózgeshelikleri» atamasındaǵı dissertaciya jumısında qaraqalpaq hám ingliz tillerindeǵı ana konceptin ilimiy teoriyalıq tárepten analizlegen. Bul miynetlerden tisqari birqansha maqalalarda jariyalanǵan [16].

İlimiy ádebiyatlarda kognitiv túsiniqini, onıń úyreniliw tárepleri haqqında tolıq maǵlıwmat berilgen bolsa da, qaraqalpaq tilinde kognitiv jónelis boyınsha orınlanǵan jumıslar ele az.

Tilshi ilimpazlardıń pikirlerine qaraǵanda hár qanday tildiń sol xalıq túsinetuǵın kognitivlik túsiniqke iye. Biz til wákilleriniń belgili bir konceptin izertlew arqalı dúnyandaǵı informaciya aǵımın klassifikaciyalaw hám anıqlama beriw, olardı málim bir zatqa tiykarlanıp taypalarga ajratıw hámde olardı klasslarga birlestiriw imkanıyatın beretuǵınlıǵın bilemiz.

Joqarıda jáhán hám ózbek tilshilerdiń pikirlerine súyenip “Koncept” terminine latinsha “conceptus” sóziniń awdarması bolıp, “túsiniq” degen mánistı anlatadı. Ol qaraqalpaq tilindeǵı “túsiniq”, “mánis” sózleri menen sinonimlik payda eta aladı, biraq mazmun-mánisan birdey emes. Ol oylaw jemisi retinde insanniń oy-qıyalları, pikirlewi nátiyjesinde tóplangan informaciyanıń ulıwma bir sistema tiykarında qalıplesken kórinisi bolıp tabıladı. Juwmaqlap aytqanda, koncept insan ishki álemi, ruwxıyılıq, milliy qásiyetleri, óz turmıs dawamında asırǵan bilimi, álemdi qanday tusiniwi qıyalların óz ishine alatuǵın maǵlıwmatlar bolıp tabıladı.

Joqarıda keltirip ótilgen tilshi ilimpazlar konceptual aqılın támiyinleytuǵın konceptler haqqındaǵı pikirleri derlik birdey idealardı alǵa súriwshi esaplanadı.

“Koncept – awızeki sóylewdiń mazmun tárepi bolsa, túsiniq bul haqıyqatlıq boladı. Olar insanniń ómiriniń intellektual, ruwxıy yamasa turmıslıq zárúrli materiallıq tarawına tiyisli bolǵan, adamlardıń social tájiriyesi menen rawajlanǵan hám bekkemlengen, olardıń turmısında tariyxıy túbirlerge ie bolǵan, social hám subyektiv túrde túsiniletuǵın processler”. Haqıyqattan da, eń aldı menen, belgilep alınǵan sózge tiyisli bolǵan koncept insan sanasında sáwlelenedi, sońınan bul boyınsha túsiniqler payda boladı.

Házirgi waqıtta hár bir tarawda jańalanıwlar jedel rawajlanıp atırǵan zamanda qaraqalpaq til biliminiń elede izertlew, onı analizlew hám keleshek áwladqa biybaha baylıq etip jetkeriwde usı baǵdarda alıp barıp atırǵan jumıslardı jedellestiriw tilshi ilimpazdıń aldına qoyǵan maqseti bolıp sanaladı.

Ádebiyatlar

1. Маслова В.А. Сравнение-стереотип как фрагмент образа мира и его национальная специфика. Языковое сознание и образ мира: Международный симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации. –М.: Ин-т языкознания РАН, 1997.
2. Гумбольд В. Гумбольд фон В. Избранные труды по языкознанию. – М.: «Прогресс», 1984. –С. 397.
3. Аскольдов С.А. Концепт и слово. В кн: Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. –М.: «Academia», 1997. –С. 267-297.
4. Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры. Опыт исследования. -М.: 1997. -С. 824.
5. Демьянков В.З. Термин «концепт» как элемент терминологической культуры. // Язык как материя смысла: Сборник статей в честь академика Н.Ю.Шведовой / Отв.ред.М.В.Ляпон. -М.: Издательский центр «Азбуковник», 2007. (РАН: Институт русского языка им. В.В.Виноградова). – С.606–622
6. Хайдеггер А.М. Философия Мартина Хайдеггера и современность. – М.: 1991.
7. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка. / Серия литературы и языка. Т. 52. № 1.- М.: 1993. - С. 281.
8. Кубрякова Ё.С., Демьянков В.З., Панкратс Йу.Г, Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. –М.: 1996. -С. 90-92.
9. Балашова Е.Ю. Концепты любовь и ненависть в русском и американском языковых сознаниях: Дис...докт.филол.наук. – Саратов: 2004. –С. 262.

10. Кубрякова Е.С. и др. Краткий словарь когнитивных терминов. - М.: изд-во МГУ, 1996. - С. 97-99.
 11. Ашурова Д.У. Стилистика текста в парадигме когнитивной лингвистики. // Филология масалалари. – Тошкент: 2003. №1. 41-45-б.
 12. Сафаров С.Ш. Когнитив тилшунослик. -Жиззах: “Сангзор”, 2006. 90- б.
 13. Мардиев Т. “Бахт” концептининг лингвомаданиян ва семантик талкини (инглиз ва ўзбек тиллари қиёсида). // “Хорижий филология: тил, адабиёт, таълим” (Илмий ахборотнома журналы). – Самарқанд: СамДЧТИ нашриёти, 2016, №10. 36-44-б.
 14. Юсупов Ў.Қ. Маъно, тушунча, концепт ва лингвокультуреа атамалари хусусида. //Стилистика тилшуносликнинг замонавий йўналишларида. -Т.: 2011. 49-55-б.
 15. Худайбергана Д.С. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талкини. Докторлик дисс. автореферати. -Т.: 2015. 102-б.
 16. Азимова И. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перселиясининг психоллингвистик тадқиқи: Филол. Фанлари номзоди. дисс. –Т.: 2008.
 17. Кдырбаева Г.К. «Ман»-«Адам» концептосфераси бирликларининг лингвомаданиян ва лингвокогнитив хусусиятлари (инглиз ва коракалпок тиллари мисолида). –Тошкент: 2017.
 18. Usenova G. «Mother/ana kontseptiniń indifikatorlariniń lingvomađeniy ózgeshelikleri». –Nókis: 2021.
REZYUME. Ushbu maqolada konsept tushunchasining oʻrganilish tarixi, jahon va turkiy olimlarning lingvokulturologiya va konsept tushunchasining ilmiy nazariy fikrlari keltirilgan. Qoraqalpoq tilidagi eng dolzarb mavzularning biri ekanligi ilmiy qarashlardan yoritishga va ularni ilmiy manbalari asosida muhokama qildik.
РЕЗЮМЕ. В данной статье представлена история изучения концепта, научно-теоретические взгляды мировых и тюркских учёных-лингвокультурологов и концепт.
SUMMARY. This article presents the history of the study of the concept of understanding, the scientific and theoretical views of world and Turkic linguoculturologists and the concept.

FINAL SINTAKSEMALARNING OʻRNI VA DISTRIBUTSIYASI

G.D.Eshimbetova – katta oʻqituvchi

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Tayanch soʻzlar: sintaktik semantika, final sintaksema, distributsiya, sodda va qoʻshma gaplar, sintaktik tahlil.

Ключевые слова: синтаксическая семантика, финальная синтаксема, дистрибуция, простые и сложные предложения, синтаксический анализ.

Key words: syntactic semantics, final syntaxeme, distribution, simple and compound sentences, syntactic analysis.

Kirish. Gapning sintaktik semantikasini oʻrganish masalasi hozirgi davrga qadar soʻz shakllari asosida leksik maʼnolar hosil qilgan tushuncha doirasida amalga oshiriladi, deb eʼtirof etib kelinmoqda. Ammo grammatika darsliklarida ushbu atama maʼnosiga berilgan taʼrifga nisbatan tilshunos olimlarning fikrlari bir-biridan farq qiladi.

Tilshunoslik fani ijtimoiy hodisa hisoblanar ekan, tildagi nazariya va fikrlar oʻzgarib turadi. Xususan, sintaktik tahlil masalasini atroflicha oʻrganish jarayonida ingliz va amerika tilshunoslari bunday tahlilga turlicha yondashganlarining guvohi boʻlamiz.

Adabiyotlar tahlili. Amerika struktur tilshunoslik maktabi namoyondalari grammatikani formalistik asosda tadqiq qilgan. Ularning bu tajribalari sintaktik sathda semantikaga eʼtibor qaratish zaruriyatini paydo qildi. Z.S.Xarris [4:120] zanjirli tahlilni qoʻllab, gap tarkibini elementar gap boʻlaklariga va distributiv metod asosida adʼyunktlarga ajratish gʻoyasini ilgari suradi. L.E.Longakr [6:163-189] ham unga ergashib, gapni bevosita ishtirokchilarga ajratib zanjirli tahlil qilish metodini qoʻllaydi.

Gapning sintaktik tahlili zanjirli usul yordamida, bevosita ishtirokchilarga ajratib tahlil qilish bilan chegaralangan. Shuning uchun ushbu tahlil usuli gap tarkibida ishtirok etgan birliklarning morfologik xususiyatlari bilan cheklanib, sintez jarayoniga oʻta olmaydi. Nihoyat, transformatsiyalashgan grammatika paydo boʻlgach, gapdagi sintaktik birliklarni segmentlarga ajratib va distributiv usullarni qoʻllab tahlil qilish uslubi vujudga keldi va rivojlandi.

Amerika va Angliyada ushbu yoʻnalish namoyondalari N.Chomsky, P.Roberts, E.Bach, A.Hathway, P.S.Rosenbaum, K.Olaf, Z.Hedde [2, 8, 1, 5, 9, 7] va boshqalar salmoqli ishlarni amalga oshirgan. Yangi izlanishlar va zamon talabiga binoan mazkur lisoniy tahlil metodlari takomillashtirildi va yangi qirralari kashf etildi.

Metodologiya. Grammatik xususiyatlarni tadqiq etishda distributiv, transformatsiya, tagmemalarni aniqlash, zanjirli tahlil kabi usullar asosida tilshunoslar tomonidan, jumladan A.I. Smirnitkiy [13:31] tomonidan eʼtiborga molik ishlar amalga oshirilgan. Mazkur maqolada gap qurilmasida maqsadni ifodalovchi sintaktik birliklarning valentligini sintaktik aloqalar asosida aniqlab, ularning differensial sintaktik, differensial sintaktik-semantik belgilarini va

muayyan sintaktik aloqalar asosida boshqa sintaksemalar bilan birikish imkoniyatlarini aniqlashga eʼtibor qaratiladi.

Komponentlarga ajratib tahlil qilishda sintaktik elementlar gaplarning tashqi qurilmasini tashkil qiladi. Sintaksemalarga ajratib tahlil qilishda esa gaplarning ichki qurilmasi qamrab olinadi.

Gapning tashqi va ichki (surface and deep structure) qurilmasini farqlashda tilshunoslar transformatsiyaning turli usullari yordamida tahlil qilishga harakat qiladi: "The deep structure" deganda "The boy is sleeping" gap varianti tushunilsa, "The surface structure" deganda "Is the boy sleeping?" soʻroq shakli tushuniladi [3]. Bunday tahlilda gapning formal tomonlari eʼtiborga olinib, ularni bevosita ishtirokchilarga ajratib tahlil qilish bilan cheklanadi.

Mazkur tadqiqot ishi gapning tashqi tarkibida kelgan sintaktik birliklarni, ularning oʻzaro sintaktik aloqalarini hamda differensial sintaktik belgilarini modellashtirish usullari orqali tahlil qilish; gapning ichki qurilmasidagi sintaktik birliklarning sintaktik sathda semantikasini aniqlashdan iboratdir.

Tadqiqot usullari. Ushbu masalani tadqiq etishda A.M.Muxin yaratgan lingvistik metodlardan [10, 12, 11] shuningdek, boshqa qator ilmiy tadqiqotlardan umumli foydalanilgani oʻz samarasini berdi. Mazkur lingvistik tahlil usuliga tayangan holda ingliz tili sodda va qoʻshma gap qurilmalarida maqsadni ifodalovchi sintaktik birliklar sintaktik aloqalar asosida aniqlanadi.

Sintaksemalarga ajratib tahlil qilinayotganda tadqiqot obykti boʻlgan gaplar tarkibidagi final sintaktik birliklarni aniqlashda maqsadni voqalantiruvchi birliklarga ega boʻlgan boshqa gaplar bilan ham taqqoslanadi. Gap tahliliga bunday yondashuvning ijobiy natija berishi baʼzi ilmiy tadqiqotlarda oʻz samarasini bergani eʼtirof etilgan.

Final sintaksemalarning oʻrni. Ingliz tilida final sintaksemalar gap tarkibida turli oʻrinlarda kelishi mumkin. Koʻp holatlarda final sintaksemalar gap ichida kuzatuv sintaksemalardan keyin kelishi kuzatiladi. Substansiallik, protsessuallik va kvalifikativlik doirasidagi barcha sintaksema variantlari ushbu pozitsiyada kuzatiladi:

1. Substansiallik Bazasida:

My parents used to move to Zomin for the summer because of their health condition.

2. Protsessuallik Bazasida:

I don't want to take part in this ceremony, lest someone would recognize me and be aware of my stay in the town.

3. Kvalifikativlik Bazasida:

He took some warm clothes with him in order not to get cold during his holiday in the North.

Final sintaksema substansiallik bazasida gap oxirida for predlogli birikma holida keladi. Bunda u final aksional, final obyekt yoki final stativ sintaksemalarni voqelantirishi mumkin:

We stopped by the road for a rest.

I have done it for my mother.

Protsessuallik qamrovida final sintaksemalar gap oxirida kelganda asosan o'timsiz fe'llar bilan ifodalanadi. Agar o'timli fe'llar bilan ifodalansa, final sintaksemadan keyin substansial obyekt sintaksema kelishi talab etiladi:

I regularly go to the gym to practice.

She hurried into her room to get dressed.

He entered the kitchen to have something to eat.

Protsessuallik doirasida asosan passiv final sintaksemalar gap oxirida kelishi kuzatiladi, shuningdek, ular gap boshida ajratilgan bo'lak vazifasida ham kelish holatlari uchraydi:

I have just sent my article to be edited.

We are going to hang the poster higher to be clearly seen.

Kvalifikativ doirasida final sintaksemalar gap oxirida kelishi asosan stativ final va kvalitatif final sintaksemalar bilan kuzatiladi, bunda mazkur birliklar bog'lama fe'l va sifat yoki o'tgan zamon sifatdoshi bilan ifodalanadi:

He always does his best to be successful.

She enjoyed lying on the white sands of the beach to be suntanned.

He decided to get financial knowledge to be rich.

Final sintaksemalar gap boshida kelishi maqsad holiga mantiqiy urg'u berilganda yoki ajratilgan bo'lak vazifasida kelgan holatlarda kuzatiladi. Bu o'rinda asosan final sintaksemalar kvalifikativlik va protsessuallik bazasida faollashadi:

To keep fit and strong, you should always work out in the gym.

To occupy a suitable seat in the lecture hall, he left his house earlier.

Ingliz tilidagi final sintaksemalar gap qurilmasida ajratilgan bo'laklar, kesim, maqsad holi, to'ldiruvchi, aniqlovchi, maqsad ergash gap va payt ergash gap vazifalarida reallashadi.

Final sintaksemalarning distributsiyasi. Quyida final sintaksemalarning distributsiyasi, ya'ni qamrovi bilan tanishamiz. Final sintaksemalar eng ko'p holatda o'timli fe'lning biror zamon shakli va to'ldiruvchi o'rtasida joylashadi.

1. Yadro Predikativ: O'timsiz fe'l Perfect zamon shaklida bo'lib, undan keyin unga tobelanib keluvchi o'timli maqsad fe'li infinitiv shaklda kelgusi zamonga tegishli harakatni voqelantiradi va o'ziga substansial obyekt sintaksemani tobelantiradi:

Samko, I have come to fetch your daughter. (RJ, 187)

2. Tarz Holi Vazifasida: O'timsiz fe'l hozirgi zamon sifatdoshining bo'lishli yoki inkor shakli + to V_inf_ + egalik olmoshi + sifat + ot:

... old Jew walked on, not troubling to hide his contemptuous smile. (RJ, 220)

3. Bo'lishli yoki inkor shakldagi fe'l: O'tgan zamondagi o'timli harakat fe'li + o'timli maqsad fe'lining infinitiv shakli + to'ldiruvchi ergash gap:

He did not even look to see what he was eating. (RJ, 209)

4. Buyruq maylidagi o'timsiz fe'l + for N + payt holi:

Come for the letter this evening and then take it right away. (RJ, 236)

5. Hozirgi zamon shaklidagi o'timli fe'l (kelasi zamon mazmuniga ega) + to Vinf + Obj + maqsad ergash gap:

I want to save Eva, so that she doesn't have to wear a yellow star. (RJ, 203)

6. Iltimos mazmunidagi so'roq gaplar: Iltimos mazmunidagi so'roq gaplar tarkibida final sintaksema distributsiyasi prepozitsiyadagi aksional va obyekt, postpozitsiyadagi temporal sintaksemalardan iborat bo'ladi

Could I trouble you to go outside for a moment? (RJ, 179)

7. For to Infinitive qurilmada: Final sintaksema for to infinitive qurilma bilan faollashganda, maqsad nutq fe'llari yoki harakat fe'li bilan voqelanadi, holat fe'lga tobelanadi va boshqa bir sintaktik qurilma qurshovida bo'ladi

He waited for her to speak but it seemed that her answer would never come. (PAPT, 146)

8. Kesim Vazifasidagi Harakat Fe'li: Kesim vazifasidagi harakat fe'li + lokativ sintaksema + tarz sintaksema + final sintaksema + aniqlovchi ergash gap. Bunday qurshovdagi maqsad sintaksema for + Noun/ Prn shaklida ifodalanadi.

He looked round the room in vain for some whom he knew. (RJ, 176)

9. Gap Boshida Ajratilgan Bo'lak Vazifasida: bunda u tarz va interrogative sintaksemalar qurshovida joylashadi:

Anxious to see whether they would understand him, he stretched out his arms to the full width of the table. (RJ, 176)

10. Murakkab Sintaktik Qurilmalar qurshovi: bunda u bog'langan ergash gapning bir bo'lagi sifatida bog'lovchidan keyin joylashadi

"You are very thoughtful", said Haso, praising him, and to show his gratitude he completely opened his heart to him. (RJ, 143)

11. Parallel Konstruksiya Qamrovida:

How she had tried to convince him, how she had raised her voice to emphasize it! (RJ, 118)

12. Maqsad Holiga Savol Berilganda: bunda soroq olmoshi va for predlogi o'rtasida gapning boshqa bo'laklari joylashadi:

What are you still standing there for? (RJ, 244)

13. Final Sintaksema to make sure Bilan ifodalanganda: bunda undan keyin kelgusi zamonga tegishli harakat yoki holatni ifodalovchi darak, so'roq va inkor ma'nodagi to'ldiruvchi ergash gap kelishi mumkin:

I am telling you this to make sure that we understand one another in the future. (RJ, 153)

14. Bog'lovchisi Tushib Qolgan To'ldiruvchi Ergash Gap Tarkibida: be going + infinitive + object qurshovida kelishi mumkin:

Brother Haso had told them they were going to make history. (RJ, 237)

15. O'timli fe'l + Object + Tarz holi + Maqsad holi + Object distributsiyasi ham uchraydi:

The cold blue eyes studied him impersonally not to miss anything and then settled on his face. (PAPT, 76)

Agar final sintaksema to miss (o'tkazib yuborish - *пропускаю*) fe'li bilan ifodalangan bo'lsa u doim inkor shaklda bo'ladi. Shuningdek, mazkur qurshov o'timsiz fe'l bilan ham kuzatiladi:

Slowly he flicked the pages over, pausing occasionally to read an entry here and there. (PAPT, 92)

Xulosa. Final sintaksemalarning gap qurilmasidagi o'rni va distributsiyasini o'rganar ekanmiz, ular gapning boshida, o'rtasida va oxirida kelish holatlarini kuzatdik. Final sintaksema gap boshida kelganda ajratilgan bo'lak tarkibida protsessuallik bazasida uchraydi. Gap o'rtasida o'timli fe'l bilan ifodalangan protsessual final sintaksemalar, substansial final va kvalifikativ final sintaksemalar kuzatildi. Gap oxirida asosan, substansial final sintaksemalar kelishining guvohi bo'ldik.

Final sintaksemalar distributsiyasi haqida xulosa qiladigan bo'lsak, ular asosan obyekt va aksional sintaksemalar qurshovida bo'ladi. Shuningdek, tarz, attributiv, kauzativ sintaksemalar bilan ham bog'lanadi; darak, so'roq, buyruq gaplar, parallel konstruksiyalar, ritorik so'roq gaplar tarkibida keladi.

Adabiyotlar

1. Bach E. An introduction to transformational grammar. – New-York: 1964. –P. 284.
2. Chomsky N. Syntactic Structures. 2-nd edition. Berlin – New York: MOUTON de Gruyter, 2002. –P. 118.
3. en.m.wikipedia.org/wiki/Deep_structure_and_surface_structure.
4. Harris Z.S. String Analysis of Sentence Structure. – The Hague, 1964. –P. 358.
5. Hathway V.A. Transformational Syntax. The Grammar of Modern American English. – New-York: 1967. – P. 421.
6. Longacre R.E. String Constituent Analysis. Language. 1960. V36. №1. – P.163-189.
7. Olaf K., Hedde Z. Introducing Syntax. Cambridge University Press, 2017. –P. 226.
8. Roberts P. English Syntax. – New York6: 1964. –P. 414.
9. Rosenbaum P.S. The Grammar of English Predicate Complement Constructions. – Cambridge, Mass: The M.I.T. Press, 1967. –P. 278.
10. Мухин А.М. Структура предложений и их модели. – Ленинград: Ленинград отд.: «Наука», 1968. –С.230.
11. Мухин А.М. Функциональный синтаксис. Функциональная лексикология. Функциональная морфология. – СПб., 2007. –С.198с.
12. Мухин А.М. Синтаксемный анализ и проблема уровней языка.– Ленинград: «Наука», 1980. –С. 304.
13. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. – Москва: Лит. на иностр. яз., 1957. –С. 286.

REZYUME. Ushbu maqolada gapning sintaktik semantikasini oʻrganish masalasi va final sintaksemalarning gap qurilmasidagi oʻrni hamda distributsiyasi tahlil qilinadi. Shuningdek, ingliz tilidagi sodda va qoʻshma gap qurilmalarida final sintaksemalarning valentligini aniqlashga eʼtibor qaratiladi. Maqola mavzu doirasida tilshunoslikdagi muhim nazariy va amaliy masalalarni yoritadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется проблема изучения синтаксической семантики предложения, а также роль и дистрибуция финальных синтаксем в структуре предложения. Также уделяется внимание определению валентности финальных синтаксем в простых и сложных предложениях английского языка. В статье освещаются важные теоретические и практические вопросы языкознания в рамках темы.

SUMMARY. This article analyzes the issue of studying syntactic semantics of the sentence as well as the role and distribution of the final syntaxemes in the sentence structure. Also, attention is paid to determining the valence of final syntaxemes in simple and compound sentences in English. The article covers important theoretical and practical issues in linguistics within the framework of the topic.

HÁZIRGI QARAQALPAQ TILINDE KÓP KOMPONENTLI DIZBEKLI QOSPA GÁPLERDÍN QOLLANÍLÍW ÓZGESHELİKLERI

Z.U.Mangitbaeva – tayانش doktorant

Ózbekstan Respublikası İlimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi

Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti

Tayanch soʻzlar: koʻp komponentli murakkab gaplar, bogʻlovchilar, semantika, ochiq strukturali, yopiq strukturali.

Ключевые слова: многокомпонентные сложные предложения, союзы, семантика, открытые структуры, закрытые структуры.

Key words: multi-component compound sentences, conjunctions, semantics, open structure, closed structure.

Qospa gáptiń hár bir bólegi jay gáptiń belgileri boyınsha dúzilse, predikativ birliklerdiń sanın anıqlaw ushın qospa gáp quramına kiretuǵın jay gáplerdiń sanın belgilew kerek. Usı maqsette jay gáplerdiń grammatikalıq tiykarların tabıw kerek. Olar hár bir predikativ birliktiń konstruktivlik orayı bolıp esaplanadı.

Belgili tilshi ilimpaz G.A.Abdurahmanov qospa gáplerdi grammatikalıq, semantikalıq hám intonaciyalıq ózgesheliklerine qaray: 1) dánekersiz qospa gáp; 2) dizbekli qospa gáp; 3) baǵınıńlı qospa dep úsh túrge bóledi [1]. Onıń anıqlawı boyınsha qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń dánekersiz, intonaciya arqalı baylanısqań túri-dánekersiz qospa gáp, dizbeklewshi dánekerlerdiń baylanıstırıwınan dúzilgen qospa gápler-dizbekli qospa gáp, baǵındırıwshı dánekerler hám dánekerlik xızmettegi sózler, sóz formaları arqalı baǵınıw jolı menen baylanısqań qospa gápler baǵınıńlı qospa dep qaraladı. Bul bóliniw boyınsha dánekersiz qospa gáp dástúrli úyrenilip kiyatırǵan dizbekli qospa gáptiń dánekersiz túrin óz quramına aladı. Dánekersiz qospa gáplerdi óz aldına qospa gáptiń bir túri retinde úyreniw XX ásirde 50-60-jıllardan baslap túrkiy tillerin de V.N.Xangildiń, G.A.Abdurahmanovtıń miynetlerinen orn aldı. V.N.Xangildinniń anıqlawı boyınsha dánekersiz qospa gáptiń baslı belgisi retinde intonaciya, pauza hám qospa gáp quramındaǵı geybir forma ortalıqları kórsetiledi. Ilimpaz A.Álniyazov házirgi qaraqalpaq tilinde komponentler arasındaǵı túp mánilerdiń xarakterı boyınsha dizbekli qospa gáplerdi eki toparǵa ajratıwdı usınadı: 1) biriktiriw mánili gápler 2) qarama-qarsı mánili gápler dep ajratadı [2]. Qospa gáptiń hárqaysı túrińiń dúzilisi, túrli funkciyaları hám kategoriyaları boyınsha talas-tartısh pikirler júdá kóp. Olardıń hárbirin óz aldına izertlew obyektine alıw hám analiz jasaw házirgi til biliminde sintaksis tarawınıń aktual máselelerinen bolıp esaplanadı. Lingvistikalıq ádebiyatlarda dizbekli qospa gáplerdiń komponentleri arasında teńlik múnásibetleri biriktiriw, qarama-qarsılıq, izbe-izlik mánileri tiykarında anlatıladi

dep kórsetiledi. Biraq, sonıń menen birge, dizbekli qospa gápler arqalı anlatılauǵın mániler kólemi anaǵurlum keń ekenligi názerde tutılıp, dizbekli qospa gáplerde baǵınıńlı qospa gáplerde bildiriletuǵın máni múnásibetleriniń derlik barlıǵı anlatılıwı múmkinligin atap ótken.

Qospa gáptiń klassifikaciyanıwı tómendegi úsh principke tiykarlanadı:

1) qospa gáptiń quramındaǵı predikativlik komponentlerdiń dánekerli (yamasa dánekersiz) baylanısta keliwi. Bul belgi boyınsha barlıq qospa gápler dánekerli hám dánekersiz bolıp bólinedi;

2) qospa gáptiń quramındaǵı predikativlik komponentlerdiń dizbeklilik hám baǵınıńlılıq bolıp qarama-qarsı qoyılıwı. Demek, qospa gápler joqarıda atalǵan principler tiykarında dizbekli qospa gáp, baǵınıńlı qospa gáp hám dánekersiz qospa gáp bolıp úshke bólinedi. Atalǵan principler boyınsha dizbekli qospa gáptiń dúziliw biraz anıq onıń quramına kirgen jay gápler dizbeklewshi dánekerler arqalı baylanısıp, bir-birine gárezsiz teń mánilikke iye boladı. Olardıń jay gápleri arasındaǵı mánilik qatnaslar dánekerlerdiń mánilik baylanıstırıw ózgeshelikleri hám jay gáplerdiń mánilik baylanısiw mazmunına qaray anıqlanadı.

Qospa gáptiń quramında tek eki jay gáp bolıp qoymastan, bir neshe jay gáplerden de turıwı múmkin. Quramındaǵı jay gáplerdiń sanına qaray eki komponentli qospa gápler hám kóp komponentli qospa gápler bolıp bólinedi.

Demek, kóp komponentli qospa gápler de joqarıdaǵı princpler tiykarında kóp komponentli dizbekli qospa gáp, kóp komponentli baǵınıńlı qospa gáp, kóp komponentli dánekersiz qospa gáplerge bólinedi. Kóp komponentli qospa gápler - bul sózge bir pütün máni beretuǵın baylanıstırıwshı sózler yamasa intonaciya arqalı baylanısqań eki yamasa onnan artıq gáplerden ibarat bolǵan sintaksislik birlik. Solay etip, qospa gáp grammatikalıq jaqtan baylanısıp mánilik jaqtan bir qospalı oy-pikirdi

añlatuǵın quramalı bir pútin birlik bolıp esaplanadı. Máselen, Iri dawıslı Alakózdıń shaqalaqlap kúlisin esitip pe, yamasa taba tutıp ústilerine basıp kiyatırǵan mıńlaǵan qazıwshı qıranlar hawlıqtırdı ma, jaw nókerleri hár jerden taq-taq miltıq attı da, báder keyinlerine qashtı. (T.Q) Yaǵnıy bul kóp komponentli dizbekli qospa gáp esaplanıp, baylanıstırwshı dánekerlik xızmettegi janapaylar (pe, ma) hám (da) biriktiriwshı dánekeri bolıp tabıladı.

Dizbekli qospa gáppler quramındaǵı jay gápplerdiń baylanıstırw usılına hám mánilik qatnasına qaray bir neshe túrlerge bólinedi.

Dizbekli qospa gáppler dánekerlerdiń baylanıstırw ózgesheligi hám olardıń quramındaǵı jay gápplerdiń mánilik qatnaslarına qaray dúzilislik-semantikalıq jaqtan: 1) mezgilleslik dizbekli qospa gáp; 2) qarsılas dizbekli qospa gáp; 3) salıstırmalı dizbekli qospa gáp; 4) awıspalı dizbekli qospa gáp; 5) gezekles dizbekli qospa gáp degen túrlerge bólinedi [3]. Demek kop komponentli dizbekli qospa gáppler kórsetilgen dánekerler arqalı baylanıstırw keledi. Mısalı: Ol Muxammed payǵambar dep qırıq jasında payǵambarlıqqa eriskenin bilmeytuǵın edi, al Bestuyjev shamalap aytqan edi, sóytse de, Maman bul gápplerge onsha marapatlanbadi. (T.Q)

Qospa gáppler eki, úsh hám onnan da kóp jay gápplerdiń sintaksislik baylanısınan dúziledi. Dúziliw ózgeshelikti belgilewshı tiykarǵı grammatikalıq qurallardıń xızmetin dizbeklewshı dánekerler hám jay gáppler arasındǵı mánilik qatnaslar atqaradı. Usı sıyaqlı grammatikalıq qurallardıń baylanıstırw ózgesheligine qaray, dizbekli qospa gáppler ashıq dúzilisi hám jabıq dúzilisi qospa gáp bolıp ekige bólinedi.

Dizbekli qospa gáppler ashıq dúzilisi bolıp kelgende, eki, úsh yamasa onnan da kóp jay gápplerden dúzilip, mánileri óz ara teń, birgelkili bolıp keledi hám olardıń jay gáppleriniń qatarına jańa gáppler qosıp kóbeytiwge boladı.

Ashıq dúzilisi qospa gáppter baylanıstırwshı qurallardıń xızmetin birtiktiriwshı, awıspalı hám gezekles dánekerler atqaradı. Olardıń qatnasında dúzilgen jay gápplerdiń bayanlawıshları, kóbinese birgelkili formada keledi hám jay

gáppler arasındǵı mánilik qatnaslar da teń mánilikti bildiredi. Mısalı: Bazda oylarǵa shúmip otırıp, gá ózin ayıplaydı, gá dushpanların ayıplaydı... (T.Q) Hámir etińiz, yaki men sóyleyin, yaki bas wázirińiz sóylesin... (T.Q) Bilmedim, ya hámme tásilpaz bolıp baratır, ya hámme ózinshe kúshli... (T.Q) Keltirilgen mısallardıń barlıǵı kop komponentli dizbekli qospa gáppler bolıp quramındaǵı jay gáppler gezekles, awıspalı dánekerler arqalı baylanıstırw kelgen hám bul gápplerdiń qatarına jańa gáppler qosıp kóbeytiwge de boladı. Sol ushın da ashıq strukturalı dizbekli qospa gáp bola aladı.

Jabıq strukturalı dizbekli qospa gáppler. Dizbekli qospa gápplerdiń quramındaǵı jay gápplerdi sol dúzilisten jańa gáppler qosıp arttırıwǵa bolmaytuǵın túri jabıq dúzilisi qospa gáppter dúziledi. Jabıq dúzilisi qospa gápplerdiń dúzilisi ushın da dánekerler qatnasadı. Dizbekli qospa gáppler dánekerli jabıq dúzilisi bolıp kelgende, dánekerler eki jay gáppter arasındǵı yamasa kóp komponentli bolıp kelgen dizbekli qospa gáppter eń sońǵı komponentiniń aldında kelip, jabıq qatardı dúzedi. Mısalı: Bul pikir mekteptiń direktorına da, kolxozdıń baslıǵına da jetti, biraq olar kewli hásiretli Nurjan ǵarrını májbúrlewge júreksinbedi, al qızı Mexriban ákesin jalǵız taslap ketiwge qıymadı. (T.Q)

Qaraqalpaq tilindegi kóp komponentli qospa gáppler sózdiń pútinligin hám baylanıslılıǵın saqlap qalıp, quramalı hám kóp qrlı pikirlerdi bildiriwdiń nátiyjeli usılı bolıp esaplanadı. Sintaksislik ózgeshelik hám baylanıslardıń hár túrliligi tekstti tereń hám kóbirek sáwlelendirip beriw, semantikalıq ózgesheliklerdi jetkeriw imkaniyatın beredi.

Kóp komponentli qospa gáppler sózdiń tolıq hám izbe-iz bayan etiliw ushın júdá áhmiyetli. Olar arqalı avtor yaki sóz iyesi óz pikirlerin bir pútin, logikalıq túrde bayan ete aladı. Ilimiy hám kórkem ádebiy shıǵarmalarda bunday gáppler túsiniqlerdiń keń kólemlilegen kórsetiw, olardıń hár qıylı táreplerin bayan etiw imkaniyatın beredi. Solay eken, kóp komponentli qospa gáppler tilimizdiń quramalı mazmundı bayan etiw imkaniyatına iye bolǵan áhmiyetli qural bolıp esaplanadı.

Adebiyatlar

1. Гуломов А., Аскарлова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. –Тошкент: «Ўқитувчи», 1987.
2. Альниязов А. Ҳозирги қорақалпоқ тилидаги боғланган қўшма гапларнинг функционал-семантик таҳлили. Фил.фан. докт. автореф. –Нукус: 2020.
3. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. –Nókis: 2009.
4. Нажимов А. Ҳозирги қарақалпақ тили Синтаксис. –Нөкіс: «Қарақалпақстан» 1990.
5. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Дарслик. –Тошкент: Университет, 2006.
6. Турниёзов Б. Ҳозирги ўзбек тилида тенг компонентли мураккаб синтактик қурилмалар деривацияси. Монография. – Самарқанд: СамДҶТИнашри, 2008.

REZYUME. Maqolada ko'p komponentli murakkab gaplarni o'rganishning nazariy asoslari, ularning strukturaviy-semantik tahlili, qo'llanilishi, sintaktik tuzilmalarni shakllantirish turlari va masalalarini o'rganishga asosiy e'tibor qaratilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье основное внимание уделено изучению теоретических основ исследования многокомпонентных сложных предложений, их структурно-семантического анализа, применению, видам и вопросам формирования синтаксических структур.

SUMMARY. The article focuses on the study of the theoretical foundations of the study of multicomponent complex sentences, their structural and semantic analysis, application, types and issues of the formation of syntactic structures.

O'ZBEK VA QORAQALPOQ XALQ MAQOLLARINING BA'ZI LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Sh.A.Matjanov – *assistent o'qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: maqol, xalq, til, odob-axloq, urf-odat, to'plam, folklorshunos, madaniyatshunos, janr, qofiya, g'oya

Ключевые слова: пословица, народ, язык, манеры, традиция, сборник, фольклорист, культуролог, жанр, рифма, идея.

Key words: proverb, folk, language, manners, tradition, collection, folklorist, culturalist, genre, rhyme, idea

Har qanday tilning lug'at zaxirasida xalq donoligining ramzi bo'lgan xalq maqollari alohida o'rin egallaydi. Maqollarda millatning ruhi, uning madaniyati o'z aksini topadi. Shuning uchun ham xalqimizning ilm-hunarga, oilaga, mehnatga, ahillikka nomardlikka, bo'lgan munosabatini bilish uchun uning maqollari bilan tanishishning o'zi kifoyadir. Ulardan o'rganuvchilar shu xalq vakillari uchun vatan, xalq, ona, urf-odat, ilm, mehnat, do'stlik, g'urur naqadar muqaddas tushunchalar ekanligini anglab yetadi [9:11]. Xalq maqollarini o'rganishga nafaqat

tilshunoslar, balki etnograflar, madaniyatshunoslar, folklorshunoslar, adabiyotshunoslar, psixologlar, faylasuflar va boshqalar ham qiziqqanlar.

Maqollar – bu xalq tarixi, tajribasi, uning nafasi, yig'isi, shodligi va sevinchi, qayg'usi va ovunchi, bu xalq haqiqati, uni to'g'ri yo'lga eltuvchi mayoqdir. Shuning uchun maqollar ajdoddan avlodga og'zaki tarzda o'tib kelgan.

O'zbek maqollarini to'plash, ma'nolarini izohlash qadimgi davrlarga borib taqaladi. XI asrning buyuk olimi M. Koshg'ariy o'zining “Devonu lug'atit turk” asarida 275 ta maqol keltirib o'tgan [1:44-45].

Xalq maqollarini ilm obyekti sifatida o'rganish va to'plash XX asr boshlariga to'g'ri keladi. O'zbek xalq maqollarini to'plash va nashr qilishda missioner N.G.Ostroumov katta xizmat qilgan.

O'zbek olimlaridan Sh.Shorahmedov, X.Sharafiddinov va X.Abdurahmonovlar maqollarning til xususiyatini yoritganlar. Maqollarning yangi nashrlari bilan shug'ullangan tadqiqotchilar sifatida B.Sarimsoqov, K.Imomov, va X.Abdurahmonovlarning ishlari ham diqqatga loyiq.

Sh.Shomaqsudov va Sh.Shorahmedovlar maqollarning ma'nolarini izohlab bergan "Ma'nolar mahzani" to'plamini nashr ettirdilar [2].

B.A.Soatov [3:53] o'zbek xalq maqollarining janr xususiyatlari va she'riy xususiyatlarini aniqlagan. X.Sharafiddinova o'zbek xalq maqollarining tuzilishidagi qofiya va uning funksional-uslubiy xususiyatlariga e'tibor qaratgan.

Qoraqalpoq tilshunosligida xalq donoligining ramzi bo'lgan maqollarni to'plash va nashr ettirishning dastlabki jonkuyar tashkilotchisi prof. Q.Ayimbetov bo'ldi. U "Qoraqalpoq folklori. Naqil-maqallar" kitobini nashr ettirdi [5].

Jalgasov Nurjan Maratovichning "Proverbial tuzilmalarda insonni baholashning pragmatik va lisoniy-madaniy xususiyatlari (ingliz, o'zbek va qoraqalpoq tillari misolida)" mavzusidagi dissertasiyasida har uch tildagi maqollarni ham tahlil qilgan. "Ingliz, o'zbek va qoraqalpoq tillaridagi maqollarning tahlili muayyan lingvomadaniy jamoa a'zolari tafakkur tarzining mohiyatini tasavvur qilishga va qiyoslanayotgan tillar sohiblarining ma'naviy dunyosini ochib berishga yordam beradi" – deb ko'rsatadi tilshunos [6:24].

Til madaniyat bilan uzviy bog'liqdir. Bugungi kunda insonlar, xalqlar, mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy-siyosiy, madaniy hamda ilmiy aloqalar, xalqaro-madaniy kommunikativ jarayonlar tilshunoslik sohasida o'ziga xos yo'nalishi va predmetiga ega bo'lgan yangi soha – lingvokulturologiyaning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Natijada XX asr oxirlariga kelib, til va madaniyat muammosini o'rganishni maqsad qilgan tilshunoslikning yangi sohasi-lingvokulturologiya jadal rivojlandi.

Lingvokulturologiya – "til va madaniyat"ning uzviy aloqadorligini, uning shakllanishi va rivojlanishini o'zida aks ettirgan hodisalar – til va madaniyatni birgalikda o'rganadigan alohida ilmiy sohadir.

O'zbek va qoraqalpoq xalqlari asrlar davomida birga yashab, bir-biri bilan yaqin, quda-anda bo'lib yashaganligi bois ularning tilida, madaniyatida bu yaqinlik o'z ifodasini topgan. Til birliklari ma'nolari, jumladan, xalq maqollarida ham umumiylik jihatlarini ancha. Biz o'zbek va qoraqalpoq tillaridagi "axloq" ma'noli xalq maqollaridagi ikki xalq madaniyatiga xos umumiy va mushtarak jihatlarini aniqlashga harakat qildik.

Masalan, o'zbek tilidagi **Daraxt bir joyda ko'karadi** maqoli qoraqalpoq tilida **Terek bir jerde kógeredi** deb berilgan. Ma'nosi "Bir joyda doimiy yashab, bir yerdagina tinimsiz mehnat qilgan odamning hayoti va tirikchiligida baraka bo'ladi", – degan ma'noda qo'llaniladi. Yoki bo'lmasam **Bir qorin moyni bir qumoloq buzar** [4:53] maqoli qoraqalpoq tilida **Bir qumaloq bir qarim maydi shiritedi** [5:207] tarzida uchraydi. O'zbek xalq maqollarida "Bitta chirigan olma bir omborni chiritadi", "Bir qo'tir echki butun podani qo'tir qiladi", "Bir qirchang'i yilqi butun uyurni qirchang'i qiladi", "Qo'tir taka ko'ra bulg'ar" kabi variantlari bor. Majoza: "Bitta yomon, axloqsiz, fasodchi, ig'vogar, dilgir odam butun bir jamoani, hatto butun bir yurtni bulg'aydi, uning nomiga dog' tushiradi, nomus keltiradi; bitta axloqsiz bola bir qancha bolaning xulqini buzadi", – deyilmoqda. Solishtirib ko'rganimizda ularning ma'nolari bir xil, faqat tillarning (leksik) fonetik tizimi turlicha bo'lganligi bois, ularning imlosida farqli jihatlar mavjud.

Shuningdek, **Yaxshidan bog' qoladi, yomondan dog' qoladi** degan o'zbek xalq maqoli qoraqalpoq tilida **Jaqsidan bag' qaladi, jamannan daq qaladi** shaklida beriladi. «Mevali daraxtlarni ekish – savob ish, shu orqali inson o'zidan keyingi avlodlarga ham manfaatiga, foydasiga ishlatadigan boylik qoldirib, ko'pchilikning olqishiga sazovor bo'ladi, ismi hurmat bilan xotiraga olinadigan bo'ladi» degan ma'noda ishlatiladi.

Yana bir maqol misolida, **Bir odam omoch bilan, yettovlon cho'mich bilan** degan o'zbek xalq maqoli (variantlari: **Mard topadi, nomard yeydi; Ot topadi, eshshak yeydi; Biri semizini yeydi, biri egizini yeydi; Biri so'rab yeydi, biri burab yeydi; Tulki bor joyda tovuq urchimas; El ustida ellik qarg'a, Endi bularga yem qayda?!; Ma sanga, ma sanga, Nima qoldi Hasanga?!; Ariqni kimlar qaziydi, Suvni kimlar ichadi; Chigirtkalar ekin yer, Ekmay tikmay tekin yer;**) tarzida berilgan. Bu maqolda o'tmishda tengsizlik, haq-huquqsizlik o'z izini qoldirgan. Muarrir M.A.Abduraimovning yozishicha, ilgari O'rta Osiyo xonliklarida xalqdan o'lpon, kafsan, qo'sh puli, suv puli, somon puli, tanobona, mirobona, naqdina, ixrojat, amalot, olg'ot, solg'ot, marosimot, mulxoqot, zakot, osiyo puli, objuvoz puli, xarros puli, boqi puli, mushrifona, muxassilona, madadi-lashkar va yana bir qancha soliqlar olingan. Masalan dehqonning g'allasi pishib, o'rib-yig'ib olganidan keyin xirmon tepasiga amlakdor, katta yer egasi, o'ziga qarashli o'lponchi, kafsanchi, zakotchi, tovachi, sog'ibardor, (sog'ubardor–sog'u ko'taruvchi; yog'och gardishga xom teri qoplangan, g'allani yelpish, sovirish uchun ishlatiladigan ro'zg'or buyumi) shogird-pesha, singari turli xil soliqlarni yig'uvchi yugurdaklari bilan kelib, xirmonning barakasini uchirib, dehqonning sho'rini quritib ketishgan. Xirmondan soliqqa g'alla olish kafsan deyilgan. Ushbu maqol qoraqalpoq tilida **Ekkende joq, tikkende joq, Qirmanda tayar** [5:13] shaklida beriladi. Mazkur maqollarning ham ma'nolari deyarli bir xil bo'lib, faqat leksik, grafik shakli bir-biridan birmuncha farqlanadi.

Shu bilan birga xalqlarning o'z turmush tarzi, urf-odatlari, milliy an'analari, kasb korlari va boshqa o'ziga xos xususiyatlari bilan aloqador shakllangan maqollar ham borki, ular bir-birlaridan farqlanib turadi.

O'zbek xalqida **Bir balosi bo'lmasa, Shudgorda quyruq na qilur** [4:388] maqoli qoraqalpoq tilida

Bir bálesi bolmasa, Shúdigárda balq ne jesin [5:14] shaklida beriladi.

O'zbek tilidagi maqollar ma'nosini izohlovchi "Hikmatnoma" kitobida mazkur maqol shunday izohlangan: "Bu maqol tulkingning tilidan aytilgan. Tulki yog'ga o'ch bo'ladi. O'tmishda odamlar tulkilarni tutish uchun qopqonni tuproqqa ko'mib, ustiga bir parcha dumba yog' qo'yib qo'yardilar. Tulki uni yeyman deb kelib, qopqonga ilinardi. Ammo, hamma tulkilar ham osonlikcha qo'lga tushvermasdi. Chunki tulki boshqa hayvonlar ichida eng sezzir, hushyor va ayyordir. Mazkur maqol shuning natijasida yuzaga kelgan bo'lib, majoziy ma'noda odamlarni hushyor, ehtiyotkor bo'lishga undaydi. Varianti:

Bozordagi botmon quyruq,

Taroziga tortgan quyruq,

Bir balosi bo'lmasa,

Nega shudgorda yotgan quyruq?!; "Bir balosi bo'lmasa, kavakda kabob na qilur?" (bu keyingi maqol sichqon tilidan aytilgan. Sichqonni yo'qotmoq uchun inining og'ziga margimush sepilgan jizza, kabob jazi qo'yib qo'rganlar" [2:40].

Qoraqalpoq tilida maqolning ikkinchi qismida **Shúdigarda balq ne jesin** shaklida qo'llanilgan. Bunda albatta, xalqning milliy xususiyatlari, uning kasb-kori bilan aloqador o'zgarish seziladi. Qoraqalpoq xalqi azaldan baliqchilik bilan shug'ullangan. Shuning uchun ham bu xalqda **Úsh ay qawimim, úsh ay sawimim, úsh ay qabaqim, úsh ay shabaqim** degan maqol ham saqlangan.

Qoraqalpoq tilshunosi A.Pirniyazova quyidagi fikrlarni bildirgan edi: “Qoraqalpoq xalqi Amudaryoning Orol dengiziga quyiladigan yeriga yaqin hududda yashaganligi uchun, asosan, baliqchilik, dehqonchilik va mol chorvachilik kasblari bilan shug‘ullangan. Insonlar bir-biriga yaxshi tilak, niyat bilan til vositasida munosabatda bo‘lgan. Kun ko‘rish manbai bo‘lgan kasblaridan kelib chiqqan holda har safar bir-biriga yaxshi tilak tilagan. Tilda shu kasblarga bog‘liq frazeologizmlar shakllangan. *Julumín maylansin* degan etiket so‘zni xohlagan odam baliqchiga “balig‘ing ko‘p bo‘lsin!”, degan tilak bilan aytgan. Bu frazaning anglatadigan ma‘nosi “*Julum*”ga baliqning ko‘p tushishiga aloqador so‘z [7:57].

Shuningdek, qoraqalpoq tilida quyruq so‘zi bilan aloqador **Bul ne degan batpan quyriq, ay dalada jatqan quyriq?** Shakli ham uchraydi. Buni tilshunoslar “Qayerdan kelgan tekin boylik degan ma‘noni bildiradi. Kutmagan joydan paydo bo‘lgan rizq-nasibani ko‘rgan paytda qo‘llaniladi”, – deb izohlaydi [5:136].

Shuningdek, o‘zbek tilida

Onasi maqtagan qizni olma,

Yangasi maqtagan qizdan qolma [4:161].

degan maqol ham qo‘llaniladi. Bunda ham xalqning milliy madaniyati, urf-odatlari o‘z aksini topadi. O‘zbek onalari o‘z qizlari voyaga yetgandan keyin tezroq uni uzatish payiga tushadilar. Ularni hammaga maqtaydilar. Qizning yangisi uning xarakterini yaxshi bilgan uchun, ko‘proq uning fikrlari bilan ham hisoblashish maqsadga muvofiq,

Adabiyotlar

1. Koshg‘ariy M. “Devonu lug‘atit turk”. T. 1. -Toshkent: 1960, 44-45-b.
2. Shomaqsudov Sh., Shoraxmedov Sh. Ma‘nolar mahzani. –T.: 2001.
3. Soatov B.A. O‘zbek xalq maqollarining janr va she‘riy xususiyatlari. -T.: 1990, 53-b.
- a. O‘zbek xalq maqollari. (Tuzuvchilar: T.Mirzayev, A.M. Usoqulov, B.A.Sarimsoqov; Mas‘ul muharrir: Sh.Turdimov. – Toshkent: «Sharq», 2005.
4. kitapxana.com. Qoraqalpoq ádebiyatini elektron kitaphanası.
5. Жалгасов Н.М. Провербиал тузилмаларда инсонни баҳолашнинг прагматик ва лисоний-маданий хусусиятлари (инглиз, ўзбек ва қорақалпоқ тиллари мисолида). Филол.ф.б.фалс.докт. дисс.автореф. –Самарқанд: 2020. –С. 24.
6. Пирниязова А.К. Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы хэм оның стилистикалық имканиятлары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2020.
7. Қазақ хэм қарақалпақ тиллериниң салыстырмалы – паремиологиялық сөзлиги (орыс хэм инглиз тиллериндеги қысқаша түсиниклери менен). –Астана: 2022.
8. Madayev O., Sobitova T. Xalq og‘zaki poetiki jodi: Akademik litseylar uchun darslik. -T.: «Sharq», 2010. 208-b.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada o‘zbek va qoraqalpoq tilidagi xalq og‘zaki ijodiga oid maqollarning urf-odat yoki udumlar bilan bog‘liq holda paydo bo‘lganligi hamda ba‘zi bir maqollarning lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilindi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье проанализировано возникновение пословиц, относящихся к фольклору, в узбекском и каракалпакском языках в связи с традициями или традициями, а также лингвокультурными особенностями некоторых пословиц.

SUMMARY. In this article, the emergence of proverbs related to folklore in Uzbek and Karakalpak languages was analyzed in connection with traditions or traditions, as well as the linguistic and cultural characteristics of some proverbs.

INGLIZ VA QORAQALPOQ TILLARIDAGI KOMPARATIV ADYEKTIV IBORALARNING MAVZUIY TASNIFI

S.P.Saparov – *filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: adyektiv, iboralar, komparativ, mavzuiy tasnif, komponentli ibora, lingvokulturologiya.

Ключевые слова: адъективный, фразеологизмы, компаративный, тематическая классификация, компонентный фразеологизм, лингвокультурология.

Key words: adjective, phraseological units, comparative, thematic classification, component phraseological units, linguoculturology.

So‘nggi o‘n yillikda frazeologiyaning jadal rivojlanishi sohada mavjud ko‘plab yechilmagan masalalar borligini namoyon qildi. Bugungi kun frazeologlari oldida ma‘lum tilga xos frazeologik material tadqiqi hamda turli tillarning frazeologik tizimlarini qiyosiy tadqiq qilish masalasi ko‘ndalang turibdi.

So‘nggi vaqtlarda frazeologik o‘xshatishlarni kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya doirasida o‘rganishga bo‘lgan qiziqish ortib bormoqda, jumladan, qiyosiy konstruksiyalarni yaratish va o‘zlashtirish mexanizmlari (T.S.Zevaxina, N.V. Yarovaya), tilda barqaror majoziy-assotsiativ aloqalarni mustahkamlash sabablari va usullari (V.N. Teliya, O.I. Glazunova), turg‘un so‘z birikmalarida aks ettirilgan obraz-etalonlar va qarshi aloqalarning milliy o‘ziga xosligi (T.V.Shmeleva, V.N.Teliya, V.A.Maslova) tadqiq qilingan.

degan ma‘noda ishlatilgan. Qoraqalpoq tilida ushbu ma‘noni ifodalaydigan

Jengesi maqtagan qizdi alma,

Agasi maqtagan qizdan qalma. [5:82] degan maqol ham uchraydi.

Qoraqalpoqlarda yanga bilan bekachning o‘zaro munosabatlari o‘ziga xos. Qadimgi urf-odatlariga ko‘ra uylanadigan yigitlar o‘z sevgan qizlarini to‘ydan oldin umuman ko‘ra olmaganlar. Bu holat boshqa turkiy xalqlarda ham mavjud bo‘lgan. Ular katta bayramlarda, hayit va to‘ylarda faqat yangasi orqali qiz bilan ko‘rishishi, uchrashishi mumkin bo‘lgan. Bu holat qoraqalpoq qo‘shiqdarida quyidagicha ifodalangan:

Jigit qizsiz, qiz jengersiz bolmaydi,

Wazipandi bilmeysenbe jengejan.

Agasi maqtagan qizdan qalma degan ikkinchi qismining ma‘nosi **Agá** (o‘zbek tilida dada) o‘z qizining baxtli bo‘lishini istaydi, hamda uning faqat yaxshi xislatlarini gapiradi. U yangasiga o‘xshab, yigitning sovg‘a-salomlari evaziga qizini maqtamaydi. Uning fikrlari asosli ekanligi ma‘nosini bildiradi.

Xulosa qilib aytganda, maqollar barcha xalqlarda ham hayotning tajribasi asosida paydo bo‘ladi. Ular shu xalqlarning orzu-havaslarini, turmush sharoitlarini, madaniyatlarini, kasb-korlari, intilishlarini o‘zida aks ettiradi. Ularni mazkur xalqlarning madaniyatlarini bilan bog‘lab lisoniy tadqiq qilish tilshunoslik uchun yangi ma‘lumotlar beradi.

(2000), Sh.Kudiyarova (2008), A.Pirniyazova (2020), G.Allambergenova (2019) kabi qoraqalpoq olimlari ham tadqiqotlar olib borishgan.

Qoraqalpoq va ingliz tillaridagi komparativ frazeologizmlarda artefaktlarni nomlovchi etalonlar ustuvor hisoblanadi. Frazeologik o'xshatishlar asosan insonni tavsiflash uchun ishlatiladi, ikkita til komparativ frazeologiyasida insonning tashqi ko'rinishini, uning jismoniy holati va harakatini tavsiflovchi o'xshatishlar ustunlik qiladi. Qoraqalpoq va ingliz tillaridagi barqaror o'xshatishlarda milliy ko'rsatkichli leksika sezilmas darajada aks etgan. Ikkita tilning komparativ frazeologiyasida inson tabiatini tasvirlash uchun hayvonlar obrazlari va artefaktlar nomlari ham qo'llaniladi, shu bilan birga jonsiz buyumlar, vaziyatlar, voqeliklar, tabiat hodisalarini tavsiflashda artefaktlar bilan bog'liq obrazlar keng qo'llaniladi [3:35-42].

A.D.Rayxshteyn ta'kidlashicha, «Frazeologik tizim, umuman, ikki tomonlama – kelib chiqishi va faoliyati nuqtai nazaridan antropotsentriзм, ya'ni leksema-komponentlar tarkibi hamda jami iboralar ma'nosining insonga semantik yo'nalitirilganligini aks ettiradi» [5]. Ushbu qiyoslanayotgan tillarda tizimosti hodisasiga daxldor iboralar umumiy tushunchaviy mansublikni o'z ichiga oladi, shu asosda ularning tahlilida qaysi tilga mansubligidan qat'i nazar insonlar jamoasiga xos bo'lgan umumiy va sof lisoniy madaniyat bilan bog'liq o'ziga xos xususiyatlar aniqlanadi.

Adyektiv iboralar tilda va bilish jarayonida muhim o'rin egallab, ma'lum millatga xos olamning lisoniy manzarasini ifodalovchi usullardan biri hisoblanadi, bu esa barqaror iboralar, jumladan, uzual variantlar yoki okkazional-qayta shakllantirilgan birliklarda alohida til egalari orqali namoyon bo'ladi.

Hozirgi vaqtga qadar qoraqalpoq tilida to'liq frazeologik nazariya va ingliz tilining farqli belgilari ishlab chiqilmagan. Qiyosiy tadqiqotdan tashqari, komparativ adyektiv iboralarning (KAI) tasnifiy mavzuiy guruhlarini aniqlash lozim.

Iboralarning bunday tasnifi tahlil qilinayotgan til leksika sathining ayrim milliy-o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Turli tizimga ega tillardagi ayrim so'zlar, so'z birikmalari, jumladan, iboralar kesishish nuqtasiga ega bo'lishi, to'liq yoki qisman mos kelishi mumkin, masalan: *Quick on the trigger – qizba, qan qizba = gudi buzar* (qiziqqon, tez munosabat bildiradi); *Slow on the trigger – uyan = tirp etpes = jay basar, awir koshetu'gm* (sekin reaksiya qiladigan). Bunday o'xshashlikning sababi nafaqat chet tilidan so'z o'zlashtirish, bir tildan boshqa tilga kalkalashda, balki ko'plab lisoniy hodisalarining umumlashiriligidagina hamda ularning turli xalqlar ijtimoiy lisoniy ongida bir xil aks etishida namoyon bo'ladi. Chunonchi, diaxronik planda "oddiylik" tushunchasini ifodalovchi «common/ápiwayu» komponentli ibora tahlilida bu holat quyidagicha aks etgan:

Common or garden – jay hám ápiwayı, mayda shúyde, jehil jelpi, shaqur-shuqır (oddiy, eng odatdagi, shablon, siyqasi chiqqan) = *bir-bab, aspaytu'gm –taspaytu'gm, azar-bezersiz, aq kewil* [4].

Adyektiv iboralarning ushbu xususiyatlari kontekstda boshqa ko'rinishda aks etadi:

"I imagine they'd soon realize that I wasn't quite the common or garden chartered accountant." (W.S.Maugham "The Circle");

"Sib's judgment is just his opinion of Sib – common or garden impatience of any one else" (J.Galsworthy "The White Monkey").

KAI tarkibida faqat frazeologizmlardan iborat mavzuiy guruhlar mavjud bo'lib, mazkur denotatlarni ifodalovchi mustaqil leksemalar frazeologizm tarkibida ishtirok etmaydi.

Rus va ingliz tillari iboralari frazeologik mikrotizimlari o'rtasidagi o'xshashlik mazkur tillardagi frazeologizmlarning uch kichik guruhga miqdoriy taqsimlanishida ko'rinadi.

Iboralarning bunday tasnifi yordamida M. Mak-Karti va Felisiti O'Dell tadqiqotlarida quyidagi tematik guruhlar ajratib ko'rsatilgan: 1) *State of Health*; 2) *Appearance and physiognomy, moral*; 3) *Life and Social Status*; 4) *Happiness and sadness*; 5) *Anger*; 6) *Knowing and understanding*; 7) *Experience and perception*. Ushbu tadqiqotda adyektiv frazeologik birliklarni insonning tashqi ko'rinishi, insonning ichki fazilatlarini, yosh xususiyatlari, odamlar bilan munosabatlari, turli vaziyatlarda yoki atrof-muhitga ko'ra inson holati, biror nimaning kutilmaganda paydo bo'lishi yoki yo'qolishi va hajm, o'lchov, o'lcham kabi tematik guruhlariga tasniflashni ma'qul ko'rildi.

Leksik-frazeologik maydonni aniqlash uchun iboralarni tanlashda leksik birliklarni tasnifi uchun foydalaniladigan mezonlarga asoslanishi ma'qul. Ingliz va qoraqalpoq tillarining frazeologik lug'atlaridan yalpi tanlab olish natijasida quyidagi frazeologik mavzuiy guruhlar ajratildi. Qiyoslanayotgan tillardagi eng tipik mavzuiy guruhlar quyidagilar: (Rasm qarang)

Ingliz va qoraqalpoq tillarida iboralarni qiyosiy o'rganish ikki madaniyatdagi frazeologik-semantik kichik guruhlarini aniqlash va tadqiq etish, iboralar semantik belgilaridagi farqlarni, shuningdek, bitta semantik kichik guruhlariga kiruvchi iboralar konnotatsiyasi komponentlarini aniqlashga qaratilgan.

Professor V.D. Arakin rus va ingliz tillarini tipologik qiyoslash uchun uchta tamoyilni ajratib ko'rsatgan [1] va ushbu tamoyillarni E. Babaev zamonaviy ingliz va tojik tillarida majoziy o'xshatishli iboralarni taqqoslab tahlil qilishda qo'llagan [2:16].

Iboralarning mavzuiy tasnifi qiyosiy o'rganish ko'rib chiqilayotgan tillarda ham universal, ham differentsial hodisalarini aniqlash imkonini berdi. Adyektiv iboralar ingliz va qoraqalpoq tillarining olam lisoniy manzarasini shakllantirishda faol ishtirok etib, ular asosida ingliz va qoraqalpoq tillari olam manzarasining parchalarini qayta qurish imkonini berdi.

Adyektiv iboralar jarayonini tushunish uchun frazeologik birliklarning kognitiv tabiatini o'rganish muhim edi. Kognitiv yondashuv doirasida frazeologizatsiya kontseptual tizim doirasidan ma'lumotlarni uzatish jarayoni sifatida tushuniladi.

Adabiyotlar

1. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. – Л.: «Просвещение», 1979. –С. 259.
2. Бабаев Э. Образные сравнительные обороты в современном английском и таджикском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М.: 1977. –С. 16.
3. Долгова Е.В. [Frazeologicheskie ediniцы angliyskogo yazyka kak sredstvo reprezentatsii znaniy o mezlichnostnykh ot-nosheniyaх](#)// Культура в зеркале языка и литературы. 2020. - С. 35-42.
4. Eshbaev J. Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi. – Nókis: "Qaraqalpaqstan", 1985. 160-b.
5. Райхштейн А.Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии. – М.: 1980. –С. 143.

REZYUME. Maqolada komparativ adyektiv iboralarning mavzuiy tasnifi boyicha hozirgi vaqtga qadar qoraqalpoq tilida to'liq frazeologik nazariya va ingliz tilining farqli belgilari ishlab chiqilmagan. Qiyosiy tadqiqotdan tashqari, komparativ adyektiv iboralarning tasnifiy mavzuiy guruhlarini komponentlarini aniqlash lozim. Iboralarning bunday tasnifi tahlil qilinayotgan til leksika sathining ayrim milliy-o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о не разработанности полной фразеологической теории в каракалпакском языке и различных признаках английского языка для тематической классификации компаративных адективных фразеологизмов. Помимо сопоставительного исследования необходимо определить компоненты классификации тематических групп компаративных

адъективных фразеологизмов. Данная классификация фразеологизмов позволяет определить некоторые национально-специфические особенности лексического уровня анализируемого языка.

SUMMARY. The article talks about the lack of development of a complete phraseological theory in the Karakalpak language and various features of the English language for the thematic classification of comparative adjectival phraseological units. In addition to the comparative study, it is necessary to determine the components of the classification of thematic groups of comparative adjectival phraseological units. This classification of phraseological units allows us to determine some nationally specific features of the lexical level of the analyzed language.

ATOQLI OTLARNING FALSAFIY VA UMUMNAZARIY FANLAR KONTSEPTSIYASIDA O'RGANILISHI

K.T.Yakupova – *assistent o'qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: atoqli otlar, lisoniy, denotativ, tilshunoslik, lingvomadaniy, onomastika.

Ключевые слова: имена собственные, языкознание, денотативность, лингвистика, лингвокультурология, ономастика.

Key words: proper names, linguistic, denotative, linguistics, linguacultural, onomastics.

Dunyo tilshunosligida til egalarning ongida olamni konseptualashtirish va lisoniy voqelantirishning oʻziga xos kognitiv mexanizmlari tadqiqoti doirasida maʼlum tematik maydonga tegishli leksik birliklarni, jumladan, atoqli otlarni ham struktur-semantik, kommunikativ-pragmatik, qiyosiy-tipologik va lingvomadaniy koʻrinishlarda tahlil etish kabi ustuvor yoʻnalishlarda izlanishlar olib borilmoqda. Bunda atoqli otning lingvistik va sotsiolingvistik aspektida tadqiq qilishi nuqtayi nazaridan oʻrganish tushunilib, u oʻz ichiga maʼlum tildagi atoqli otlarning umumiy majmuini ifoda etadigan lugʻat yoki u muayyan davrdagi etnik guruhning tiliga tegishli boʻlgan atoqli otlar majmui tadqiqini ham oladi. Atoqli otning til birligi sifatida ilmiy idrok etilish jarayoni uning olam lisoniy manzarasi yaratilishidagi amaliy qoʻllanishi borasidagi tajribalarning toʻplanib borishi hamda uning tushunib yetilishi hisobiga bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Bu jarayonlar parallel va uzluksiz davom etgani holida ketma-ketlik va bir xilligiga koʻra farq qilmaydi. Atoqli ot hodisasiga oid koʻplab masalalar boʻyicha bahsli holat hali ham davom etmoqda va zamonaviy qarashlardagi noaniqlik va ziddiyatlarning kelib chiqishi tarixan uzoq davrlarga borib taqaladi. Bu, bir tomondan, hodisaning murakkabligi bilan, boshqa tomondan, nomlarning koʻp arslilik amaliy qoʻllanilishi tajribasi (shu jumladan badiiy matnlarda qoʻllanilishi ham qamrab olinadi) va bu hodisani ilmiy-nazariy tushunish jarayonlarining dialektik birligi va ziddiyati bilan belgilanadi.

Atoqli otlarni qoʻllash bilan bogʻliq masalalar tahlil qilingan ilk asarlar Aristotelga tegishli. Uning "Ritorika" va "Poetika" asarlarida koʻpincha oʻzaro oʻxshash deb talqin qilingan ismlar va ularning denotatlariga oid baʼzi fikrlar, nutqda ismlardan va ismlar ishtirok etgan iboralardan foydalanishning alohida usullari, estetik yoki hissiy taʼsirni kuchaytirish uchun har bir qoʻllanilgan holatlar koʻzda tutiladi, jumladan: Aristotelida taqqoslashlar, metaforalar, xudolar va mifologik qahramonlar ismlaridan foydalanish, Gomer sheʼriyatida kuchaytirish va boshqalardan foydalanilgan [1]. Aristotelidan taxminan yuz yil oʻtgach, stoiklarga mansub faylasuf Xrissip atoqli otlarni alohida ot kategoriyasiga ajratdi [2]. Antik davrning eng mashhur asari Platonning "Dialog"idir. "Kratil" dialogida faylasuf, Kratil va Germogen oʻrtasidagi, ismlarning tabiati va mohiyati haqidagi bahsni hal qilishga urinib bir qator savollarni koʻrib chiqish bilan shugʻullanadi, bu savollarni Suqrot bilan bahslashuvda: nomlarning tasodifiy tanlovga asoslanib belgilanishi yoki nomlangan narsalarning tabiatiga koʻra belgilanishi; narsalarning oʻz xususiyatlari borasida nima tushunilishi; atoqli otlardan toʻgʻri foydalanish haqidagi masalalarni tadqiq qiladi [3]. Yuqorida keltirilgan mulohazalarni zamonaviy tilga oʻgʻirish orqali muhokama markazidagi onomastikaning zamonaviy qiyofasi atrofidagi muammolar qamrovi batamom belgilab chiqilganiga amin boʻlish mumkin, chunonchi: ismlar tabiati hamda ularning semantikasi, ismlarning badiiy personajlarga muvofiqligi, badiiy matnlar yaratilishi hamda idrok qilinishidagi tarkib va mazmun jihatdan taʼsir qilinishi kabilarni shular jumlasiga kiritish

mumkin. Ammo ismlarni anglashga qaratilgan tajribalar toʻplamining qadimiyrogʻi haqida maʼlumotlar u qadar keng maʼlum emasligini qayd etish lozim.

Zamonaviy ilm - fanda maxsus onomastik tadqiqotlarning boshlanishiga tamal toshi odatda XIX asrda ingliz olimi J. S. Mill tomonidan qoʻyilgan deb hisoblanadi. Uning fikrlari mantiq-falsafiy asosga tayanib (bunda asosan, T. Hobbes gʻoyalari asoslanilgan) qurilgan, shunga qaramay, u tomonidan ishlab chiqilgan asosiy qoidalar keyinchalik tillar nazariyasiga, ayniqsa, referensiya nazariyasiga, nominatsiya nazariyasiga taʼsir koʻrsatgan, ayniqsa, atoqli va turdosh otlar haqidagi qarashlarga taʼsir koʻrsatdi. Millning fikricha, otlar oʻzlari atayotgan narsalarning haqiqiy nomlari boʻlib, bu bizning ular haqidagi tasavvurlarimizning nomlanishi emas. "Barcha ismlar xoh xayoliy, xoh haqqoniy boʻlsin nimanidir atab keladi, shu bilan bir qatorda har alohida narsaning ham oʻz nomi boʻlmasligi mumkin. Ayrimlari uchun esa ularni farqlovchi maxsus, alohida ismlar kerak, masalan, har bir shaxs, yoki makon oʻz alohida nomiga ega boʻlishi kerak va h.k." [4]. John Millga tegishli boʻlgan fikrga koʻra, ismlar hech qanday maʼno bildirmasdan, biror narsani belgilash uchun tanlangan "belgi"lar kabi tushuniladi. Ular biror narsa yoki shaxsni belgilash vazifasini bajaradi, ammo hech qanday mazmuni bayon qilmaydi. Bu munosabat tilshunoslik tomonidan oʻzlashtirilgan va yuz yildan ortiq vaqt mobaynida hukmron boʻlib kelgan.

Ot soʻz turkumiga mansub kategoriya birliklarini turdosh (umumiy) va atoqli otlarga ajratish XVIII asr boshlarida G.V.Leybnits tomonidan ilmiy isteʼmolga kiritilganini qayd etib oʻtish lozim. Bu haqida soʻz yuritarkan olim quyigilarni qayd etgan: "garchand, yagona va unikal predmetlar mavjud boʻlsa ham, aksariyat soʻzlar baribir umumiy terminlardan iborat boʻladi; biz tez-tez aniq bir individlar, shuningdek davlat, shahar, togʻ va boshqa toponimlarni anglatuvchi atoqli otlardan foydalanamiz" [5].

Rus tilshunosligida XX asrdagi falsafiy va filologik turdagi tahlillarda ot soʻz turkumi maxsus turkum kategoriyasidagi soʻz sifatida koʻrib chiqilish anʼanasini, avvalo, P.A. Florenskiy [Florenskiy, 2000], A.F. Losev [Losev, 2010-2013; 1990] hamda Yu.M. Lotman semiotik maktabi vakillarining tadqiqotlarida uchratish mumkin [Lotman, 2000]. Ot soʻz turkumiga mansub birliklarni qoʻllashning u yoki bu sohasiga yondashuv, ular haqidagi falsafiy va filologik tahlillarning olib borilishi, alaloqibat bu hodisani yakuniy holatda chuqur nazariy xulosalarga asoslangan yangi onomastik tadqiqot yoʻnalishlarining paydo boʻlish asosiga aylanishiga turtki boʻlgan.

Olam ilm – fanda ustuvorlik qilgan materialistik ilmiy dunyoqarash bunday gʻoyalarni qabul qilmagan, biroq XX asrning oxirgi oʻn yilligida olimning original gʻoyalari qiziqish sezilarli darajada ortdi. Ilmiy jihatdan, rus tili ismlarining fonetik jihatlarini badiiy matn tahlilida aks ettirilgan holda batafsil bayon etish, "Ismlar" kitobida yoritilgan. Holatning muqoyasa qilinayotgan tillar misolidagi tahliliga quyida batafsil toʻxtalib oʻtiladi:

Ismlar oddiygina belgi emas; ular lingvistik, madaniy va ijtimoiy maʼnolarga ega. Ushbu tahlil ism va uning denotati

o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganib, ismlarning identifikatsiya, tarixiy kontekstlar va madaniy qadriyatlarini qanday aks ettirishini ko'rsatadi. Ingliz va o'zbek misollarini tahlil qilib, ismlarning turli tillar va madaniyatlarda qanday ishlashini ko'rsatamiz.

Tarixiy va madaniy ahamiyat borasida ingliz tilida keng tarqalgan "Elizabeth" atoli otini ko'rib chiqish mumkin. Ushbu ism ingliz tilida so'zlashuvchi jamiyatda tarixiy va madaniy ahamiyatga ega bo'lib, ko'pincha Britaniya qirolliklari, xususan, qirolliqa "Elizabeth I" va "Elizabeth II" bilan bog'liq. Mazkur rakursda qaraganda atoli ot nafaqat bir kishini bildiradi, balki yetakchilik, tarix va an'analar kabi xususiyatlarni ham ifodalaydi. Ism va uning denotati o'rtasidagi bog'liqlik tarixiy hikoyalar va madaniy xotira orqali mustahkamlanadi. "Elizabeth" ismining ontologik shakli ushbu kontekstda qirollik personajini o'z ichiga oladi, bu esa jamiyatda ma'naviy va psixologik tuzilishni belgilaydi.

"Apple" ismi, asosan, umumiy ot bo'lsa-da, zamonaviy ingliz tilida texnologiya kompaniyasi Apple Inc. tufayli mashhur onimga aylandi. Ushbu denotativ o'zgarish otlarining vaqt o'tishi bilan madaniy va tijorat omillar ta'sirida yangi ma'nolar va assotsiatsiyalarni qanday qabul qilishini ko'rsatadi. Denotativ o'zgarish oddiy meva nomidan texnologiya va innovatsiyalarni ifodalovchi belgiga o'tishni anglatadi.

O'zbek tilida "Islom" ismi keng tarqalgan bo'lib, o'zbek madaniyatida islomning ahamiyatini aks ettiradi. Ism nafaqat bir shaxsni bildiradi, balki diniy identifikatsiya, e'tiqod va madaniy meros kabi konnotatsiyalarga ega. Bu o'zbek tilidagi ismlar ko'pincha chuqur madaniy va diniy qadriyatlarini aks ettirib, shaxsni keng jamiyatiy identifikatsiyaga bog'laydiganligini ko'rsatadi. "Islom" ismining ontologik shakli diniy fazilatlarini o'z ichiga oladi va madaniy kontekstda shaxsning ma'naviy va psixologik tuzilishini shakllantiradi.

"Amir Temur" (Temur) ismi yana bir misolida tahlil qilish yangicha madaniy-tarixiy xususiyatlar haqida ma'lumotni yuzaga chiqaradi. O'zbek xalqi tarixida Amir Temur tarixiy shaxs bo'lib, uning ismi qudrat, fath va milliy faxrni bildiradi. Ushbu ismining tarixiy ahamiyati o'zbek madaniy hayoti hamda dunyoqarashida chuqur o'rnatilgan bo'lib, zamonaviy kontekstlarda qanday qabul qilinishiga ta'sir qiladi. "Amir Temur" ismining ontologik shakli tarixiy jasorat va yetakchilik elementlarini o'z ichiga oladi, bu esa mazkur onimni madaniy va psixologik qabul qilish shart-sharoitini aks ettiradi.

Ingliz va o'zbek ismlarining qiyosiy tahlili ismlar va ularning denotatlari o'rtasidagi bir nechta muhim nuqtalarni ochib beradi:

Adabiyotlar

1. Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории / Аристотель. – Минск: «Литература», 1998. –С. 1392. (Классическая философская мысль); – ISBN 985-437-401-7
2. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного / А.В.Суперанская. – Москва: «Наука», 1973. –С. 367.
3. Платон. Кратил / Платон // Античные теории языка и стиля / ред. О.Фрейденоберг. – Москва-Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1936. – С. 36–59.
4. Милль Дж. С. Система логики символической и индуктивной / Дж. С. Милль; пер. с англ. – Москва: «Леман», 1914. – С. 22.
5. Лейбниц Г.-В. Новые опыты о человеческом разумении. 1703-1704 / Г.-В. Лейбниц. В 4-х т. Т. 2. -Москва: «Мысль», 1983. – С. 288-289. – (Филос. наследие).
6. Флоренский П. А. Имена / П. А. Флоренский. – Харьков: Фолио; М.: АСТ, 2000. –С. 40.
7. Лосев А. Ф. Философия имени / А. Ф. Лосев. – Москва: Изд-во Московского университета, 1990. –С. 30.

REZYUME. Maqolada ism va uning denotati o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganib, ismlarning identifikatsiya, tarixiy kontekstlar va madaniy qadriyatlarini qanday aks ettirilishi ko'rsatadiladi. Ingliz va o'zbek misollarini tahlil qilib, ismlarning turli tillar va madaniyatlarda qanday ishlashini ko'rsatamiz.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается взаимосвязь имени и его значения, показано, как имена отражают идентичность, исторический контекст и культурные ценности. Анализируя английские и узбекские примеры, мы показываем, как имена работают в разных языках и культурах.

SUMMARY. The article explores and analyzes the relationship between a name and its denotation, showing how names reflect identity, historical contexts, and cultural values. Analyzing English and Uzbek examples, we show how names work in different languages and cultures.

UDK 81¹255.2

ADABIY VA SHE'RIY TARJIMALARNING XUSUSIYATI

F.D.Atashova – katta o'qituvchi

Berdaq nomidagi Qoraqalpog' davlat universiteti

Tayanch so'zlar: badiiy tarjima, yozma yoki og'zaki matn, she'riy tarjima, lingvistik kategoriyalar, tarjima jarayonining tahlili va sintezi.**Ключевые слова:** художественный перевод, письменный или устный текст, поэтический перевод, лингвистические категории, анализ и синтез процесса перевода.**Key words:** literary translation, written or oral text, poetic translation, linguistic categories, analysis and synthesis of the translation process.

Kirish. Adabiy ijodning asosiy turlaridan biri tarjimadir. «Tarjima» so'zi faoliyatning juda katta doirasini o'z ichiga oladi va taniqli va umume'tirof etilgan tushunchadir. Tarjimaning ko'plab ta'riflari mavjud. Shuni ta'kidlash kerakki, A.V.Fedorov, L.S.Barxudarov, V.S.Vinogradov, V.N.Komissarov, A.D.Shvaytser kabi ko'plab tadqiqotchilar «tarjima» tushunchasining mohiyati haqida aniq qiziqib, so'zning o'ziga xos polisemantikligini ta'kidladilar. Keling, «tarjima» tushunchasining asosiy ta'riflarini ko'rib chiqaylik.

Mashhur sovet tarjimoni A.V.Fyodorov shunday yozadi: «Tarjima, birinchi navbatda, aqliy harakat shaklida sodir bo'ladigan va nutq ishining (matn yoki og'zaki nutq) bir tilda paydo bo'lishidan iborat bo'lgan jarayondir. boshqa – tarjima – tilda qayta yaratiladi; ikkinchidan, bu jarayonning natijasidir, ya'ni. yangi nutq ishi» [1]. Ma'lumki, «tarjima» so'zining ma'nosi haqidagi bu ikki tushuncha bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir, ya'ni tarjima jarayoni nutq ishining natijasi bo'lgan xususiyatlarini tushuntiradi va aksincha, tarjima jarayonining tabiati bo'lishi mumkin. natijaning xususiyatlaridan kelib chiqib aniqlanadi. Biroq, A.V.Fyodorov bu ikki tushunchani ajratib ko'rsatish zarurligini ta'kidlaydi, chunki hozirgi vaqtda tadqiqotchilarning manfaatlari ikkiga bo'lingan: «ba'zilar tarjima va asl nusxa o'rtasidagi munosabatni bir-biriga bog'langan ikkita nutq asari sifatida tahlil qiladilar; boshqalar birinchi navbatda tarjima jarayoni va uni modellashtirish bilan shug'ullanadilar» [7]. Ikkala yo'nalish ham bir-birini istisno qilmaydi, lekin har birining o'ziga xos xususiyatlari bor. Mashhur tilshunos olim L.S.Barxudarov «tarjima» tushunchasiga o'z ta'rifini beradi – bu «bir tildagi nutqiy asarni o'zgartirgan mazmun rejasi-ni, ya'ni ma'nosini saqlab qolgan holda boshqa tildagi nutqiy asarga aylantirish jarayoni» [1]. Shuni ta'kidlash kerakki, L.S.Barxudarov qo'yilgan vazifaning murakkabligini bilgan holda, o'z ta'rifiga ikkita muhim izoh bilan birga keladi, ulardan birida u «tarkib rejasi» yoki «ma'no» atamasini iloji boricha kengroq tushunishga chaqiradi, ya'ni, semasiologiya arsenalida mavjud bo'lgan bilimlarning butun doirasiga asoslangan; boshqasi esa «o'zgartmas tarkib rejasi saqlab qolish» haqida faqat nisbiy ma'noda gapirish mumkinligini ta'kidlaydi. Tillararo transformatsiya jarayonida yo'qotishlar muqarrar, ya'ni asl matnda ifodalangan ma'nolarning to'liq o'tkazilmasligi mavjud. Shuning uchun tarjima matni hech qachon asl matnning mutlaq ekvivalenti bo'la olmaydi. Ushbu ta'riflar mualliflari tarjimoni mazmun rejasi saqlab qolgan holda ifoda rejasi almashtirish pozitsiyasidan ko'rib chiqadilar.

Tarjima asl nusxa asosida yangi matn yaratish ekanligidan kelib chiqqan holda mualliflar tomonidan quyidagi ta'riflar keltirilgan. Professor V.S.Vinogradovning fikricha, «tarjima» bu «ijtimoiy zaruratdan kelib chiqqan jarayon va bir tildagi yozma yoki og'zaki matnda ifodalangan ma'lumotlarni boshqa tildagi ekvivalent (adekvat) matn orqali uzatish natijasi» [2]. Muallif yana tushuntirib beradiki, axborot deganda barcha mazmun, ham semantik, ham stilistik, emotsional-ekspressiv, funksional, baholovchi, janr, estetik xarakterdagi barcha ma'lumotlar tushuniladi; Ekvivalentlik (adekvatlik) deganda tarjima matnida asl nusxaning janrli o'ziga xosligi va asl matndagi barcha turli ma'lumotlarning to'liq saqlanishi tushuniladi. V.N.Komissarov «tarjima» – «TLda asliyatga kommunikativ jihatdan ekvivalent bo'lgan matn yaratiladigan va uning kommunikativ ekvivalentligi tarjima retseptorlari tomonidan asl nusxa bilan aniqlanishida namoyon

bo'ladigan lingvistik vositachilik turi» deb ta'kidlaydi [4]. Keyin muallif ushbu ta'rifning asosiy fikrlarini tushuntirib, batafsil izoh beradi. Xususan, V.N.Komissarov shunday deb yozadi: aloqa uchun zaruriy shart - bu «lingvistik vositachilik» ni amalga oshiradigan oraliq bo'g'inning mavjudligi, ya'ni. asl xabarni retseptor tomonidan idrok etilishi mumkin bo'lgan lingvistik shaklga aylantirish; asl matn va tarjima o'rtasida o'zi «kommunikativ ekvivalentlik» bilan bog'liq bo'lib, u muloqotning o'ziga xos sharoitida zaruriy o'zaro tushunishni ta'minlash uchun yuqori darajadagi umumiylikda ifodalanadi. A.D.Shvaytser «tarjima» tushunchasiga o'zining ta'rifini beradi - «tillararo va madaniyatlararo muloqotning bir yo'nalishli va ikki bosqichli jarayoni bo'lib, unda maqsadli («tarjima») tahlil qilingan asosiy matn asosida ikkinchi darajali matn yaratiladi. (metatmatn) boshqa til va madaniy muhitda birlamchini almashtirib yaratiladi» [8]. Muallifning ta'kidlashicha, bunday formula o'zining barcha noqulayligi bilan tarjima jarayonining ko'p faktorli xususiyatini, uning boshqa tillararo muloqot turlaridan farqini va asosiy paradoksini – tarjimonning asl nusxaga «sodiqlik»ga e'tibor qaratishini va asosiy e'tiborni aks ettiradi. Adres va uning madaniyati normalari [8]. Ushbu ta'riflar tarjima matni ko'proq avtonomiya va ijodkorlikka ega ekanligini ko'rsatadi. Biroq, bu mustaqillikni asl nusxadan masofa sifatida talqin qilish mumkin, buning natijasida asl va yakuniy matn o'rtasidagi bog'liqlik buziladi, keyin esa ikkinchisi shunchaki tarjima deb atalishga haqli emas.

Shunday qilib, biz «tarjima» tushunchasining ta'rifida juda ziddiyatli degan xulosaga kelishimiz mumkin. Bizning fikrimizcha, tarjima «nutq yoki yozma asarni asl nusxaning shakli va mazmunini saqlab qolgan holda manba tildan ko'rsatma tilga aylantirish jarayoni»dir. Ta'riflarni tahlil qilib, biz tarjimaning bir nechta doimiy xususiyatlarini aniqlashimiz mumkin: polivariatsiya (bir xil asl asarning tarjima qilingan matnining bir nechta versiyalarining mavjudligi), qaytarilmasligi (mavjud tarjimadan asl nusxani to'liq tiklashning mumkin emasligi) va ikki fazali. (tarjima jarayonining tahlili va sintezi). «Tarjima» tushunchasining asosiy ta'riflarini ko'rib chiqib, tarjimaning o'ziga xos turiga, ya'ni badiiy tarjimaga to'xtalib o'tish zarur.

Tilshunos va adabiyotshunos olimlar bir necha bor badiiy matn tushunchasiga ta'rif berishga harakat qilganlar. Ammo matn turlarini (badiiy va badiiy bo'lmagan) farqlash uchun hali ham aniq ta'rif mavjud emas. Matnlarning badiiy va badiiy adabiyotga bo'linishi insonda ikki xil fikrlash: mantiqiy va obrazli tafakkurga ega ekanligiga asoslanadi.

Tarjimashunoslikda muhim o'rinlardan birini badiiy matnni tasniflash egallaydi. Ko'p tasniflar mavjud, biz faqat eng qiziqarlilarini ko'rib chiqamiz. Masalan, til va tarjima muammolari bo'yicha yetakchi sovet tadqiqotchilaridan biri A.V.Fedorovning tasnifi. Uning tasnifi tarjima qilinayotgan materialning tabiatidagi farqlarga asoslanadi va u quyidagilarni ajratadi: 1) axborot matnlari, hujjatli matnlar (tijorat va biznes xarakterdagi) va ilmiy matnlar; 2) ijtimoiy-siyosiy matnlar (shu jumladan, marksizm klassiklarining asarlari, tahririy maqolalar va nutqlar); 3) (badiiy) adabiy matnlar [7]. Biz tasniflashning tematik xarakterga ega ekanligini payqadik. Katarina Raysning yana bir tasnifi tarjimon uchun qulayroqdir, chunki u tufayli tarjimon o'z e'tiborini nimaga qaratish kerakligini biladi: 1) til mazmuniga yo'naltirilgan matnlarning tavsiflovchi funksiyasiga ko'ra; 2) til - shakl yo'naltirilgan matnlarning ifoda vazifasiga ko'ra; 3) murojaat vazifasiga ko'ra – murojaatga

yo'naltirilgan matnlar [5].

Badiiy matnlar turli xarakterga ega bo'lishi mumkin bo'lgan ma'lumotlarni o'z ichiga oladi: intellektual, hissiy, estetik. Demak, badiiy matn mantiqiy matn maqsadidan farqli maqsadni ko'zlaydi, ya'ni badiiy matnlar o'quvchiga ta'sir o'tkazish, unda bevosita badiiy tasvir orqali ifodalangan voqea, hodisalarga ma'lum bir emotsional yoki oqilona munosabatni uyg'otishga qaratilgan. tasvir. Shuni qo'shimcha qilish joizki, badiiy matn boshqa matn turlaridan kompozitsiya deb ataladigan tuzilishi bilan farq qiladi. Bu badiiy shaklning eng muhim, organuvchi elementi bo'lib, asarga birlik va yaxlitlik berib, uning tarkibiy qismlarini bir-biriga va butunga bo'ysundiruvchi, ya'ni matnni tartibga solish usulidir. Badiiy matn yuqori darajadagi milliy-madaniy va zamon konditsiyasi bilan ajralib turishini ham qayd etishimiz mumkin. Shunday qilib, adabiy matn doimo millat, madaniyat yoki davrning xususiyatlarini aks ettiradi. Milliy o'ziga xoslik til shakllarining o'zida mustahkamlangan. Badiiy sinovning muhim muammolaridan biri bu idrokning noaniqligidir. Va bu hodisaning uchta asosiy sababi bor: lingvistik noaniqlik, muallifning niyati va o'quvchining tayyorligi. Shuni ham ta'kidlash joizki, adabiy matn obyektiv bo'lishi mumkin emas, muallifning pozitsiyasidan, muallifning personajlar va hodisalarga munosabatidan yoki muallifning intonatsiyasidan xoli bo'lishi mumkin emas [6].

She'riy tarjima so'zlashuv san'atining alohida turi bo'lgan she'riy matnga asoslanadi. U ma'lum sifatlariga ega: to'liqlik (yoki izchillik), to'liqlik, idiomatiklik (yoki yaxlitlik), madaniy jihatdan ajralmaslik, individuallik, optimallik, ochiqlik va izchillik [6]. Ushbu turdagi matnning timsoli xususiyati tufayli «she'riy matn» tushunchasiga to'liq ta'rif berishning iloji yo'q, chunki ikoniklik she'riy fikrlash jarayonining ham vositasi, ham natijasidir. Biroq, uni she'riy matnning matn ichidagi va matndan tashqari tomonlarini hisobga olgan holda, shuningdek, uning o'ziga xosligini belgilovchi qator omillardan foydalangan holda ko'rib chiqish mumkin. Masalan, she'riy matnni quyidagicha ko'rib chiqish: o'ziga xos ifoda rejasi va mazmuniga ega bo'lgan lingvistik kategoriya; madaniy toifa; estetik kategoriya; ma'naviy kategoriya, san'atning boshqa turlari qatorida inson madaniy faoliyatining namoyon bo'lishi sifatida; dunyoning badiiy tasvirini va she'riy tafakkur xususiyatlarini o'z ichiga olgan antropolinguistik kategoriya. Shuni ta'kidlash kerakki, she'riy matnning asosiy tipologik parametrlari ma'naviyat, obrazlilik va ularning estetik jihatdan qimmatli lingvistik obyektivlashuvidir. Badiiy obyektning yaxlitligi printsipi

bilan belgilanadigan bu xususiyatlarning kombinatsiyasi she'riy matnning tipologik dominantini tashkil etadi, bu uning she'riy matnni boshqa matn turlaridan ajratib turadigan muhim xususiyatidir. Shuning uchun siz ushbu parametrlarni biroz batafsilroq ko'rib chiqishingiz kerak. Birinchi parametrni «ma'naviyat» deb ko'rib chiqsak, bunda biz inson psixikasining uning intellektual va hissiy energiyalarining birligidagi faolligini tushunamiz. Ma'naviyat parametri she'riy matnning an'anaviy tarzda qayd etilgan ikkita xususiyatini o'z ichiga oladi: g'oyaviylik va hissiylik. Mafkuraviylik muallif ongining «inson-dunyo» tizimidagi obyektning subyektga munosabatini tushunishga qaratilganligi bilan belgilanadi. Emotivlik badiiy ongning insonning ma'naviy olamini bilim markaziga qo'yuvchi «inson – dunyo» tizimidagi obyektga bo'lgan munosabatini tushunishga qaratilganligi bilan izohlanadi. Badiiy faoliyatda g'oyaviy-hissiy birlik obrazli tuzilishga ega bo'lganligi sababli, she'riy matnning tipologik parametri obrazlilikdir. Bu parametr ma'naviyat parametri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, uning o'ziga xosligini belgilaydi: badiiy obraz muallif tomonidan dunyoni badiiy tadqiq etish jarayonida shakllangan g'oyaviy-hissiy birlikka asoslanadi. Demak, ikkinchi parametr jihatida she'riyat «inson-dunyo» munosabatining qadriyat jihatini anglash obrazidir. She'riy matndagi tilning estetik vazifasi va she'riyatning she'riy shakl bilan tarixiy bog'liqligini hisobga olgan holda, bunday parametr estetik jihatdan qimmatli lingvistik obyektivlik parametri sifatida aniqlanadi. She'riy matnning ushbu parametri versifikatsion tizimlarning o'ziga xosligini hisobga olishga imkon beradi va she'riyat tomonidan an'anaviy tarzda ko'rib chiqiladigan she'riy matnning xususiyatlarini o'z ichiga oladi: metr, hajm, qofiya, bayt turi, kompozitsiya turi. Uchinchi parametr she'riyatni «inson – dunyo» bog'liqligining qiymat jihatini majoziy tushunishning estetik jihatdan qimmatli lingvistik obyektivlashuvi sifatida talqin qilishga imkon beradi [9].

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, she'riy matn badiiy va poetik tafakkur natijasidir. Qolaversa, she'riy matn ana shunday tafakkurning ham jarayoni, ham natijasi bo'lib, o'ziga xos matn xususiyatlariga ega [9]. Umuman olganda, she'riy matn umumiy badiiy matn kabi barcha xususiyatlar bilan tavsiflanadi, ammo bu xususiyatlarining ba'zilar lirik asarlarda to'liq ifodalanish darajasini oladi. She'riy asarlarda matnning shakli va fonetik tashkil etilishi eng katta rol o'ynaydi va o'quvchiga hissiy va estetik ta'sir ko'rsatadigan barcha vositalarning roli ko'p marta ortadi.

Adabiyotlar

1. Barxudarov L.S. Til va tarjima. -M.: 1975. 10-b.
2. Vasadze A. Problema xudojestvennogo chuvstva. –Tbilisi: 1978.
3. Vinogradov BC Tarjimashunoslikka kirish. Umumiy va leksik savollar. -M.: 2001. 11-b.
4. Kazarin Yu. Poetik matn tizim sifatida. Ekaterinburg, 1999. 9-10-b.
5. Komissarov V.N. Tarjima nazariyasi (lingvistik jihatlar). -M.: 1990. 45-b.
6. Guruch. K. Matnlarning tasnifi va tarjima usullari. -M.: 1978. S. 202-203.
7. Sdobnikov V.V., Petrova O.V. Tarjima nazariyasi. -M.: 2007. 354-b.
8. Fedorov A.V. Tarjimaning umumiy nazariyasi asoslari (lingvistik muammolar). -M.: 2002. -S. 226 – 227.
9. Shvaytser A.D. Tarjima nazariyasi: holati, muammolari, jihatlar. -M.: 1988. 75-b.
10. Shutemova N.V. Badiiy faoliyat kontekstida she'riy tarjima // Perm universiteti axborotnomasi. jild. 6 (12). Perm, 2010. 76-82-b.

REZYUME. Ushbu maqolada badiiy tarjima haqida aytilgan, uning oldida tarjimaning boshqa turlari bilan bir xil vazifalar turibdi, deyishimiz mumkin. Shuni alohida ta'kidlash joizki, badiiy tarjima asl badiiy matnning ma'lum bir tarixiy bosqichdagi jamiyatning adabiy-kommunikativ talablari va g'oyalari javob beradigan xorijiy madaniy o'xshashligidir. Aytishimiz mumkinki, badiiy tarjima adabiyotning muayyan tarkibiy, mazmun va hissiy-baholash xususiyatlariga ega bo'lgan alohida janridir. Badiiy tarjimada asl nusxaning badiiy adabiyot janriga mansubligiga qarab tarjimaning alohida kichik turlari mavjud. Bunday kichik turlarga she'r tarjimasi, pyesalar tarjimasi, badiiy adabiyot tarjimasi, qo'shiq matni tarjimasi va boshqalar kiradi.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о художественном переводе, в самом общем виде можно сказать, что перед ним стоят те же задачи, что и перед другими видами перевода. Важно отметить, что художественный перевод представляет собой инокультурное подобие исходного художественного текста, отвечающее литературно-коммуникативным требованиям и представлениям общества на определенном историческом этапе. Можно сказать, что художественный перевод есть особый жанр литературы с определенными структурными, содержательными и эмоционально – оценочными свойствами. В художественном переводе различаются отдельные подвиды перевода в зависимости от принадлежности оригинала к жанру художественной литературы. В качестве таких подвидов выделяются перевод поэзии, перевод пьес, перевод художественной прозы, перевод текстов песен и так далее.

SUMMARY. The article discusses literary translation. In general, it can be said that it faces the same tasks as other types of translation. It is important to note that literary translation is a foreign cultural likeness of the original literary text that meets the literary and communicative requirements and ideas of society at a certain historical stage. It can be said that literary translation is a special genre of literature with certain structural, content, and emotional-evaluative properties. In literary translation, separate subtypes of translation are distinguished depending on whether the original belongs to the genre of fiction. Such subtypes include translation of poetry, translation of plays, translation of fiction, translation of song lyrics, etc.

PEDAGOGIKA ILIMLARI

AMALIY DARS JARAYONIDA SAMARALI TA'LIM STRATEGIYALARIDAN FOYDALANISH

M.A.Amanbayev – dotsent v.v.b.

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: reflektiv amaliyot, samarali ta'lim strategiyalari, inklyuziv muhit, interaktiv texnologiyalar, Sokratik usul, keys tadqiqotlari, viktorina, konstruktiv fikr-mulohazalar, tanlov kengashlari, muloqot ko'nikmalari, faol ta'lim texnikasi, differentsiallashtirilgan ko'rsatma.

Ключевые слова: рефлексивная практика, эффективные стратегии обучения, инклюзивная среда, интерактивные технологии, метод Сократа, тематические исследования, викторины, конструктивная обратная связь, отборочные комиссии, коммуникативные навыки, методы активного обучения, дифференцированное обучение.

Key words: reflective practice, effective learning strategies, inclusive environment, interactive technologies, Socratic method, case studies, quizzes, constructive feedback, selection boards, communication skills, active learning techniques, differentiated learning instruction.

Pedagogning roli faqat ma'lumotni yetkazishdan tashqariga chiqadi; u turli ta'lim metodologiyalari orqali o'rganishni samarali osonlashtirish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Amaliy mashg'ulotlar, xoh fan laboratoriyalarida, xoh san'at studiyalarida, xoh kasbiy ta'lim markazlarida yoki jismoniy tarbiya muassasalarida bo'lsin, o'quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy tajribaga aylantirish olishini ta'minlash uchun noyob ko'nikmalar to'plamini talab qiladi. Ushbu maqola samarali amaliy mashg'ulotlar o'tkazish uchun pedagog ega bo'lishi kerak bo'lgan asosiy ko'nikmalarni o'rganadi.

Sinfda talabalar bilan ishlash foydali va qiyin ishdir. Bugungi ta'lim muhitining dinamik tabiati o'qituvchilardan turli xil ta'lim uslublari, imtiyozlari va kelib chiqishiga moslashishni talab qiladi. Qiziqarli o'quv muhitini yaratish uchun o'qituvchilar faol ishtirok etish, tanqidiy fikrlash va hamkorlikka yordam beradigan turli strategiyalarni amalga oshirishlari mumkin. Bu yerda biz dars davomida talabalar bilan ishlashning samarali usullarini o'rganamiz.

1-rasm. Pedagogning amaliy mashg'ulotlarni o'tkazishdagi asosiy ko'nikmalari

1. Mavzu bo'yicha bilim va tajriba

Mavzuni chuqur anglash har qanday pedagog uchun, ayniqsa, tushunchalar to'g'ri qo'llanilishi kerak bo'lgan amaliy mashg'ulotlarda muhim ahamiyatga ega. O'qituvchilar nafaqat o'zlarining ilmiy mazmuniga ega bo'lishlari, balki amaliy tajribaga ham ega bo'lishlari kerak. Ushbu tajriba samarali o'qitish va o'quvchilar duch kelishi mumkin bo'lgan umumiy muammolarni oldindan ko'ra bilish imkonini beradi, bu ularga o'z vaqtida yordam va yo'l-yo'riq ko'rsatish imkonini beradi.

2. Rejalashtirish va tashkil etish

Samarali amaliy mashg'ulotlar puxta rejalashtirish va tashkillashtirishni talab qiladi. Pedagoglar o'quv maqsad-

lari, talab qilinadigan materiallar, protseduralar va baholash usullarini belgilaydigan dars rejalarini ishlab chiqishlari kerak. Bunday tayyorgarlik darajasi nafaqat darsning muammosiz o'tishini ta'minlabgina qolmay, balki vaqtni samarali boshqarishga yordam beradi, bu esa o'quvchilarga amaliy izlanish va tajriba o'tkazish uchun yetarli imkoniyat yaratadi.

3. Muloqot ko'nikmalari

Amaliy mashg'ulotlarda aniq muloqot juda muhimdir, bu yerda ko'rsatmalar ko'pincha murakkab bo'lishi mumkin. Pedagoglar maqsad va tushunchalarni o'quvchilar tushunadigan, savollarni rag'batlantiradigan va muhokamani rag'batlantiradigan tarzda yetkazishlari kerak. Bu ko'nikma, shuningdek, konstruktiv fikr-mulohazalarni taqdim etish va o'quvchilarni qiyinchiliklarga yo'naltirish, ular bajarayotgan vazifalarning asosiy tamoyillarini tushunishlarini ta'minlashni o'z ichiga oladi.

4. Osonlashtirish va moslashish

Muvaffaqiyatli pedagog shunchaki ma'ruza o'qishdan ko'ra talabalarga yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi vositachi sifatida harakat qilishi kerak. Bu o'quvchilarning turli ehtiyojlarini qanoatlantirish uchun moslashishni talab qiladi, chunki odamlar turli darajadagi oldingi bilimlarga va turli xil o'rganish uslublariga ega bo'lishi mumkin. Samarali o'qituvchilar o'z usullarini tezda sozlashlari, talabalarning so'rovlariga javob berishlari va sinf dinamikasi asosida o'qitish tezligini o'zgartirishlari mumkin.

5. Hamkorlikni rag'batlantirish

Amaliy mashg'ulotlar ko'pincha hamkorlikda o'rganishga yordam beradi, bu yerda talabalar muammolarni hal qilish, tushunchalar almashish va o'quv jarayonlarida bir-birlarini qo'llab-quvvatlash uchun birgalikda ishlashlari mumkin. Pedagoglar hamkorlikni rag'batlantiradigan muhitni yaratishi, talabalarga samarali muloqot qilish va jamoa bo'lib ishlashni o'rgatishlari kerak. Bu nafaqat o'rganish tajribasini oshiradi, balki muhim ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi.

6. Xavfsizlik va xavflarni boshqarish

Amaliy mashg'ulotlarda, ayniqsa jismoniy faoliyat yoki potentsial xavfli materiallardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan mashg'ulotlarda xavfsiz o'quv muhitini ta'minlash muhim ahamiyatga ega. Pedagoglar xavfsizlik protokollari va xavflarni boshqarish strategiyalari haqida yaxshi ma'lumotga ega bo'lishlari kerak. Bu talabalarni xavfsizlik amaliyotlari haqida o'rgatish, faoliyatni yaqindan nazorat qilish va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan favqulodda vaziyatlarni bartaraf etishga tayyor bo'lishni o'z ichiga oladi.

7. Baholash

Amaliy darsda talabalarning tushunish va ko'nikmalarini baholash qiyin bo'lishi mumkin, chunki an'anaviy test usullari qo'llanilmasligi mumkin. Pedagoglar turli baholash strategiyalarini ishlab chiqishlari kerak, ular kuzatuv baholashlari, tengdoshlarning baholashlari va aks ettirish amaliyotlarini o'z ichiga olishi mumkin. Bunday baholashlar o'quvchilarning yutuqlarini aniqlashga, mazmunli fikr-mulohazalarni taqdim etishga va kelajakdagi ko'rsatmalarga rahbarlik qilishga yordam beradi.

8. Reflektiv amaliyot

Samarali pedagogika doimiy fikrlash va takomillashtirish jarayonini o'z ichiga oladi. Amaliy mashg'ulotlarni o'tkazgandan so'ng, o'qituvchilar ularning samaradorligini baholashlari kerak - nima yaxshi ishladi, nima ishlamadi va qanday qilib yaxshilash mumkin. Uzlüksiz kasbiy rivojlanish, tengdoshlarning fikr-mulohazalarini izlash va o'z-o'zini aks ettirish bu jarayonning muhim tarkibiy qismlari bo'lib, o'qituvchilarga vaqt o'tishi bilan o'z amaliyotlarini takomillashtirish imkonini beradi.

Dars davomida talabalarni jalb qilish: Samarali ta'lim strategiyalari quydagilar:

1. Inklyuziv muhit yaratish

Inklyuziv muhitni yaratish samarali o'qitish uchun asosdir. Turli xillikni qadrlaydigan va barcha talabalarni qatnashishga undaydigan sinf madaniyatini o'rnatish juda muhimdir. O'qituvchilar bunga erishishlari mumkin:

- Ochiqlikni rag'batlantirish: Talabalar o'z fikrlari va savollarini hukm qilishdan qo'rqmasdan ifoda etishlari mumkin bo'lgan samimiy muhitni yaratish.

- Farqlarni hurmat qilish: O'quvchilarning turli kelib chiqishini tan oling va nishonlang, mazmuni o'zaro bog'lash uchun ko'p madaniyatli qarashlarni darslarga integratsiya qiling.

- O'zaro munosabatlarni o'rnatish: O'quvchilaringiz bilan individual tanishishga vaqt ajrating. O'zaro munosabatlarni o'rnatish to'siqlarni yengib o'tishga va ishonchni o'rnatishga yordam beradi.

2. Faol ta'lim texnikasi

Faol ta'lim o'quvchilarni ma'lumotni passiv qabul qilishdan ko'ra faol ravishda o'quv jarayoniga jalb qilishni o'z ichiga oladi. Turli xil texnikalar buni osonlashtirishi mumkin:

- Guruhda ishlash va hamkorlik: Talabalarni kichik guruhlarda loyihalar, munozaralar yoki muammoni hal qilish vazifalari ustida ishlashga undash. Bu nafaqat ijtimoiy ko'nikmalarni oshiradi, balki talabalarga bir-birining nuqtai nazaridan o'rganish imkonini beradi.

- O'ylab ko'ring-juftlash-baham ko'ring: Savol qo'ying, o'quvchilarga alohida o'ylash uchun vaqt bering, so'ngra kattaroq guruh bilan baham ko'rishdan oldin o'z fikrlarini hamkori bilan muhokama qiling. Bu usul barcha talabalarining ishtirokini ta'minlaydi.

- Interaktiv texnologiyalar: Talabalarni real vaqt rejimida jalb qilish va ularning tushunchalari bo'yicha tezkor fikr-mulohazalarni yig'ish uchun so'rovlar, viktorinalar va hamkorlik platformalari (masalan, Google Classroom, Padlet) kabi vositalardan foydalaning.

3. Tanqidiy fikrlashni rag'batlantirish

Tanqidiy fikrlash talabalarni sinfdan tashqaridagi dunyoning murakkabligiga tayyorlashda muhim ahamiyatga ega. O'qituvchilar tanqidiy fikrlashni rag'batlantirishlari mumkin:

- Sokratik usul: Munozara va tanqidiy tahlilni rag'batlantiradigan ochiq savollardan foydalaning. Talabalardan o'z mulohazalarini asoslab berishlarini va taxminlariga qarshi chiqishlarini so'rang.

- Keys tadqiqotlari va real dunyo muammolari: talabalardan real dunyo stsenariylarini tahlil qilish va yechimlarni taklif qilishni talab qiladigan mavzuga tegishli amaliy tadqiqotlarni birlashtirish.

- Munozaralar va rol o'ynash: O'quvchilarga turli nuqtayi nazarlarni o'rganish va fikr yuritish ko'nikmalarini

rivojlantirish imkonini beradigan tegishli mavzular bo'yicha bahslar yoki rolli o'yin mashqlarini tashkil qiling.

4. Differentsiallashtirilgan ko'rsatma

Talabalarning turli xil qobiliyatlari va o'rganish imtiyozlariga ega ekanligini tan olish har bir kishining ishtirok etishini ta'minlash uchun juda muhimdir. Differentsial ta'lim ushbu farqlarni hisobga olish uchun o'qitish usullarini tiklaydi:

- Har xil tarkibni yetkazib berish: Turli xil o'rganish uslublarini qanoatlantirish uchun ma'ruzalar, videolar, amaliy mashg'ulotlar va o'qish materiallarini o'z ichiga olgan bir nechta o'qitish usullaridan foydalaning.

- Moslashuvchan guruhlash: o'sishni rag'batlantiradigan differensial muammolarni hal qilish imkonini beradigan, o'quvchilarni o'zlarining mahorat darajalari yoki muayyan vazifalarga qiziqishlari asosida guruhlang.

- Tanlov kengashlari: Talabalarga topshiriqlar yoki loyihalar uchun variantlarni taqdim eting, bu ularning qiziqishlari va kuchli tomonlariga mos keladigan vazifalarni tanlash imkonini beradi.

5. Konstruktiv fikr-mulohazalarni taqdim etish

Qayta aloqa o'quv jarayonida hal qiluvchi rol o'ynaydi. O'z vaqtida va konstruktiv fikr-mulohazalarni taqdim etish talabalarga ularning taraqqiyoti va yaxshilanishi kerak bo'lgan sohalarni tushunishga yordam beradi:

- Doimiy ro'yxatdan o'tish: tushunishni o'lchash va kerak bo'lganda ko'rsatmalarni sozlash uchun dars davomida norasmiy baholash yoki tezkor ro'yxatdan o'tish.

- Ijobiy mustahkamlash: Talabalarning ishonchi va motivatsiyasini oshirishga qaratilgan sa'y-harakatlari va yutuqlarini e'tirof eting.

- O'z-o'zini boshqariladigan baholash: O'quvchilarni o'z ta'lim yo'llaridan xabardor bo'lishlariga yordam beruvchi reflektiv amaliyotlar orqali o'z ishlarini baholashga o'rgating.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, amaliy mashg'ulotlarni o'tkazishda pedagogning roli ko'p qirrali bo'lib, samarali o'qitish va o'rganish imkonini beradigan o'ziga xos mahorat uyg'unligini talab qiladi. Mavzu bo'yicha bilimlarni o'zlashtirish, puxta rejalashtirish, samarali muloqot qilish va hamkorlik va xavfsiz ta'lim muhitini yaratish orqali o'qituvchilar o'z talabalari uchun ta'lim tajribasini oshirishlari mumkin. Pedagoglar ushbu ko'nikmalarni rivojlantirish va takomillashtirish jarayonida o'z bilimlarini real vaziyatlarda qo'llashga tayyor bo'lgan qobiliyatli, ishonchli o'quvchilarni shakllantirishga katta hissa qo'shadilar. Amaliy mashg'ulotlarni puxta o'ylash orqali pedagoglar nafaqat bilim beradi, balki ishtiroq va qiziqishni uyg'otadi - umrbod ta'lim uchun zarur bo'lgan fazilatlarini mujjasmalashtiradi.

Dars davomida talabalar bilan ishlash maqsadlilik, ijodkorlik va rahm-shafqatni talab qiladigan murakkab jarayondir. Inklyuziv muhitni yaratish, faol o'rganishni rag'batlantirish, tanqidiy fikrlashni rag'batlantirish, ta'limni farqlash va konstruktiv fikr-mulohazalarni taqdim etish orqali o'qituvchilar qiziqarli va qo'llab-quvvatlovchi sinf muhitini yaratishi mumkin. Talabalar o'zlarini qadrli va faol ishtirok etishlarini his qilsalar, ularning ta'lim tajribasi yaxshilanadi, bu umrbod ta'lim va shaxsiy o'sish uchun zamin yaratadi. Oxir oqibat, maqsad talabalarga nafaqat bilim olish, balki tanqidiy fikrlash, samarali hamkorlik qilish va o'z ehtiroslarini ishonch bilan davom ettirishga imkon berishdir.

Adabiyotlar

1. Atayeva N., Rasulov F., Hasanov S. Umumiy pedagogika o'quv qo'llanma. -Toshkent: 2011.

2. Ziyamuxammedov B. Pedagogika. -T.: 2000.

РЕЗЮМЕ. Maqolada pedagoglar samarali ta'lim strategiyalardan foydalanib, ko'nikmalarni rivojlantirish va takomillashtirish jarayonida o'z bilimlarini real vaziyatlarda qo'llashga tayyor bo'lgan qobiliyatli, ishonchli o'quvchilarni shakllantirishga katta hissa qo'shadilar. Amaliy mashg'ulotlarni puxta o'ylash orqali pedagoglar nafaqat bilim beradi, balki ishtiroq va qiziqishni uyg'otadi.

РЕЗЮМЕ. В статье педагоги вносят большой вклад в формирование способных, уверенных в себе учащихся, готовых применять свои знания в реальных ситуациях в процессе развития и совершенствования навыков, используя эффективные образовательные стратегии. Тщательно продумывая практическую деятельность, педагоги не только передают знания, но и вызывают энтузиазм и интерес.

SUMMARY. In the article, pedagogues make a great contribution to the formation of capable, confident students who are ready to apply their knowledge in real situations in the process of developing and improving skills using effective educational strategies. By carefully considering practical activities, educators not only impart knowledge, but also arouse enthusiasm and interest.

MUZÍKA SABAĞINDA «VENA KLASSIK MEKTEBINİN WÁKILLERİ» TEMASÍN OQÍTÍWDA INTERAKTIV METODLARDAN PAYDALANÍW

G.J.Axetova – oqıtıwshı

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so‘zlar: interaktiv metodlar, musiqa, sinkveyn, konseptual jadval, tog‘ri-notog‘ri uslublari.

Ключевые слова: интерактивные методы, музыка, методы синквейн, концептуальная таблица, правильный-неправильный стили.

Key words: interactive methods, music, methods syncwine, conceptual table, right-wrong styles.

Búgingi kúnde rawajlangan mámleketlerde oqıwshılardıń oqıw hám dóretiwshilik iskerligin asırıwshı, tálim-tárbiya procesiniń jetiskenligine kepillik beriwshi zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalardı qollanıw barısında úlken tájiriye toplanǵan bolıp, bul tájiriyebe tiykarın interaktiv metodlar quraydı [1:3].

Interaktiv metod - oqıtıwshı menen oqıwshılardıń, oqıwshı menen oqıwshılardıń óz-ara birgelikte háreketleniwine tiykarlangan metod bolıp tabıladı. Oqıtıwshı interaktiv usılların tańlawda tálim maqseti, tálim alıwshılardıń sanı hám imkaniyatları, oqıw ornınıń oqıw - támiynatınıń jaǵdayı, tálimniń úzliksizligi, oqıtıwshınıń pedagogikalıq sheberligi hám taǵı basqalar itibarǵa alınadı [2:9].

Bul maqalada ulıwma bilim beriw mekteplerinde 7-klassa muzıka sabaǵında «Vena klassik mektebinin wákılleri» menen tanıstırıwda interaktiv metodlardan paydalanıw boyınsha metodikalıq kórsetpelerdi usınamız.

Vena klassik mektebinin kórnekli wákılleri. XVIII ásirde ekinshi yarımında Avstraliyanıń paytaxtı Vena qalasında muzıka mádeniyatı tez pát penen rawajlana basladı. Aǵartıwshılıq ásiriniń ideyalari ústin bul turmısın qalada avstriya, nemec, venger, italyan, slavyan hám basqa xalıqlardıń tatıw ómirin kóriw hám de olardıń milliy namaların tańlaw múmkin edi. Mine usı namalar birliǵine tiykarlangan halda XVIII ásirde sońǵı shereǵine kelip, Venada muzıka dóretiwshileri-kompozitorlarınń ózine say mektebi júzege kelgen edi. Tariyxta «Vena klassik mektebi» atı menen belgili bolǵan bul dóretiwshilik mektebi dástúrleri dáslep Yozef Gaydn (1732-1809) hám Wolfgang Amadey Mocart (1756-1791) muzıka shıǵarmalarında payda bolıp, keyinirek olardıń jas zamanası Lyudvig van Betxoven (1770-1827) tárepinen dawam etilgen edi.

Usı mekteptiń kórnekli wákılleri jáhán muzıka mádeniyatın sonata, kvartet, simfoniya sıyaqlı iri saz muzıka shıǵarmaları menen bayıtıwǵa miyassar boldı.

Vena klassik mektebi kompozitorları dóretiwshiliginde simfoniya janrınıń klassik forması da úzil-kesil qalıplesti hám rawajlandı. Usıǵan baylanıslı bul túrdegi simfoniya 4 bólimnen ibarat shıǵarma bolıp, onıń dáslepki bólimi tez tempte, ekinshi bólimi áste hám awır, úshinshisi bolsa oyın xarakterinde hám aqırında juwmaqlawshı tórtinshi bólim yoshlı final túrinde jańraǵan. Ádette bunday simfonik shıǵarmalardı usıǵan qanıgelesken simfonik orkestr atqaradı.

Vena klassik mektebi kórnekli wákıllerinen I.Gaydn júzden artıq, V.Mocart 41, L.Betxoven bolsa 9 simfonik shıǵarmaların dóretken. Sonday-aq, opera kórkem ónerin de mazmunlı shıǵarmalar menen bayıtıwǵa hám usı tiykarda onı rawajlandırıwǵa óz úlesin qosqan. Oǵan V.A.Mocarttıń «Figaronıń úyleniwı», «Sıyqırlı nay», «Don Juwan», L.Betxovenniń «Fidelio» operaları ayqın dálil boladı [3:91].

Sinkveyn usılı. Sinkveyn haqqında qısqasha maǵlıwmat: -Sinkveyn bes qatarlı taqmaq degendi ańlatadı. Tema boyınsha alınǵan bilimdi qısqasha rezyume beriw qábiletinde oqıwshılarda túsinik payda etiwde járdem etedi. Sinkveyn materialdı, maǵlıwmattı qısqqa pikirlerde sintezlewdi talap etetuǵın taqmaq. Sinkveyn di jazıwǵa qoyılatuǵın qaǵıydalar.

1. Birinshi qatarda tema bir atlıq sóz járdeminde sáwlelenedi.

2. Ekinshi qatarda temanı eki kelbetlik sózdiń járdeminde sáwleleniwı.

3. Úshinshi qatarda berilgen tema kóleminde háreketi úsh sóz arqalı sáwlelendiriw.

4. Tórtinshi qatarda temaǵa qatnasın bildiretuǵın tórt sózden ibarat bolǵan gápti keltiriw kerek.

5. Besinshi qatarda temanıń mazmunın ashatuǵın bir sózden ibarat bolǵan birinshi atlıq sózdiń sinonimin keltiriw kerek [4:354].

«Sinkveyn» usılı

Qalay islew kerek ?

Atama (áddette atlıq sóz) _____

Sáwleleniw (áddette kelbetlik eki sóz) _____

Háreket (áddette feyil úsh sóz) _____

Seziw (frazı) _____

Tiykardı qaytalaw _____

«Sinkveyn» usılı boyısha tapsırma: Mocartqa sinkveyn dúziń.

Motsart.

Talanlı, intalı.

Yoshlandıradı, zawiqlandıradı, ózine tartadı.

Ol muzikalıq eń jaqsı ǵáziyelerdiń jaratıwshısı bolıp tabıladı.

Kompozitor.

Duris – naduris usılı. Oqıtıwshı ótilgen tema boyınsha belgili bir mazmunǵa iye bolǵan qısqasha sóz dizbegin tayarlaydı hám onı oqıwshılardı usınadı. Usınıs etilgen sóz dizbeklerinen oqıwshılar tek durısın tańlaydı. Úy wazıypasın tekseriwde yamasa ótilgen materialdı tákirarlawda júdá effektli usıl bolıp esaplanadı.

«Duris-naduris» usılı boyısha tapsırma:

1. Lyudvig Van Betxoven Germaniyadaǵı Reyn dáryasınıń boyında jaylasqan Bonn qalasında 1770-jılı dúnyaǵa kelgen.

2. Ol óz dáwirindegi eń ataqlı pianist hám polyak klassik muzıkasınıń negizin salǵan kompozitor boldı.

3. Ol 3 jasınan baslap muzıkaǵa qızıǵıp apası Annanıń klavesinde shertken muzıkaların bir esitkennen qatesiz shertip bere alar edi.

4. 1778-jılı ákesi 8 jasar Lyudvigti birinshi márte koncertke shıǵaradı.

5. Betxoven: 2 koncert, fortepiano ushın: 4 pesa, 3 sonata, 4 ballada, 76 polonez, 60 mazurka, 17 vals, 27 etyud jazıp qaldırǵan.

6. Betxoven kesellikke shalınıp, qulaǵı esitpey qaladı. Sol jaǵdayda da muzıka jazıwın toqtatpay, kóp sandaǵı sonatalar, piesalar, simfoniya, oratoriya hám «Fidelio» operasını jazıp qaldırdı.

7. 8 jaslı Mocarttıń shıǵarmaları Parijde kitap bolıp shıǵadı. Ol 12 jasında óziniń birinshi operasını jazadı.

8. Italiyanıń ataqlı kompozitori Dj.Verdi Betxovenge kompozitorlıqtan sabaq beredi. Oqıwshı sońında sınavdan tabıslı ótip, 14 jasar Betxoven London akademiyasınıń húrmetli aǵzası diplomın aladı.

9. Betxoven áwladlarǵa «Figaronıń úyleniwı», «Sıyqırlı fleyta» operaların, kóp sanlı simfoniya, fortepiano ushın shıǵarmalar, sonata, koncertler, xor ushın shıǵarmalar qaldırdı.

10. Betxoven ómiriniń sońǵı 9 jılı dawamında «Kamarinskaya» simfoniyalıq poemasını, kóp p'esalar, romanslar jazadı.

11. Organshı Nefe onıń oqıtıwshısı hám dostı boladı.

12. Xojalıǵı jarlı jasaǵanlıǵı sebepli ol saray kapellasında organshınıń járdemshisi bolıp islewge májbúr boldı.

13. Lyudvig az sóyleytuǵın, kóbinese jalǵız júriwdi jaqsı kóretuǵın bala edi.

14. Betxoveniń shıǵarmaları dúnya muzikasına, ásirese fortepiano muzikasınıń rawajlanıwına úlken úles qostı. Ol negizinen fortepiano ushın shıǵarmalar kóp jazǵan, olar muzikalıq «altın» miyrastıń eń biybaha úlgileri bolıp sanaladı.

15. Betxoven diyxanlar orkestrin tıńlap, ózi skripka, fleyta hám fortepiano shertiwdi úyrendi.

16. Shet el kompozitorlarınń ishinde dúnyaǵa jaslıǵınan belgili bolǵan Wolfgang Amadey Mocart 1756-jılı 27-yanvarda Avstriyanıń Zalsburg qalasında saray kompozitorı hám organshısı Leopold Mocart shańaraǵında dúnyaǵa keldi.

№	Juwaplar	№	Juwaplar
1.	durıs	9.	nadurıs
2.	nadurıs	10.	nadurıs
3.	nadurıs	11.	durıs
4.	durıs	12.	durıs
5.	nadurıs	13.	durıs
6.	durıs	14.	durıs
7.	durıs	15.	nadurıs
8.	nadurıs	16.	durıs

Konceptual keste usılın qollanıw ushın tómendegishe tarqatpa materiallar teksti tayarlanadı hám hár bir toparǵa tarqatıladı. Sonıń menen birge ekspert beti tarqatıladı. Oqıwshı tarqatpa materiallar ishinen qaysı kompozitor qaysı operanı, baletti yamasa muzikalı dramalıq

Adebiyatlar

1. Ro'zиеva D., Usmonboeva M., Holikova Z. Interfaol metodlar: mohiyati va qo'llanilishi. Metodik qo'llanma. –Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU nashriyoti. 2013. 3-b.
2. Деева Е.М. Применение современных интерактивных методов обучения в вузе. –Ульяновск: УЛГТУ. 2015. –С. 9.
3. Ibrohimov O., Sadirov J., Tajetdinova S. «Muzika» 7-klass ushın sabaqlıq. Gafur Gulam atındaǵı baspa-poligrafıyalıq dóretiwshilik úyi. –Tashkent: 2017, 91-b.
4. Yuldoshev J., Hasanov S. Pedagogik texnologiyalar. –Toshkent: «Iqtisod-moliya», 2009. 354-b.
5. Axunova G.N., Golish L.V., Fayzullaeva D.M. Pedagogik texnologiyalarnı loyihalashtirish va rejalashtirish. –Toshkent: «Iqtisodiyot», 2009, 90-b.
6. Штейнпресс Б., Ямпольский И. Музыка хәүескериниң қысқаша сөзлиги. –Нукус: «Қарақалпақстан». 1983.

REZYUME. Ushbu maqolada musiqa darsida qo'llaniladigan interaktiv metodlar haqida so'z etiladi. Vena klassik maktabi namoyandalari haqida ma'lumotlar ko'rib chiqilgan. Metodni tatbiq qoidalariga to'xtalgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье говорится об использовании интерактивных методов на уроках музыки. Рассмотрены материалы о представителях Венской классической школы. Отмечены правила выполнения методов.

SUMMARY. This article talks about using interactive methods in music lessons. Materials about representatives of the Vienna classical school are considered. The rules for executing methods are noted.

TA'LIM MUASSASALARIDA JISMONIY TARBIYA DARSLARINI ZAMONAVIY METODLAR ORQALI REJALASHTIRISH

Sh.A.Arziev – assistent o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

S.K.Tulepov – assistent o'qituvchi

Berdaq nomidagi Qaroqalpoq davlat universiteti

Tayanch so'zlar: metod, intellektual, innovatsion texnologiyalar, seleksiya, qonun, farmon, qaror, federatsiya, chempionat.

Ключевые слова: метод, интеллектуальный, инновационные технологии, отбор, закон, указ, решение, федерация, чемпионат.

Key words: method, intellectual, innovative technologies, selection, law, decree, decision, federation, championship.

Jahonning rivojlangan mamlakatlari tajribalarini o'rganish, mahalliy shart-sharoit, iqtisodiy va intellektual resurslarni inobatga olgan holda jamiyat hayotining barcha sohalarida tub islohotlarning amalga oshirilayotganligi yangidan-yangi yutuqlarga erishishni ta'minlamogda. Turli sohalarda yo'lga qo'yilayotgan xalqaro hamkorlik garchi o'z samarasini berayotgan bo'lsada, biroq, milliy mustaqillikni har jihatdan mustahkamlash, erishilgan yutuqlarni boyitish, mavjud kamchiliklarni tezkor bartaraf etish jamiyat a'zolaridan alohida fidokorlik, jonbozlik, shijoat va qat'iyat ko'rsatishni talab etmogda.

shıǵarmanı dóretkenligi haqqında maǵlıwmatlardı ajratıp ekspert betindegi konceptual kestesin toltıradı [5:90].

Konceptual keste usılın orınlaw shárti: túsiniqleri, minezlemeleri, belgileri, qásiytleri, klassifikaciyası boyınsha klasslarǵa ajratıw; tálim alıwshılardı aldınnan tayarlap qoyılǵan konceptual keste beriw múmkin emes bul olardıń ózbetinshe tańlawı bolıwı kerek.

Tapsırma: I.Gaydn, Avstriya kompozitorı V.A.Mocart, Betxoven tárepinen dóretilgen opera, simfoniya, hám sonatalardı ajratıp ekspert betindegi konceptual kesteni toltırın.

Tarqatpa material: «Aida», «Sıyqırlı nay», «Rigoletto», «Don juan», «Figaronıń úyleniwi», «40-simfoniya», «Lunnaya sonata», «London» simfoniyası, «Sıyqırlı nay», «Xoshlasıw» simfoniyası, «K Elize».

Ekspert beti №1

№	Kompozitor	opera	Simfoniya	sonata
1	I.Gaydn		«London» simfoniyası	
2	V.A.Mocart	«Figaronıń úyleniwi», «Sıyqırlı nay», «Don juan»	40 simfoniya	Sonata №11
3	L.Betxoven	«Fidelio»		«Lunnaya sonata», «K Elize»

Juwmaqlap aytqanda, «Vena klassik mektebiniń wákilleri» temasını úyreniwde sabaq barısında joqarıda kórsetilgen interaktiv metodlardı qollanıw oqıwshı menen oqıtıwshınıń birgelikte islesiwın, oqıwshılardıń sabaqqa aktiv qatnasıwın hám jaqsı nátiyjelerge erisiwdi támiyinleydi.

innovatsion ta'lim texnologiyalarining tashkiliy, texnik va didaktik imkoniyatlaridan xabardor bo'lishlari, ta'lim amaliyotida o'qitishning innovatsion texnologiyalaridan foydalanish, kompetentlik sifatleri va kreativlik qobiliyatini izchil rivojlantirib borish ko'nikma-malakalarini hosil qilish uchun sharoit yaratib qolmay, kasbiy faoliyatda ulardan samarali foydalanish borasidagi malakalarining mustahkamlanishini ham ta'minlaydi.

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov tomonidan 2015-yil 4-sentyabr kuni imzolangan «Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida»gi O'RQ-394-son qonunida jismoniy tarbiya va sportga katta e'tibor qaratilgan. Bu qonunning mazmuni mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sport sohasini yanada tartibga solish hamda jismoniy tarbiya va sport sohasida faoliyat olib borayotgan mutaxassislar hamda sportchilarning davr va zamon talablariga mos har tomonlama raqobatbardosh bo'lib yetishishlarida dasturulamal bo'lib xizmat qiladi. Salomatlik nafaqat jismoniy tarbiya bilan bog'liq, hozirgi paytga kelib o'quvchilarning harakat faoliyatini to'g'ri shakllantirish, shaxsni har tomonlama garmonik rivojlantirishdan iboratdir. Bizning fikrimizcha, maktab o'quvchilari o'rtasida mashhur va sevimli bo'lgan sport turlarining nazariy va amaliy rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar ochib berilmoqda. Bu esa sportning barcha turlari bo'yicha nazariy hamda amaliy bilim, ko'nikmalarini barcha yoshlarda o'quvchilar o'rtasida mashhur bo'lishiga yordam beradi. Xalq jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanish orqali iqtidorli yoshlarni hamda bo'lajak mutaxassislarning nazariy va amaliy bilim ko'nikmalarini namoyon qilish imkoniyatini beradigan mezonlarni kiritadi. «Umid nihollari», «Barkamol avlod» va «Universiada» sport o'yinlarining tashkil etilganligi, yurtimizda shakllangan uch bosqichli yagona tizimning uzviy qismi bo'lgan sport musobaqalari sport olamiga endi qadam qo'yayotgan, barchamizga katta umid uyg'otgan yoki talantlarni kashf etadigan, ta'bir joiz bo'lsa, ertangi mamlakat, Osiyo va Jahon va Olimpiya o'yinlarining chempionlariga qanot beradigan parvoz maydoni desak, o'ylaymanki, ayni haqiqatni aytgan bo'lamiz.

Sport olamida ham yuksak marralarni egallash, o'z murodiga yetish uchun, avvalo, mustaqil poydevor, iste'dod va intilish, eng muhimi, kuchli iroda tinimsiz mehnat va shijoat kerakligi hech kimga sir emas. Jismoniy tarbiya va sport sohasida mamlakatimizda bir qancha ishlar olib borilmoqda. 2018-yilning 5 mart kuni prezidentimiz Sh.M.Mirziyoev tomonidan «Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida»gi PF-5368-sonli Farmonni imzolashi, mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sportning nechog'lik ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi. Farmonga ko'ra: «Yurtimizda jismoniy tarbiya sportni ommalashtirish, aholining, ayniqsa yoshlar o'rtasida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish uchun zarur shart sharoitlar va infra tuzilmani yaratish, mamlakatning xalqaro sport maydonlarida munosib ishtirok etishini ta'minlash borasida izchil chora tadbirlarni amalga oshirish belgilangan». Farmonda ko'zda tutilgan eng muhim masalalardan biri ya'ni O'zbekiston jismoniy tarbiya va sport sohasi-ning rivojlantirish to'g'risidagi istiqbolli rejaning 4-bandida – «Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish hamda iste'dodli yoshlarni saralash (seleksiya) borasidagi ta'lim muassasalarining ustivor yo'nalishlar etib belgilanganligi qayd etilgan». Unga ko'ra maktabgacha ta'lim tashkilotlari, umumta'lim maktablari (haftasida 4 soatdan kam bo'lmagan holda), o'rta maxsus, kasb hunar ta'lim muassasalari (haftasida 6 soatdan kam bo'lmagan holda) va oliy ta'lim muassasalarining iste'dodli yoshlarini tayyorlash va tanlash borasida tegishli chora tadbirlar belgilab berilgan [2].

5-bandida esa yoshlarni ommaviy sport musobaqalari uchun umum ta'lim maktablariga- «Yoshlik», o'rta maxsus,

kasb hunar ta'lim uchun- «Barkamol avlod» va oliy ta'lim muassasalarining talabalari uchun- «Talaba» jismoniy tarbiya va sport jamiyatlarining vazifalari belgilab berildi [2]. Bu singari ijobiy ishlarning natijasida jismoniy tarbiya va sport sohasidagi ilmiy maqolalar, o'quv uslubiy qo'llanmalar, darsliklar jismoniy tarbiya hamda sport turiga bo'lgan qiziqishni oshirib bormoqda. Yurtimizda ko'pgina sport turining ilmiy asoslari, nazariy va amaliy qo'llanma-yu, uslubiy ko'rsatmalar keng ommada tushunilishi uchun jismoniy madaniyat va sport bo'yicha murabbiylar va jismoniy madaniyat mutaxassislarining to'g'ri foydalanishlari uchun o'ta muhim vositalardir.

Maktablarda jismoniy tarbiya darslarini zamonaviy metodlar orqali innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda o'quvchi yoshlarga jismoniy tarbiya darslarini zamonaviy shaklda o'qitish uchun biz quyidagi vazifalarni hal qilishga harakat qilmog'imiz lozim:

- Ilmiy pedagogik adabiyotlar, tadqiqotlarni o'rganish orqali jismoniy tarbiya darslarini zamonaviy metodlar orqali tashkil etishning ustuvor yo'nalishlarini aniqlash;

- O'zbekistonda jismoniy tarbiya darslarini zamonaviy metodlar orqali tashkil etishning nazariy asoslari va innovatsion ta'lim texnologiyalarini qo'llash asoslarini ochib berish;

- Jismoniy tarbiya darslarini zamonaviy metodlar orqali tashkil etish uchun moduli dasturini qisqacha tavsiflash va Sillabusini yaratish hamda o'qitishning nazariy masalalarini aniqlash va ilg'or xorijiy tajribalarni o'rganish.

Talabalarga jismoniy tarbiyaning nazariy va amaliy darslarini innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda o'rgatilsa, bo'lajak kadrlar jismoniy tarbiyaning nazariy darslari bo'yicha atroflicha, chuqur kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni oshirish hamda ularning kasbiy-amaliy faoliyatlarini o'zlashtirish samaradorligi oshadi. Mamlakatimizdagi bu singari ishlarning amalga oshirilishi, yoshlarni jismoniy tarbiya va sportga bo'lgan qiziqishlarining ortishi, ularning shaxsiy sport faoliyatlarida yuqori natijalarga erishishlari uchun sidqidildan mehnat qilishlariga undaydi.

Respublikamizda umuman ta'lim sohasiga va shu bilan birga ta'lim tizimidagi barcha fan va sohalarga alohida e'tibor qaratilib kelinmoqda. Jumladan, jismoniy tarbiya va sport sohasiga alohida e'tibor qaratadigan bo'lsak, Prezidentimizning 2021-yil 6-apreldagi PF-6199-son qarori bilan Jismoniy tarbiya va sport vazirligi hamda Turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasi negizida Turizm va sport vazirligi tashkil etildi. Tashkil etilgan Vazirlikning asosiy vazifalariga ko'ra:

-jismoniy tarbiya va sport sohasida aholining keng qatlamlarini sport bilan shug'ullanishga va sog'lom turmush tarzini yuritishga jalb etish, jismonan sog'lom o'sib kelayotgan avlodni tarbiyalash, sport industriyasi va infra tuzilmasini rivojlantirish, oliy sport mahorati sohasida mamlakatimizning xalqaro sport maydonida munosib ishtirokini ta'minlashga qaratilgan yagona davlat siyosatini amalga oshirish;

-vazirliklar va idoralar jismoniy tarbiya va sport jamiyatlari hamda klublarining faoliyatini muvofiqlashtirish, shuningdek, respublika maktabgacha ta'lim muassasalari, umumta'lim maktablari, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi va Oliy ta'lim muassasalari jismoniy tarbiya o'qituvchilari va instruktorlari faoliyatiga tashkiliy-uslubiy rahbarlikni amalga oshirish;

-bolalarni sport bilan muntazam ravishda shug'ullanishga jalb etish, bolalar sport ta'limi sifatini oshirish, barcha xududlarda, ayniqsa, qishloq va chekka hududlarda bolalar sporti obyektlari tarmog'ini yanada kengaytirish orqali bolalar sportini yanada rivojlantirish;

-Olimpiya, Paralimpiya va Osiyo o'yinlari, Jahon, Osiyo chempionatlari va boshqa xalqaro musobaqa va turnirlarda muvaffaqiyatli ishtirokini ta'minlash uchun

istiqbollı sportchılarnı tanlash, tayyorlash va mahoratını oshırıshning, ular orasidan mamlakat terma jamoaları sıfatlı sport zaxırası va tarkibını shakllantırıshning samaralı tızımını yaratıshda O‘zbekiston milliy olimpiya qo‘mitası, sport federatsiyaları (assotsiatsiyaları) bilan hamkorlik qilish va h.k.

Xulosa qilib aytganda, davlatimiz rahbarı va hukumatimiz tomonidan ta‘lim sohalariga qaratılavotgan

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining 2015 yil 4 sentyabrdağı «Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida»gi O‘RQ-394-son Qonuni.
2. O‘zbekiston Respublikası Prezidenti Sh.MMirziyoevning 2018 yil 5 marttağı «Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tızımını tubdan takomillashtırish chora tadbirları to‘g‘risida»gi PF-5368-sonlı Farmoni.
3. O‘zbekiston Respublikası Prezidenti Sh.MMirziyoevning 2021yil 6-apreldağı «Jismoniy tarbiya va sport vazirligi hamda Turizmni rivojlantırish davlat qo‘mitası negizida Turizm va sport vazirligi tashkil etish to‘g‘risida»gi PF-6199-son qarori.

REZYUME. Ushbu maqolada mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sport sohasidagi qaratılavotgan e‘tibor va umumta‘lim maktablarida tashkil etilavotgan jismoniy tarbiya darslarını zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etishning ahamiyati borasidagi tahliliy materiallar o‘rin olgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье собраны аналитические материалы о внимании, уделяемом в нашей стране сфере физической культуры и спорта и важности организаций занятий физической культурой в общеобразовательных школах на основе современных педагогических технологий.

SUMMARY. This article contains analytical materials on the attention paid in our country to the field of physical culture and sports and the importance of organizing physical education classes in secondary schools based on modern pedagogical technologies. Abstract: This article contains analytical materials on the attention paid in our country in the field of physical culture and sports and the importance of organizing physical education classes in secondary schools based on modern pedagogical technologies.

OQIWSHILARDIŃ KRITIKALIQ PIKIRLEWIN RAWAJLANDIRIWI

G.Babasheva – pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktori
Ajiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so‘zlar: tanqidiy fikr, fikrlash, tushinish, sezgirlik, intellektuallik (tanqidiy fikrlardan foydalanish).

Ключевые слова: критическое мышление, размышление, понимание, чувственность, интеллектуальность (использование критических идей).

Key words: critical thinking, reflection, understanding, sensuality, Intellectuality (use of critical ideas).

Zamanagóy mekteptiń wazıypası oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám epililiklerdi ózlestiriw emes, bálki óz kózqarasın qalıplestiriw hám onı aqılğa say qorğay alıwı, óz aldına maqset qoyatıwın hám erkin pikir júritetıwın, ishki erkin shaxstı tárbiyalaw bolıp tabıladı. Olarğa erisiwdiń nátiyjeli usılların tabıw házirgi kúnniń bashı mashqalası esaplanadı.

Bul mashqalanı sheshiwdiń eń jaqsı jolı mektep oqıwshılardıńda kritikalıq pikirlewdi rawajlandırıw bolıp tabıladı. Kritikalıq pikirlew mashqalalardı kóriw qábiletin, standart bolmağan sheshimlerde tabıwğa tayınlıqtı, óz intellektuallıq aktivligi haqqında oylaw, óz háreketlerin analiz qılıw hám jol qoyılğan qátelerdi anıqlaw qábiletin óz ishine aladı. Bunnan tisqari, kritikalıq pikirlewdiń bul túri óz sheshiminen nátiyjelilew paydasınan waz keshiwge tayınlıq, jańa ideyalarğa ashıqlıq, obyektiv juwmaqlar shıǵarıw qábiletin óz ishine aladı.

Kritikalıq pikirge iye bolǵan oqıwshı informaciya xabarına túsindiriw hám bahalawdıń túrli usılların bileđi, teksttegi qarama-qarsılıqlardı hám ondağı strukturalardıń túrlerin ajıratıp kórsetiwge ılayıq, tek ǵana logikaǵa tayanǵan halda óz kózqarasın tastıyıqlay aladı.

Oqıw processinde oqıwshılardıń sın pikirlewin qalıplestiriw tekǵana zamanagóy sharayatta mektep aldına qoyılǵan jańa wazıypalar menen baylanıslı halda áhmiyetke iye. Shaxsqa jóneltirilgen pedagogikada kritikalıq pikirlewdi qalıplestiriw usılları, zamanagóy jámiettiń rawajlanıwına hám shaxstıń ishki dúnyasına itibardıń kusheytiwine sáykes keliwi kerek. Kritikalıq pikirlewdi rawajlandırıw ushın psixologiyalıq hám pedagogikalıq sharayatlar nátiyjeli bolıwında, támendegilerge itibar qaratıwımız orınlı boladı. Eger: Kishi jastağı mektep oqıwshılardıń kritikalıq pikirlewin rawajlandırıw formaları hám usılların tańlaw ámelge asırıwǵa erisile.

Kritikalıq pikirlewdi rawajlandırıw procesi quramalı bolıp, barlıq oqıw pánleri hám klasstan tis jumıslarda ámelge asırıladı. Baslawısh mektep jasındağı oqıwshılardıń individual qásiyetlerin esapqa alǵan halda támendegi wazıypalardı qoyıwımız múmkin:

e‘tiborlar natıjasida mektep o‘quvchılari nafaqat fanlar blokleridan balki, jismoniy tarbiya va sport sohasidan ham zamonamizning raqobatbardosh muhitiga mos yoshlar bo‘lib ulg‘ayishlari uchun biz pedagoglar albatta har bir darsni zomonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda tashkil etishimiz maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Oylaw - kritikalıq pikirlew túsiniyeleriniń psixologiyalıq - pedagogikalıq mánisi sanaladı. Insan tekǵana átirapındağı dúnyanı bilip qoymastań, ál, onı túsiniwdi de qáleydi. **Túsiniw** - bul zat hám hádiyselerdiń mánisine kirip barıw, olardağı eń zárúrli dep tabılǵan nárselerdi biliw bolıp esaplanadı. Túsiniwdi eń quramalı psixikalıq process - **Kritikalıq pikirlewdi** támiyinleydi. Kritikalıq pikirlew tuwrıdan-tuwrı, seziw sáwlelendiriw arqalı sheship bolmaytuǵın sorawlarǵa juwap beredi. Kritikalıq pikirlew sebepli, insan ózin átirapındağı dúnyaǵa durıs baǵdarlay aladı, jańa, ayırıqsha ortalıqta ilgeri alınǵanlardan, ulıwmalasqanlardan paydalanadı.

Kritikalıq pikirlew aqılǵa tuwrıdan-tuwrı berilmegen zatlardı juwmaqlar járdeminde ashıp beriwge múmkinshilik beredi. **Oylawdıń wazıypası** ob'ekter arasındağı munasábetlerde ashıp beriw, baylanıslardı anıqlaw hám olardı kútilmegen jaǵdaylardan ajıratıw bolıp tabıladı. Kritikalıq pikirlew túsiniyeler menen isleydi hám ulıwmalastırıw hám joybarlaw funktsiyaların óz moynına aladı.

Oylawdıń birinshi ózgesheligi onıń tikkeley bolmağan xarakteri bolıp tabıladı. Kritikalıq pikirlew mudamı sezimiy tájiriye maǵlıwmatları - sezimler, ideyalar - hám ilgeri alınǵan teoriyalıq bilimlerde tiykarlanadı. **Oylawdıń ekinshi ózgesheligi** onıń ulıwmalastırılıwı bolıp tabıladı. haqıyqatlıq obyektlerinde ulıwma hám tiykarǵı bilimlerde retinde ulıwmalastırıw bul ob'ekterdiń barlıq qásiyetleri bir-biri menen baylanıslılıǵı sebepli bolıwı múmkin. Ulıwma tek individuallıqta, konkret islerde anıq kóriniske iye boladı Adamlar sóylew, til arqalı ulıwmalasqanlardı ańlatadı. Awızsha belgilew tekǵana bir obyektke, bálki uqsas ob'ekterdiń pútkil toparına da tiyisli. Ulıwmalastırıw suwretlerde de tán bolıp tabıladı. Biraq ol jerde mudamı sheklengen kórinis bar. Söz sheksiz ulıwmalastırıw imkanıyatın beredi.

Kritikalıq pikirlew tek insańǵa tán bolǵan eń joǵarı intellektual biliw procesi bolıp tabıladı. Insan eki dárejedege bilimge iye:

1. Sensual (Seziw arqalı);
2. Intellektuallıq (Kritikalıq pikirlewden paydalanıw).

Eki dáreje de bir-birine baylanısqan hám ekinshisi birinshisiz ámelge asırıla amaydı.

Kritikalıq pikirlew basqa kognitiv processler hám sóylew menen baylanıslı. Kritikalıq pikirlew hám sóylew bir , sebebi sóylew kritikalıq pikirlew quralı bolıp tabıladı.

Búgingi kúnde kritikalıq pikirlewdiń kóplegen tariypleri bar. Olar arasında málim bir shártlilik penen biz tómendegilerdi ajratıp kórsetiwimiz múmkin:

1) Iqsham, biraq ayrıqshalıqtan erkin: **kritikalıq pikirlew**- bul adamǵa ózine usınıs etilgen kózqaras yamasa minez-qulqlar haqqında durıs juwmaq shıǵarıwǵa múmkinshilik beretuǵın intellektual aktivliginiń ayrıqsha túri.

2) teoriyalıq táreplerge itibar qaratǵan halda filosofiyalıq baǵdardıń tariypleri: **kritikalıq pikirlew** - bul qabil etilgen faktlar, normalar yamasa qádiriyatlarǵa uyaq kelmewin anıqlaw ushın bayanatlar yamasa bayanatlar sistemasın tekseriwge qaratılǵan intellektual háreketler izbe-izligi.

Kritikalıq pikirlew dárejeleri ámeldegi bolıp, olardıń hár biri logikalıq hám kognitiv komponentlerdiń túrli koefficientler menen xarakteristikalanǵan ayrıqsha argumentatsiya túrine iye:

1) empirik dáreje – faktlardı sın kózqarastan tekseriw;

2) teoriyalıq dáreje - teoriyalardı sın kózqarastan tekseriw;

3) metanazariy dáreje - normalar hám qádiriyatlardıń sın kózqarastan sınawı.

Kritikalıq pikirlewdiń tiykarǵı qásiyetlerinen biri bul transsendental sáwlelendiriwdiń ajıralmaytuǵınlığında bolıp, ol kritikalıq pikirlew sub'ektinen óz-ózin esabat beriwdi talap etedi: sananı oylawdıń qádiriyatlar baylanıslı funksiyalarına baǵdarlanǵanlıǵı ushın, biliw ushın yamasa qurallardı tabıw ushın maqsetke erisiwi. Kritikalıq pikirlew óz intellektual aktivligi, túsinikler, oy-pikirler, juwmaqlar, sorawlar menen islew qábileti, analitik iskerlik qábiletin rawajlandırıw, sonıń menen birge, basqa adamlardıń uqsas múmkinshiliklerin bahalaw qábiletin sáwlelendiredi. Kritikalıq pikirlew ádetde ámeliy baǵdarǵa iye. Usınıń sebebinen, onı kritikalıq pikirlew konteksti hám kritikalıq pikirlew sub'ektiniń individual qásiyetleri sheńberinde kórip shıǵılatuǵın ámeliy logika forması retinde aytw múmkin.

Kritikalıq pikirlew mexanizmi pikirlew hám oy-pikir júrgiziw procesin belgileytuǵın intellektual operatsiyalardı óz ishine aladı: maqsetti belgilew, mashqalanı anıqlaw, boljawlardı ilgeri jılıtıw, dálillerdi keltiriw, olardı tiykarlaw, aqibetlerin boljaw, alternativ kózqaraslardı qabıllaw yamasa qabil etpeslik. Ol quramalı hám uǵımsız jaǵdaylar hám mashqalalardı sintez qılıw, analiz qılıw hám bahalaw ushın tiykarǵı intellektual kónlikpelerdi (bilim hám túsiniw) qóllaw qábiletin óz ishine aladı. Mashqalanı anıqlaw, jaǵdaynı anıqlawtıw, argumentti analiz qılıw, máseleńi hár tárepleme úyreniw, sheshimlerdi bahalaw kriteriyaların hám informaciya derekleriniń isenimliliǵin islep shıǵıw qábileti usılar qatarınan bolıp tabıladı.

Kritikalıq pikirlew - bul qálegen juwmaqlawshı nátiyjege erisiw múmkinshiligin asıratuǵın kognitiv usıllar yamasa strategiyalardan paydalanıw degendide ańlatadı. Bul tariyp kritikalıq pikirlewdi baqlaw, tiykarlılıq hám maqsetke muwapıqlıq menen xarakteristikalanǵan zat, mashqalalardı sheshiw, juwmaqlardı qalıplestiriw, itimallıq bahalaw hám qarar qabıllawda qollanılauǵın pikirlew túri retinde xarakterlenedi. Usınıń menen birge, oyshıl arawlı bir jaǵday hám hal qılıp atırǵan mashqalanıń túri ushın tıyanaqlı hám nátiyjeli bolǵan kónlikpelerden de paydalanadı.

Kritikalıq pikirlew tábiyatınan refleksi bolıp, baylanıslı, ózlik psixologiyası menen baylanıslı. Ol tekǵana kognitiv emes, ál, motivatsion tarawdıń, óz-ózin ańǵarıwı menen de baylanıslı. Biz adamlardıń pikirleri menen emes, bálki

materiallıq dúnya hádiyseleri menen shuǵıllanatuǵın bolsaq, biz ushın ápiwayı kritikalıq pikirlew jeterli.

Kritikalıq pikirlew social hám gárezsiz pikirlew bolıp tabıladı. Informaciya kritikalıq pikirlewdiń juwmaqlawshı noqatı emes, bálki baslawısh noqatı bolıp tabıladı. Kritikalıq pikirlew sorawlar beriw hám hal etiliwi kerek bolǵan mashqalalardı túsiniwden baslanadı. Kritikalıq pikirlew isenimli pikirlewge umtıladı.

Kritikalıq pikirlew ideyalar hám maǵlıwmatlar menen óz-ara tásir qılıwdıń tábiy usılı, tayansh noqatı bolıp tabıladı. Kónlikpe onı ózlestiriw ushın ǵana emes, bálki sın kózqarastan bahalaw, túsiniw hám qóllaw ushın da zárúr bolıp tabıladı. Oqıwshılar jańa maǵlıwmatlardı alıp atırǵanda onı túrli kózqarastan kórip shıǵıwdı, onıń áhmiyeti hám tuwrılıǵı haqqında juwmaq shıǵarıwdı úyreniwleri kerek. Shıǵıwlarında oqıwshı oqıtıwshı tárepinen qoyılǵan oqıtıw usılları hám qurallarından kóre, úyreniw onıń ózligi hám qızıǵıwshılıqları menen kóbirek baylanıslılıǵın biliwi kerek bolǵan maǵlıwmatlardı tartıw kerek.

Kritikalıq pikirlewdiń hár qıylı tariypleri menen olarda bahalaw hám sáwlelendiriw qásiyetlerin sáwlelendiriwshı jaqın mániستی kóriw múmkin. Bul ashıq pikirlew, dogmalarını qabil etpeslik, turmıstıń jeke tájiriyesine jańa maǵlıwmatlardı kirgiziw arqalı rawajlanadı. Bul dóretiwshilik pikirlewden pari q etedi. Kritikalıq pikirlew dóretiwshilik pikirlewdi rawajlandırıwdıń baslawısh noqatı bolıp, olar sintezde, óz-ara baylanıslı halda rawajlanadı.

Kritikalıq pikirlew insańǵa jeke hám professional turmısındaǵı ústinlik táreplerin anıqlawǵa járdem beredi. Iimpazlar - oqıtıwshılar kritikalıq pikirlewiniń tómendegi belgilerin ajratıp kórsetken edi:

- nátiyjeli kritikalıq pikirlew (insan menen júz bergen hámme zattan unamalı tájiriye qalıplestiredi);

- kritikalıq pikirlew gárezsiz hám juwapkerli (birinshi basqıshdaǵı jumıs individual bolıp tabıladı, oqıwshı óz talim nátiyjesi ushın juwapkerlikti óz moynına aladı);

- logikalıq pikirlew (oylanǵan qararlar isenimli dáliller menen tastıyqlanadı);

- Individual pikirlew (informaciya menen islewdiń jeke mádeniyatın qalıplestiredi);

- social pikirlew (jumıs juplıq hám gruppalarda ámelge asırıladı, tartıs formasında óz-ara tásir ótkeriledi).

Kritikalıq pikirlew hesh nárseni ápiwayı dep esaplamaydı. Odan paydalanǵan halda, adam soraw beredi hám sistemalı túrde izertlew usılları hám informaciya dárekleri menen islewdiń arawlı bir usıllarınan paydalanǵan halda olarǵa juwap izleydi. Kritikalıq pikirlew sorawlardan baslanadı hám oqıtıwshı tárepinen oqıwshınıń barlıq sorawlarına juwaplar menen emes, bálki máselelerdi qoyıwı menen ajralıp turadı.

Kritikalıq pikirlew dúnya haqqındaǵı zárúrli hám isenimli bilimlerde erisiwde tuwrı pikirlewdi názerde tutadı. Sın pikirleytuǵın zárúrli maǵlıwmatlardı toplaw, olardı nátiyjeli saralaw, bul maǵlıwmatlardan logikalıq juwmaqlar shıǵarıw hám dúnya haqqındaǵı zárúrli hám isenimli bilimlerde erisiw arqalı arawlı bir sorawlarǵa juwap bere aladı. Kritikalıq pikirlew – bul qábilet bolıp tabıladı hám adamlar bul qábilet menen tuwılmaydı. Kritikalıq pikirlew - bul úyretiw kerek bolǵan qábilet bolıp tabıladı.

Juwmaqlap aytqanımda kritikalıq pikirlew hár birimizdiń turmısımızda girewli orın iyeydi. Sonlıqtanda biz sabaq barısında oqıwshılarǵa kretikalıq pikirlewge imkan jaratıp beriwimiz kerek. Kretikalıq pikirlew oqıtıwshınıń sorawlarına juwap beriwden emes, bálki soraw hám máselelerden baslanadı. Insan kritikalıq pikirlew kerek, bul oǵan adamlar arasında jasawǵa, sociallasıwǵa járdem beredi. Kritikalıq pikirlew oqıtıwshınıń oqıtıwda izertlew usıllarınan paydalanıwı, sorawlar qoyıwı hám olarǵa sistemalı túrde juwap izlewın ańlatadı.

Ádebiyatlar

1. Abdinazimov Sh. Ana tili hám oqıw sawatlılıǵı 1-bólim 2-klass ushin sabaqlıq. -Tashkent: Respublika bilimlendiriw orayı, 2021. 120-b.
2. Babasheva G.B. Boshlang'ich sinf ona tili ta'li-mida o'quvchilarning o'quv-biluv motivatsiyasini kompleks tako-millashtirish (Qoraqalpog'iston Respublikasi misolida). O'quv qo'llanma. 120-b
3. Babasheva G.B. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy fikrlash jarayoniga psixologik va pedagogik yondashuvlar--«Ilm hám jámiyet» 2020. №1. 114-115-b.
4. Пазылов А.К. Тәрбия ҳаққында ойлар. –Нөкис: “Билим” 2009. 56-б.
5. Сафарова Р.Ғ., Рўзиев Ф.Ж. Ўқувчиларнинг билиш фаолиятини кенгайтиришга йўналтирилган ўқув вазиятларини фанлар кесимида лойиҳалаш //Тошкент: Фан ва технология. 2014. 9-10-б.

REZYUME. Mazkur maqolada tanqidiy fikrlashni rivojlantirish haqida so'z boradi. Shuningdek, tanqidiy fikrlash mexanizmi batafsil tadqiq qilinadi.

РЕЗЮМЕ. Эта статья о развитии критического мышления. Также подробно изучается механизм критического мышления.

SUMMARY. This article is about developing critical thinking. Also, the mechanism of critical thinking is studied in detail.

THE ELEMENTS OF GRAMMAR ACTIVITIES IN RAISING LEARNERS' LANGUAGE AWARENESS

P.Bakhieva – PhD student

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: til xabardorligi, tahlil, grammatika, ma'lumot, vazifa, usul, jarayon.

Ключевые слова: языковая осведомленность, анализ, грамматика, данные, задача, способ, процесс.

Key words: language awareness, analysis, grammar, data, task, mode, process.

Introduction. Language Awareness can be defined as explicit knowledge about language, and conscious perception and sensitivity in language learning, language teaching and language use. Language awareness emerged as a movement in the UK in the beginning of the 1980s, founded by the linguist Eric Hawkins, mainly as a reaction to dominant theories about language learning based on behaviorist principles of habit formation. Eric Hawkins the father of language awareness supporting the explicit reflection on both native and foreign languages since 1960. He suggested a “trivium” of language studies that consists of mother tongue study, foreign language study and language awareness work. In this model learners would be helped to develop skills and linguistic intuitions, use their mother tongue and foreign language effectively. In this case language awareness is beneficial to understand how language works and effects human life.

It covers a wide spectrum of fields. For example, Language Awareness issues include exploring the benefits that can be derived from developing a good knowledge about language, a conscious understanding of how languages work, of how people learn them and use them. Language awareness is widely considered to be an important dimension of teachers' professional knowledge. Samples of professional competency statements and tasks commonly given to students and teachers are provided to illuminate the aspects of language awareness that are given prominence in teaching English. The paper examines the aspects of language awareness that are fostered by current practices in teacher education and professional development and discusses which aspects of language awareness are desirable for teachers to develop. Excerpts from studies of pre-service and in-service teachers are used to suggest that teacher Language Awareness is strengthened by L2 learning experience, and to argue for the value of language learning awareness. It is argued that LA has been through a pendulum swing from a cross-lingual focus to a focus on English only, and is now in the process of returning to a renewed and reinvigorated multi-lingual focus.

Methods. Language awareness blends content about language, language skill, attitudinal education and metacognitive opportunities, which allow the student to reflect on the process of language acquisition, learning and language use. All four of these aspects of language awareness need to be integrated into the existing subject areas. Learners should know the maintenance and use of language, integrate their four language skills: listening, speaking, reading, writing, become sensitive, own positive attitude to the education and understand the way they are processing information. The main objective of language awareness is to help learners to notice for themselves how

language is typically used so that they will note the gaps and achieve learning readiness.

Other objectives include helping learners to develop such cognitive skills as connecting, generalizing and hypothesing and helping learners to become independent with positive attitudes towards the language and to learning the language beyond the classroom. The method is to involve the learners in effective interaction with text potentially, achieve their own thought of the text and articulate their responses. Learners are focused to identify the features of the text, work with other learners together, give own opinions and make generalizations. This method is used to maximize the interactive collaboration between the learners, between the teacher and learner.

The awareness of need for grammar teaching should be the emphasis on English learning especially among the teachers who use grammar instruction in the language classrooms. According to Savage, there are three roles that underline the importance of grammar in learning English. They are grammar as an enabling skill and grammar as a means to self-sufficiency. First, grammar is a necessary master skill that enables competence to develop in the area of listening, speaking, reading, and writing. When grammar is incorrect or misunderstood in any of these areas, communication may be disrupted. Second, grammar is essential to acquire a new language. The last, grammar is self-sufficiency. Students need to understand of grammatical structures as they listen to lectures and read manual and textbooks as well as to use the forms correctly when they make oral presentations and write papers. Moreover, the ability to self-correct leads to self-sufficiency. Regardless of their proficiency level or goals, almost all students can have benefits from learning English grammar [4].

Language awareness is aimed to raise learners' awareness of important linguistic features and help students construct their own grammar using personal exploration. As LA is essential in teaching, learning and using the language, there will be a need for increasing students' language awareness. In this case language awareness activities help to raise their own language awareness. Every language is learnt, taught and used completely by practicing more, doing various exercise and activities. Through activities learners raise their awareness of language that they are learning. The more do activities, the more aware of the language. In our work we have investigated the importance, types and elements of activities which raise learners' language awareness. Language awareness activities in our work devoted to the grammar. Through these activities students will be able to raise their awareness and language use. During doing activities learners should use their knowledge background of grammar [2].

Result. Awareness raising activities help students to involve actively in the teaching process and it consists of **analysis** and **practice** activities. Analysis activity includes consciousness raising activities where students analyze texts, transcripts aiming to see the specific language points. The aim of analysis activity is to raise learners' ability of analyzing and make them sensitive and attentive all the features of language. In the given activity learners should analyze grammar points of language.

Example of analysis activity. Identify categories of meanings and use of -ing words in the text.

Jack is an intelligent and optimistic student. He often visits *fascinating* exhibitions. *Swimming* is his favorite sport.

He enjoys *playing* the piano.

Analysis: The -ing words have three categories of meanings in the text. They are nominal, verbal and adjectival. In the second sentence the word —*fascinating* is adjectival category as it describes what kind of exhibition it is. In the third sentence —*swimming* is nominal category because it is used as the subject of the sentence. In the fourth sentence —*playing* is a verbal category, used as gerund and describes an action.

Practice activities can be carried out by looking up a point of grammar in a reference, grammar and reporting back. Learners should learn the given grammar point in details by finding exact and complete facts from the books or grammar references. The aim of activity is to revise learners' awareness of grammar and improve it through practicing and finding extra information of grammar which is new to learners.

Example of practice activity

In this activity students find modal verbs and explain their use and meaning in the sentences.

1. There is no way you *could* read when you were two!
2. You *have to* be a good communicator to be a press spokesperson.
3. You *should* try to get that poem published.
4. —The weather *should* be good tomorrow, shouldn't it?

- —Actually the forecast said it *may* well rain.

Explanation: The modal verb *could* is a modal verb which determines the past ability. *Have to* is used to identify current or general obligation. "*Have to*" means others decide what to do. *Should* is used to give advice for somebody to do something. *Should* and *may* are used to express degrees of certainty. Both of them identify probability about now, the future or generally. The objective of abovementioned activities is that students construct their own grammar from their own language experience and restructure their inter-language. Through analysis activities learners become more aware of the language use and by practice activities they increase awareness and review their knowledge.

Discussion. Language awareness is aimed to raise learners' awareness of important linguistic features and help students construct their own grammar using personal exploration. As Language Awareness is essential in teaching, learning and using the language, there will be a need for increasing students' language awareness. In this case language awareness activities help to raise their own language awareness. Schmidt has explained the importance of language awareness as following: Students have to explore structured input and develop an awareness of certain linguistic features by performing some activities [5].

Every language is learnt, taught and used completely by practicing more, doing various exercise and activities. Through activities learners raise their awareness of language that they are learning. The more do activities, the more aware of the language. In this paper the importance, types and elements of activities which raise learners' language awareness have been investigated.

Language Awareness activities consist of components which demonstrate how they bring about the process of raising awareness about the language. The basic elements are: **data, task, process, mode** [2].

Data is a basic source of activities which provides main information of the activity. It includes dictionaries, reference grammar, authentic texts, extracts.

Task is an objective of the activity which identifies how the activities are done. Most commonly used tasks are identifying, guessing, analyzing, comparing, answering questions and explaining.

Process is performing tasks on the data and it includes cognitive, affective and social.

Mode is a type of doing an activity and involves individual, pair work, group work and whole class work.

The elements are connected each other and sequence of components provides the activity to be effective, useful and clear to do for the learners and raise their awareness of language. The effect and importance of the sequence of elements, the usefulness and significance of activities have defined and explained through the following activity:

Activity

Do the activity through following the explanation of elements of activity.

Technology has come a long way in the last fifty years, and our lives have become better as a result. Or have they?

The second half of the twentieth century saw more changes than in previous two hundred years. Penicillin has already been discovered and used to treat infections; there have been many remarkable advances in medicine that have helped to increase our average life expectancy way beyond that of our ancestors. Incredible innovations such as televisions have changed the way we spend our leisure hours. Perhaps the most important breakthrough, however, has been the microchip. Nobody could have imagined, when it was first invented, that within a matter of years, this tiny piece of silicon and circuitry would be found in almost every household object from the kettle to the video recorder. And nobody could have predicted the sudden proliferation of computers that would completely change our lives, allowing us to access information from the other side of the world via the internet or send messages around the world by e-mail at the touch of a button. Of course we all rely on modern science and technology to improve our lives. However, we need to make sure that we can control it before it controls us.

Explanation of elements of activity:

Data: The given text is the data of activity. The extract is taken from textbook and it is the basis of activity.

Task: Analyzing the text, identifying and explaining the use of Present Perfect in the sentences are the task of activity which learners have to do.

Process: While doing the task learners should refine previous knowledge of grammar and discuss the usage of Present Perfect. By following the process learners achieve to do the activity.

Mode: According to the task and process of the activity group work is effective for doing.

Conclusion. Through following all the elements of activity learners will be able to do the activity effectively and completely. They revise their knowledge of grammar, raise the awareness of language, and understand the language with its usage. Language data of some kind are basis of any Language Awareness activity. The data are only of value if they are exploited in tasks. Carrying out the tasks, the process should be involved. Language Awareness activity carried out in class, involving individual, pair, group and whole class work. In our work we have tried to identify the role of awareness raising activities. These activities are essential and fruitful to be aware of language, learn and use the language effectively.

References

1. Bourke M.J.(2008). A rough guide to language awareness. *English Teaching Forum*, 1,12-21.
  2. Carter, R (2003). Language awareness. *ELT Journal*, 51(1) 64-65.
  3. Hawkins E.W.(1999). Foreign language study and language awareness. *Language Awareness*.8(3&4), 124-142.
  4. Savage K.L., Bitterlin G., & Price, D. (2010). *Grammar [26]matters: Teaching grammar in adult ESL programs*. New York, NY: Cambridge University Press.
  5. Schmidt R. (1993). Awareness and second language acquisition. *Annual review of Applied Linguistics*, 13,206-226
  6. Thornbury S. 2004. *How to Teach Grammar. Essex: Pearson Education*
  7. Wright, T. & Bolitho, R. (1993). Language awareness: a missing link in language teacher education? *ELT Journal*, 47(4), 292-304.
- REZYUME.** Maqolada til o'rganish jarayonida tilni rivojlantiruvchi mashqlarning til xabardorligini rivojlantirish vazifalarini aniqlash masalalari tahlil etilgan, bu mashqlarning tilni tushinishga, o'rganishga va qo'llay bilishga foydali ekanligi asoslangan. Asosiy e'tibor o'rganuvchilarning til xabardorligini rivojlantirishda grammatika mashqlari elementlarining ahamiyatiga qaratilgan.
- РЕЗЮМЕ.** В работе предпринята попытка определить роль развивающих упражнений при обучении языкам в развитии учащихя языкового сознания, обоснована полезность этих упражнений в обучении, понимании и употреблении языка. Основное внимание уделяется элементам грамматических упражнений, которые имеет важность для повышения языковой осведомленности учащихся.
- SUMMARY.** The article deals with the attempt to identify the role of activities in teaching languages in developing language awareness, the efficiencies of these exercises in teaching the language. The main focus is given on the elements of grammar activities which are significant in raising learners' language awareness.

SPORT SHINIG'WLARININ TASIRIN ANIQLAYTUGIN JAGDAYLAR

A.K.Bekmurzaev – docent w.w.a.

Ajiniyaz atundağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: sport, jismoniy tarbiya, mashq, texnika, sistema, gigiena.

Ключевые слова: спорт, физическая культура, упражнение, техника, система, гигиена.

Key words: sports, physical culture, exercise, technique, system, hygiene.

Hámmemizge belgili, bir shınıǵıw paydalanıwımızǵa baylanıslı hár qıylı unamlı nátiye beriwı múmkin. Al, ayırım jaǵdaylarda hár qıylı shınıǵıwlar bir qıylı tásir jasawı múmkin. Demek, shınıǵıwlar birgelikli nátiye beretuǵın qásiyetke iye emes. Sonlıqtan dene hám sport shınıǵıwlarınń tásir etiw jaǵdayların tolıq biliw, pedagogikalıq jumıstı nátiyelı basqarıwǵa múmkinshilik beredi. Sport hám dene shınıǵıwlarınń hár tárepleme tásir etiwı tómendegi jaǵdaylarǵa baylanıslı.

1. Oqıtıwshı hám oqıwshınıń aktiv qatnasta sport hám dene shınıǵıwlarınń paydalılıǵın arttırıwǵa tásirin tiygizedi. Bul úyretiw jumısı eki táreptiń qatnasına baylanıslı; oqıtıwshı úyretiwdi, oqıwshı úyreniwdi. Sonlıqtan da úyretetuǵın hám úyrenetuǵın tárepler aktiv, sapalı qatnasıwı tiyis. Sebebi; hár qanday sport shınıǵıwın úyreniw oqıwshınıń qızıǵıwshılıǵına hám oqıtıwshınıń qızıǵıwshılıǵına hám oqıtıwshınıń sawatlılıǵına, tınbay úyretiwine baylanıslı.

2. Sport hám dene shınıǵıwlarınń nızamlıqların ilimiy jaqtan biliwine baylanıslı. Qanshelli sport shınıǵıwlarınń dúzilisi fizikalıq nızamlıqlarǵa baylanıslı qollanatuǵın bolsa pedagogikalıq wazıypanı sonshelli paydalı sheshiw múmkin.

3. Sport hám dene shınıǵıwların paydalanıw ushın metodikalıq jaǵdayın durıs paydalanıwı, sport shınıǵıwlarınń paydalı tásir etiwı ushın onıń mólsherin retlestiriw metodları úlken áhmiyetke iye.

a) Shınıǵıwdıń orınlanıwınıń dawam etiw waqtı;

b) Onıń intensivligi (tezligi, qaytalanıwı t.b.);

v) Shınıǵıwdı qaytalaw sanı yamasa dem alıwdıń qaytalanıwı;

g) Shınıǵıwların qaytalanıw waqtındaǵı, aralıǵındaǵı dem alıw waqtınıń muǵdarı (dawam etiwı).

4. Shınıǵıwları orınlawdıń gigienalıq-sanitariyalıq jaǵdayı. Shınıǵıwların unamlı tásir etiwı jumıstıń retine, dem alıwǵa, awqatlanıw tártibine hám sabaq ótiw orınlarınń gigienalıq jaǵdayına baylanıslı.

5. Metrologiyalıq jaǵday. Shınıǵıw jumısların ótiwde waqtıń hawa ıssılıǵı (suwıqlıǵı) retlestiriliwı belgili orın tutadı. Usılardıń adam denesine tásir etiw nızamların bilip alıp barılsa shınıǵıw unamlı tásir jasaydı.

6. Shınıǵıwları ótetuǵın orınların materiallıq támiyinleniw jaǵdayı. Mıs; Sport sarayı, kerekli úskenerler (snaryadlar) kiyim menen támiyinleniwı t.b.

Sport hám dene shınıǵıwlarınń texnikası degen túsinikti pedagogikalıq hám biomexikalıq kóz-qaraslardan túsindiriw múmkin. Biraq ekewi de sol qubılıstıń birdey

tárepin túsindiredi. Pedagogikalıq kóz-qarastan shınıǵıwlarınń texnikası degenimiz shınıǵıwdı, háreketi paydalı etip orınlaw usılı. Bul shınıǵıwlarınń organizmge hár tárepleme tásir jasawı (mıs; bir topar bulshıq etlerdi rawajlandırıwda shınıǵıwdıń nátiyjesiniń texnikası menen orınlanıwına zárúrli ekenin aniqlaw ushın oqıwshınıń dene tayarlıǵınıń dárejesin biliw kerek). Bir qıylı háreketlerdi hár qıylı usıl menen orınlaw múmkin, solardıń ishinde eń nátiyelisi sol shınıǵıwdıń texnikası dep ataladı. Shınıǵıwları orınlawdıń usıllarınıń ishinen paydalısı tańlap alınıwı múmkin.

a) Oqıwshınıń jeke ózgesheligine qarap (mıs; Bir oqıwshıǵa uzınlıqqa sekiriwdiń «Qayshı» usılı sáykes keliwı múmkin).

b) Dene tayarlıǵınıń dárejesine qarap.

v) Sheshiletuǵın wazıypaǵa sáykes t.b.

Shınıǵıw texnikası bárhama rawajlanıp baradı. Ádette jańadan texnika jetilistiriledi, góneniń ornına jańası payda boladı. Bul hár qıylı sebeplerge baylanıslı:

-sport tayarlıǵına qoyılatuǵın talaplardıń ósiwı;

-shınıǵıwdı orınlawdıń eń paydalı usılların izlestiriw;

-ilim izertlew jumıslarınıń jetiskenliklerin paydalanıw;

-úyretiw metodikasınıń jetilistiriliwı;

-jańa sport úskenerleriniń payda bolıwı t.b.

Dene shınıǵıwı texnikası - izleniwdiń hám ilimiy tallawdıń nátiyjesi, sol waqıttaǵı jetekshi sportshılardıń orınlaw usılı t.b. Hár waqıtlarda hámme orınlawshıǵa teńdey paydalı texnika tańlap alınadı, sonlıqtan standart texnika delinedi. Biraq sportshınıń jeke ózgesheligi esapqa alınadı. Jeke texnika eki baǵdarda iske asırılıwı múmkin;

1. Standart texnika, dene tayarlıǵına sáykes ózgeris kireziliwı múmkin.

2. Jeke adam óziniń dene tayarlıǵına sáykes, ózinshe bir usıl menen orınlanıwı múmkin (mıs; sporttıń stili).

3. Standart texnikanıń elementleri oqıwshınıń ózgesheligine biyimlesiwi tiyis;

4. Oqıwshı texnikanıń talabına baylanıslı óziniń funkcionallıq múmkinshiliginiń ózgeriw tiyis.

Texnikalıq bólimler; Shınıǵıwdıń dúzilisin quraytuǵın háreket qozǵalısları hár qıylı, sonıń ushın da texnika bólimi ekige ajratıladı; texnika tiykarı hám bólekleri.

Sport shınıǵıwı texnikasınıń tiykarın basqa háreket qozǵalıslardan ózgesheligin aniqlaytuǵın qozǵalıslar quraydı. Usı qozǵalıslardıń birewi orınlanbasa shınıǵıwdıń qáte orınlanıwına alıp keledi. mıs; Uzınlıqqa sekiriw waqtında «joqarıda baratırǵanda» (ushıw fazası), ayaqlardıń

hám gawdeniń qozǵalısinıń jaǵdayı uzınlıqqa sekiriwdiń texnikasınıń anıqlaydı.

Texnikanıń tiykarına shınıǵıwdıń nátiyjeliligine baylanıslı jetekshi háreketler kiredi. mis; tayanıp sekiriw waqtında qol menen iyterip pát alıw (ottalkivanie).

Texnika bólekleri. Buǵan orınlanatuǵın shınıǵıwǵa júdá zárurli emes háreketler kiredi (Mısalı; Uzınlıqqa sekiriw ushin pát alıp juwırıw hár qıylı usıl menen orınlanıwı múmkin). Usınday ózinshe paydalanıw jeke texnikanıń tiykarın quraydı.

Sport shınıǵıwlarınń pedagogikalıq jaqtan klassifikaciyalaw - bul ayırım belgilerine qarap bir-birine baylanıslı toparlarǵa ajratıladı. Bunday etip toparlarǵa bóliw muǵallımge bir wazıypanı sheshiw ushin sáykes keletuǵın sport hám dene shınıǵıwların tańlap alıwǵa járdemin tiygizedi. Sport shınıǵıwlarınń klassifikaciyalawında pedagogikalıq wazıypanı sheshiwge qatnasatuǵın belgileri esapqa alınadı. Házirgi waqıtta shınıǵıwlarınń bir qansha klassifikaciyası bar.

1. Dene tárbiya sistemasınıń tariyxıy qalıplesiwine baylanıslı belgilerine qarap klassifikaciyalaw (gimnastika, oyın, turizm, sport).

2. Dene shınıǵıwları bulshıq et iskerliginiń ózgesheligine yamasa háreket sapasına talap etetuǵın, deneniń háreket sapasına tásir jasaytuǵın belgilerine qarap klassifikaciyanı, tezlik-kúshiti talap etetuǵın dene shınıǵıwları, yaǵnıy shuǵıllanıwshıdan qısqa waqıt ishinde eń joqarı kúsh jumswadı talap etedi. (mis; Qısqa aralıqqa juwırıw, ılaqtırıw t.b.) shıdamlılıqtı talap etetuǵın dene shınıǵıwları, yaǵnıy uzaq waqıt jumis islewdi talap etedi. (Mıs; Orta hám uzaq aralıqqa juwırıw t.b.) háreketiń koordinaciyasın talap etetuǵın dene shınıǵıwları (Mıs; Gimnastika shınıǵıwları, suwǵa sekiriw t.b.) hár qıylı

háreket sapasını talap etetuǵın dene shınıǵıwları. Demek, ózgermeli jaǵdayǵa baylanıslı háreket sapasınıń ózgerip qozǵalı jasaw. (Mıs; Sport oyınları, gúres, boks t.b.).

3. Bilim beriw wazıypasınıń sheshiw ushin áhmiyeti bar belgilerine qarap dene hám sport shınıǵıwların klassifikaciyalaw; tiykarǵı yamasa jaris shınıǵıwları. Demek arnawlı úyreniwdi talap etetuǵın hám jaris ótkeriwge bolatuǵın shınıǵıwlar, bular arqalı oqıw baǵdarlamasına sáykes bilim beriledi (Mıs; Sport oyınları, gimnastikalıq shınıǵıwlar t.b.) járdemshi dene shınıǵıwları - tiykarǵı sport shınıǵıwlarınń úyreniwde kómek beretuǵın qosımsha paydalanatuǵın shınıǵıwlar. (Mıs; Suwda júziw ushin talap etetuǵın tiykarǵı háreketlerdiń ayırımaların turǵan jerde uqsatıp orınlap úyreniw) tayarlıq dene shınıǵıwları-tiykarǵı dene shınıǵıwlarınń úyreniw ushin paydalanılatuǵın qosımsha shınıǵıwlar (Mıs; kanatqa órmelew ushin aldın-ala tartılıp úyreniw t.b. Bunday etip klassifikaciyalaw jetekshi wazıypanı sheshiw ushin, shınıǵıwları tańlap alıp úyretiw waqtında qosımsha paydalanıwǵa múmkinshilik beredi.

4. Ayırım topar bulshıq etlerdi rawajlandırıwǵa biyimlesken belgilerine qarap sport shınıǵıwların klassifikaciyalaw; qol hám iyin bulshıq etlerin, gewde hám moyın, ayaq hám kóz. Bul klassifikaciya shınıǵıwları zat penen hám zatsız orınlaw jaǵdayı qaraladı. Hár múyesh bulshıq etlerin rawajlandıratuǵın qásiyetlerine qarap shınıǵıwlar tańlap alınadı.

Solay etip klassifikaciyalaw háreket sapasını rawajlandırıw ushin kerekli shınıǵıwları tańlap alıwǵa járdemin tiygizedi.

Ulıwma alganda joqarıda kórsetilgen metodikalıq kórsetpeler ilajlar dene tárbiya sabaǵın házirgi talapqa muwapiq sapalı ótiwge járdemin tiygizedi.

Adebiyatlar

1. Salomov R.S. “Sport mashg’ulotlarining nazariy asoslari”. -Toshkent: 2007. O’quv qo’llanma.
2. Abdullaev A., Xonkeldiev Sh.X. “Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati”, Oliy o’quv yurtlari uchun darslik. O’zDJTI nashriyat manbaa bo’limi 2005.
3. Матвеев Л.П. “Теория и методика физической культуры” учебник для институтов физической культуры. –М: Физкультура и спорт 1991.
4. Юнусова Ю.М. «Теория и методика физической культуры» учебное пособие для студентов высших учебных заведений. -Т.: «Iqtisod moliya». 2007.
5. Maxkamdjonov K.M. Jismoniy madaniyat nazariyasi asoslari. –Toshkent: “Istisod moliya” 2008. 300-b.
6. Mahkamjanov K., Salomov R., Rasulov T. «Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi», Toshkent 2001yil.
7. Salomov R.S Sport mashg’ulotiniń nazariy asoslari Toshkent. Wz DJTI. 2005 iyl 238-b.

REZJUME. Bul maqalada sport hám dene shınıǵıwlarınń organizmge hár tárepleme tásir etiw jaǵdayları, shınıǵıwlarınń texnikası, sport hám dene shınıǵıwlarınń pedagogikalıq jaqtan klassifikaciyalaw haqqında bayan etilgen.

РЕЗЮМЕ. В этой статье рассказывается о разностороннем влиянии спортивных и физических упражнений на организм, техники упражнений, а также о педагогической классификации спортивных и физических упражнений.

SUMMARY. This article talks about the diverse effects of sports and physical exercises on the body, exercise techniques, as well as the pedagogical classification of sports and physical exercises.

BOSHLANG’ICH SINIF O’QUVCHILARINING KREATIVLIGINI RIVOJLANTIRISHDA XALQ OG’ZAKI IJODINING AHAMIYATI

B.M.Dauletmuratova – tayanch doktorant

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so’zlar: kreativ fikrlash, xalq og’zaki ijodi, musiqiy folklor, nostandard fikrlash, xalq qo’shiqlari.

Ключевые слова: творческое мышление, фольклор, музыкальный фольклор, нестандартное мышление, народные песни.

Key words: creative thinking, folklore, musical folklore, non-standard thinking, folk songs.

Kirish. Boshlang’ich sinif o’quvchilarining kreativ qobiliyatini shakllantirish va rivojlantirish zamonaviy pedagogikaning dolzarb muammolaridan biri bo’lib hisoblanadi. Zero, aynan shu yoshda bolalarda mulohaza yuritish, fikrlash, muammoli vaziyatlarni bartaraf qilishga ijodiy yondashish qobiliyati shakllanadi. Bu borada yurtimizning xalq ta’lim tizimida bir qancha islohatlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, maktab o’quvchilarining ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish maqsadida quyidagi vazifalar amalga oshirilmoqda: axborot-kommunikatsiya texnologiyalari rivojlanishining zamonaviy tendensiyalarini hisobga olgan holda ta’lim jarayonida kompyuterlashtirish darajasini ko’tarish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo’llagan holda yangi avlod darsliklarini tayyorlash va chop etish, ta’limda multimedia

mahsulotlarini ishlab chiqish, o’quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish maqsadida “Barkamol avlod” bolalar markazlarida to’garaklarni tashkil qilish, STEAM fanlarni va tanqidiy fikrlash, axborotni mustaqil izlash va tahlil qilish kompetensiyalari va malakalarining rivojlanishiga urg’u berishni hisobga olgan holda, zamonaviy innovatsion iqtisodiyot talablariga javob beradigan umumta’lim dasturlari va yangi davlat ta’lim standartlarini joriy etish [1].

Shu bilan bir qatorda, biz boshlang’ich sinif o’quvchilarining kreativ fikrlash qobiliyatlarini xalq og’zaki ijodi namunalardan biri musiqiy folklor asosida rivojlantirishni samarali deb hisoblaymiz. Boshlang’ich sinif o’quvchilarining nutqi va tafakkuri shakllanib borayotgan ilk davrlardan boshlab musiqiy folklor vositalariga

murojaat qilish ularning kreativ qobiliyatlar va ko'nikmalarni rivojlantirishga zamin yaratadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Kreativlik ijodiy rivojlanish ko'rsatgichi bo'lib, bugungi kunda uning mohiyati muqobil ravishda, shaxsning perseptiv, kognitiv va hissiy sohalarining xarakteristikasi sifatida aniqlanadi.

Psixologik-pedagogik tadqiqotlarda kreativlik tushunchasiga quyidagicha izoh beriladi: kreativlik – bu muammolarni mustaqil ravishda, noan'anaviy tarzda hal qilishga va noodatiy g'oyalarni yaratishga qaratilgan shaxsning aqliy va shaxsiy xususiyatlari jamlanmasi [8:98].

Kreativ fikrlash qobiliyati quyidagi o'ziga xos xususiyatlarga ega:

– kreativlik shaxsning estetik va ijodiy jihatini tashkil qiladi;

– inson o'zining va boshqalarning xatti-harakatlarini tanqidiy tahlil qiladi va baholaydi;

– yangi g'oyalarni o'ylab topadi va rivojlantiradi;

– muammoning boshqalar ko'rmagan tomonini ko'ra oladi;

– sezgining yaxshi rivojlanganligi va erishilgan natijaning mukammalligi.

Olim L.S.Vigotskiy bola shaxsining shakllanishida kreativlikning ahamiyatini alohida deb hisoblab, ushbu qobiliyatni bola rivojlanishining normal va doimiy hamrohi deb tushuntiradi [10]. Darhaqiqat, bola kichik maktab yoshidan boshlab kreativ qobiliyatlarini va shaxsiy fazilatlarini rivojlantirishga moyil bo'lib, bu davrda o'zini-o'zi anglash, o'zini-o'zi takomillashtirish, moslashuv kabi jarayonlar sodir bo'ladi.

Boshlang'ich ta'limda xalq og'zaki ijodiga, musiqiy folklorga murojaat qilish yuqoridagi jarayonlarning samarali kechishida, pedagogik kreativlikni, ta'lim-tarbiyaning innovatsion o'qitish usullarini qo'llay olishga keng imkoniyatlarni ochadi.

Maktab o'quvchilarining o'quv jarayonida va sinfdan tashqari faoliyatida kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish, shu jumladan xalq og'zaki ijodi vositalari asosida shakllantirish M.G.Davletshin [3], E.G'oziev [5], L.S.Vigotskiy [10], V.N.Drujinin [4], G.Naumenko [8], V.P.Anikin [2], S.Maltsev [7] kabi olimlar tomonidan o'rganilgan.

Ushbu olimlar o'z ilmiy tadqiqotlarida xalq kuylarining yorqin tasviri bo'lgan qiroat, raqs va hattoki rang-barang liboslarni o'z ichiga olgan musiqiy folklor eng kichik yoshdan boshlab katta yoshgacha bo'lgan bolalargacha oson va tushunarli ijro etish imkonini beradi deb ta'kidlashgan. Bu esa xalq og'zaki ijodining ushbu an'analari o'quv jarayoniga kompleks yondashuvni talab qiladi.

M.G.Kartavtseva esa an'anaviy marosimlarni va bolalar tomonidan bajarilishi mumkin bo'lgan ijrolarni taklif qiladi [6]. Ammo, marosim yoki bayramning o'zi bolalar bilan birgalikda tashkil qiladigan va o'tkazadigan rejissyorning ya'ni, o'qituvchining faoliyati va tasavvuriga bog'liq.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada xalq og'zaki ijodi bo'lgan musiqiy folklor asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishning ahamiyati, dars jarayonida musiqiy folkloridan foydalanish metodikasi tadqiq qilinadi. Shuningdek, adabiyotlarni o'rganish va tahlil qilish, pedagogik kuzatishlar, taqqoslash, bolalarning produktiv faoliyatini tahlil qilish va tadqiqot natijalarini umumlashtirish metodlaridan foydalaniladi.

Tahlil va natijalar. Demak, boshlang'ich maktab yoshi kreativ qobiliyatni rivojlantirish uchun katta ahamiyatga ega davr ekan, chunki bola bu yoshda tabiatan faol va izlanuvchan bo'ladi. Shu sababli, boshlang'ich sinf yoshidagi barcha faoliyat turlarining eng yuqori darajasi sifatida o'quvchilarning ijodiy faolligini va kreativ qobiliyatini rivojlantirish dolzarb pedagogik muammo bo'lib hisoblanadi.

Qadim-qadimdan bizgacha yetib kelgan qo'shiq va kuylarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, xalq og'zaki ijodi san'at emas, balki xalq hayotining bir qismidir. Xalq musiy folklori tinglash uchun yaratilmagan, u insonlarning turmush tarziga (o'yinlar, marosimlar, bayramlar, mehnat faoliyati, tabiat hodisalari) singib ketgan jarayondir. Musiqiy xalq og'zaki ijodi vokal janridagi xalq qo'shiqlarini, dostonlarni va cholg'u janrlari bo'lgan raqs va kuylarni o'z ichiga oladi. Musiqiy xalq og'zaki ijodi obrazli va emotsional mazmuniga ko'ra rang-barang bo'lgan musiqiy va og'zaki she'riy asarlarni qamrab oladi.

Kreativlik ta'limga o'yinlar, ertaklar orqali kirib keladi va eng muhimi, zamonaviy psixologlarning fikriga ko'ra, amaliy va badiiy faoliyatning istalgan sohasida – matematika, tabiiy fanlar, musiqa, tasviriy san'at va boshqa fanlarda o'z ijodiy qobiliyatlarini hayotda namoyon eta oladigan ijodiy shaxsni shakllantirishga xizmat qiladi.

Bola tarbiyasining dastlabki bosqichlarida xalq qo'shiqlarining o'rni beqiyosdir. Ayniqsa, bizning mintaqada qoraqalpoq xalqining bolalar qo'shiqlaridan "Tu'lkishek", "Ha'kke qayda", "A'welemen-du'welemen", "Ayqulash" singarilarni eshitmasdan va aytmasdan katta bo'lgan bolaning o'zi yo'q desak adashmaymiz. Xalq qo'shiqlari bilan tarbiyalangan bolalar ma'naviy jihatdan sog'lom bo'lib voyaga yetadi. Xalq og'zaki ijodi odob-axloq, milliy tafakkur, vatanparvarlik, estetik o'zlikni anglash xususiyatini tarbiyalashning samarali vositasidir.

Folklorning ijodiy tabiati juda katta: har bir kishi uchun, hatto eng kichik bola uchun ham, uning rivojlanishi uchun ijodiy rag'bat beradi. Onalarning o'z farzandiga aytgan "Alla"lari ham xalq pedagogikasining o'ziga xos xazinasi bo'lib, ularda so'z va she'riy obrazlar bolalar idrok etishi uchun juda qulay.

Biz olib borgan tadqiqotlarimiz va tajriba-sinov ishlarimiz davomida quyidagi xulosaga keldik: boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ qobiliyatlarini musiqiy folklore asosida rivojlantirish qulay va oson kechadi, natija esa samarali bo'ladi. Tajrib-sinov ishlarining shakllantirish bosqichida biz foydalangan eng qiziqarli, sodda va qulay folklor materiali topishmoqlar, tez aytishlar, o'yinlar, xalq qo'shiqlari, shuningdek marosim qo'shiqlari bo'ldi. Bunday xalq og'zaki ijodining eng soda ko'rinishlari bilan ishlash musiqiy va o'yinli tasvirning ekspressivligida o'zini ijodiy ifodalash imkonini beradi.

Aynan shu faoliyat turi bolaga musiqa tilining asosiy qonuniyatlarini tushunishga va musiqa faoliyati uchun zarur bo'lgan maxsus bilim, ko'nikma va malakalarni egallashga yordam beradi. Bizning asosiy vazifamiz nafaqat bolalarga bilim va ko'nikmalar berish, balki ularning bilimlarni erkin o'zlashtirishi, mustaqil ishlashi va ijodiy vaziyatlarda foydalanishi uchun shart-sharoitlarni yaratish, ya'ni turli xil vositalardan foydalangan holda bolalar ijodiyotini rivojlantirish va o'zaro ta'sir shakllari darajasini oshirish bo'lib hisoblanadi.

Masalan, uy vazifasi sifatida biz bolalarga berilgan she'r matni uchun musiqa yaratishni taklif qildik. Shuningdek, quyidagicha topshiriqlar berdik:

- 1) she'rni ifodali o'qish;
- 2) kuyni qanday tempda ijro etgan ma'qul?
- 3) bastalagan kuyni yozib oling;
- 4) birgalikda kuylash uchun hamroh tanlang;
- 5) kompozitsiyangizni bajaring.

Shunday tariqa tajribaning shakllantiruvchi bosqichida, darslarda va uyga vazifalar berishda biz muntazam ravishda folklor materiallaridan foydalandik.

Xulosa va takliflar. Bolalar folkloriga o'qitish usuli sifatida murojaat qilish zamonaviy badiiy pedagogikaning o'ziga xos tendentsiyasi hisoblanadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish ularning atrofdagi voqelik va boshqalar bilan o'z aro munosabatlarida bo'lgan turli ijodiy faoliyat jarayonida amalga oshiriladi. Xalq og'zaki ijodi,

musiqiy folklor o'qituvchiga bolalarning ijodiy qobiliyatlari va tasavvurlarini erkin rivojlantirish, kreativ fikrlash uchun alohida imkoniyatlar beradi.

Kreativ fikrlash qobiliyatiga ega shaxsni kamolga yetkazish, o'qitish va tarbiyalashdagi muvaffaqiyat nafaqat berilayotgan bilimlarga, balki bu bilimlarning hajmini

to'g'ri o'zlashtirishga ham bog'liq. Kreativlik shaxsning erkin, mustaqil rivojlanishini nazarda tutadi va bu rivojlanishda maktab asosiy o'rinni egallaydi. Ammo, bunda maktabdagi o'quv jarayoni tashkil etish noan'anaviy tamoyillar, nostandart yondashuvlar asosida qurilishi kerak.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-son Farmoni.
2. Аникин В.П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. – М.: «Учпедгиз», 1957. – С. 240.
3. Davletshin M.G. O'quvchilarda texnik qobiliyatning rivojlanishi. – Toshkent: 1991.
4. Дружинин, В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин. – СПб.: -Питер: 2002. –С. 368.
5. G'oziev E. Tafakkur psixologiyasi. – Toshkent: «O'qituvchi», 1991.
6. Картавцева М. Г. Школа русского фольклора / М. Г. Картавцева. – М.: МГИК, 1994. –С. 72.
7. Мальцев С. Опыт обучения детей гармонии и импровизации. – Вып. 1. Методическая разработка. / С. Мальцев, Г.Шевченко. – Л.: 1986. –С. 90.
8. Науменко Г. Русское народное детское музыкальное творчество. - М.: Советский композитор, 1988. –С.245.
9. Вишнякова Н.Ф. Креативная акмеология. Психология высшего образования. – Мн.: «Народная асвета», 1996. –С. 300.
10. ВУГОТский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. – М.: «Просвещение», 1991. –С. 92.

REZYUME. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ fikrlash qobiliyatlarini xalq og'zaki ijodi namunalaridan biri musiqiy folklor asosida rivojlantirishning ahamiyati va samaradorligi haqida so'z boradi. Kreativlik ijodiy rivojlanish ko'rsatgichi sifatida uning mohiyati muqobil ravishda, shaxsning perseptiv, kognitiv va hissiy sohalarining xarakteristikasi nuqta nazaridan ko'rib chiqiladi. Kreativlik muammolarni noan'anaviy tarzda hal qilishga va noodatiy g'oyalarni yaratishga qaratilgan shaxsning aqliy va shaxsiy xususiyatlarini jamlanmasi sifatida aniqlashtiriladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье говорится о важности и эффективности развития способностей творческого мышления учащихся младших классов на основе музыкального фольклора, одного из образцов народного творчества. Творчество как показатель творческого развития, его сущность рассматривается альтернативно, с точки зрения особенностей перцептивной, познавательной и эмоциональной сфер личности. Креативность определяется как совокупность психических и личностных особенностей человека, направленных на решение задач нестандартным способом и создание необычных идей.

SUMMARY. This article discusses the importance and effectiveness of developing creative thinking abilities in primary school students based on musical folklore, one of the examples of folk art. Creativity as an indicator of creative development, its essence is considered alternatively, from the point of view of the characteristics of the perceptual, cognitive and emotional spheres of the individual. Creativity is defined as a set of mental and personal characteristics of a person aimed at solving problems in a non-standard way and creating unusual ideas.

O'ZBEK TILI TA'LIMIDA RAQAMLI TEKNOLOGIYALARNI TATBIQ ETISHNING NAZARIY MASALALARI

S.S.Jumamuratova – doktorant

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: raqamli texnologiya, lingvomadaniy kompetensiya, til, ta'lim, elektron dastur, elektron mashqlar.

Ключевые слова: цифровая технология, лингвокультурная компетентность, язык, образование, электронная программа, электронные упражнения.

Key words: digital technology, linguistic and cultural competence, language, education, electronic program, electronic exercises.

Kompyuter texnologiyalarining shiddat bilan rivojlanishi ta'lim jarayonini yangi bosqichga ko'tardi, bu o'z o'rnida ta'lim mazmunini, metod va shakllarini qayta ko'rib chiqish, uni yangi bilim hamda ko'nikmalar bilan yanada boyitish zaruriyatini tug'dirdi. Hozirgi vaqtda oliy ta'lim muassasalarida yangi pedagogik texnologiyalarning ilmiy asoslarini yaratish, ularni tasniflash, metodik ahamiyatini belgilash, ta'lim jarayoniga tatbiq etish kabi dolzarb muammolar ustida ish olib borilmoqda. Ilg'or pedagogik texnologiyalarning kompyuter texnologiyalari bilan uyg'unlashtirib tashkil etilishi va shu asosda multimedia darslarining yaratilishi asosiy yo'nalishga aylanib qolmoqda. Til o'rganishning yana bir muhim usullaridan biri kompyuter texnologiyalari yordamida amalga oshiriladi. Fan-texnika rivoji natijasida til o'rgatish uchun maxsus kompyuter dasturlari yaratildi. Ularda fe'llar, zamonlar, modal fe'llar tavsifi va zaruriy gap qoliplari keltirilgan" [1:19]. Zamonaviy ta'lim texnologiyasida til o'rgatuvchi kompyuter dasturlari muhim o'rin tutadi. Bu dasturlarning ayrimlari elektron o'qituvchi bilan ta'minlangan. O'qituvchi lingvistik avtomatlardan foydalanishda ikki xil yondashuv mavjud:

1) bixevioristik yondashuv – mavjud an'anaviy o'qitish tizimining barcha jabhalarini e'tiborga oluvchi o'qitish mexanizmlari, grammatikaning ma'lum bo'limi tugagandan so'ng uni topshiriqlar asosida baholash, shuningdek, leksik minimumlar bo'yicha bilimni nazorat qilishga yo'naltirilgan dasturiy ta'minotga asoslangan o'qitish tizimi. Bunda bixeviorizmning "stimul – reaksiya – mustahkamlash" formulasiga asoslaniladi. O'qitish usullari

"stimul" (turtki) vazifasini bajaradi, o'rganuvchi bundan ta'sirlanadi va bilimni mustahkamlaydi.

2) kognitiv-intellektual yondashuv – CALL (CALL Software) uchun universal dasturiy ta'minotlar yaratish, o'qitish tizimini lug'at bazasi, grammatika bo'yicha qo'llanmalar, avtomatik korrektorlar, speller bilan ta'minlash, audio va vizual effektlar bilan boyitish kabi amaliy ishlar majmuyidir. Til o'rgatishda quyidagi kompyuter dasturlarini qo'llaniladi: taqdimot texnologiyasi, ya'ni mashg'ulotni ko'rgazma sifatida o'tkazish, darsda kompyuterdan foydalanishning eng oson usulidir. Buning uchun o'qituvchiga birgina kompyuter va multimedia proeaktori kerak bo'ladi. MS Power Point dasturi yordamida o'tilajak dars uchun kompyuterda slaydlar yaratiladi va ko'rgazmalar paketi tayyorlanadi.

O'zbek tili fani bo'yicha mavjud bo'lgan muayyan darslikning kompyuterdagi varianti (nusxasi) bo'lib, unda multimedia vositalaridan faqat ovoz va matn qatnashadi. Elektron multimedia darsligi – aynan kompyuter vositasida o'quv kursini yoki uning katta bo'limini o'qituvchi yordamida yoki mustaqil o'zlashtirishni ta'minlovchi dasturiy-metodik kompleks. Multimedia ("ko'p qavatli muhit" degan ma'noni bildiradi) zamonaviy kompyuterlarining, deyarli, barchasida mavjud bo'lgan imkoniyatlar majmuyini, kompleks tushunchani anglatadi. Multimedia axborotning turli ko'rinishlari – matn, jadval, grafika, ovoz, animatsiya (multiplikatsiya), videotasvir, musiqa yordamida ma'lumotni yig'ish, saqlash va qayta uzatish vazifalarini bajaradi. Multimedia "inson-kompyuter" interfaol (dialogik) muloqotining yangi, takomillashgan pog'onasi bo'lib, bunda foydalanuvchi juda keng va batafsil axborot

oladi. Bir qator tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ta'lim oluvchi birinchi marta eshitgan mavzusining faqat to'rtinchi qismini, ko'rgan materialining uchdan bir qisminigina eslab qoladi; ham ko'rib, ham eshitsu, axborotning ellik foizini esda saqlaydi. Interfaol multimedia texnologiyalaridan foydalanilganda esa bu ko'rsatkich yetmish besh foizni tashkil etadi. Shu bois, ta'lim jarayonida kompyuter texnologiyalaridan unumli foydalanish katta ahamiyatga ega [2:66]. Multimediali texnologiya dastur va texnik moddiy ta'minot asosida kompyuterda bir vaqtning o'zida matnli tasviriy axborotlarni tovushli-ovozli, rangli, harakatga keltirilgan holda ifodalash imkoniyati demakdir. Hozirgi kunda tilshunoslik fanlarini o'rganishda birgina darslik, o'quv qo'llanma va ma'ruza matnlari bilan cheklanmasdan, shu fan sohalariga oid multimediali yoki animatsiyali o'quv ko'rsatuvlari va elektron darsliklar yaratish tilshunoslik sohalarini chuqurroq o'rganish uchun aniq imkoniyatlarni vujudga keltiradi. Bu esa talabalarning tilshunoslik fanlariga bo'lgan qiziqishini oshirishga, ilmiy ish olib borish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Elektron ensiklopediya – kuchli qidiruv tizimiga ega bo'lgan ma'lum yo'nalishdagi turli xil maqolalar, elektron xaritalar, fotosuratlar, giperhavola (gipermurojaat)lar, audio va videozohlar, xronologik ro'yxat, foydalanilgan va tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati va hokazolardan iborat bo'lgan katta hajmdagi elektron dastur.

Elektron lug'at – odatdagi lug'atlar asosida tuzilgan, multimedia vositalari bilan boyitilgan dastur. Elektron lug'at turli yo'nalishda tuzilishi mumkin, undan talabaning so'z boyligini oshirish, tarjima qilishda foydalaniladi.

O'rgatuvchi audiodasturlar, elektron lingafon kurslari umuman ikkinchi tili o'rganuvchilar uchun samarali ta'lim texnologiyalaridir. To'g'ri talaffuzni o'rgatuvchi kompyuter dasturlarida animatsiya yordamida tovushning artikulyatsiya o'rni, usuli ko'rsatiladi, etalon nutq eshittiriladi, talabaning o'z talaffuzi yozib kiritiladi, so'ngra u adabiy til me'yori bilan taqqoslanadi. Bundan tashqari, audiodasturlar qatoriga "Karaoke" tizimini kiritish mumkin. Undan hordiq chiqarishda yoki biron tadbirni o'tkazishda foydalanish qulaydir.

Universal test dasturi o'zbek tili darslarining biror yirik bo'limi bo'yicha test topshiriqlari va reyting tizimidan iborat bo'lgan kompyuter dasturidir. Uning qulayligi shundaki, birgina dasturiy ta'minot asosida turli xil test sinovlarini o'tkazish, ya'ni faqat matnni o'zgartirib, dasturni har xil mavzularda qo'llash mumkin.

Elektron virtual kutubxona – multimedia xonasining keng imkoniyatlaridan biri, elektron nusxa yoki elektron multimedia darsliklari mujassamlangan, tarmoqqa ulangan kutubxona. Internet tarmog'idan o'zbek tilini o'rganuvchilar unumli foydalanishlari mumkin: mustaqil ta'lim jarayonida ma'lumotlar to'plash, mavzularni o'zlashtirish, berilgan mavzuda referat, insho yozish va boshqalar. Shuningdek, talaba elektron pochta – axborotni bir kompyuterdan ikkinchisiga yuborishni ta'minlovchi tizim orqali o'qituvchi yoki tengdoshlari bilan muloqotda bo'lishi mumkin. Videomateriallar bilan ishlash til o'qitishda alohida ahamiyat kasb etadi. Axborot texnologiyalarining bu vositasi turli ko'rinishda qo'llanilishi mumkin. Masofaviy ta'lim – masofadan internet tarmog'i orqali o'qitish usuli bo'lib, bu borada respublikamizda ma'lum sohalar bo'yicha test-tajribalar o'tkazilmoqda [2:67].

Tillarni o'qitish tizimi hisoblangan kompyuterda lingvomadaniyatga oid quyidagi turdagi topshiriqlardan foydalaniladi:

✓ Close the gap – bo'sh kataklarni to'ldirish topshirig'i. Bunda semantika va grammatika sohalarini o'rganish kerak;

✓ krossvordlar va leksik topshiriqlar;

✓ elektron pochtdan foydalanib bajariladigan mashq (turli xatlar yoki elektron hikoyalar tuzish asosida) word-hunting;

✓ matnlarning avtomatik tarjimasini va tahriri bo'yicha o'yinlar;

✓ grammatikaning turli sohalarini bo'yicha diagnostik testlar o'tkazish;

✓ CD-ROMda standart o'qitish kurslaridan foydalanish.

Mashg'ulotlarda kompyuterdan foydalanishning turli-tuman usullari mavjud. Sanab o'tilgan va boshqa bir qator kompyuter texnologiyalarini til o'qitish jarayonida foydalanish samarali natija beradi.

XX asrning 50-yillarida ta'lim jarayonida texnik vositalarni qo'llash «ta'lim texnologiyasi» yo'nalishini belgilab beruvchi omil deya e'tirof etildi, asosiy e'tibor o'quvchilar auditoriyasini kengaytirish texnik vositalardan foydalanish evaziga amalga oshirilishi, texnik vositalarning imkoniyatlarini yanada takomillashtirish, ularning axborot sig'imini kengaytirish, axborotlarni uzatish xizmatini sifatli tashkil etish, ta'lim olishni individuallashtirish kabi masalalarga qaratildi. Bu borada olib borilgan tadqiqotlarning obyektini, tayanch nuqtasi sifatida texnik vositalar imkoniyatlari, ularni takomillashtirish jarayoni qabul qilindi, shuningdek, o'quv jarayonini «texnologiyalashtirish»ning tashkiliy jihatlari o'rganishga alohida urg'u berildi.

60-yillarning boshlarida ta'limni dasturlash asosida ta'lim jarayonini tashkil etish «texnologiya» tushunchasining mohiyatini ochib beruvchi omil sifatida ko'rila boshlandi. Dasturiy ta'lim o'quvchilarga muayyan bilimlarni alohida qism holida emas, balki izchil, yaxlit tarzda berilishini nazarda tutadi. Ta'lim jarayonini yaxlit, maqbul dasturga muvofiq tashkil etish taklifi ilk bora AQShda faoliyat yurita boshlagan «Dasturiy ta'lim va o'rgatuvchi mashinalar bo'yicha birlashgan qo'mita» tomonidan ilgari surilgan. Dasturiy ta'lim o'zida ta'lim maqsadlari, ularni o'zgartirish va baholashning mos ravishdagi mezonlari hamda ta'lim muhitining aniq tavsifini qamrab oladi.

Pedagoglar elektron axborot-ta'lim resursi haqida muayyan tushunchalarga ega bo'lishlari taqozo qilinadi.

Xo'sh, elektron axborot-ta'lim resursi deganda nima tushuniladi?

XX asr oxiri XXI asr boshlarida barcha sohalarida bo'lgani kabi ta'lim sohasida qo'llanilayotgan tushuncha va atamalar miqdori ko'paydi. Bu holat muayyan chalkashliklarga ham sabab bo'lmoqda. Mashhur fransuz matematig Rene Dekart: «So'zlar ma'nosini aniqlang. Shunda siz dunyoni yarim chalkashlikdan xalos etgan bo'lasiz» deb bejiz aytmagan. Kichik tadqiqotimizni o'tkazish jarayonida ham bir-biriga juda o'xshash, ba'zan ajratish, farqlash qiyin bo'ladigan atama va tushunchalarga duch keldik. Jumladan, resurs, axborot ta'lim resursi, interfaol elektron axborot ta'lim resursi, raqamli ta'lim resursi kabi tushunchalar mohiyatini to'g'ri anglab olish taqozo qilinadi.

Avvalo, resurs atamasi haqida. Resurs so'zi fransuzcha bo'lib, «ressource» – yordamchi vosita demakdir. Biror narsaning manbasi, yordamchi ashyo deganidir [3:40]. Ta'limiy resurslar deyilganda quyidagi yordamchi vositalarni qamrab olish mumkin: axborot-ta'lim muhitining tarkibiy qismlari, axborot-ta'lim sohasi va ijtimoiy-pedagogik «ta'lim mazmuni» (ta'lim standarti, o'quv rejasi, o'quv dasturi, o'quv adabiyotlari), umumiy pedagogik taraqqiyot vositalari; didaktik, motivatsion va takomillashtiruvchi vazifalarni bajaruvchi didaktik vositalar [4:23].

Metodik adabiyotlarda quyidagi ta'riflar keltirilgan:

Axborot ta'lim resursi – bu ta'lim sohasida yangi axborot texnologiyalaridan maqbul foydalanishni, ularni ta'lim faoliyatining barcha turlari va shakllariga joriy etishni ta'minlaydigan texnik, dasturiy ta'minot, telekommunikatsiya va uslubiy vositalar majmuyi. Bu – o'quv-ma'lumotlar bazasi, bilimlar bazasi; texnik va dasturiy vositalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash deb ham tushuniladi.

Interfaol elektron axborot ta'lim resursi – bu turli xil aloqa obyektlari: kompyuter, aloqa-texnik vositalari, dasturiy ta'minot va uning imkoniyatlari, muayyan darsning vazifalarini hal qilish uchun maxsus ishlab chiqilgan va tanlangan elementlar, shuningdek talaba va o'qituvchining axborot almashish jarayonini amalga oshirishga hissa qo'shadigan tadbirlar.

Raqamli ta'lim resurslari – bu raqamli ravishda taqdim etilgan fotosuratlar, videokliplar, statik va dinamik modellar, virtual haqiqat va interfaol modellashtirish obyektlari, kartografik materiallar, ovoz yozuvlari, ramziy obyektlar va biznes grafikasi, matnli hujjatlar va ta'lim

jarayonini tashkil qilish uchun zarur bo'lgan boshqa o'quv materiallari.

Elektron ta'lim resurslari – bu kompyuter texnologiyalari asosida ishlab chiqilgan va joriy qilingan o'quv vositalarini birlashtiradigan eng keng tarqalgan atama. Raqamli ta'lim resurslari – bu elektron ta'lim resurslarining maxsus holati, raqamli texnologiyalar asosida yaratilgan va ishlaydigan ta'lim resurslari.

Xulosa o'rnida shuni aytish lozimki, lingvomadaniy kompetensiya va shu kabi boshqa yondashuvlarni rivojida raqamli texnologiyalarning ahamiyati katta. Chunki elektron tarzda darslar tashkil etilsa o'quvchilar uchun ham qiziqarli bo'ladi.

Adabiyotlar

1. Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics. -Budapest: 2006. 19-b.
2. Po'latov A., Muhamedova S. Kompyuter lingvistikasi. - T.: 2007.
3. Насс О.В. Формирование компетентности педагогов в проектировании электронных образовательных ресурсов в контексте обновления общего среднего и высшего образования: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / О. В. Насс ; Московский городской пед. ун-т. – М.: 2010 –С. 40.
4. Борщевская Ю.М. Педагогические условия использования образовательных ресурсов как средства индивидуализации развития детей 6–8 лет: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Ю. М. Борщевская ; Нижегород. гос. архитектур.-строит. ун-т. – Н. Новгород: 2009. –С. 23.

REZYUME. Ushbu maqolada o'zbek tili ta'limida raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish va ularning rivoji haqida to'xtalgan. Lingvomadaniy kompetensiyani rivojlantirishda raqamli texnologiyalardan foydalanishning samarali usullari haqida ma'lumot berilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье основное внимание уделяется эффективному использованию цифровых технологий в образовании узбекского языка и их развитию. Дана информация об эффективных методах использования цифровых технологий в развитии лингвокультурной компетенции.

SUMMARY. This article focuses on the effective use of digital technologies in Uzbek language education and their development. Information is given on the effective methods of using digital technologies in the development of linguistic and cultural competence.

SCAMPER TEXNIKASI ASOSIDA BOLA BILAN ISHLASHNING MAXSUS MASHQLARI VA FAOLIYAT TURLARINI TASHKIL ETISH USULLARI

A.Karimova – *assistent o'qituvchi*

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: texnika, intellektual qobiliyat, integratsiya, minimalizm, innovatsion, eliminate (chiqarib tashlash), reverse (teskariy o'zgartirish)

Ключевые слова: техника, интеллектуальные способности, интеграция, минимализм, инновационный, устранение, реверс.

Key words: technique, intellectual ability, integration, minimalism, innovative, eliminate, reverse.

Maktabgacha ta'lim bolalarning ijtimoiy, jismoniy va intellektual rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Shu bois bu davrda qo'llaniladigan ta'lim metodlari va texnikalari juda muhimdir. SCAMPER texnikasi bolalarda ijodkorlikni va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda katta ahamiyatga ega bo'lgan metodlardan biridir.

Maktabgacha yoshdagi bolalar tez o'zgaruvchan va o'rganishga moyil bo'lgan davrda bo'lishadi. Shu sababli ularning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish juda muhimdir. SCAMPER texnikasi bolalarni turli xil fikrlash jarayonlariga undaydi va ularning muammolarni hal qilishda ijodiy yechimlar topish qobiliyatlarini oshiradi.

Scamper texnikasining ta'limdagi ahamiyatini quyidagicha belgilash mumkin:

1.Ijodiy fikrlashni kengaytiradi. SCAMPER texnikasi bolalarga mavjud narsalarni yangicha usullarda ko'rishga va ularni o'zgartirishga undaydi. Bu esa, bolalarning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.

2.Muammolarni hal qilish qobiliyatini oshiradi. Har bir SCAMPER elementi bolalarni muammolarni turli yo'llar bilan ko'rib chiqishga va yechimlar izlashga undaydi. Bu kelajakda murakkab vaziyatlarni hal qilishda yordam beradi.

3.O'z-o'zini ifoda etishni o'rgatadi. SCAMPER texnikasi orqali bolalar o'z fikrlarini erkin ifoda etishga va turli materiallar yoki g'oyalar bilan ishlashga o'rganadilar. Bu ularning o'z-o'zini ifoda qilish qobiliyatini kuchaytiradi.

4.Turli sohalarga qiziqishni kengaytiradi. Bolalar SCAMPER texnikasini qo'llagan holda turli sohalarni – san'atdan fanlargacha kasf etadilar, bu esa ularning qiziqish doiralarni kengaytiradi [4].

Maktabgacha ta'limda SCAMPER texnikasini qo'llash bolalarning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Bu texnika nafaqat

bolalarning shaxsiy rivojlanishida, balki ularning ke-lajakdagi akademik va professional faoliyatlarida muvaffaqiyatli bo'lishlarida ham muhim rol o'ynaydi. Maktabgacha ta'lim muassasalari ushbu texnikani o'z dasturlariga integratsiya qilish orqali, bolalarni yangi asrning talablariga javob beradigan tarzda tayyorlashi mumkin.

Maktabgacha ta'lim bolalarning jismoniy, ijtimoiy, va intellektual rivojlanishida hal qiluvchi bosqich hisoblanadi. Shu sababli bu davrda qo'llaniladigan ta'lim metodlari va yondashuvlarining samaradorligi alohida ahamiyat kasb etadi. SCAMPER texnikasi aynan shunday yondashuvlardan biri bo'lib, maktabgacha yoshdagi bolalarning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda katta o'rin tutadi.

SCAMPER texnikasi maktabgacha yoshdagi bolalar tarbiyasida ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun ishlatiladigan noyob va samarali metodlardan biridir. Bu texnika Bob Eberle tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, uning asosiy maqsadi bolalarda muammolarni hal qilish, yangi g'oyalar yaratish va mavjud narsalarni yangicha tarzda ko'rish qobiliyatlarini rivojlantirishdir. SCAMPER texnikasi quyidagi tamoyillarni o'z ichiga oladi:

-bolalarga bir narsani boshqasi bilan almashtirish orqali yangi g'oyalarni yaratishni o'rgatadi.

-turli narsa yoki g'oyalarni birlashtirish orqali yangi mahsulot yoki yechimlarni yaratishga undaydi.

-mavjud narsa yoki g'oyani yangi sharoitlarga moslashtirish imkoniyatini beradi.

-mavjud narsa yoki g'oyani o'zgartirish yoki yangilash imkoniyatini taqdim etadi.

-mavjud narsa yoki g'oyani boshqa maqsadda qo'llashni o'rgatadi.

-keraksiz yoki ortiqcha elementlarni chiqarib tashlash orqali soddalashtirishni o'rgatadi.

-jarayon yoki narsani teskarisiga o'g'irish orqali yangi perspektivalarni kashf qilishga yordam beradi.

Scamper texnikasining bolalar tarbiyasidagi o'rnini quyidagicha izohlash mumkin:

1. SCAMPER texnikasi bolalarning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini kengaytiradi. Bolalar turli xil vaziyatlarda o'zgacha yechimlar izlashga o'rganadilar, bu esa ularning muammolarni hal qilishda o'ziga xos yondashuvlarini shakllantiradi. Masalan, bitta o'yinchoqni turli xil o'yinlar uchun qo'llash orqali bolalar o'yinchoqning ko'p qirraliligi va uni boshqa maqsadlar uchun qanday foydalanish mumkinligini o'rganadilar.

2. Scamper texnikasi bolalarga nafaqat mavjud narsalarni qanday o'zgartirish yoki yaxshilash mumkinligini o'rganishga yordam beradi, balki bu jarayonda ularning tanqidiy fikrlash qobiliyatlari ham rivojlanadi. Bolalar nima uchun ba'zi narsalar ishlamayotganini yoki ularni qanday qilib yanada samarali qilish mumkinligini o'ylab ko'rishadi.

3. Har bir SCAMPER elementi bolalarni turli muammolarni hal etish uchun turli usullarni sinab ko'rishga undaydi. Bolalar, masalan, bitta o'yinchoqni boshqacha maqsadda ishlatish orqali, muammolarni ijodiy va noan'anaviy usullar bilan hal qilishga o'rganadilar.

4. SCAMPER texnikasi bolalarga o'z fikrlarini erkin ifoda etish imkoniyatini beradi. Bu bolalarning o'zini o'zi ifoda etish qobiliyatini oshirish bilan birga, ularning ijtimoiy moslashuvini ham yaxshilaydi. Bolalar guruhdagi boshqa bolalar bilan o'z g'oyalarini baham ko'rish orqali o'zaro hamkorlik qilishni va bir-birlaridan o'rganishni o'rganadilar [5].

SCAMPER texnikasi maktabgacha yoshdagi bolalarni turli sohalarida muvaffaqiyatli bo'lish uchun zarur bo'lgan ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda juda samarali vositadir. Bu texnika orqali bolalar nafaqat o'zlarining fikrlash qobiliyatlarini, balki muammolarni hal qilish, o'zaro muloqot qilish va ijtimoiy moslashuv qobiliyatlarini ham rivojlantiradilar. Shunday qilib, SCAMPER texnikasi bolalar tarbiyasida beqiyos ahamiyatga ega bo'lib, ularning kelajakdagi shaxsiy va akademik muvaffaqiyatlariga zamin yaratadi.

SCAMPER texnikasi, ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda nihoyatda samarali metodlardan biri hisoblanadi. Bu texnika maktabgacha ta'lim tizimida, shuningdek, turli yoshdagi o'quvchilarga mo'ljallangan darslarda qo'llanilishi mumkin. SCAMPER texnikasi bolalarda yangi g'oyalar yaratish, mavjud narsalarni yangicha ko'rish va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

SCAMPER texnikasi orqali o'tkazilgan mashqlar va faoliyatlar bolalarda ijodiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. Bolalar turli xil usullar bilan mavjud narsalarni o'zgartirish, yangi maqsadlar uchun qo'llash yoki umuman yangi g'oyalarni yaratish imkoniyatiga ega bo'ladi. Masalan, bolalarni biror o'yinchoqni boshqa tarzda ishlatishga yoki odatdagi materiallardan mutlaqo yangi narsa yaratishga undash, ularning ijodiy tafakkurini rag'batlantiradi.

Tanqidiy fikrlash – bu muammolarni tahlil qilish va samarali yechimlar topish qobiliyatidir. SCAMPER texnikasi bolalarga biror narsa yoki jarayonni qanday qilib takomillashtirish yoki soddalashtirish mumkinligini o'rganishga yordam beradi. Bolalar nima uchun ba'zi narsalar yaxshi ishlamayotganini yoki ularni qanday qilib yanada samarali qilish mumkinligini o'rganishadi. Bu jarayon, shuningdek, bolalarni mavjud narsalarni tanqid qilishga va alternativ yechimlarni taklif qilishga undaydi.

SCAMPER texnikasi turli xil dars rejalariga va faoliyatlarga osongina integratsiya qilinishi mumkin. Masalan, rassomlik darslarida bolalar mavjud rasmlarni qanday qilib o'zgartirishlari yoki yangi uslublar yaratishlari mumkinligi ustida ishlashlari mumkin. Matematika darslarida esa, "Eliminate" yoki "Reverse" usullarini qo'llagan holda,

matematik muammolarni hal qilishning yangi usullarini o'rganishlari mumkin [3].

SCAMPER texnikasi, ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda katta ahamiyatga ega bo'lib, bolalarning turli vaziyatlarda o'zgacha yondashuvlar qo'llash qobiliyatlarini shakllantiradi. Ushbu texnika orqali bolalar yangi g'oyalarni yaratish, mavjud narsalarni takomillashtirish va muammolarni hal qilishda faol ishtirok etadilar. Shunday qilib, SCAMPER texnikasi bolalarni kelajakda muvaffaqiyatli va moslashuvchan shaxslar bo'lishga tayyorlaydi.

SCAMPER texnikasi maktabgacha ta'limda qo'llanilganda, bolalarning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda ajoyib vosita bo'lib xizmat qiladi. Har bir element asosida yaratilgan mashqlar va faoliyatlar bolalarni turli xil fikrlash jarayonlariga jalb qiladi va ularning ijodkorligini oshiradi.

Almashtirishda bolalar o'zlarining sevimli ertaklarini boshqa qahramonlar bilan almashtirib hikoya qilishadi. Masalan, "Uch cho'pon" ertagini "Uch mushuk" sifatida qayta hikoya qilish. Rasm chizish darsida bolalar o'z rasmlarida osmonni ko'k rang o'rniga yashil yoki qizil rangga bo'yashadi. Bu mashq orqali bolalar ranglar va ularning ta'sirini o'rganishadi.

Birlashtirishda bolalar ikki xil o'yinchoqni birlashtirib, yangi o'yinchoq yaratishadi. Masalan, konstruktor va loydan foydalanib, yangi turdagi qal'ani qurish. Musiqa va raqs darslarini birlashtirish. Bolalar musiqa asboblari yordamida o'zlarining sevimli qo'shiqlariga raqsga tushishadi, bu orqali musiqiy tuyg'ular va jismoniy harakatlar o'rtasidagi aloqani o'rganadilar.

Moslashtirishda mavjud o'yinlarni yangi qoidalarga moslashtirish holda o'ynaydilar. Masalan, "Yerga tushirma" o'yinini faqat bir oyoqda turgan holda o'ynash. Fasllar mavzusida turli fasllarda kiyiladigan kiyimlarni rasmlar orqali ko'rsatib, bolalarga ularni to'g'ri tanlashni o'rgatish [4].

O'zgartirishda mavjud rasmlarga yangi elementlar qo'shish orqali ularni o'zgartiradilar. Masalan, dengiz manzarasiga quyosh nuri effektini qo'shish. Qog'ozdan tayyorlangan samolyotlarni turli shakllar va o'lchamlarda qayta yasash, shunda ularning uchish xususiyatlari qanday o'zgarishini kuzatish.

Foydalanishda qog'oz qoldiqlaridan san'at asarlari yaratish, masalan, qog'ozdan gul yasash yoki qog'ozdan devor bezaklarini tayyorlash. Eski matolar yoki kiyimlardan yangi o'yinchoqlar yasash, bu orqali bolalarga qayta ish-lashning ahamiyatini o'rgatish.

Chiqarib tashlash jarayonida rasmlardan ortiqcha elementlarni olib tashlash orqali oddiy, ammo ta'sirli tasvirlarni yaratish. "Minimalizm san'ati" darsida bolalar faqat ikkita rang yoki shakldan foydalanib, o'z rasmlarini yarata-dilar, bu esa ularning diqqat markazini oshiradi.

Teskari bajarishda hikoyalarni teskarisiga qaytarib hikoya qilish, masalan, hikoyani oxiridan boshlab, boshiga qarab hikoya qiladilar. An'anaviy o'yinlarni teskarisiga o'ynatish, masalan, "Tom va Jerry" o'yinini teskari qilib, "Jerry va Tom" sifatida o'ynash [5].

Bu kabi faoliyatlar orqali bolalar turli fikrlash usullarini sinab ko'rishadi, yangi ko'nikmalar hosil qilishadi va o'zaro ijodiy hamkorlik qilishni o'rganadilar. SCAMPER texnikasi maktabgacha ta'limda bolalarning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini o'stirishga yordam beradi, ularni yangi muhitda moslashuvchan va innovatsion yechimlar topishga tayyorlaydi.

SCAMPER texnikasi, maktabgacha yoshdagi bolalar tarbiyasida qo'llanilganda, ularning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini o'stirishga qaratilgan samarali usuldir. Ushbu texnika bolalar tarbiyasida turli psixologik va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Bolalar almashtirish jarayonida mavjud narsalar yoki g'oyalar o'rniga yangilarini qo'llash orqali o'z

dunyoqarashlarini kengaytiradilar. Bu jarayon ularning moslashuvchanligini va yangiliklarga ochiqqligini oshiradi. Misol uchun, ertak qahramonlarini almashtirish orqali bolalar turli rollarni sinab ko'rishadi, bu esa ularning empatiya qobiliyatini va ijtimoiy tushunchalarini rivojlantiradi.

Birlashtirish mashqlari bolalarning hamkorlikda ishlash qobiliyatlarini rivojlantiradi va ularni yangi yechimlar yaratishga undaydi. Masalan, turli o'yinchoqlarni birlashtirib yangi o'yinchoq yaratish jarayoni bolalarga turli vaziyatlarda hamkorlik qilish va bir-birlarining g'oyalarini qadrlashni o'rgatadi.

Moslashuvchanlik bolalarning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Bolalar turli sharoitlarga moslasha olish qobiliyatini rivojlantirish orqali kelajakda turli ijtimoiy va akademik vaziyatlarga tezroq va samaraliroq javob bera olishadi. Misol uchun, yangi qoidalarga asoslangan o'yinlar bolalarga tezkor qarorlar qabul qilishni va vaziyatni tez tahlil qilishni o'rgatadi [4].

O'zgartirish mashqlari bolalarning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bolalar mavjud narsalarni qayta ishlash orqali o'zlarining tasavvurlarini amalga oshiradilar, bu esa ularning o'z-o'zini ifoda etish qobiliyatlarini oshiradi.

Bolalarni mavjud narsalarni boshqa maqsadda qo'llashga undash ularning qarashlarini kengaytiradi va

muammolarga noan'anaviy yechimlar topish qobiliyatini oshiradi. Misol uchun, qog'oz qoldiqlaridan san'at asarlari yaratish bolalarning ijodkorligini va ekologik tafakkurini rivojlantiradi.

Ortib qolgan yoki keraksiz elementlarni chiqarib tashlash orqali bolalar soddalik va samaradorlik haqida o'rganadilar. Bu mashq ularning diqqatini asosiy elementlarga qaratishga yordam beradi, bu esa o'quv va ijodiy faoliyatlarida diqqatni jamlash qobiliyatini oshiradi.

Testkari fikrlash bolalarga mavjud g'oyalar yoki jarayonlarni yangicha ko'rishga yordam beradi. Bu ularning tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi va o'zlarining an'anaviy yondashuvlarini qayta ko'rib chiqishga undaydi. Masalan, hikoyani teskarisiga qaytarib hikoya qilish orqali bolalar voqealar oqimini tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlantiradilar.

Har bir SCAMPER elementi asosida yaratilgan mashqlar va faoliyatlar bolalarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishiga keng ko'lamli ta'sir ko'rsatadi. Ular nafaqat bolalarning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini oshiradi, balki ularning ijtimoiy moslashuvchanligi, hamkorlikda ishlash ko'nikmalari va o'z-o'zini ifoda etish qobiliyatlarini ham rivojlantiradi. Shunday qilib, SCAMPER texnikasi maktabgacha ta'limda bolalarning to'liq va har tomonlama rivojlanishini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar

1. Xasanova Sh.T. Bolalarni sahnalashtirish va ijodiy faoliyatga o'rgatish. // "Tafakkur" –T.:. 2020
2. Sodiqova Sh.A. Maktabgacha pedagogika. // "Tafakkur". –T.: 2013.
3. Alex Osborn. "Applied Imagination: Principles and Procedures of Creative Thinking". Charles Scribner's Sons. 1993. –P.300.
4. Michael Michalko. "Thinkertoys: A Handbook of Creative-Thinking Techniques". Ten Speed Press. 1991. –P.416.
5. Roger Von Oech. "A Whack on the Side of the Head: How You Can Be More Creative". Warner Books. 1983. –P.224.

REZYUME. Maqolada maktabgacha ta'lim yo'nalishida bolalarning turli faoliyatlarida maxsus qiziqarli mashqlar orqali SCAMPER texnikasini qo'llash orqali ijodiy va tanqidiy fikrlashga o'rgatish borasida so'z yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится об обучении творческому и критическому мышлению путем применения методики SCAMPER через специальные интересные упражнения в сфере дошкольного образования.

SUMMARY. The article talks about teaching creative and critical thinking by applying the SCAMPER technique through special interesting exercises in the field of preschool education.

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA TALABALARNING MUSTAQIL TA'LIM OLIISH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING INNOVATSION YONDASHUVLARI

T.M.Kudenov – *assistent o'qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: raqamli ta'lim muhiti, mustaqil ta'lim, kompetensiya, innovatsion yondashuv, shaxsiylashtirilgan ta'lim, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari.

Ключевые слова: цифровая образовательная среда, независимое образование, компетентность, инновационный подход, персонализированное образование, информационно-коммуникационные технологии.

Key words: digital educational environment, independent education, competence, innovative approach, personalized education, information and communication technologies.

Raqamli texnologiyalarning tezkor rivojlanishi ta'lim tizimida tub o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Talabalar uchun mustaqil ta'lim olish imkoniyatlari kengaydi, bu esa ta'lim jarayonida yangi yondashuvlarni qo'llashni talab qiladi. Mustaqil ta'lim kompetensiyasi zamonaviy talabning asosiy fazilatlaridan biriga aylandi, chunki u bilimlarni mustaqil ravishda qabul qilish, tanlash va amaliyotda qo'llash qobiliyatini o'z ichiga oladi. Ushbu maqolada raqamli ta'lim muhiti sharoitida talabalarning mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha innovatsion yondashuvlar ko'rib chiqiladi.

Raqamli ta'lim muhitining o'ziga xosligi

Raqamli ta'lim muhitining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. **Moslashuvchanlik:** Talabalar o'zlarining individual ehtiyojlariga mos ravishda ta'lim materiallarini tanlashlari mumkin.

2. **Shaxsiylashtirish:** Platformalar talabalarning bilim darajasi, o'rganish uslubi va qiziqishlariga mos material-larni taqdim etadi.

3. **Cheksiz resurslarga ega bo'lish:** Raqamli muhitda talabalar dunyoning istalgan joyidan kerakli ma'lumotlarga ega bo'lishlari mumkin.

Bu o'ziga xosliklar talabalar uchun mustaqil ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Innovatsion yondashuvlar

Talabalarning mustaqil ta'lim kompetensiyasini rivojlantirishda quyidagi innovatsion yondashuvlar samarali bo'ladi:

1. Gamifikatsiya elementlaridan foydalanish

Gamifikatsiya ta'lim jarayonini qiziqarli va samarali qiladi. Masalan:

- Talabalar uchun bilimlarni o'rganish jarayonini o'yinga aylantiruvchi vazifalar yaratish.

- Ballar, darajalar va mukofotlar tizimidan foydalanish orqali talabalarni rag'batlantirish.

2. Shaxsiylashtirilgan ta'lim dasturlari

Raqamli platformalar yordamida har bir talabaga individual ta'lim rejasi tuzish:

- Onlayn testlar va diagnostika natijalariga asoslanib individual kurslarni shakllantirish.

- O'zlashtirish jarayonini kuzatish uchun sun'iy intellekt vositalarini qo'llash.

3. Masofaviy va gibrid ta'lim texnologiyalari

Masofaviy ta'lim platformalari (Moodle, Google Classroom, Canvas) yordamida talabalar mustaqil o'quv faoliyatini rivojlantirish:

- Video darslar va interaktiv mashg‘ulotlarni yaratish.
- Teskari aloqa vositalari orqali talabalar bilan onlayn muloqotni yo‘lga qo‘yish.

4. Kooperativ ta‘lim muhitini shakllantirish

Talabalarni kichik guruhlarga bo‘lib, birgalikda masalalarni hal qilishni tashkil etish:

- Jamoaviy onlayn loyiha va vazifalarni yaratish.
- Virtual laboratoriyalar va seminarlar tashkil etish orqali hamkorlikni rivojlantirish.

5. Raqamli simulyatorlar va virtual haqiqat texnologiyalari

Murakkab fanlarni o‘rganish uchun real hayotga yaqinlashtirilgan virtual simulyatorlardan foydalanish:

- Tibbiyot, muhandislik yoki kimyo kabi fanlarda tajriba o‘tkazish imkoniyatini beruvchi virtual laboratoriyalar.

Ta‘lim sifatiga ta‘siri

Innovatsion yondashuvlarning talabalarining mustaqil ta‘lim kompetensiyasini rivojlantirishdagi asosiy ta‘sirlari quyidagilardan iborat:

- **Bilimlarning chuqurlashishi:** Raqamli texnologiyalar materiallarni chuqur o‘zlashtirishga yordam beradi.

• **Motivatsiyaning oshishi:** Zamonaviy yondashuvlar orqali talabalar o‘qishga bo‘lgan qiziqishlarini oshiradi.

• **Amaliy ko‘nikmalarining shakllanishi:** Simulyatorlar va real amaliyotga yaqin vazifalar orqali talabalar ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Xulosa. Raqamli ta‘lim muhiti talabalarining mustaqil ta‘lim olish kompetensiyasini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Innovatsion yondashuvlar, masalan, gamifikatsiya, shaxsiylashtirilgan ta‘lim dasturlari va virtual texnologiyalar yordamida talabalarining ta‘lim jarayoniga jalb etilishi va bilim olish samaradorligi oshadi. Kelgusida raqamli texnologiyalarni yanada takomillashtirish va ularni ta‘lim jarayonida qo‘llashni kengaytirish dolzarab masala bo‘lib qoladi.

Tavsiyalar

1. Talabalar uchun raqamli platformalarda shaxsiylashtirilgan ta‘lim kurslarini ishlab chiqish.
2. O‘qituvchilarni raqamli vositalardan foydalanish bo‘yicha maxsus tayyorlash.
3. Virtual va qo‘shimcha haqiqat texnologiyalarini ta‘lim tizimiga kengroq tatbiq etish.

Adabiyotlar

1. Siemens, G. (2005). *Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age*.
2. Anderson, T. (2008). *The Theory and Practice of Online Learning*. Edmonton: AU Press.
3. Prensky M. (2001). Digital Natives, Digital Immigrants. *On the Horizon*, 9(5), 1–6.
4. Moodle Docs (2023). *Using Moodle: A Comprehensive Guide to the World's Most Popular Learning Management System*.
5. Воронов В.В., Шустов А.Ю. Цифровые образовательные платформы: возможности и вызовы. -Москва: «Юрайт», 2020.
6. Chen B., Bryer T. (2012). Investigating Instructional Strategies for Using Social Media in Formal and Informal Learning. *The International Review of Research in Open and Distributed Learning*, 13(1).
7. Bonk C. J., Graham C.R. (2012). *The Handbook of Blended Learning: Global Perspectives, Local Designs*. -San Francisco: «Pfeiffer».

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada raqamli ta‘lim muhitida talabalarining mustaqil ta‘lim olish kompetensiyasini rivojlantirishning innovatsion yondashuvlari o‘rganiladi. Ta‘lim jarayonida shaxsiylashtirilgan yondashuvni qo‘llash, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish va interaktiv platformalarni joriy etish orqali talabalarining mustaqil o‘quv ko‘nikmalarini takomillashtirish yo‘llari ko‘rsatib beriladi. Shuningdek, ushbu jarayonda pedagog va talabalar o‘rtasidagi o‘zaro aloqaning yangi shakllari yoritiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье исследуются инновационные подходы к развитию компетентности самостоятельного обучения студентов в цифровой образовательной среде. Показаны пути совершенствования навыков самостоятельного обучения студентов путем использования персонализированного подхода в образовательном процессе, использования информационно-коммуникационных технологий, внедрения интерактивных платформ. Также в этом процессе будут выделены новые формы взаимодействия педагога и студентов.

SUMMARY. This article explores innovative approaches to developing students' independent learning competence in a digital educational environment. It shows ways to improve students' independent learning skills by using a personalized approach in the educational process, using information and communication technologies, and introducing interactive platforms. This process will also highlight new forms of interaction between teachers and students.

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНФОРМАТИКИ И ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ОСНОВЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ

О.Кунназаров – докторант

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажсинияза

Таянч сўзлар: интерфаол ўқитиш методлари, информатика, лойиҳалаш фаолияти, танкидий фикрлаш, таълим технологиялари.

Ключевые слова: интерактивные методы обучения, информатика, проектная деятельность, критическое мышление, образовательные технологии.

Key words: interactive teaching methods, computer science, project activities, critical thinking, educational technologies.

Введение. В современном мире информатика и информационные технологии занимают основное место в образовательном процессе и профессиональной деятельности. Быстрое развитие технологий требует от учащихся способности адаптироваться к новым условиям, что невозможно осуществить без глубокого понимания основ информатики и навыков работы с информационными системами [9:4-14]. Однако традиционные методы обучения часто оказываются неэффективными для достижения этих целей, поскольку они не всегда обеспечивают активное вовлечение студентов в учебный процесс. В последние годы особое внимание уделяется интерактивным методам обучения, которые помогают учащимся более активно участвовать, формировать критическое мышление и развивать креативность [2:12-20]. Интерактивные методы, такие как игровые технологии, проектная работа, групповые дискуссии и

использование мультимедийных ресурсов, направлены на создание более динамичной и стимулирующей образовательной среды. Они не только повышают интерес к изучаемым предметам, но и способствуют развитию социальных навыков, необходимых для успешной деятельности в современном обществе [5:50-55]. Целью данной статьи является исследование методики преподавания информатики и информационных технологий с использованием интерактивных методов, выявление их влияния на качество образования и удовлетворенность учащихся. Также мы поставили задачу проанализировать успешные практики применения интерактивных подходов в учебном процессе и рассмотреть их возможности и ограничения.

Метод. Для достижения поставленных целей и задач в исследовании использована многогранная методология, включающая в себя количественный и

качественный подходы. Это позволило глубже понять влияние интерактивных методов в преподавании информатики и информационных технологий. Методология исследования состоит из нескольких основных этапов.

Анализ литературы

На первом этапе были рассмотрены существующие научные публикации, статьи и исследования, посвященные интерактивным методам обучения. Анализ теоретических основ позволил определить основные направления и подходы к использованию интерактивных методов в образовательном процессе, а также выявить их преимущества и недостатки.

Выбор методов исследования

Второй этап заключался в определении методов, используемых для сбора данных. К основным методам относятся:

Анкетирование: Проведение опросов среди студентов и преподавателей по применению интерактивных методов в преподавании информатики. Анкеты были разработаны с учетом специфики предмета и включали в себя закрытые и открытые вопросы.

Наблюдение: изучение уроков с использованием интерактивных методов. Наблюдение за взаимодействием студентов и преподавателей, а также анализ учебной деятельности в классе позволили получить качественную информацию о влиянии этих методов на образовательный процесс.

Интервью: Проведение полуструктурных интервью с учителями информатики, активно использующими интерактивные методы. Это помогло выявить их личный опыт, трудности и достижения, связанные с применением этих методов.

Выбор выборки

Для исследования были отобраны студенты и преподаватели из различных образовательных учреждений, включая школы и университеты. Количественный аспект выборки обеспечивает широкую репрезентативность, что способствует более точным выводам. При отборе участников учитывался их опыт преподавания информатики и вовлеченность в различные формы интерактивного обучения.

Анализ данных

Собранные данные анализировали с помощью описательной статистики для количественных данных и контент-анализа для качественных данных. Это позволило выявить закономерности, тенденции и взаимосвязи в полученных данных. Результаты были сформированы в виде диаграмм и таблиц для наглядной презентации.

Следствие. В ходе исследования, направленного на изучение влияния интерактивных методов обучения на процесс изучения информатики и информационных технологий, были достигнуты следующие результаты:

Категория	Результаты
Общие выводы по применению интерактивных методов	
Повышение активности студентов	85% студентов считают, что интерактивные методы (групповые проекты, обсуждения, технологии) повышают их интерес к предмету.
Улучшение усвоения материала	78% студентов и 72% преподавателей согласны, что интерактивные методы помогают лучше понимать и усваивать материал.
Оценка эффективности различных методов	
Групповая работа	90% студентов отмечают, что работа в группах улучшает обучение и способствует обмену идеями и обратной связи.
Обсуждения	75% респондентов считают, что об-

и дискуссии	суждения развивают критическое мышление и помогают обосновать свою точку зрения.
Использование технологий	80% студентов, использующих платформы электронного обучения (например, Moodle, Edmodo), довольны образовательным процессом.
Проблемы и вызовы	
Недостатки в подготовке учителей	60% учителей считают, что нуждаются в дополнительной подготовке по использованию интерактивных технологий
Технические проблемы	30% студентов и преподавателей сталкивались с техническими проблемами, мешающими проведению интерактивных уроков.

Рекомендации. На основании полученных данных были сформулированы следующие рекомендации:

Обучение учителей: Необходимо организовать тренинги и мастер-классы для учителей по использованию интерактивных методов и технологий в обучении, что поможет повысить их уверенность и компетентность. **Инфраструктура:** обеспечение образовательных учреждений необходимым оборудованием и доступом к Интернету для успешного применения интерактивных технологий. **Разработка учебных материалов:** Примеры создания и распространения ресурсоемких учебных материалов и успешного использования интерактивных методов в обучении информатике. Исследование подтвердило, что интерактивные методы обучения оказывают существенное влияние на процесс обучения информатике и информационным технологиям. При использовании этих методов повышается вовлеченность студентов и их удовлетворенность обучением. Однако для успешной интеграции интерактивных методов в образовательный процесс необходимо решить проблемы, связанные с подготовкой преподавателей и техническим обеспечением.

Обсуждение. Результаты исследования показывают, что интерактивные методы обучения значительно повышают качество образования в области информатики и ИТ. Методы, такие как групповые проекты, дискуссии и использование технологий, усиливают вовлеченность студентов, о чем свидетельствуют 85% опрошенных. Это подтверждает недостаточность традиционных лекционных методов для современных студентов. Активное обучение не только повышает интерес, но и развивает навыки критического мышления и сотрудничества, что важно для будущих специалистов. Однако внедрение интерактивных методов сталкивается с проблемами. 60% преподавателей отмечают необходимость дополнительной подготовки для использования этих методов, а также необходимость устранения технических проблем, вызывающих неудовлетворенность у студентов и преподавателей. Для решения этих вопросов требуются инвестиции в подготовку педагогов и инфраструктуру учебных заведений. Важно, чтобы образовательные учреждения продолжали развивать подходы к обучению, акцентируя интерактивность. Рекомендуется проводить учебные семинары и программы для повышения квалификации преподавателей, а также создать команду педагогов-практиков для обмена опытом и распространения эффективных практик.

Заключение. В заключение, результаты исследования подтверждают, что интерактивные методы обучения являются эффективным способом повышения качества образования в области информатики и информационных технологий. Они

способствуют вовлечению студентов, развитию критического мышления и навыков коллективной работы, что соответствует современным требованиям рынка труда. Для успешного внедрения интерактивного обучения требуется подготовка преподавателей и

улучшение инфраструктуры. Дальнейшие исследования могут помочь оценить долгосрочное влияние этих методов на образовательные траектории и психоэмоциональное состояние студентов, создавая более поддерживающую образовательную среду.

Литература

1. Блувштейн И.Д. 2019. Интерактивные методы обучения: от теории к практике. -М.: «Наука».
2. Громова Н.В. 2019. «Развитие критического мышления у студентов с помощью интерактивных технологий» // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки, 21(6), 12-20.
3. Кузнецова Л.А. 2020. «Эффективность использования проектного обучения в педагогике: опыт и рекомендации». Вестник образования, 3(2), 15-22.
4. Михайлов А.И. 2021. «Сравнительный анализ традиционных и интерактивных методов обучения в вузах». Современные проблемы науки и образования, 3, 45-50.
5. Петрова С.Н., & Смирнова, Е. А. 2021. «Инновационные подходы к обучению информатике в современном обществе». Информационные технологии в образовании, 6(1), 50-55.
6. Соловьёва Т.В. 2022. Методы активного обучения: практическое руководство для преподавателей. СПб.: «Питер».
7. Jonassen D.H. 2000. Transcending the Limits of Student-Centered Learning through Design. Educational Technology Research and Development, 48(2), 27-41.
8. Salomon G. (1993). Distributed Cognitions: Psychological and Educational Considerations. -New York: Cambridge University Press.
9. Shulman L.S. (1986). Those Who Understand: Knowledge Growth in Teaching. Educational Researcher, 15(2), 4-14.
10. White G., & Cummings, J. (2020). Interactive Learning Environments in the Digital Age. -New York: «Springer».

РЕЗЮМЕ. Мақолада информатика соҳасида таълим сифатини ошириш воситаси сифатида интерактив ўқитиш усуллари таҳлил қилинади. Тадқиқотнинг мақсади – ушбу усулларнинг талабаларнинг материални ўзлаштиришига таъсирини баҳолаш. Сўровлар, кузатиш ва имтиҳон натижаларини таҳлил қилиш усуллари қўлланилди. Натижалар шуни кўрсатадики, лойиҳа фаолияти ва ролли ўйинлар каби интерактив усуллар нафақат академик ўзлаштиришни яхшилашга, балки танқидий фикрлаш ва ҳамкорлик кўникмаларини ривожлантиришга ҳам ёрдам беради. хулоса қисмида интерактив таълимни жорий этиш муҳимлиги таъкидланади ва ўқитувчилар учун тавсиялар берилади.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются интерактивные методы обучения как инструмент повышения качества образования в информатике. Цель исследования — оценка влияния таких методов на усвоение материала студентами. Используются анкетирование, наблюдение и анализ экзаменов. Результаты показывают, что интерактивные методы, включая проектную деятельность и деловые игры, способствуют улучшению успеваемости, развитию критического мышления и навыков сотрудничества. В заключении подчеркивается важность внедрения интерактивного обучения и даются рекомендации для преподавателей.

SUMMARY. The article analyzes interactive teaching methods as a tool for enhancing the quality of education in the field of computer science. The aim of the study is to assess the impact of these methods on students' material comprehension. Surveys, observation, and exam analysis were used. The results show that interactive methods, including project-based activities and role-playing games, contribute to improved academic performance, critical thinking, and collaboration skills. The conclusion emphasizes the importance of implementing interactive learning and provides recommendations for teachers.

TABIY VA AMALIY JARAYONLARNI VEKTORLAR ALGEBRASIGA MODELLASHTIRISH ORQALI O'QITISHDA TALABALARNING MATEMATIK TAYYORGARLIGINI RIVOJLANTIRISH

*M.K.Movlonov – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
Axborot texnologiyalari va menejment universiteti*

Tayanch soʻzlar: vektor, skalyar, matematika, kimyo, informatika, mexanika, kuch, tezlik, tezlanish, koʻchish, miqdor.

Ключевые слова: вектор, скаляр, математика, химия, информатика, механика, сила, скорость, ускорение, смещение, количество.

Key words: vector, scalar, mathematics, chemistry, computer science, mechanics, force, speed, acceleration, displacement, quantity.

Hozirgi zamonaviy matematikada vektor tushunchasining qoʻllanilishi muhim rol oʻynaydi. Vektorlar yordamida turli xil murakkablikdagi koʻplab muammolar hal qilinadi. Shuning uchun ushbu mavzu dolzarbligi oʻzgar olmay kelmoqda. Insoniyat uchun vektorlar tushunchasiga qiziqish XIX asrdan mexanika va fizikada muammolar paydo boʻlishi bilan bogʻliq boʻlib, vektorlarga taʼrifni birinchi marta 1845- yilda irlandiyalik matematik Uilyam Xemilton kiritgan. Koʻp oʻtmay, koʻplab dunyo fanlariga vektorli hisob-kitoblarning tez kiritilishi sodir boʻldi. Vektorlar yordamida hisob-kitoblar yaratildi, u bilan tahlil qilindi va vektor fazosi nazariyasi ham ilgari surildi.

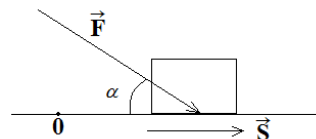
Vektorlar va ularning matematika kursidagi tatbiqlari dastur talablariga mos boʻlib, vektor tushunchasi matematikaning muhim tushunchalaridan biri, balki boshqa fanlarni oʻrganish uchun ham muhim hisoblanadi. Matematika fanining asosiy tushunchalaridan biri “vektor” tushunchasidir. Ushbu tushunchaning rivojlanishi uning matematika, informatika, mexanikaning turli sohalarida shuningdek, texnologiyada keng qoʻllanilishi tufayli yuzaga keldi. Matematika va mexanikaning turli sohalarida juda keng qoʻllanilib, talabalar oʻz kasbiy faoliyatlarida bu oʻrinda fanlarni oʻrganishda katta imkoniyatiga ega boʻladilar.

Maʼlumki, faqatgina son qiymatlari bilan aniqlanuvchi: masofa, vaqt, massa, va harorat kabi miqdorlar skalyar miqdorlar deb; faqat son qiymati bilangina emas, balki

yoʻnalishi bilan ham aniqlanadigan kuch, koʻchish, tezlik va tezlanish kabi miqdorlar vektor miqdorlar deb ataladi.

Shuni taʼkidlash lozimki, skalyar miqdorlar(sonlar)ni qoʻshish, ayirish, koʻpaytirish, boʻlish natijasida yana skalyar miqdorlar hosil boʻladi. Vektor miqdorlarni qoʻshish, ayirish va skalyar miqdorga koʻpaytirish natijasida yana vektor miqdorlar hosil boʻlsada, vektor miqdorlarni koʻpaytirish natijasida baʼzida skalyar miqdorlar, baʼzida esa vektor miqdorlar ham hosil boʻladi.

Buni quyidagi misollarda keltirish mumkin:

1. Toʻgʻri chiziqli harakatda kuch $\vec{F}$ vektor kattalikni $\vec{S}$ koʻchish vektoriga koʻpaytmasi bu koʻchishda bajarilgan A skalyar miqdor ishni beradi.

$$A = F \cdot S \cdot \cos \alpha$$

2. Biron S sirt orqali $\vec{v}$ vektori bilan oʻtayotgan suyuqlikning vaqt birligida oʻtadigan miqdori skalyar miqdor boʻladi.

3. Qattiq jismining biron nuqtasiga qoʻyilgan $\vec{F}$ kuch taʼsiridagi aylanma harakati, bu yerda hosil boʻladigan kuch momenti vektoriga bogʻliq boʻladi.

4. Qo'zg'almas o'q atrofida $\vec{\omega}$ – burchak tezlik bilan aylanma harakat qilayotgan qattiq jismning $\vec{r}$ – radius vektor orqali aniqlanadigan ixtiyoriy M nuqtasini tezligi $\vec{v}$, $\vec{\omega}$ burchak tezlik va $\vec{r}$ – radius vektorlarni ko'paytmasi ko'rinishida aniqlanib, vektor kattalik bo'ladi.

Shuning uchun ham, matematikada skalyar miqdorlar(sonlar) bilan birgalikda vektor miqdorlar (vektor)ni o'rganish zaruriyati paydo bo'lgan. Bizga ma'lumki matematika-fizik va amaliy jarayonlarni miqdor(skalyar va vektor) jihatidan o'rganuvchi fandir. Faqatgina kattaligi bilan emas, yo'nalishi bilan ham aniqlanadigan ba'zi bir fizik kattaliklar masalan kuch, tezlik va tezlanishlarni matematikada yo'naltirilgan kesma-vektor orqali belgilash(ko'rsatish) o'rganish uchun oson bo'ladi.

Hozirgi zamon matematikasining eng asosiy tushunchalaridan biri, bu vektor bo'lib, uning umumlashgani tenzor tushunchasi bo'ladi. "Vektor" tushunchasi birinchi marta irlandiyalik matematik va astronom Uiliam Gamiltonning asarlarida 1845-yilda paydo bo'lgan. Bunda u vektor tushunchasini kompleks sonlarni umumlashtiruvchi sonlar sistemasini qurishda foydalangan. U.Gamilton "skalyar", "skalyar ko'paytma", "vektor ko'paytma" tushunchalarini ham birinchilardan bo'lib foydalangan [1].

Umuman olganda vektor tushunchasini ikkiga bo'lib o'rganiladi.

1. Haqiqiy hayotda uchraydigan fizik jarayonlarni aks ettiruvchi vektor.

2. Matematikada o'rganiladigan vektor.

Fizikadagi vektor: kattaligi, yo'nalishi va qo'yilish nuqtasi bilan xarakterlanadi. Masalan kuch-vektori kattaligi, yo'nalishi va quyilish nuqtasi bilan xarakterlanadi. Uni fazoni boshqa bir nuqtasiga ko'chirganimizda uni harakatga ta'siri o'zgarib ketishi mumkin. Bunda ko'chirilgan nuqtada kuch bilan birga aylanuvchi moment vektori ham hosil bo'ladi.

Matematikadagi vektor - yo'nalishga ega bo'lgan kesma bo'lib, faqatgina kattaligi va yo'nalishi bilan to'la xarakterlanadi. Matematikada vektorlar faqat erkin vektorlar sifatida qaralib, uni tekislikning yoki fazoning istalgan nuqtasiga parallel ko'chirish mumkin. Shuning uchun ham, matematikada kattaligi va yo'nalishi bir xil vektorlar teng vektorlar deyiladi. Vektor lotinchadan vektor "ko'chiruvchi" ma'nosini anglatadi.

Bundan tashqari matematikadan vektor koordinatalari orqali to'liq xarakterlangani uchun, uni nafaqat uch o'lchovli Yevklid fazosida, balki istalgan

n o'lchovli fazoga umumlashtirish mumkin. Boshqacha qilib aytganda vektorni matematikada istalgan masalan, tartiblangan sonlar to'plami sifatida ham o'rganish mumkin. Bunda tartiblangan sonlar to'plamini vektor satr, vektor ustun deb ham qarash mumkin. Quyida biz vektor tushunchasi qo'llaniladigan sohalar, boshqacha qilib aytganda matematikadagi vektorlar algebrasiga modellashtirishdan iborat masalalar haqida qisqacha ma'lumotlar keltiramiz. Vektor-ko'rsatuvchi. Vektor tushunchasi kundalik hayotimizda uchraydigan kattalikdir. Undan biz biror bir ob'yektni kam vaqt sarflab, tezda topishda yordam beradigan yoki "yo'l belgilari"da qo'llaniladigan ko'rsatuvchi sifatida har kuni foydalanamiz [2].

Fizikada vektor. Kattaligi, yo'nalishi va qo'yilish nuqtasi bilan harakatlanadigan barcha fizik kattaliklar. Masalan kuch, tezlik, tezlanish va boshqa real vektorlar. Adabiyotda vektor. Masalan: Ivan Andrevich Krilovning "Oqqush, cho'rtanbaliq va qisqichbaqa" haqidagi masalida bu jonzoqlarning turli yo'nalishda harakatlanishi natijasida (aravaga qo'yilgan kuchlarning teng ta'sir etuvchisi nolga teng) bo'lganligi uchun arava o'z joyida qoladi. Bunda har kim aravani o'z tomoniga tortaversa, ish bajarilmaydi, - degan ma'juziy ma'no ham bor.

Ximiyada vektor. Kimyoviy jarayonlarning matematik modellarini yaratishga yordam beradi. Masalan, atomning tuzilishini ko'rsatish uchun bir xil vektorlardan foydalaniladi.

Biologiyada vektor. Parazitlarni bir organizmdan ikkinchisiga o'tkazuvchi organizmlar-vektor hisoblanadi. Masalan, bitlar toshmalni tiflarni uyg'otuvchilarni o'tkazadi, kalamushlar-o'latni bir organizmdan ikkinchisiga o'tkazuvchi vektorlardir.

Iqtisodiyotda vektor. Vektor biror-bir tartiblangan sonlar ketma-ketligi deb qarash mumkin bo'lganligi uchun iqtisodiyotda biror-bir korxonaning ishlab chiqaradigan mahsulotlari ketma-ketligini vektorni tashkil etuvchilari deb qarash mumkin. Masalan, to'qimachilik fabrikasi bir smenada 500 ta sochiq, 450 ta xalat va 450 ta ko'ylak ishlab chiqarsa, uning bir oyda yoki yil davomida ishlab chiqarish programmasini uch o'lchovli vektor orqali ifodalash mumkin [3].

Tabiiy jarayonlarni yuz berishi qonuniyatlarini deyarli barchasi, masalan, Nyuton qonunlari va bu jarayonlarni aniq bir sohalarga qo'llanishini o'rganadigan texnika va mutaxassislik fanlarni ham ko'p hollarda, masalan, elektrotexnikada Kirxgoff qonunlari vektor ko'rinishdagi matematik formula va tenglamalarga modellashtiriladi.

Adabivotlar

1. Movlonov M. Professionally-oriented tasks in teaching mathematics using visual modeling technology. //European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. 2020. T. 8. №. 5.

2. Aliqulov T., Movlonov M. Ikkinchi tartibli egri chiziqqlar mavzusini talabalarning matematik ko'nikmalarini rivojlantirishning omili sifatida dasturiy vositalar yordamida o'qitish. //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 2021. T. 1. №. 3. – C. 312-319.

3. Movlonov M.K. 2023. Finding the optimal solution to algorithmic programming issues through graphs. *Academia Science Repository*, 4(6), 591-594.

REZYUME. Yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagicha xulosa qilishimiz mumkin. Vektorlar mavzusi orqali talabalarning matematik tayyorgarligi rivojlantirishiga xizmat qiladi. Talabalar vektorlar ustida chiziqqli amallar va ularni ko'paytmasini yaxshi o'rganib olsa, nafaqat hayotda uchraydigan vektor kattaliklar, balki boshqa tabiiy va amaliy jarayonlar masalalarini ham o'zlashtirish osonlashadi.

РЕЗЮМЕ. На основании вышеизложенного можно сделать следующий вывод. Он служит развитию математической подготовки учащихся через тему векторов. Если учащиеся хорошо усвоят линейные операции над векторами и их умножение, им будет легче освоить не только векторные величины, встречающиеся в жизни, но и другие естественные и практические процессы.

SUMMARY. From the above, we can conclude as follows. Through the subject of vectors serves the development of mathematical training of students. When students study linear operations on vectors and their multiplication well, it becomes easier for them to master not only vector magnitudes found in life, but also other natural and practical process issues.

O'QUVCHILARNING TEXNIK IJODKORLIGINI RIVOJLANTIRISHDA TRIZ TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISHNING AFZALLIKLARI

M.Q.Muxliboyev – *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent*
Guliston davlat universiteti

Tayanch soʻzlar: texnik ijodkorlik, tashkiliy tizim, texnik yechim, sinektika, TRIZ texnologiyasi.

Ключевые слова: техническое творчество, организационная система, техническое решение, синектика, технология ТРИЗ.

Key words: technical creativity, organizational system, technical solution, synektics, TRIZ technology.

Maktab o'quvchilariga ta'lim xizmatlari ko'rsatish sifatini yaxshilash, fan sohalari bo'yicha professor-o'qituvchilarning kasbiy muloqot maydonchalarini yaratish, ta'lim sifatini ta'minlash jarayoniga talabalarni keng jalb etish hamda «tyutorlik» tashkiliy-metodik yordam tizimini joriy etish orqali talabalarining mustaqil ta'lim olish faoliyatini rivojlantirish, ta'limda brendlar, ilmiy an'analar tizimini yaratish asosida oliy ta'lim va oliy ta'lim muassasalari imijini shakllantirish kabi masalalarni hal qilish bevosita o'qituvchining kasbiy salohiyati, kreativ tafakkuriga bog'liq bo'lib, pedagogning kreativlik sifatlarini rivojlantirish lozim.

O'quv dasturlarida nazariy bilim olishga yo'naltirilgan ta'limdan amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim tizimiga bosqichma-bosqich o'tish uchun ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarining barqaror rivojlanishiga munosib hissa qo'shadigan, mehnat bozorida o'z o'rnini topa oladigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonida kreativlikni rivojlantirish metodikalarining o'rni va roli ahamiyatlidir [1].

Kreativ fikrlashni rivojlantirish hamma uchun foydalidir, chunki u mutlaqo har qanday faoliyatda natijalarga erishishga imkon beradi. Kitob o'qish, ko'rgazmalarga tashrif buyurish va ko'p yurish, har kuni kundalik va intellektual muammolarni hal qilishning yangi usullarini izlashni odatga aylantirish orqali kreativ fikrlash malakalari rivojlanadi. Tez-tez tasodifiy so'z usulidan foydalanish, muammoni shakllantirish va bir qator so'zlarni yozib chiqish, keyin ularni belgilangan muammo bilan bog'lash, o'zaro bog'liq variantlarni ko'plab topish orqali ham kreativ mahorat shakllanib boradi [5].

O'quvchilarning texnik ijodkorligini rivojlantirish yo'nalishlari, bosqichlari va metodlariga quyidagilarni keltirish mumkin:

1. Texnik ijodkorlikning rivojlanishi;
2. O'quvchilarning texnik ijodkorligini tashkiliy tizimi;
3. O'quvchilar texnik ijodkorligi mazmunini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari;
4. Texnik yechimlar qidirishning sinektika va morfologik tahlil usullari.

1. Texnik ijodkorlikning rivojlanishi. O'quvchilarning texnik ijodkorligi oldingi vaqtlarda individual xarakterga ega bo'lgan. Maktabdan tashqari ishlar, texnik ijodkorlik to'garaklari umuman bo'lmagan. O'quvchilarni qiziqtirgan ijodiy faoliyat turlari bilan o'z xohish irodasi bilan uyda shug'ullanish. O'smirlarning texnik ijodkorligi faoliyati bilan shug'ullanishni boshlanishi sobiq ittifoq tuzumi davriga mos keladi. O'quvchi va yoshlarni texnik ijodkorlik faoliyatini quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin. Birinchi (1920 yil) mehnat maktabini paydo bo'lishi, yoshlarni pioner tashkilotini tashkil qilinishi (1923 yil) mamlakatni industrilashtirish. Ilmiy texnik taraqqiyotni ommaviy tashviqot qilish (1926 yil) asosida maktabdan tashqari ishlarni tashkil qilishning yangi shakllarini topish (1932 yil) ulug' vatan urushi boshlanishi yillarida o'quvchilarning zaruriy ishlab chiqarish ko'nikmalarini egallash davri; Ulug' vatan urushining oxirgi yillarida ko'p ishlab chiqarish ustaxonalarini qisqartirish; Politexnik ta'lim va o'quv ustaxonalarini tashkil qilinishi texnika bo'yicha maktabdan tashqari ishlarni tashkil qilinishga sabab bo'ladi. Xalq ta'limini rivojlantirish va maktab bilan hayotni o'zaro aloqasini mustahkamlashga qaratilgan qonun asosida yanada takomillashtirildi (1960 yillari). O'quvchilarning ixtirochilik va ratsionalizatorlik bo'yicha maktab va maktabdan tashqari tashkilotlarning ko'rigi o'tkazilishi munosabati bilan (1967

yil) yoshlarning ilmiy-texnik ijodkorligi ko'riklarida ishtirok etishi (1975 yil), yoshlarning ilmiy-texnikaviy ijodkorligining yagona davlat tizimining paydo bo'lishi (1980 yil) bosqichlari mavjud.

2. O'quvchilarning texnik ijodkorligini tashkiliy tizimi.

O'quvchilarning texnik ijodkorligini tashkiliy tizimi juda ko'p qirrali. Hozirgi kunda bolalar va yoshlar ijodiy faoliyati bilan har xil vazirliklar xalq ta'limi xodimlari, kasaba uyushmasi, "Kamolot" jamg'armasi, "Vatanparvar" tashkiloti va boshqalar shug'ullanadilar. Bolalar va yoshlarning ommaviy ravishda ijodiy faoliyat bilan shug'ullanishida umumiy o'rta ta'lim maktabi, akademik litsey, kasb-hunar maktablari, markazlar va maktabdan tashqari muassasalar (yosh texniklar markazi, uylari, o'quvchilar markazlari, yosh texniklar klubi, madaniyat markazi, madaniyat va texnika markazi) shug'ullanadi.

Texnik ijodkorlikning mazmuni o'quvchilarning yoshlariga qarab tanlanadi. I-IV sinflarda elementar bilimlarga, V-IX sinflar asosiy chuqur texnik tayyorgarlikka ega bo'lgan bilimlar shakllantiriladi. Egallangan bilimlar va asosiy ko'nikmalariga tayangan holda o'quvchilarning texnik ijodkorligi mazmuni kengayib boradi. Kasb-hunar maktablarida o'quvchilar tanlagan kasbi bo'yicha ixtirochilik va ratsionalizatorlik faoliyatlarida ishtirok etadilar. Bunda ular texnik, texnologik, ishlab chiqarishni tashkil qilish bo'yicha ilmiy tekshirish, konstruktorlik ishlarini amalga oshirishda xizmat qiladilar [4:72.].

3. O'quvchilar texnik ijodkorligi mazmunini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari.

Bizning asrimiz fan-texnika yutuqlarining mislsiz darajada taraqqiy etishi, hamda bu taraqqiyot natijalarining oddiy insonlar hayotiga juda qisqa muddatlarda keng kirib kelayotganligi bilan tavsiflanadi. Mana shunday taraqqiyot omillaridan biri bu shubhasiz yangi axborot texnologiyalaridir. Bugungi kunda hayotimizning hech bir sohasini, jumladan ta'lim tizimini ham yangi axborot texnologiyalari (YAAT) hamda uning asosi bo'lgan kompyuterlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Axborotlarni qabul qilish, qayta ishlash va yangi axborotni yaratish bilan shug'ullanuvchi texnologiyalarni kompyuterlar asosida joriy etish, ya'ni belgilangan faoliyat turini amalga oshiruvchi kompyuter va unda joriy etilgan dasturiy ta'minotni yuritish majmuasi yangi axborot texnologiyasi deb yuritiladi. Axborotlar davri hisoblangan bugungi kunda tarixda birinchi marotaba insoniyat faoliyatining ko'plab sohalari moddiy buyumlar bilan emas, balki axborotlarni qayta ishlash bilan bog'liq bo'lmoqda. Shu sababli, bugungi kunda yoshlarni axborot davrida yashash va ishlashga o'rgatish, ularda axborotlarni yig'ish, saralash va tahlil qilish, uni uzatish ko'nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bular o'z navbatida, o'quvchilarning ko'plab qobiliyatlarini, shu jumladan, ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishda ham muhim asos vazifasini o'taydi, Chunki har qanday yangi g'oyani taklif qilishdan ilgari qaralayotgan sohani batafsil o'rganib chiqish, yangi axborotlarni topish va uni tavsiya etilayotgan yechim bilan bog'lashni o'rganish lozim bo'ladi. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun bo'lsa, albatta, oddiy inson xotirasida saqlab bo'lmaydigan darajada katta hajmdagi axborotlarni qayta ishlash talab etiladi. YAAT imkoniyatlarini ushbu muammoni avtomatlashgan o'quv-axborot tizimlari, bilimlar banki va ma'lumotlar banklari vositasida oson va samarali hal qilish imkoniyatlarini yaratadi. Shu munosabat bilan keyingi paytda respublikamizda bu sohaga e'tibor kuchayib bormoqda, keyingi besh yil mobaynida mavjud kompyuterlar parki bo'yicha vatanimiz jahon ko'rsatkichlariga yaqinlashib qol-

di. Biroq, ta'lim jarayonida zamonaviy axborot texnikalarini, jumladan shaxsiy kompyuterlarning qo'llanilishi uchun zarur nazariy va amaliy, ilmiy-uslubiy asoslarning ishlab chiqilmaganligi, ayniqsa, ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish bilan bog'liq qator muammolarni keltirib chiqarmoqda.

Texnik ijodkorlikni amalga oshirishda kompyuterlarni qo'llashning shakl va usullarini belgilashda, avvalo ular yordamida o'quvchilarning ijod qilishni emas, balki yangi texnik yechimni yaratishdagi axborotlarga bo'lgan ehtiyojini qondirishi va uni amalga oshirishning samarali yo'llarini ishlab chiqishda foydalanishini e'tiborga olish lozim.

4. Texnik yechimlar qidirishning sinektika va morfologik tahlil usullari. «Aqliy hujum» usulining rivojlanib borishi natijasida texnik yechimlarni qidirishning V.Gordon tomonidan taklif etilgan sinektika deb ataladigan usuli yuzaga keldi. Sinektika so'zi lotinchadan olingan bo'lib, u turli tipdagi elementlarning qo'shilishini bildiradi. Sinektorlar o'qish jarayonida eng kamida quyidagi xususiyatlarni egallashlari lozim: abstraktlashuvga ko'nika olish, ya'ni muhokama qilina yotgan predmetdan xayolan uzoqlasha olishlari; xayollar, fantaziyalarga berila olish; bir g'oyadan umuman boshqasiga fikran o'ta olish, ya'ni bitta g'oya bilan o'ralashib qolmaslik; boshqalarni eshita olish, boshqalar tomonidan berilgan g'oyalarni chidam bilan eshita olish; g'ayrioddiylikdan oddiylarini va aksincha, oddiylardan g'ayrioddiylarni topa olish [2].

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" PF-5847-sonli farmoni.
2. Sharipov Sh.S., Qo'ysinov O.A. va boshq...Texnologiya fanini o'qitish va psixologik xizmatni tashkil etishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish. O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma. -T.: «Muhammad poligraf», MCHJ, 2017.
3. Shomirzayev M.X. - Ta'lim texnologiyalaridan foydalanish muammolari. // Zamonaviy ta'lim. – T.: 2019.
4. Shomirzayev M.X. - Texnologiya fanini o'qitishning samaradorligini oshirish yo'llari. O'qituvchilar uchun uslubiy qo'llanma. –T.: 2019. 72-b.
5. Альшүүллер Г.С. О психологии изобретательского творчества/Г.С. <https://motherhouse.ru/uz/inheritance-and-gift/metod-delfi-ekspertnyh-ocenok-obshchayaharakteristika-metod-delfi-i-myshleniya-edvard-de-bonoshest-shlyap-myshleniya-shlyapy/>
6. Технология ТРИЗ: суть, принципы, приемы решений Образование и инновационные исследования (2023 год № 8) 141 <http://interscience.uz>

REZYUME. Ushbu maqolada malakali pedagoglarni tayyorlash jarayonidagi islohotlar, umumta'lim maktablarida o'quvchilarning texnik ijodkorligini rivojlantirish yo'nalishlari, bosqichlari va metodlar, TRIZ texnologiyasining afzalliklari haqida fikr va tavsiyalar berilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье приводятся мнения и рекомендации о реформировании процесса подготовки квалифицированных педагогов, направлениях, этапах и методах развития технического творчества учащихся общеобразовательных школ, преимуществах технологии ТРИЗ.

SUMMARY. This article presents opinions and recommendations on reforming the process of training qualified teachers, directions, stages and methods of developing technical creativity in students of comprehensive schools, and the advantages of TRIZ technology.

PEDAGOG KADRLARDI TAYARLAWDA KASIPLIK ETIKANIN ORNI HAM AHMIYATI

A.J.Muratbaeva – *filosofiya ilimlari kandidati*

Ajiniyaz atindagi Nokis mamleketlik pedagogikalq instituti

Tayanch so'zlar: kasbiy etika, pedagogik etika, kasbiy or-nomus, kasbiy g'urur, pedagogik burch, shaxs axloqi, mas'uliyat, o'z ustida ishlash, pedagogning maqomi.

Ключевые слова: профессиональная этика, педагогическая этика, профессиональная честь, профессиональная гордость, педагогический долг, нравственность личности, ответственность, самосовершенствование, статус педагога.

Key words: professional ethics, pedagogical ethics, professional honor, professional pride, pedagogical duty, personal morality, responsibility, self-improvement, teacher status.

Zamanagoy sharayatta miynetti integratsiyasi hám qánigelesiwdiń joqarı dárejesi bir jumısshıǵa aldın onlaǵan, hátteki júzlegen adamlar ushın qıyn bolǵan wazıypalardı orınlaw imkanıyatın bermekte. Bunda jámiyet belgili bir insannıń háreketlerine baylanıslı boladı. Onıń ádepsiz háreketleri qalalar, aymaqlar hám hátteki pútkil mámleketlerdiń párawanlıǵına qáwip tuwdırıwı, zıyan jetkiziwi múmkin. Sol sebepli hár bir xızmetkerdiń kásiplik etikasınıń roli artpaqta.

Kásiplik etika - bul kásiplik ortalıqtaǵı adamlardıń minez-qulqı hám qarım-qatnasıqların belgileytuǵın ádep-ikramlılıq principler hám qádiriyatlar jıyntıǵı. Onda hújdanlılıq, hadallıq, juwapkershilik hám óz-ara esap beriw sıyaqlı túrli aspektler qamtıp alınǵan. Házirgi tez ózgerip atırǵan hám básikei keń en jayǵan dúnyada jumıs islep

TRIZ texnologiyasining afzalliklari. TRIZ, Six Sigma kabi boshqa vositalar vazifani hal qila olmagan holatlarda eng yaxshi ishlaydi. Bu olti Sigma DMAIC texnikasini takomillashtirish bosqichida yechimlarni topishning yana bir usulini taqdim etadi (definish, o'lashash, tahlil qilish, takomillashtirish, nazorat qilish) yoki DMADV loyihalash bosqichi (definish, o'lashash, tahlil qilish, loyihalash, tekshirish) [6:141].

TRIZ loyiha guruhlariga muammoni globalashtirishga va odamlar o'xshash muammolarni qanday hal qilganiga oid misollarni topishga imkon beradi. Bu biroz eski maqolga o'xshaydi: "G'ildirakni qayta ixtiro qilishning hojati yo'q". Jamoalar o'zlari yechim ishlab chiqmasligi mumkin, chunki u allaqachon qilingan. Boshqa tomondan, ma'lum bir muammoga tegishli bo'lishi mumkin bo'lgan 40 toifaning mumkin bo'lgan kombinatsiyasini bilish ham yangi g'oyalarni keltirib chiqarishi mumkin [3].

Zamonaviy ota-onalar va o'qituvchilar bolani ijod bilan ta'lim olishni birinchi o'ringa qo'yish vazifasini qo'ydı. Bunday qobiliyatlarni rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Shu sababli, o'quv dasturlarida maktab o'quvchilari uchun TRIZni qo'llaydigan o'qituvchilar bilan uchrashish mumkin. Ushbu tizimga asoslangan o'yinlar va vazifalar faol fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi, shuningdek, shaxsni ijodiy shakllantirish jarayonini ham bolalar, ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

ham kattalar uchun yanada qiziqarli qiladi.

Pedagogikalıq etikanıń wazıypaları: kásiplik pedagogikalıq iskerliktiń joqarı statusı hám abıroyın saqlap qalıw; oqıtıwshılıq kásibi wákilleri jámıyettiń (birinshi gezekte oqıwshılar hám olardıń ata-anaların) isenimin támiyinlew; pedagogikalıq jámaátti ulıwmalıq ádep-ikramlılıq normaları tiykarında birllestiriw; pedagogikalıq ortalıqta juwapkershilik hám isenimlilik qádiriyatların bekkemlew; toplanğan ishki mashqalalar hám konfliktlerdi sheshiw.

Kópshilik tájiriyebeli pedagoglardıń pikirinshe, haqıyqıy pedagog:

- óz kásibin súyetuǵın, onıń sociallıq qádirin hám mámleketlik áhmiyetin túsinetuǵın, óz minnetlerin joqarı juwapkershilik sezimi menen orınlaytuǵın insan bolıwı kerek;
- bilimdan, muzıkalıq sawatlılıqtı biledi, kóp oqıǵan, ilim jetiskenliklerine qızıǵadı;
- balalardı jaqsı kóredi, olardıń bilimlerin bahalawǵa obyektiv jantasadı, hár bir tárbiyalanıwshınıń individual qábiletlerin rawajlandırıwǵa umtıladı;
- kásiplik dárejesin turaqlı arttırıp baradı, óz tájiriyebelerin ulıwmalastıradı hám kásipleriniń tájiriyebesin úyrenedi;
- ózine-ózi kritikalıq jantasadı, sonıń menen birge kásiplerine onıń kemshiligin kórsete aladı;
- kásiplerini, oqıwshılar hám olardıń ata-anaların menen dostana múnásibette boladı;
- pedagogikalıq taktke qatań ámel qıladı;
- óziniń abıroyı hám kásipleriniń abıroyı tuwralı oylaydı;
- jámaát ar-namısı ushın qayǵıradı;
- jumista hám turmista minez-qulıq úlgesi bolıp tabıladı.

Pedagogtıń etikalıq normaları onıń ádep-ikramlılıq sezimlerine tayanadı, bul sezimlerde sáwlelendiretuǵın obyektlerine muwapıq bir neshe toparlarǵa bóliw múmkin. Pedagogikalıq kásiplik múnásibetti tártipke salıwshı sezimler toparına kásiplik ar-namıs hám maqtanış, kásiplik parız, juwapkershilik sezimlerin ajratıw múmkin. Pedagogtıń pedagogikalıq process qatnasıwshılarına: tálim alıwshılarǵa, olardıń ata-analarına, pedagogikalıq jámaát aǵzalarına múnásibetin sáwlelendiriwshı sezimler toparın ayrıqsha ajratıp kórsetiw múmkin. Ózin-ózi kritikala, ar-namıs, abıroy, maqtanış kibi hám t.b. sezimler oqıtıwshınıń ózine professional pedagogikalıq hám jámiyet wákili sıpatında múnásibetin sıpatlaydı.

Pedagogikalıq etika strukturasında tórt tiykarǵı bloktı ajratıp kórsetiw múmkin. Birinshiden, bul pedagogtıń óziniń miynetine, óz iskerliginiń predmetine bolǵan qatnası. Ekinshiden, bul «pedagog-oqıtıwshı» sistemasında «vertikal boyınsha» qatnasıqlar etikası, ol bul qatnasıqlardıń tiykarǵı principlerin, normasını hám pedagogtıń shaxsına hám pedagogtıń minez-qulqına qoyılatuǵın talaplardı qarap shıǵadı. Úshinshiden, bul «pedagog-pedagog» sistemasında «gorizontal boyınsha» qatnasıqlar etikası, bunda kóbirek ulıwmalıq normalar menen emes, al pedagog iskerliginiń specifıkası hám psixologiyası menen tártipke salınatuǵın qatnasıqlar qarap shıǵıladı. Törtinshiden, bul pedagog hám basshılıq qılwshı strukturalardıń hákimshilik-issheńlik qatnasıqları etikası bolıp, eki tárepke de bilimlendiriw sistemasın basqarıwdı optimallastırıwǵa baǵdarlangan belgili bir «oyın qáğıydaların» ilgeri súredi.

Ózbekstan Respublikasınıń «Pedagog statusı haqqındaǵı» Nızamınıń «Pedagogikalıq etika qáğıydaları» dep atalǵan 8-statyasında tómendegiler atap kórsetilgen:

«Pedagogikalıq etika qáğıydaları pedagog óz kásiplik minnetlerin orınlawı paytında ámel qılıwı lazım bolǵan qáğıydalar toplanınan ibarat bolıp tabıladı.

Pedagogikalıq etika qáğıydaları bilimlendiriw shólkemleri ushın tiyislisinshe Ózbekstan Respublikası Mektepkke shekemgi hám mektep bilimlendiriwı ministrligi

hámde Joqarı bilimlendiriw, ilim hám innovaciya ministrligi tárepinen islep shıǵıladı hám belgilengen tártipte tastıyqlanadı.

Pedagogikalıq etika qáğıydaların biliw hám olarǵa ámel qılıw pedagogtıń óz kásiplik minnetlerin orınlawınıń sapa kórsetkishlerin hámde pedagogtıń miynet intizamın belgileytuǵın ólshem bolıp tabıladı.

Pedagogikalıq etika qáğıydaların pedagog tárepinen buzılıwı onı miynet tuwralı nızamshılıqqa tiykarlanıp intizamıy juwapkershilikke tartıw ushın tiykar boladı» [1].

Pedagogtıń kásiplik iskerligining ózine tán ózgesheligi birinshi gezekte pedagogikalıq miynetning predmeti menen anıqlanadı. Eger injenerding miynetining predmeti mexanizmler hám mashinalar, agronomda – ósimlikler hám jer, shıpakerde – insan denesi bolsa, onda pedagogtıń miynetiniń predmeti materiallıq bolmaǵan substanciya, qanday da bir mániste efemer bolǵan insanını tiri janı. Onıń qalıplesiwi, rawajlanıwı pedagogtıń kóz aldında hám onıń járdeminde júz beredi.

Muǵallimniń etikalıq normalarına tómendegiler kiredi: álpayımlılıq hám ádeplilik, ápiwayılıq hám kishiyeıllik, hadallıq hám rasgóylik, izshillik, ashıq kewillilik, saqıyılıq hám miriwbetlilik, óz-ara húrmet, dostana múnásibet, shın kewillilik, sıpayılıq, úlkenlerdi húrmet etiw hám t.b.

Álpayımlılıq – kewildegi ardaqlı pikirlerdi, eń siyrek sezim-tuyǵılardı, eń iygi niyetlerdi oqıwshılar, adamlar menen bólesiw, tınıshlıq, salmaqlılıq, qáterjamlılıq penen is tutıw. Onıń 10 belgisi bar. Olar tómendegiler: insap, aqıl, ilim, jomartlıq, kórkem peyil, jaqsılıq, sabır, shükir, múlayımlıq.

Ádeplilik - jaqsı tárbiya kórgenliktiń kórinis tabıwı, isháreketlerde, sóylesiwde normanı, shegaranı, muwapıqlıq hám namuwapıqlıqtı biliw bolıp tabıladı. Ádepliliktiń tiykarǵı belgisi – ózin tuta biliw, pikir júrgiziwde asıqpa, adamlardıń artınan ǵıybat etpew, ózgerlerdiń pikirini tuńlay biliw, shıyrinsózlilik bolıp esaplanadı [2:14].

Pedagogikalıq parızdıń tiykarǵı mazmunın qurawshı wazıypa hám minnetler tómendegilerden ibarat: ana Watan — Ózbekstan Respublikasına sheksiz sadıqlıq penen xızmet etiw; óz mámleketi Konstituciyasına hám nızamlarǵa qatań ámel etiw, buyırıq hám nızamlardıń talapların orınlaw; muǵallımshilik iskerlikte hám shaxsiy turmista hadal hám durıs, miynetsúygish, intizamlı bolıw; ádep-ikramlılıq qáğıydalarına qatań ámel qılıw, udayına azada hám shıraylı kiyiniw; óz pániniń mazmunın hám bul pándi oqıtıw metodikasın puqta iyelew; óz kásibine muhabbat qoyıw, balalardı súyiw, olar menen isley alıw qábiletine iye bolıw; kásiplik sheberlikti udayına rawajlandırıp barıw; zamanagóy talaplar boyınsha jetik, belsendi, sociallıq, siyasiy máselelerdi durıs túsine alıw qábiletine iye bolıw.

Pedagogıq miynetti ózine alǵan hár qanday shaxs meyillik, qábilet hám imkaniyatlarına qaramastan belgili bir ádep-ikramlılıq qáğıydalar hám talaplardı orınlawǵa májbúr [5:3].

Pedagogikalıq parızdıń talaplarınıń biri – óziniń bilimlerin turaqlı túrde toltırıp barıwdan ibarat. Balalardı súyiw, olarǵa mehir-muhabbatlı bolıw muǵallimniń ádep-ikramlılıq kelbetinde mańızlı áhmiyetke iye. Bunıń ushın muǵallım ózin-ózi tárbiyalawı hám óz ústinde islewi kerek. Parız muǵallimniń aldına bos waqtıń kemligine qaramastan óz ústinde udayı islewin talap etedi. Pedagogikalıq parızdıń eń joqarǵı shoqqısı pidayılıq bolıp tabıladı: waqt hám salamatlıq halatına qaramastan islew bolıp tabıladı.

Shaxs ádebin sıpatlaytuǵın belgilerdiń biri juwapkershilik bolıp tabıladı. Pedagogtıń juwapkershiligi, muǵallımlik iskerligi hám tálim-tárbiya procesiniń anıq wazıypaların da óz ishine aladı. Muǵallimniń moyınına bala shaxsın barksamal insan sıpatında tárbiyalaw juwapkershiligi júklengen. Muǵallım bolıp islep atırǵan yamasa usı kásipti tańlaǵan adamlar óz moyınına qanshelli

joqarı, dañqlı juwappershilik alıp atırǵanlıǵın kóz aldına keltiriwleri kerek.

Ádalat morallıq túsiniqlerdiń eń keń tarqalǵan túsiniqleriniń biri hám etikanıń eń áhmiyetli kategoriyalarınıń biri bolıp tabıladı. Ádalat — adamlardıń óz parızı hám wazıypaların jámiyet talaplarınan kelip shıqqan halda durıs, nızamlı, hadal, hújdan menen, haqqanıy hám ádillik penen orınlanıwın ózinde sáwlelendiriwshi morallıq, siyasiy, huqıqıy kategoriya bolıp tabıladı.

Ádalat principiniń óz mazmunına kóre úsh quram bólekten ibarat: 1) sıyıqlaw ólshemi; 2) talap qılıw ólshemi; 3) nızamlı baha beriw.

«Ádalatlı ustaz» ibarası hár qanday maqtawdan ústin turadı. Bul insannıń morallıq hám isshenlik qásiyetlerin bahalaw bolıp tabıladı. Ádalat – bul balanıń muǵallımlerge bolǵan iseniminiń tiykari. «Ádalatlı bolıw ushin hár bir balanıń ruwxıy dúnyasını biliw kerek, - dep jazǵan edi ataqlı rus pedagogı V.A.Suxomlinskiy. – Aqıllı, pikiri bay, bawrı keń insanday hesh nárseni jaslardı qızıqtırmaydı, óziniń artınan erte almaydı da, aqıl – aqıl menen tárbiyalanadı, hújdan – hújdan menen, watanǵa sadıqlıq – tikkeley watan ushin xızmet etiw menen», - dep atap ótken edi V.A.Suxomlinskiy.

Zamanagóy pedagog, sózsiz, professional, sheber, intellektual, psixolog, sociolog, texnolog, shólkemlestiriwshi, kurator, novator, ádep-ikramlılıq ustaz, ilhamlandırıwshi bolıwı lazı. Pedagogikalıq professionalizminıń etalonları hám aksiomaları – bul ajıralmas túrde ózin keleshek áwladtı tárbiyalaw hám oqıtıw kibi mashaqatlı miynetke baǵıshlaǵan adamlar tárepinen qabıl etiliwi kerek bolǵan nárseler.

Aksioma №1. Muǵallım balalardı jaqsı kóriwi lazı.

Balalardı jaqsı kóriw – bul, eń dáslep, olardı túsiniw, olardı qanday bolsa, sondaylıǵınsha, óz jetiskenlikleri hám kemshilikleri menen birge qabıl etiw. Oqıwshılardı jasalma rawıshste «is qosjaqpas», «perspektivalı», «qıyın» hám «ádettegi» dep bóletuǵın pedagogtıń shaxstı ańlay almay qalıwı, kimnińdur táǵdirin kóre almay qalıwı ańsat. Balalardı jaqsı kóriw olarǵa hámme qálegen nársesin qılıwına ruxsat beriw degeni emes. Ótmish pedagogları-aq tártiptiń tárbiyalıq shoqpar emesligin atap kórsetken. Udayı «bolmaydı» dep qadaǵan etiwler yaki tárbiyalanıwshınıń pedagogtıń sózlerin qabıl etpey qalıwına alıp keledi, yaki qarama-qarsılıq ruwxın shaqıradı. Aqılǵa muwapıq hám turaqlı túrdegi talaplar oqıwshını belgili bir turmıs stiline úyretedi. Pedagogtıń muhabbatı menen xoshametlenetuǵın erkli háreketler málim bir waqıttan keyin ádetiy túske enedi. Sonlıqtan tárbiya procesinde oqıwshınıń ózin onıń ish-háreketleri hám sırtqı qásiyetlerinen gárezsiz jaqsı kóretuǵınlıǵın seziniwine erisiw zárúr. Balanı jaqsı kóriw – bul demek hár bir tárbiyalanıwshınıń táshwishlerine kirip bara alıw, olarǵa waqtında járdemke kele alıw, oqıwshılardıń keypiyatın ańlay alıw, balalar jámiyetiniń sırlı qatlamlarına kirip bara alıw hám onda qábıllanıwǵa erisiw, mektep turmısınıń qarama-qarsılıqların óz waqtında sheshe alıw. Bul túsiniq tárbiyalanıwshılar menen ornatılǵan ádep-ikramlı qatnasıqlar dárejesinde kórinis tabadı. Bul qarım-qatnasıqlar isenim, húrmet, talapshańlıq, ólshemdi (shegaranı) seziniw, ádalat, jomartlıq, miyrimlilik, óz-ara járdem, óz-ara húrmet, óz-ara talapshańlıq hám juwappershilik kibi qásiyetler menen sipatlanıwı lazı.

Aksioma №2. Muǵallım balalardı húrmet penen qarawı lazı.

Muǵallımniń stoli eresek adamdı balalar ústinen joqarı qoyadı. Bul tek qarım-qatnas stilin, formasın belgilep berip qoymastan, sonıń menen birge balanıń shaxsın húrmet etiwdi, abaylap-asırawdı da talap etedi. Ya.Korchaktıń tapqırılıq penen atap kórsetkenindey, «Adamnıń boyınıń bálentligi onıń qorshaǵan átiraptaǵılardan ústinliginiń gúwalıǵı emes».

Aksioma №3. Oqıwshı bilmew huqıqına iye.

Kóbinese pedagogtıń oqıwshıǵa qatnasta húrmetsiz, avtoritar poziciyası oqıwshınıń muǵallım menen basıstırǵanda ele kúta az biletuǵınlıǵı hám isley alatuǵınlıǵı menen túsindiriledi. Lekin ótmishtegi ullı pedagoglar bir neshe mártebe muǵallımniń balalardıń bilmewin húrmet etiw kerekligin atap ótken, sebebi, Ya.Korchak atap ótkenindey, «Balalar arasındaqı aqmaqlar eresekler arasındaqılardan kóp emes». Eger pedagog onıń «bilimsizligin» húrmet etse hám, buyırıq beriwden, talap etiwden aldın berilgen háreketlerdiń zárúrligin túsindirise hám qalayınsha jaqsıraq bolatuǵınlıǵın keñes etse, onda tárbiyalanıwshı bilimderdi hám jámiyettegi minez-qulıq normaların qabıl etiwge kelisim beredi. Oqıwshı bilmewge haqlı, biraq ol, eger tálim-tárbiya procesi durıs shólkemlestirilse, biliwge umtladı.

Aksioma №4. Jawız muǵallım - naprofessional.

Ashıw, qáhár, qanaatlanbaw, ashıwshaqlıq, jek kóriwshilik, eger bular pedagogtıń sanasın tolıq iyelep alsa, onda psixoz, nevroz hám olarǵa janapay bir qatar jaǵdaylar hám awırıwlar kelip shıǵadı. Pedagog óziniń negativ emociyaların irke alıwǵa, quramalı jaǵdaylarda tezden ózin uslap alıwǵa hám tınıshlanıwǵa úyreniw zárúr. Turaqlı túrde ózin-ózi qadaǵalaw eń qıyın jaǵdaylarda da ashıwlanbaw kónlikpesin payda etedi. Lekin bunda pedagog jámiyetlik moralıń buzılıwına shıdamsız bolmay tura almaydı. V.G.Korolenkonıń tapqırılıq penen aytqanında, «Titirkenbew ushin ózińdi-óziń qadaǵala: adamlardı da, atları da eń daslep ózińdi biylegen halda basqarıw kerek» [6].

Kópshilik adamlar haqıyqıy pedagog bolıp tuwılıw kerek degendi esitken. Bul haqıyqattan da sonday, eger sóz jarqın zeyin, úlken talant haqqında barǵanında. Biraq, pikirimizshe, balalar menen islesiwdi unatatuǵın, olarǵa óz bilimlerin hám tájiriybelerin bergisi keletuǵın hár qanday muǵallım úlken sheberlik iyesine aylanıwı, onıń sabaqları bolsa túsiniqli hám qızıqlı ertek spektaklerine aylanıwı múmkin. Al bunıń ushin udayına óz ústinde islewi, yaǵnıy ózin mánawiy jaqtan bayıtıwı, óziniń dóretiwshilik potencialın, sonday-aq átirapındaǵılardı unamı tásir jasaytuǵın shaxsiy qásiyetlerin rawajlandırıwı hám aktuallastırıwı, pedagogika tarawındaǵı progressiv ideyalar hám texnologiyalardı, oqıtıw hám tárbiyalaw metodikasın meńgeriwı, aldınǵı muǵallımlerdiń tájiriybelerin úyreniwı hám óziniń tabısqa erisetuǵınlıǵına bekkem iseniwi kerek.

Solay etip, zamanagóy jámiyette individtiń shaxsiy sipatları onıń isshenlik minezlemesinen, miynetke múnásibetinen, kásiplik jaramlılıq dárejesinen baslanadı. Bulardıń barlıǵı kásiplik etika mazmunın quraytuǵın sorawlardıń ayrıqsha aktuallıǵın ańqlap beredi. Haqıyqıy professionalıq parız, hadallıq, ózine hám óz kásiplerlerine bolǵan talapshańlıq, óz miynetiniń nátiyjesi ushin juwappershilik kibi morallıq normalarǵa tayanadı. Kásiplik ar-namıs hám abıroy, ádette, hár qanday tarawdaǵı professionalıqtıń ólshemi bolıp tabıladı.

Ádebiyatlar

1. O‘zbekiston Respublikasining 01.02.2024 yildagi «Pedagogning maqomi to‘g‘risida»gi O‘RQ-901-son qonuni.
2. Гоголин Ф.Н. Учительская этика. –Ташкент: «Учитель», 1985.
3. Ковалев А.Н., Кулик Н.В. Профессиональная этика: учебное пособие для бакалавриата. -Санкт-Петербург: 2013.
4. Очлов М., Очлова Н. Учительская этика. –Т.: «Учитель», 1997.
5. Педагогика. Учебное пособие для пед. училищ (С.П.Баранов, Л.П.Болотина, Т.В.Волинова, В.А. Слостенин). -М.: «Промсвещение», 1981
6. Педагогическая этика современного учителя. bokshic.slutsk-vedy.gov.by

REZYUME. Maqolada pedagog kadrlarni tayyorlashda kasbiy odob-axloqning ahamiyati ko'rib chiqilgan. Muallif pedagogik etikani o'ziga xos xususiyatlari, maqsadi va vazifalarini, pedagog shaxsiga qo'yiladigan axloqiy talablarning axloqiy va huquqiy asoslarini ochib beradi. Shuningdek, maqolada har bir pedagog o'z kasbiy faoliyatida inobatga olishi lozim bo'lgan aksiomalariga e'tibor qaratilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается значение профессиональной этики в подготовке педагогических кадров. Автор раскрывает особенности, цель и задачи педагогической этики, моральные и правовые основы этических требований к личности педагога. Также в статье обращается внимание на аксиомы, которые должен учитывать каждый педагог в своей профессиональной деятельности.

SUMMARY. The article examines the significance of professional ethics in the training of pedagogical personnel. The author reveals the features, purpose and objectives of pedagogical ethics, the moral and legal foundations of ethical requirements for the teacher's personality. The article also focuses on the axioms that every teacher should take into account in their professional activities.

MODULE AS AN IMPORTANT FACTOR OF STUDENT'S INDEPENDENT WORK MANAGEMENT

M.Kh.Pirimjarov – *Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences*

Aktobe Regional University after K.Zhubanov, Kazakhstan

M.N.Aymanganbetov – *Master of Arts, Kazakhstan*

G.A.Mambetkadirov – *Doctor of Philosophy in Arts*

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch soʻzlar: didaktika, intellektual, motivatsiya, innovatsiya, tasnif, differentsiatsiya, integratsiya, dinamizm.

Ключевые слова: дидактика, интеллектуал, мотивация, инновация, классификация, дифференциация, интеграция, динамизм.

Key words: didactics, intellectual, motivation, innovation, classification, differentiation, integration, dynamism.

The system of independent education provides very wide opportunities. Students in the process of their cognitive activity, along with educational material received from teachers, use additional information. This information appears to them as the fruit of self-awareness and independent education. Despite the great importance of the educational material sent by the teacher, the information acquired by the student in the process of self-awareness is more productive. The content of independent education is much broader than the content of education. In the process of independent education, the student has the right to choose the content of education. It reflects the goals and objectives of the student in mastering certain knowledge and skills.

The purpose of the study: the development of scientific and methodological materials for independent education, which, in turn, it has various didactic capabilities, namely:

- increases (strengthens) the knowledge, skills and abilities of the learner;
- activates the main ideas, concepts, processes related to the processes being studied;
- transmits the studied material;
- expands the amount of knowledge of the student;
- forms the practical skills and abilities of the student;
- manages the teacher's learning activities and the cognitive activity of the student;
- stimulates a scientific approach to the of new material for independent education [1].

The materials of independent education used in the system of independent education assume various tasks. Among them, we can list the tasks of self-determination, management, control, informational, cognitive, educational, intellectual, developmental, motivational, stimulating, innovative and other tasks.

The materials of independent education are classified according to several criteria [2]:

1. By the nature of the educational material: knowledge and information obtained from textbooks, educational and methodological manuals; additional material; standard texts of lectures, etc.

2. According to the volume of educational information: the full volume of the studied questions, information on the subject of the discipline. Information technology-related material.

3. By the term of use: handout for one-time use. The material used in the classroom repeatedly.

The material of independent education, communication between students and the teacher are the leading components in the process of independent education. The degree

of interaction of these two components contributes to the equation of models of open education [3].

This activity will be effective under the following circumstances. The student's activity will be effective if he can independently use educational and training materials, distinguish and analyze them. At the same time, the following skills of the trainee are important:

- work with scientific documentation, identification of originality in its content, classification of the studied phenomena and factors;
- analysis of educational material, identification of leading ideas and their argumentation (justification);
- systematization of educational material, identification of the main components, determination of pronounced connections between them and their didactic capabilities;
- regulation (ordering) of the process of using the material of independent education, their replenishment and updating [4].

It should be taken into account the fact that many students have not previously faced the problem of independent work and the material of independent education. The materials of independent education, unlike textbooks, educational and methodological manuals, are complex by the nature of the structure. As practice shows, many trainees in the learning process cannot objectively assess their skills of working with material for independent education. This assessment is always personal (subjective). A serious problem arises – how to ensure the objectivity of this process. In our opinion, there is a solution to this problem – it is necessary to develop, define, justify and apply criteria for assessing students' skills with material for independent education. Certain criteria should be dynamic and flexible. Each student chooses criteria in accordance with their readiness for self-assessment, organization and correction of their activities [5].

The criteria for assessing the level of mastery of students' skills of independent work with the material of independent education look like this:

- the highest level – the student has mastered the educational information transmitted in lectures and practical classes on the subject, is inclined to consolidate and expand the scope of this information. He is familiar with the electronic textbook and other literature available in the center of information and resources of the educational institution, has the skills to draw the necessary material from them and perform independent work correctly and in full;
- high level – the student has mastered the educational information transmitted in lectures and practical classes on

the subject, but is indifferent to the consolidation and expansion of this information, is familiar with the literature available in the information and resources center of the educational institution, sometimes devotes time to this;

- intermediate level - the student partially possesses the skills of independent work with the material for independent education, i.e. is not familiar with electronic literature available in the center of information and resources of an educational institution, audio, video materials, materials, partially possesses the knowledge and skills to perform independent work [6].

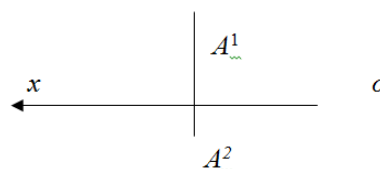
The material for independent education is the main link of independent education. Their completeness and practicality largely determines the effectiveness of the educational process. In these conditions, it is important to enrich the material for independent education on an ongoing basis.

The first link in the chain of cognition of any subject or phenomenon, including educational material, is the perception of the studied material. The student perceives the material on descriptive geometry mainly through visual and auditory analyzers, since the student simultaneously explains the theoretical material, demonstrates its spatial scheme, and graphic actions for practical implementation in projections, i.e. in conventionally flat images. At the same time, the students' minds reflect mainly the current properties and signs of the phenomena being explained. With the development of the topic, the content and related graphic images are mutually replaced [7].

Now traces of the perceived phenomenon remain in the student's mind, i.e. separate ideas about the properties and signs of the material being explained. For example, the position of a point in space is explained in connection with the nature of its location on octants. But the representation of the point projections in relation to the projection axis remains in the students' minds, and the student tries to memorize them. This simultaneous perception of the material of the topic under study and its primary awareness, scientific understanding of the true essence, causes and effects is carried out with the help of thinking, since it is impossible to achieve this only with feelings. The more representations in the student's mind were formed with the help of perception, the more accurate and transparent they are, the more material for thinking. Representations in the student's mind are perceived by auditory analyzers, since the teacher, explaining the theoretical position, simultaneously connects it with the spatial scheme, understanding of the material in projections, and his spatial imagination. The student must have an irritated imagination that provides a complete representation of geometric formations occurring in space, not to lose sight of any part of them [8].

By repeated actions of the student with the application of knowledge in practice, his knowledge is deepened, skills and abilities are formed, creative abilities and talent are developed. In each regular exercise, the student discovers new facets of the material being studied and realizes it more deeply. The importance of independent education in solving these problems is important - it is the right organization and the right choice of material [9].

The level of complexity and difficulty of independent work should have the character of growth and development, thereby ensuring different thinking and mental independence of the student. Independent work should combine the setting of creative tasks and creative activity through analysis in exercises. For example, it is required to determine from a given horizontal and frontal projection of point A in which quarter of space it is located [10].

The problem is solved in the following logical way:

1. The point can be located in any quarter of space, i.e. A (1,2,3,4).

2. The frontal projection of point A can be below the projection axis x, i.e. A (3,4).

3. The horizontal projection of point A1 is located above the x axis, which means that according to the movement of the plane of horizontal projections H around the x axis, it is located in the 3rd quarter, i.e. A(3).

Following such a reflection, the student can easily solve such problems.

Now we will place the frontal projection of point A2 in the x axis as in the previous example A1 was placed in the x axis. This state of affairs requires a creative approach from the student. In the previous examples, the distance of the point from the projection plane did not matter much, it was not even remembered. In the new examples (tasks), the issue of the remoteness of a point from the projection planes comes to the fore and becomes relevant. By solving new problems, the student determines the position of a point in part of the projection plane. The total number of such positions is 26, the student receives ample opportunities for the formation of skills and abilities. Taking into account the tasks assigned to independent education, the topics should be chosen as follows:

1. Tasks similar to those proved during practical classes, or such tasks, the way of solving which is similar to those previously shown.

2. The introduction of individual theoretical knowledge into practice.

3. Announcement of the main information on the topic, their generalization and formulation of conclusions.

4. Additional topics that are a continuation of what has been passed, but easy to understand.

5. Topics designed to expand what has been passed.

6. Tasks that require a creative approach.

Below is a diagram of a modular system for preparing independent education material.

The module is a relatively small part of the material of independent education, which consists of the presentation of some interrelated ideas, proofs, phenomena. Most often it is educational, methodological and managerial information. The trainee can study them in a short time. This is explained by the possibility of concentration of attention in the intensive process of cognition.

The modules are related to a number of factors: the intended training material, quantitative characteristics of the contingent, the purpose of training, form, method and content. They can be multiplied or decreased due to these factors. Usually, modules are combined according to the individual sections of the training course.

Structural components (components) of the module:

1. Instructions, ways of independent education, goals and objectives of the educational material.

2. The content of the educational material to be assimilated by the learner.

3. Independent tasks, practical tasks to consolidate the acquired knowledge, skills and abilities.

4. Criteria for self-assessment by trainees in order to verify the results of independent education.

5. Methodological material that ensures the quality of independent teaching (manuals, instructions, recommendations).

6. Sources of educational and methodological information used in the process of independent learning.

The main characteristics of the module:

- independence – the module as a structural unit, has a private content of education that differs from others;
- limited time to implement the goals and objectives of the module;
- dynamism – the ability to quickly change the component of the module in accordance with the goals and objectives of independent education;
- components of the module – differentiation and integration of structural components, their implementation of a kind of practical task;
- interdependence and interrelation of the module components: each of which is interconnected by location in the module structure;
- the effectiveness of studying independent educational material due to its relatively smaller volume;
- the ability to assess the learner's cognitive activity;

- integrity, the need to use a set of structural components that reflect the functions of the module;
- the module can be presented in any form: printed, audio recordings, computer programs, etc.

The technology of creating a modular independent education material is based on the gradual inclusion of all components of the material.

The material of independent education developed on the basis of a modular system differs from the traditional educational material, first of all, by the presence of didactic and methodological components indicating the management of the educational process and teaching of methodological methods and effective forms of independent cognition.

Thus, the modulated material for independent education is considered as an important factor in the control and correction of the student's independent education.

References

1. Pirimjarov M.Kh., abstract of the dissertation "Improving the graphic training of future architects in the higher education system" (for the degree of doctor, PhD.), -T.: 2009. –P. 5.
2. Zoirov K.A., Theoretical foundations of the intensification of graphic training of future engineer-teacher in the higher professional education system / journal Educational problems. -T.: 2003., №2-4. –P. 117-119.
3. Slantenin V.A., On modeling educational technologies., / journal Science and School, 2000. №4, -P. 1-56.
4. Derazhne Yu., System of educational technologies, / journal Science and School, 2001. №. 3, -P.10-12.
5. Arkhangelsky S.I., Some new tasks of higher education and requirements for pedagogical skills. -M.: «Znanie», 1986., -P. 30.
6. Farberman B.L., New pedagogical technologies. -T.: UzAN "FAN", 2000. -P. 127.
7. Bepalko V.P., Pedagogy and progressive learning technologies. - M.: «Enlightenment», 1997, -P. 335.
8. Bogolyubov V.I., Methods and means of implementing pedagogical technologies. / journal School technologies, -M.: 2004., №4., -P.18-31.
9. Bushlya A.K., About self-education / journal Pedagogy. 1989., №2, -P. 17-23.
10. Koroev Yu.I., Descriptive geometry, Specialty "Architecture".- M.: «Stroyizdat», 1987. -P. 319.

REZYUME. Maqolada talabalarning mustaqil ta'limi uchun modulli materiallarni ishlab chiqish muhokama qilinadi. Talabalarning mustaqil ishlarini bajarishda o'qituvchining uslubiy funktsiyasiga katta e'tibor beriladi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается разработка модульных материалов для самостоятельного обучения студентов. Большое внимание уделяется методической функции преподавателя при выполнении самостоятельной работы студентов.

SUMMARY. This article discusses the development of module materials for independent education of students. Much attention is paid to the methodical function of the teacher when performing independent work of students.

CONTENT AND FORMS OF TEACHING GERMAN IN KARAKALPAK GROUPS OF ACADEMIC LYCEUMS

A.B.Sadikova – 1st year doctoral student

Nukus state pedagogical institute after named Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: akademik litseylar, ta'lim tizimi, dasturlarni ishlab chiqish, kommunikativ metodlar.

Ключевые слова: академические лицеи, система обучения, разработка программ, коммуникативные методы.

Key words: academic lyceums, teaching system, development of programs, communicative methods.

A foreign language is part of the basic cycle of humanitarian disciplines studied at many levels of education, including at the stage of academic lyceums. This means that future specialists of various profiles study foreign languages. Professional training not only in the linguistic field, but also in various fields: military, medical, legal, economic, engineering, construction, involves mastering universal general cultural competencies, including the ability to participate in communication in a foreign language. N.D.Galskova notes the increased "demand for the mass character of foreign language and intercultural competencies, which has forced methodologists to constantly search for new methodological approaches and technological solutions" [1:13].

The content and form of teaching a foreign language are important components of the foreign language teaching system. "The teaching system is a complete set of components corresponding to a certain methodological concept; it determines the goals, content, principles, methods, techniques, methods, means, forms of organizing teaching and is in turn conditioned by them" [2:40].

The content ensures the goals of teaching and represents a multi-aspect, multi-level education. As L.P. Vladimirova notes, "the content of teaching foreign languages as a methodological category answers the question "What to teach?" [3:110]. I.L. Bim also offers a general interpretation of the concept of teaching content: "what to teach students, on what basis to educate them, carry out their education and

development" [4:58].

The selection of the content and forms of foreign language training is a pressing issue in the development of programs, subject plans, and the compilation of educational and methodological complexes in a foreign language. Due to the specificity of the discipline "foreign language", there is always a problem of choosing what and how it is appropriate to study in the course of study. As a rule, the professionally oriented focus of foreign language training in academic lyceums sets the vector of training. However, the choice of specific components of the content of foreign language training remains a controversial issue. As T.S.Serova rightly notes, "the following problematic questions arise: on the basis of what technologies, integration at what level, on the basis of the content of what disciplines is it possible to form a professional categorical-conceptual apparatus" of specialists in "a certain specific field of activity" [5:74].

The content of training also depends on the goals of training, i.e. social order (connection of training with life), the level of development of methodology, development of training tools, and level of training of teaching staff. In addition, it is influenced by the material base, training conditions, understanding of the specifics of a foreign language as a subject, the degree of its assimilation.

The problem is complicated by the fact that no balance has been found between traditional methods (of a grammar-translation nature) and communicative methods (developing foreign language speech skills). One extreme is

teaching only the linguistic component. In this case, the student receives a set of rules of the German language, a lot of disparate information from morphology and grammar, memorized, thematically unrelated vocabulary. It is unlikely that such knowledge, even if rated as "excellent", can be useful in life. It is ballast and will be forgotten after some time. On the other hand, teaching only colloquial speech does little to promote mastery of the professional language. The ability to conduct small talk, ask the interlocutor about immediate plans, etc. is not an indicator of the professional qualities of a specialist. Without knowledge of the relevant subject vocabulary, grammatical constructions in which this vocabulary is used in professional communication situations, without the ability to work with a dictionary, search, analyze and use the information received, a specialist will not be able to adequately present him in a foreign language environment. In this regard, it is necessary to take into account the degree of application of knowledge of oral or written foreign language speech in real situations of a professional nature. In each field of activity, this ratio will be different.

Language knowledge in the communication process can be applied not in general, without regard to anything, but in connection with a specific communication situation that reveals where and in what conditions, under what circumstances communication occurs. The specificity of one type of activity will require the development of oral speech skills and abilities, in another type, work on printed text information will dominate.

It can be assumed that oral speech skills will find greater application, for example, in investigative practice, when solving issues of passport and visa control, etc. The ability to work with documents, written speech skills will be in demand by customs, tax services or structures with similar tasks. Obviously, a more thoughtful approach to thematic planning of a foreign language course will increase students' motivation to study it. A possible objection to this thesis would be the degree to which a foreign language teacher is informed about the specifics of a particular profession and his/her knowledge of the relevant narrow professional vocabulary, as well as the availability of the required teaching materials in sufficient quantities. Of course, it would be ideal to take into account the needs of students. In this case, we can talk about professional intercultural competence, and a two-sided one at that. On the one hand, a student learns the specifics of professional communication in a foreign language environment. On the other hand, a teacher deepens or obtains missing knowledge about the specifics of his/her students' activities. An important role in this case is given to establishing interdisciplinary connections in terms of both enriching the terminological component and understanding the way a student thinks. A dialogue (interaction) of the cultures of the teacher and the student takes place. Since the current situation is currently not fully feasible under standard conditions of teaching a foreign language at a lyceum, we can only offer an approximate solution to the existing problem.

A course in professional German for Karakalpak groups should be based on existing linguistic and regional knowledge (the history of Germany, geographical location, and culture). Depending on the scope of the curriculum, a course in professional German can last from one to two semesters or be an optional subject, for example, in senior years. The students' preparedness will also influence the planned results, i.e. the level of communicative competence. In this regard, changes in the volume and subject matter of the lexical material, the depth of study of the necessary grammatical structures, as well as correction of the complexity, volume and number of texts selected for training are possible.

The educational objectives of the course "Professional German (in Karakalpak groups)" are:

— linguistic: study of professional vocabulary of oral speech; turns of bookish and written orientation; grammatical phenomena characteristic of professional language (Passive, complex sentences, infinitive constructions, constructions "modal verb + Infinitiv" with the subject man, construction "sein + zu + Infinitiv", verb sich lassen + Infinitiv);

— regional studies: familiarization with samples of real legal documents in German (authentic texts — incident reports, texts of applications, questionnaires, contracts, advertisements, etc.);

— communicative: teaching how to describe a person's appearance and character, presenting information orally, professional conversation.

The objectives of the course are to develop subject (knowledge and skills), methodological (ability to work with various sources of information) and social (ability to establish and maintain contacts with representatives of other professions in a foreign language environment) competencies. The above-mentioned types of competence form the basis of activity-based competence, which involves the use of specialized knowledge and skills in communication situations in a foreign cultural environment and is carried out on the basis of comparing and evaluating the system of concepts in one's own and foreign language culture. Thus, we are talking about development of professional intercultural competence.

Active and effective command of a professional language implies not just teaching a foreign language, even when using the relevant terminology in the learning process, but teaching foreign language speech for specific purposes. In our opinion, the specifics of the course and the professional interests of students could be reflected in the topics below.

1. Usbekische Sitten und Bräuche. (Speaking: dialogic speech. Writing.)
2. Deutsche Brauche. Wetter. Klima. (Speaking: dialogic speech. Writing.)
3. Umweltschutz. Tier und Pflanzenwelt. (Speaking: dialogic speech. Writing.)
4. Inlandstourismus in den Ferien. Touristische Reiseverkehr. (Reading. Speaking: monologue speech.)
5. Bildungssystem in Usbekistan. Staatliche und private Bildungsinstitutionen. Listening. Reading. Writing.)
6. Schreib und Sprechfertigkeiten. SMS, formelle und informelle Briefe. (Reading. Speaking: dialogic and monologue speech. Writing.)

In terms of types of speech activity, such topics fully comply with the requirements of current foreign language programs for academic lyceums. The types of tasks for the development of speech skills are also related to this. For example, when teaching monologue speech, the following tasks are recommended: summarize / annotate the relevant text, using a diagram and (or) supports; tell about the Bildungssystem in Usbekistan, comment on the provision (article) in a legal document (formelle und informelle Briefe).

For greater effectiveness of teaching dialogic speech, it is advisable to develop role-playing games. In this case, their participants are defined (for example, on cards) goals, manner of behavior and speaking during the game, depending on the role, the necessary lexical material and comments on it are provided.

Teaching writing within the framework of this course is based on knowledge of the thesaurus, especially its terminological part, as well as the structural design of the translated text. The teacher can monitor knowledge through direct and reverse translation or with the help of tasks, for example, of this type: write out terms and key concepts,

develop a vocabulary field on the topic, provide a definition of the concept, etc.

The thesaurus is developed in accordance with the proposed topic and can include different types of lexical units of different stylistic coloring: single words (nouns, adjectives, verbs, adverbs), phrases, abbreviations. For example: *Interesting words, t; the Entziehung of the Vertretungsmacht; betrauen; Betaubungsmittelrecht, n; Schwarzhandel, m; Kronzeuge, m; the Abweichung vom Vertrag; Amtsgericht, n; Ef. = Erbfolge; rechtsmaBig; SchG = Schoffengericht, n; Vn. = Vorname; fahrlässig handeln.*

It is impossible to develop professional intercultural competence without using foreign-language authentic and synthetic texts. Let us give an example of one of them. *On Sunday, 21.04, at 06.00, we chose to take an unspoken lesson 6 times a week at the Babylon discotheque, Wanner Strasse 110, in Gelsenkirchen.*

The following forms of classes are offered for mastering the course:

— classroom group classes under the guidance of a teacher, including taking into account individual characteristics and professional needs,

— mandatory independent work of the student on the assignment of the teacher, performed outside of class time (for example, scientific and creative tasks to search for materials to assess a specific legal situation, prepare a report on a problem of jurisprudence),

— individual independent work of the student under the guidance of a teacher (for example, preparing a report on a proposed topic),

— various individual consultations (for example, on problems of mastering standard pronunciation, the use of

grammatical phenomena characteristic of the language of law).

We believe that all of the above will be able to intensify the search for acceptable solutions in teaching German to Karakalpak groups. This is a social order and motivation for learning a language, the material base, the direct content of the curriculum, the level of training of teaching staff, and the level of knowledge of students.

Conclusion. As our German language learners need to increase their skills, we are doing our best to create and design materials and tasks that will help learners focus their attention on key vocabulary, reading, writing and speaking, require learners to retrieve the forms and meanings of the new words, and identify and develop a personalized inventory of strategies for learning. Our ultimate goal is to help our students be active learners after they leave our classrooms. Didactic requirements related to the creation of new generation educational literature should include and take into account the basic principles of the educational process (the principle of self-activation and spontaneity, the principle of interaction and communication, the principle of relevance and completeness), didactic values and principles (the principle of age appropriateness, the principle of systematization and gradualness, the principle of obviousness, the principle of rationality, the principle of individualism), educational processes at different stages of development (analysis and synthesis, concretization and generalization, induction and deduction, systematization and classification), values and principles of teaching (mandatory interdependence of teaching and education, observation, the principle of active learning), they also include compliance with the periodization of the lesson (introduction, implementation, confirmation of knowledge, practice, repetition and assessment).

References

1. Galskova, N.D. Methods of Teaching Foreign Languages: Yesterday, Today, Tomorrow // Theory and Practice of Teaching Foreign Languages: Preserving Traditions and Looking to the Future: Collection of Scientific Articles. Gomel, 2016. -P. 9-13.
2. Passov E.I., Kuznetsova, E.S. Formation of Lexical Skills. Voronezh: Intrelingva, 2002. -P. 40.
3. Vladimirova L.P. Problems of Teaching Foreign Languages in the Era of Globalization // Bulletin of PNRPU Problems of Linguistics and Pedagogy. 2016. №. 3. -P. 110.
4. Bim I.L. Theory and Practice of Teaching German in Secondary School. -Moscow: «Prosveshchenie», 1988. -P. 58.
5. Serova T.S. Professionally-oriented integrative interconnected teaching of foreign languages and disciplines of natural science and general technical cycles at the first stage of the bachelor's degree at the Polytechnic University. P. 73-125 // Integrated teaching of foreign languages and professional disciplines. Experience of Russian universities / edited by L. P. Khalyapina. St. Petersburg: Publishing house of the Polytechnic University, 2018. -P. 74.

REZYUME. Akademik litseylarning qoraqalpoq guruhlari o'quvchilariga nemis tilini o'qitish mazmuni turli obyektiv va subyektiv omillar bilan belgilanadi. Maqolada hozirgi kunda litseylarda chet tillarini o'qitishda qo'llanilayotgan metodlar taqqoslangan. Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi akademik litseylarida o'quvchilarga chet tilini o'qitish va o'rgatish masalalari ko'rib chiqilgan. Muallif kurs mavzusini taklif qiladi, topshiriqlarning mumkin bo'lgan turlari va mashg'ulotlarni o'tkazish shakllarini ko'rib chiqadi.

РЕЗЮМЕ. Содержание преподавания немецкого языка учащимся каракалпакских групп академических лицеев определяется различными объективными и субъективными факторами. В статье сравниваются методы преподавания иностранных языков, используемые в настоящее время в лицеях. В данной статье рассматриваются вопросы преподавания и обучения иностранному языку учащихся академических лицеев Республики Узбекистан. Автор предлагает тему курса, рассматривает возможные виды заданий и формы проведения занятий.

SUMMARY. The content of teaching students of Karakalpak groups of academic lyceums the German language is determined by various objective and subjective factors. The article compares the methods of teaching foreign languages currently used in lyceums. The author suggests the topic of the course, considers possible types of assignments and forms of conducting classes.

QARAQALPAQ XALÍQ DÓRETPELERI TIYKARÍNDÁ JASLARDÍ ÁDEP-IKRAMLÍLÍQQA TÁRBIYALAW DÁSTÚRLERI

A.T.Saparov – úlken oqıtıwshı

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: odob-axloq, yosh avlod ta'rbiyasi, qoraqolpoq xalq ijodiyati, oyla, o'qish muasassalari, ta'lim-ta'rbiya

Ключевые слова: нравственность, воспитание молодого поколения, каракалпакские народные сходы, семья, места учёбы, образование-воспитание.

Key words: morality, education of the younger generation, Karakalpak people's gatherings, family, places of study, education morality.

Ádep-ikramlılıq jámiyetlik sana formalarınan biri bolıp, arnawlı bir jámiyette jasawshı insanlar ámel etiwı kerek bolǵan málim bir is-háreket qaǵıydaları jıyındısı esaplanadı. Ádep-ikramlılıq adamlardıń bir-birine, jámiyetke, mámleketke, xalıq múlkine, shańaraqqa, islep shıǵarıw qurallarına, miynet ónimleri hám taǵı basqalardıǵa qatnasın arnawlı bir tártipke salatuǵın minez-qulıq qaǵıydaları sıpatında da kórinedi. Ádep-ikramlılıq insanńń jámáát, el-

jurt arasında ózin tutıw, basqalar menen qanday qarım-qatnasta bolıw, óz ómirin hám bos waqıtın durıs jolǵa qoyıw, minez-qulıq, júris-turıs hám is-háreketlerin tártipke saladı.

“Perzent – ata-ana qolındaǵı amanat”,- onıń kewli bezew berilmegen gáwharǵa uqsaydı. Gáwharǵa túrli naǵıslar salıw múmkin bolǵanı sıyaqlı, bala kewline de túrli pikirler naǵısın salıw múmkin. Bala kewili taza jer kibi,

oğan qanday tuqım sewseñ, sonday ónim ósip shıǵadı. Ata-ana bolsa sol taza jerge birinshi tuqım egıwshi bolıp tabıladı. Bala kewilindegi birinshi ádep-ikramlıq ata-ana ekken tuqımnan ónip shıǵadı. Bul eñ taza tuqım bolıwı kerek. Bul tuqımınń tamırлары insan kámalǵa kelgeninde jüz beretuǵın is-háreketlerinde kórinedi. Jerge jaman tuqım ekken ata-ana onnan jaqsı ónim alıwdı úmit etpewi kerek degen edi akademik E.Yusupov óziniń izertlewlerinde [1].

Bazı bir ata - analar óz perzentleriniń tárbıyasızlıǵınan nalıydi. Biraq bul jaman illettiń qalıplesiwinde ózleri de ayıplı ekenligin tolıq ańlay almaydı. Eger áke perzentiniń ishki dúnyasin balalıǵınan ádep-ikramlılıq, ılım, óner, iyman, insap, diyanat, hadallıqtı uyretgende bunday jaǵdayǵa dús bolmaǵan bolar edi. Sonıń ushında xalqımızda “Balanı jastan”, “Ne ekseñ soń orasanı” degen maqal bala tárbıyasına tikkeley baylanıslı aytılgan.

Asırlar dawamında ata-babalarımız tárepinen dórelgen, búgingi kúnde xalıq pedagogikasınıń tiykarǵı deregi bolǵan úrp-ádetler, dástúrler, naqıl-maqallar, ańız-ápsanalar, ertekler, ráwıyatlar, terme-tolǵawlar, qosıqlar, dástanlar jas áwladtı hár tárepleme jetik etip tárbıyalawda tiykarǵı orındı iyelep keledi.

“Xalıq pedagogikasında jaslarǵı ruwxıy tárepten jetilistiriw, olardıń jámiyetlik belsendiligini asırıw, ideologiyalıq, ádep-ikramlıq, watansúyiwshilik, miynet hám taǵı basqa sıpatların rawajlandırıw hám joqarı paziyetlerde qalıplestiriwdiń ájayıp, tań qalarlıq úlgileri bar. Xalıq pedagogikasında tiykarǵı maqset tárbıyaǵa qaratılǵan. Adam oqısa, úyrense bilim aladı. Biraq adamda bilim bolǵanı menen tárbıyası jaqsı bola bermeydi. Ane sol tárbıyanı qalıplestiriw ushın xalıq pedagogikası tárbıya mektebi xızmetin atqaradı. Xalıq pedagogikası misli okeandur. Onda tárbıyanıń barlıq túri jámlengen [2].

Qaraqalpaq xalıq etnopedagogikası ózinde ádep-ikramlıq tárbıyasın sáwlelendiretuǵın oǵada bay folklorlıq shıǵarmalarǵa iye. Olardan, qaysı birin alıp qarasańızda, adamlar turmısında ushırasatuǵın ádillik hám ádilsizlik, insaniylik hám nainsaniylik, amanat hám amanatqa qıyanet, mártlik hám námártlik, hadallıq hám haramlıq, ádeplilik hám ádepsizlik sıyaqlı kóplegen qásiyetler, sıpatlar bir-birleri menen salıstırılıp kórsetiledi. Folklorlıq materiallardıń ishindegi xalıq dástanlarınń barlıǵında da ádep-ikramlılıq, haqkewillilik, iymanlılıq, shúkirlik, qanaatshılılıq, saqlıqlıq sıyaqlı bir qatar unamlı qásiyetler aldınǵı qatarǵa shıǵarılıp - xalqımızdın etnopedagogikası arqalı bala tárbıyası islerinde qollanıw ushın xalıqqa jetkerilgen [3].

Haqıyqatında qaraqalpaq xalıq dóretpelerinde tárbıyanıń barlıq túrleri óz kórinisin tapqan. Ásirese dástanlarda ádep-ikramlılıq máselesine ayrıqsha itibar qaratalǵan. Olarda adamlardıń ózindegi ádep-ikramlıq sıpatlardı rawajlandırıw haqqında úlgi alarlıq misallar sheshimin tabadı. “Qırıq qız”, “Alpamis”, “Er Ziywar”, “Edige” hám taǵı basqa dástanlar XXI ásir jasların ádep-ikramlılıqqa tárbıyalawda kúta úlken ro'l oynaydı. Dástanlardaǵı hár bir qaharman hám olardıń is-háreketleri, júris-turısı, qaharmanlıqları házirgi zaman jasları psixologiyasına óz tasirin tiygiziwi anıq. Dástanlardı oqıp, esitip ósken hár bir jas áwlad ana-watanına, el-jurtına, ata-anasına, aǵayın-tuwǵanına, doslarına, aǵa-inilerine, ájapa hám qarındaslarına húrmet, doslıq, muhabbat, sıylasıq, ata-babalar miyraslarına sadıqlıq ruwxında tárbıyalanadı.

“Alpamis” dástanında xalıq batırı Alpamistıń aqıllı, mehriban, iybeli, sulıw yarı Gúlpارشın ádep-ikramlılıq tımsalı sıpatında sáwlelenedi. Alpamis batırdı xalıq qanday tereń húrmetlese, Gúlpارشındı da sonday húrmet etedi. Sebepi Gúlpارشın óziniń gózal ádebi menen hámmege órnek boladı, tereń aqılı menen batırdıń aqıl qosadı, onıń dushpanlar menen gúreste jeńiske erisiwine járdem beredi.

Gúlpارشın hadallıq, óz muhabbatına sadıqlıq qásiyetleri menen basqalarǵa úlgi boladı. Gúlpارشın óz watanı bolǵan, tuwıp-ósken jeri - Baysındı janınday jaqsı kóredi. Qalmaq

eliniń patshası Tayshaxannıń, sol eldiń batırı Qarajannıń Gúlpارشındı «hayallıqqa alaman!» degen talasıwlarınan ol aqıllılıq hám ádep-ikramlılıq penen qutiladı. Alpamisqa degen muhabbatın taza saqlaydı.

Kimińdi qul demeymen,
Kimińdi tul demeymen,
Kimińdi xan demeymen,
Kimińdi qara demeymen,

Atı ozǵanǵa tiyemen [4] – dep ózine jawshılardıǵa ádep-ikramlılıq, aqıl menen húrmet kórsetip, eki táreptiń óz-ara jánjellesiwiniń aldın aladı.

«Qoblan» dástanında Qurtqa óziniń aqıllılıǵı, iybeliligi, ádebi, sadıqlıǵı menen súyikli yar sıpatında órnek boladı. Qurtqa júdá sulıw, júdá aqıllı, hámme waqıtta Qoblanga keńesgoy, járdemshi etip súwretlenedi. Batır ashıwǵa mingende Qurtqa onı aqıl menen tınıshlandıradı. Harısharshap urıs maydanınan qaytqanda, atın jılawlap ózi kútip aladı. Batırdıń Tori atı anasınıń qarınan baslap onıń tulpar ekenin bilip, batırǵa ılayıq etip Qurtqa baǵıp ósirgen. Qoblan Qurtqanı ómirlik joldası, dostı, aqılǵoyı sıpatında tereń húrmetleydi. Ol xalıqtıń dushpanlarına qarısı urısqa atlanarda ata-anasınan, soń Qurtqadan ruxsat aladı. Eger Qurtqa urısqa atlanıwdı kerek dep maqullamasa batır ol saparın toqtatadı. Qurtqa oń sapar tilep, urısqa atlandırsa Qoblan hámme waqıt jeńis penen qaytadı. Dástanda xalıq súygen batırdıń asqan aqıllı usınday hayalı bolmaǵanda, Tori atı bolmaǵanda atlanısları sátsiz bolar edi. Demek Qoblan batırdıń el qorǵawı, xalıq dushpanların jeńip, qorǵanlardı qulatıp, júrgeniniń barlıǵı tikkeley Qurtqaǵa baylanıslı. Qurtqa hámme nársesge aqıl-parasat penen qaraydı. Bolajaqtı aldınnan boljay aladı. Sana-sezimi menen aldı-artın, keleshegin oylap, bilip otradı. Ol xalıq súygen batırǵa hesh jamanlıq bolmawın, onıń hesh de súrnikpewin támiyinleydi.

Qurtqa batırǵa tek járdemshi, aqılǵoyı ǵana emes, xalıq súygen batır perzentler menen teńdey turıp el namısın qorǵawshı, gúressheñ hayal-qızlar, wákili, jawızlıqqa xalıqqa jasalǵan qısımlarǵa shıday almaydı. Aqıl menen jol tawıp, xalıq baxıtın qorǵaydı.

Sonday-aq jaslardıń ádep-ikramlılıqqa tárbıyalaw máselesinde qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı «Qırıq qız» júdá dıqqatqa ılayıq.

Talshıbıqtay tawlangan,
Altın kibi puwlangan,
Qara qaslı, qolań shashlı,

Jawdır kózli shiyrin sózli [5] – táriyiplengen Gúlayım er júrekli, aqıllı, batır hám sulıw, ádep-ikramlı qız bolıp erjetedi. Onıń sulıwlıǵına, ádebine hámme el tań qaladı. Gúlayım baslaǵan qızlar ar-namıslı, ózlerin hesh kimniń masqaralawına jol qoymaydı. Olardıń eldi sırtqı dushpanlardıń shabıwınan qorǵawdan ibarat maqseti bar. Bári sol iygilikli maqseti jolında xızmet etedi.

Gúlayım onbes jasına kelgende qasına qırıq qız erтип, atasınan «Miywalı» degen atawdı sorap alıp, oğan qorǵan saldıradı. Sırttan dushpan buza almaytuǵın etip qorǵandı qola menen quydıradı. Qorǵannıń ishın Gúlayımınń basshılıǵında qızlar baw-baǵshǵa aylandıradı.

«Miywalı» ataw baǵ boldı,
Jaynaǵan güller ashıldı.
Ishinde búlbil sayradı,
Miywalar pisip jaynadı,
Xalqı menen Gúlayım,
Ullı toydı toyladı» [5].

Dástandı oqıp, úyreniw arqalı Gúlayım hám onıń qırıq qızında qalıplesken álpayımılıq, sabırlılıq, ádeplilik, insaniylik, kishipeyillik, xaq kewillik, tárıplıq, kórgenlilik, ata-ananı hurmetlew, watandı qorǵaw sıyaqlı ádep-ikramlılıq sıpatlardı búgingi dáwir jasları óz boyına sińdirip barsa, milliy tárbıyanıń dawam etiwine úles qosqan boladı.

Sonıń menen birge dástanda keń qollanılgan milliy tarbiya usılları jaslarǵı ádep-ikramlılıqqa tárbıyalaw barısında adamgershilik sıpatlardı qalıplestiriw maqsetinde

qaraladı. Shuǵıl sózge ermew, kisini sırtınan saymaw, ótirik sóylemew, jaman islerden awlaq bolıw, haqıyqatlıqqa tuwra qaraw, márt bolıw, óz sózinde turıw, úlkenge húrmet, kishige izzet kórsetiw, ata-ananı húrmetlew, el-xalıq, watan mápin hámme nárseden ústin qoyıy kerekligi uqtırıladı. Sonıń ushın da dástandı uyrengen waqıtımızda Gúlayım hám onıń qırıq qızında usı qásiyetlerdiń jámleskenligin kóremiz.

E.Orazımbetov óziniń izertlewlerinde “Qırıq qız” dástánı haqqında “Dástánıń tiykarǵı ideyası jaslardı hadal miynet etiw, watandı qorgaw, tuwılǵan jurttıń gárezsizligi ushın gúresiwege shaqırıwdan ibarat. Onda jaslardı mártlikke, batırılıqqa shaqıratuǵın sonday qatarlar bar, bul qatarlardı oqıǵan hár bir oqıwshı dástán qaharmanları menen bir qádemde bolıwı anıq” – dep jazadı [5].

Álбетте, qaraqalpaq xalıq awız eki dóretpeleriniń hár birinde insanlardıń bir-biri menen ádep-ikramlı qarım-qatnası, izzet-hurmeti ayırıqsha orın iyelevtuǵınlıǵı, onıń tárbıyalıq áhmiyeti hám tásiiri haqqında bahalı pikirler keltirilgen.

Sonıń ushında qaraqalpaq xalıq awız eki dóretpeleri:

- tereń mániligi;
- ıqshamlılıǵı;
- ápiwayılılıǵı.
- óz-ara uyǵınlılıǵı;
- kóp variantlılıǵı;
- tárbıyalıq usıllardıń tásirshenligi menen úlken áhmiyetke iye.

Shańaraqta da ata-ana balalarına mudamı ádep-ikramı menen órnek bolıwı kerek. Xalqımızda “Qus uyada neni kórse, ushında sonı qıladı” degen danalıq sóz bar. Bala baqshaları, mektepler, kásip-óner mektepleri hám joqarı oqıw orınlarında da tárbıyashi-oqıtıwshılar tálim-tárbıya beriw barısında óziniń is-háreketleri, ádep-ikramı, tuwrı sózi menen órnek bolıwı kerek. Ustazdıń qarım-qatnas ádebi jaslarda ádep-ikramlıq kompetentleriniń qalıpleswin támiyinleydi. Sonday-aq, búgingi kúnde ádep-ikramlıq tárbıyanıń eń jaydırıwdıń zamanagóy qurallarınan biri sociyallıq tarmaqlar hám teleradio esaplanadı. Teleradio arqalı milliy miyraslar haqqında turaqlı kórsetiwler,

Ádebiyatlar

1. Юсупов Э., Юсупов Ы. Оила-маънавият булоғи. -Т.: 2003. 104-б.
2. Оразимбетов Е.К. Қарақалпақ халқ педагогикасида ёшларни ватанпарварликка тарбиялаш анъаналари . п.ф.б.ф.д. (PhD). . дис. ... Авторе ф. – Нукус: 2024. 24-б.
3. Қарақалпақ этнопедагогикасы. Муаллифлар жамоаси. -Н.: «Билим», 2010. 128-б.
4. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. VII том. Алпамыс дәстаны. -Н.: 1981. 217-б.
5. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. VI том. Кырық қыз дәстаны. -Н.: 1980. 463-б.

РЕЗЮМЕ. мақоллада қарақалпақ халқ иодияти асосида yoshlarnı adob-aqloqqa ta'rbıyalash vazıypalari ha'r tomonlama pedagogikalıq nuqtay-nazardan bayon etilgen.

РЕЗЮМЕ. В статье описывается положение каракалпакского народа и проблемы литературного воспитания молодежи с педагогической точки зрения.

SUMMARY. The article describes the situation of the Karakalpak people and the problems of literary education of youth from a pedagogical point of view.

BO‘LAJAK TABIIY FAN O‘QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISH

B.Yakubova – tayanch doktorant

O‘zbekiston milliy universiteti

Tayanch so‘zlar: kompetensiya, kasbiy, maxsus, umummadaniy, shaxsiy kompetensiyalar, tabiiy fanlar, kasbiy kompetentlik modeli.

Ключевые слова: компетенция, профессиональный, специальный, личностная компетентность, естественные науки, модель профессиональной компетентности.

Key words: competence, professional, special, universal, personal competence, natural sciences, model of professional competence.

Kirish. Har bir jamiyatning kelajagi uning ajralmas qismi va hayotiy ehtiyoji bo‘lgan ta‘lim tizimining qay darajada rivojlanganligi bilan belgilanadi. Jumladan, Prezidentimizning 2022-yil 28-yanvardagi «2022-2026 yillarda mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-60-sonli farmonida ham ta‘lim tizimini takomillashtirish va shu orqali o‘quvchi-yoshlarning yetuk, barkamol shaxs sifatida kamol topishlariga qaratilgan ustuvor vazifalar kiritilgan [9].

esittirivler qoyılıp barılsa jaslardıń jaqsı tálim-tárbıya alıwına úles qosadı.

Juumaqlap aytqanda qaraqalpaq xalıq dástanlarında jámlengen qaraqalpaq xalıq etnopedagogikası materiallarında jaslardı ádep-ikramlılıqqa tárbıyalaw isleri dáslep ata-ananıń, keyin arnawlı ustazlardıń, tárbıyashılardıń basshilıǵında ámelge asırılǵan. Dástanlardıń eń dıqqat-itıbardı tartatuǵınlılıǵın tiykarǵı sebebi-bunda jaslarǵa kishkeneligenen baslap ádep-ikram tárbıyasın beriw, eldiń keleshegin oylaw, opadarlıq, doslıq, amanat, isenim hám basqada unamlı sıpatlardıń sawleleniwinde kórinedi.

Xalıq dástanlarındaǵı kaharmanlardıń obrazların salıstırıwlar arqalı oqıwshılar ádeplilik hám ádepsizlik, iyman hám insap, jaqsı menen jaman haqqında ájayıp túsiniqlerge iye boladı.

Qaraqalpaq xalıq etnopedagogikası materiallarında ádep-ikram tárbıyası máseleleri qashan, neni hám qalay tárbıyalaw kerek degen mashqalalarda óz sáwleleniwın tabadı. Bul mashqalalardıń sheshiliwi de biziń milliy úrp-ádet dástúrlerimize sáykese keledi.

Xalıq dástanları, ondaǵı pedagogikalıq mazmunǵa iye bolǵan kórinisler, olardı tárbıya islerinde paydalanıw — qaraqalpaq xalıq pedagogikasınıń dúrdanalarına ashılǵan sátli qádemlerdiń biri bolıp esanlanadı. Qaraqalpaq xalıq pedagogikası materialları muǵallimlerde, tárbıyashılarda bala tárbıyası menen shuǵıllanıwshı barlıq ata-analardı tárbıya islerinde sózsiz unamlı tásirin tiygizedi.

Juumaqlap aytqanda qaraqalpaq xalıq dóretpelerinde jaslardı ádep-ikramlılıqqa tárbıyalawdıń túrli usılları jámlengen. Olardıń eń itibardı tartatuǵınlılıǵın tiykarǵı belgisi hár bir insangá ózin-ózi tárbıyalaw, danıshpanlıqqa qulaq túriw ádep-ikramlıq tárbıyanıń tiykarı ekenligin kórsetedi. Onda keleshekti oylaw, opadarlıq, doslıq, amanat, isenim hám basqada sıpatlar tereń sáwlelengen. Olardı oqıw arqalı ádep hám ádepsizlik, iyman, insap, jaqsılıq hám jamanlıq haqqında túsiniqke iye bolamız. Sonlıqtan qaraqalpaq xalıq dóretpelerindegi tárbıya máselelerin hár tárepleme úyreniw, izertlew hám shańaraqta, oqıw orınlarında keń qollanıw jas áwladqa tálim-tárbıya beriw jumlarında unamlı tásirin tiygizedi.

Kompetensiya va ko'nikma bir xilga o'xshab ko'rinsa-da, lekin turlicha tushunchalardir. Ko'nikmalar o'rganiladi, kompetensiya esa shaxsning o'ziga xosligi – ko'nikma, bilim va qobiliyatni birlashtiradi.

Ko'nikma va kompetensiya o'rtasidagi farq nimada? Ikkala tushunchaning tub ma'nosida yaxshi ish qilish qobiliyati yotadi. Biroq, ushbu ikki terminni ishlatilishida o'ziga xos farqlar mavjud. Ko'nikmalar, shubhasiz, yangi lavozimga tayinlash yoki mavjud xodimlarning imkoniyatlarini baholashda muhim ahamiyatga ega. Biroq, alohida holda, ular shaxsning rolda muvaffaqiyat qozonishini yoki sog'lom iste'dodli hayot tarziga aylanishini baholash uchun yetarli emas.

Bunda vakolat tushunchasi paydo bo'ladi. Quyida mahorat va vakolat tushunchalari o'rtasidagi asosiy farqlarni ko'rib chiqamiz: Mahorat-bu biror narsa qilish qobiliyati, vakolatlar esa xatti-harakatlardir. Fizika fanidan «Tabiatdagi kuchlar» mavzusini o'rganganingiz kabi, mashina haydashni o'rganishingiz; kimyo fanidan moddalarning tuzilishini o'rganganingiz kabi, ovqat pishirishni o'rganishingiz; biologiya fanidan o'simlik va hayvonlarning tuzilishini, hayot tarzini o'rganganingiz kabi, uy hayvonlari yoki xona gullarini parvarish qilishni o'rganishingiz– u ko'nikmadir. Kompetensiyalar shaxsning o'z ko'nikmalarini qanday amalga oshirishini belgilaydi. Misol uchun, universitetda ishlaydigan fizika fanidan bir xil mavzularni o'qitadigan bir nechta malakali professor-o'qituvchilar bo'lishi mumkin, lekin faqat shulardan ayrimlargina o'zi o'tadigan fanlarga mos keladigan metodlardan foydalanib dars berishi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. «Kompetensiya» va "kompetentlik" atamalarini ushbu yondashuv uchun asosiy hisoblanadi va kompetensiyaga asoslangan yondashuvning mohiyatini tushunish uchun ularni talqin qilish to'g'risida qaror qabul qilish kerak. [1:23]. Kompetentlik atamasi haqida bir qator olimlarning o'z qarashlari bor. Masalan: M.A.Choshanov- «Kompetentlik» bu nafaqat shaxsning bilimdon ekanligi, balki o'z bilimlarini uzluksiz ravishda yangilab borishi hamdir degan fikni bildirgan bo'lsa, [3:150]. M.Aronovning fikricha, kompetentlik mutaxassisning ma'lum bir faoliyat uchun tayyor ekanligini bildiradi. O.Ye.Lebedev- noaniq vaziyatlarda faoliyat ko'rsata olish qobiliyati bu kompetentlikdir, deydi. I.A.Zimnyaya esa – «kompetentlik» insonning intellektual shaxsiy, ijtimoiy kasbiy hayotiy faoliyatiga asoslanadi, deb yozadi. A.V.Xutorskiy “kompetensiya” va «kompetentlik» atamalarini quyidagicha farqlash mumkin, deb qaraydi. Kompetensiya – shaxsning individual xarakteri jamlanganligi (bilim, malaka, tajriba, faoliyat usullari) hisoblanib, ma'lum bir doiradagi tushuncha va jarayonlarga qarab shaxsning munosabatida sifatli, aniq va samarali ko'rinishi hisoblanadi. A.G.Bermusning so'zlariga ko'ra, «Kompetentlik rivojlanib borayotgan shaxsning barcha hislatlarini, bilimi, tajribasi, umuman olganda, butun borliqni yagona tizimda yig'a oladi» [6:59]

Tadqiqot metodologiyasi. Ma'lumki, ta'limda professor-o'qituvchilar ta'lim jarayonida talaba yoshlarni o'qitishda kompetentlik yondashuvga alohida ahamiyat berishi, talabalar nimani o'rganishi kerakligi emas, balki o'rganish natijasida nimalarni o'rganishi yoki nima qilishiga e'tibor qaratishlari kerak [5:55].

Kompetentlik va kompetensiya tushunchalari insoniyat faoliyati davomida u bilan rivojlanadigan tushunchalardan desak, mubolag'a bo'lmaydi. Kompetentlik - bilimdonlikni, kasbga xoslik, malaka va tajribani, rahbarlikni faoliyatiga singdirib borishdir. Kompetensiya esa - har qanday ish jarayonida o'z qobiliyat va iqtidorlarini namoyish eta bilishidir [4:175]. Shuning uchun ham, bugungi kunda bo'lajak tabiiy fanlar o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlanishiga alohida ahamiyat qaratish kerakligini ko'rsatadi. Ayni kunlarda kompetensiyaning har xil turlari bor. Bular: shaxsiy, kasbiy, umummadaniy,

maxsus. Ushbu kompetensiyalar bo'lajak tabiiy fan o'qituvchilarida shakllanishi kerak.

Maxsus kompetensiya - yuqori darajada o'z kasbiy faoliyatini egallashi va keyingi kasbiy rivojlanishini loyihalashi tushuniladi.

Tabiiy fan o'qituvchilarida shaxsiy kompetensiyani rivojlanganligi ularning muloqotchanligida, bag'rikengligida, yetakchilik qobiliyatiga, tashabbuskorligida, auditoriya va jamoaga, talaba yoki o'quvchilar jamoasiga moslashuvchanligida, sog'lom turmush tarziga amal qilishida, kasbiy vazifalarini mas'uliyat bilan bajarishiga, ishchanlik, insonparvarlik, umummadaniy, ma'lumotli, madaniyatli, umuminsoniy qadriyatlarga egalik, milliy madaniyatga ega bo'lish, mamlakatning ijtimoiy hayotida ishtirok etish, boshqa millatlarning madaniyatini hurmat qilishi bilan baholanadi.

Tabiiy fan o'qituvchisida umummadaniy kompetensiya esa - har qanday vaziyatda talaba va jamoa a'zolari bilan ijobiy munosabatda bo'lishi hamda o'z mehnati natijalariga ijtimoiy javobgarlikni his eta olishi bilan belgilanadi. Shuningdek, ta'limiy mazmundan, vaziyatdan, holatdan kelib chiqib, har qanday o'qituvchining maqsadi auditoriyada “Rivojlantiruvchi muhitni” yaratishdan iborat. Ya'ni:

- talabalarga faoliyatga undovchi motivatsiya berish;
- talabalarni mustaqil ishlatish, o'quv faoliyatiga undash orqali tushuncha, tasavvur va ko'nikmalarni shakllantirish.
- talabalar tomonidan mavzuni, maqsad, vazifalarini murakkablik darajasini, shakl va usullarni mustaqil ravishda tanlash;

Kasbiy kompetensiya - faoliyat doirasida individuallikni mustaqil qo'llash va rivojlantirish usullarini egallash, kasbiy-shaxsiy o'sish, mustaqil tashkil qilish va mustaqil reabilitatsiya qilishga tayyorlash.

Kasbiy kompetensiyaning rivojlanish ketma-ketligini ko'rib chiqsak:

- O'z-o'zini tahlil qilish va kerakli tushunchalarni anglash;
- O'z-o'zini rivojlantirishni belgilash, maqsad-vazifani aniqlash;
- O'z-o'zini ko'rsatish va kamchiliklarni tuzatish;

Kasbiy kompetentlik – mutaxassis tomonidan kasbiy faoliyatni bajarish uchun kerakli bo'lgan bilim, ko'nikmaga egaligi va ularni amalda yuqori darajada qo'llay olinishi.

Bo'lajak o'qituvchilar quyidagi kompetensiyalarga ega bo'lishi lozim:

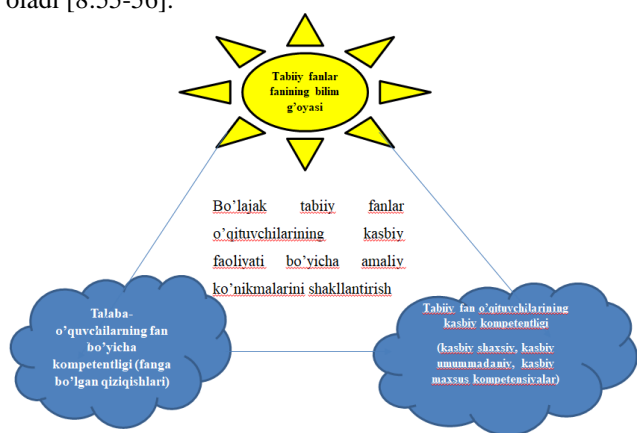
- pedagogika va psixologiyaga doir bilimlarga ega bo'lish; o'z ustida muntazam ravishda ishlash; ta'lim jarayonini rejalashtirishi, baholay bilishi va qayta aloqani o'rnatish; talabalar ehtiyojini anglay olishi; talabalarga motivatsiya berib borish; ta'lim muhitiga yangilik kiritishi; o'z fanini chuqur egallagan bo'lishi; zamon talablaridan biri ingliz tilini yaxshi bilishi shart va zarur.

O'qituvchida kasbiy kompetensiyalar shakllanishini SWOT tahlili asosida tahlil qilib borishi va o'z ustida ishlashi kerak.

Kasbiy kompetensiya shakllangan	Kasbiy kompetensiya shakllanmagan
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Pedagogika va psixologiyaga doir bilimlarga ega bo'lish; ✓ O'z fanini mukammal bilish; ✓ Talaba-o'quvchilarni ilhomlantira olish; ✓ Muomila madaniyati, etika va estetikani bilish; ✓ O'z imidjiga, kiyinish uslubiga ega bo'lish; ✓ Shaxsiy kompetensiyani boshqara olishi; 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Fanini integratsiyalab o'qita olmaslik; ✓ Chet tillarini yaxshi bilmaslik; ✓ O'z ustida muntazam ishlamaslik; ✓ Aniq maqsad va vazifalarsiz ish boshlash; ✓ Zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalana olmaslik;

Kasbiy kompetensiya shakllanishiga to'sqinlik qiluvchi omillar	Kasbiy kompetensiya rivojlantiruvchi imkoniyatlar
✓ Ba'zi professor-o'qituvchilarning axborot texnologiyalaridan foydalana olmasligi; ✓ Doimiy kamchiliklari ustida ishlamasligi; ✓ Ayrim talaba-o'qituvchilar bilan ishlash qiyinlashib borayotganligi; ✓ O'qituvchilarda haddan tashqari ma'suliyatning ko'pligi;	✓ Zamonaviy axborot texnologiyalarining rivojlanganligi; ✓ Barcha zaruriy xorij ma'lumotlarning ochiqligi; ✓ Chetellik malakali o'qituvchilar bilan uchrashuvlar tashkil-lashtirish; ✓ O'qituvchilarni moddiy va ma'naviy qo'llab quvvatlash;

Yuqoridagi jadvaldan ko'rish mumkinki, kasbiy kompetensiyani shakllanmagan jihatlarini shakllangan qatorga o'tkaza olgan, kasbiy kompetensiyani shakllanishiga to'sqinlik qiluvchi omillardan imkoniyatlarini shakllantira olgan pedagog kadrlargina o'z kasbining mutaxassisi bo'la oladi [8:55-56].

Tabiiy fanlar o'qituvchilarining kasbiy kompetentlik modeli

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, bo'lajak tabiiy fanlar o'qituvchilari nafaqat kasbiy kompetensiyaga balki barcha kompetensiyalarni birdek o'zida mujassam eta olishi kerak. Masalan,

➤ Umumadaniy kasbiy kompetensiyaga ega bo'lishi o'rganilgan barcha maxsus bilimlarini hayotga tatbiq eta olishida mujassam bo'ladi. Ayniqsa, tabiiy fanlar o'qituvchilari fizika, astronomiya, kimyo, biologiya hamda geografiya fanlarini bilishi va, albatta, bu fanlarni integratsiyalab o'qitishi, eng asosiysi, hayotiy misollar bilan tushuntira olishi juda muhim. Shundaygina o'qituvchilarning tabiiy fanlarga bo'lgan qiziqishi yanada ortadi.

➤ Shaxsiy kasbiy kompetensiyani rivojlantirib borish eng muhim omillardan hisoblanadi. Negaki, o'quvchi-talabalarning muammolarini seza bilishi, ularga ta'lim berishdan oldin shaxsiy kompetensiyalarini ishga solib ularni fanga bo'lgan qiziqishlarini, hayotga bo'lgan maqsad vazifalarini shakllantirib ularni ilhomlantira olishi kerak.

➤ Maxsus kasbiy kompetensiya pedagoglar uchun asosiy tushunchalardan biri hisoblanadi. Masalan, guruhdagi yoki sinfdagi barcha talaba-o'qituvchilar birdek qabul qilmaydi, bir xilda ma'lumotlarni anglay olmaydi yoki qiziqishlari ham turlicha bo'ladi. Shunday holatlarda o'qituvchilar maxsus kasbiy kompetensiyani ishga solgan holda sinfdagi o'qituvchilarni tabaqalashtirgan holda o'qita oladi, har biriga individual yondasha oladi. Undan tashqari, tabiiy fanlarni o'qitayotganda ham 5-sinf o'qituvchilari bilan boshqa uslub va metodlardan foydalansa, 6-sinf o'qituvchilariga esa aynan o'sha metodlarini boshqa ko'rinishida shaklini o'zgartirgan holatda foydalana bilisidir.

Adabiyotlar

1. Аулова Н.В. Формирование аналитико-рефлексивной компетентности будущего учителя в системе высшего профессионального образования: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08; Белгород. гос. нац. исслед. ун-т. -Белгород: 2011. —С. 23.
2. Abdullayeva Sh. A., Askarov A. D. O'quv qo'llanma - Umumiy pedagogika. -Toshkent: 2019. 155-b.
3. Choshanov M.A. Flexible technology of problem-modular teaching: A methodological guide. - M.: Public education, 1996, 150-b.
4. Qo'ysinov O.A. Kompetentli yondoshuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik ijodkorligini rivojlantirish texnologiyalari. Ped. fan. dok. ... diss. -T.: 2019. 237-b.
5. Vnukova N., Professor. Svitlana Achkasova, PhD. Maryna Us, PhD. Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics. Vasyly Pyvovarov, PhD. Yaroslav Mudryi National Law University / the influence of competence potential of changes in higher education on the training of specialists for entrepreneurship // Marketing of scientific and research organizations, 2020, Vol. 38, Issue 4, -P. 49-68.
6. Bermus A.G. / Problems and perspectives of the competency approach to education // *The Canadian Graduate Journal of Philosophy* 10:0910-12 (2005)
7. Селевко Г.К. Энциклопедия образовательных технологий 1-том. -М.: Народное образование, 1998.
8. Ахмедова М. Педагогик компетентлик Услубий кўлланма. -Т.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2018. 80-b.
9. [PF-60-сон 28.01.2022. 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida \(lex.uz\)](#)

РЕЗЮМЕ. Ta'lim sifatini oshirish vazifasini muvaffaqiyatli qilish maqsadida oliy ta'lim tizimida «BKM uchligi - bilish, ko'nikma, malaka»ga o'xshagan o'qitishning «bilimdonlik yondashuvi»dan kasbiy faoliyati bo'yicha shakllangan amaliy tajribani (bitiruvchi bo'lajak o'z ishining ko'zini bilib uning ustasiga aylanishga) bag'ishlangan «kompetentlik yondashuvi»ga o'tish oliy ta'limning dolzarb masalasi hisoblanadi.

РЕЗЮМЕ. Для успешного выполнения задачи повышения качества образования актуальным вопросом высшего образования является переход от «эрудиционного подхода» к обучению в системе высшего образования, основанного на «тройке ЗУН - знания, умения, навыки», к «компетентностному подходу», основанному на формировании практического опыта профессиональной деятельности (выпускник становится ее мастером, будущего своего дела).

SUMMARY. To successfully complete the task of improving the quality of education, an urgent issue of higher education is the transition from an «erudite approach» to learning in the higher education system based on the «three KSS - knowledge, skill, skills» to a «competence-based approach» based on the formation of practical professional experience (the graduate becomes its master, the future of his business).

UMUMIY FIZIKA MAVZULARINI TIZIMLI TAHLIL METODI ASOSIDA O'QITISH METODIKASI

M.A.Zaxidova – fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori, professor

D.A.Begmatova – pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti

Tayanch so'zlar: tizimli tahlil, molekulyar fizika, kimyo, biologiya, optimallashtirish, fizik hodisalar.

Ключевые слова: систематический анализ, молекулярная физика, химия, биология, оптимизация, физические явления.

Key words: systematic analysis, molecular physics, chemistry, biology, optimization, physical phenomena.

Kirish. Kimyo va biologiya yo'nalishi talabalariga molekulyar fizikani o'qitish ularning mutaxassislik ta'limining muhim qismini tashkil qiladi, chunki molekulyar darajadagi fizik qonunlar va qonuniyatlar kimyoviy va biologik jarayonlar, reaksiyalar va moddalarning xossalari bilan bevosita bog'liqdir [1]. Talabalarining ushbu fizik jarayonlarni chuqurroq va har tomonlama mukammal o'rganishi uchun tizimli tahlil usulidan foydalanish juda qulay yondashuvdir. Bunday yondashuv nafaqat individual fizik hodisani, balki ularning kimyo va biologik jarayon bilan aloqasini ham ko'rsatish imkonini beradi, bu esa, ayniqsa, kimyoviy fizika va biofizika kabi fanlararo sohalarida muhim ahamiyatga ega.

Tizimli tahlil usulining mohiyati.

Tizimli tahlil usuli har qanday fizik jarayon yoki hodisani ko'plab o'zaro bog'liq elementlardan tashkil topgan kengroq tizimning bir qismi sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi. Bu usul murakkab obyektlar yoki jarayonlarni o'zaro bog'langan komponentlardan tashkil topgan integral tizimlar sifatida o'rganishga qaratilgan [2].

Tizimli tahlilning asosiy bosqichlariga quyidagilar kiradi:

1. Maqsadni aniqlash: tizimni o'rganish maqsadi aniq shakllantiriladi.

2. Komponentlarni aniqlash: tizimning ishlashiga ta'sir qiluvchi asosiy elementlar aniqlanadi.

3. Bog'lanishlarni aniqlash: tizim elementlari o'rtasidagi munosabatlar tahlil qilinadi.

4. Tizim dinamikasini o'rganish: tizimning vaqt o'tishi bilan qanday o'zgarishini va bu o'zgarishlarga qanday omillar ta'sir qilishini o'rganadi.

5. Optimallashtirish yoki muammoni hal qilish: munosabatlar va dinamikani tahlil qilish asosida tizimning ishlashini yaxshilash yo'llari izlanadi.

Tizimli tahlildan foydalanish nafaqat har bir element yoki komponentni alohida ko'rib chiqishga, balki umumiy maqsadga erishish uchun tizim qismlarining o'zaro ta'sirini tushunishga ham imkon beradi. Tizimli tahlil usuli o'qituvchiga nafaqat mavzuga doir materialni tizimga solishga, balki talaba uni chuqurroq o'zlashtirishiga, o'quv kursini ma'lum bir mutaxassislik yo'nalishiga moslashtirishga imkon beradi. Biologiya yo'nalishi talabalariga molekulyar fizika bo'yicha bilimlarni biomolekulalar va tirik tizimlar bilan bog'liq jarayonlarni o'rganish orqali o'zlashtirish, kimyogarlar esa kimyoviy jarayonlar va reaksiyalarni tasvirlash uchun zarur bo'lgan asosiy fizik qonunlarni o'rganishga e'tibor berishadi. Bunday yondashuv turli mutaxassislik talabalarining molekulyar fizika kursini amaliy va nazariy o'zlashtirishga yordam berish bilan bir qatorda, ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatida olgan bilimlarini ongli ravishda qo'llashini ta'minlaydi.

Molekulyar fizika - umumiy fizikaning bo'limi bo'lib, u molekulyar darajadagi moddalarning xususiyatlarini o'rganishga, molekulalarni moddaning asosiy qurilish bloklari sifatida ko'rishga qaratilgan. Ko'plab kimyoviy jarayonlar, biologik tizimlar va reaksiyalar asosida molekulalararo ta'sir kuchlari va molekulalarning tuzilishi yotganligi sababli fizikani bunday yondashuvda o'rganish kimyo va biologiya mutaxassislari uchun juda qulay usul hisoblanadi[3-5].

Yuqoridagi mulohazalar asosida kiyogarlarga molekulyar fizikani o'qitishda tizimli tahlilni qo'llashga doir misollar ko'rib chiqaylik.

1. Maqsadni belgilash

Kimyo fani o'quvchilariga molekulyar fizikani o'rgatishdan maqsad ularga kimyoviy reaksiyalar va moddalarning xossalari tushunish uchun zarur bo'lgan molekulalarning tuzilishi, harakati va o'zaro ta'siri haqida fundamental bilimlarni berishdan iborat. Shu bilan birga, talabalarni fizik jarayonlarni kimyoviy tizimlar nuqtayi nazaridan ko'rishga o'rgatish juda muhimdir.

2. Komponentlarni aniqlash

Tizimli tahlilning bir qismi sifatida molekulyar fizikada o'rganilayotgan tizimni tashkil etuvchi asosiy elementlarni aniqlash kerak. Bular quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- Molekulalar va atomlar: moddaning asosiy tuzilishini tashkil qiluvchi elementlari.

- Molekulalar orasidagi o'zaro ta'sir turlari: kovalent, ion, vodород bog'lari, van-der-Vaals kuchlari, qutblanish, induksion va boshqalar.

- Tizimning energetik xarakteristikalari: ichki energiya, issiqlik energiyasi, entropiya va boshqalar.

- Fizik parametrlar: harorat, bosim, hajm, konsentratsiya va ularning molekulyar harakatga ta'siri.

3. Bog'lanishlarni aniqlash

Keyingi qadam ushbu komponentlarning bir-biri bilan o'zaro ta'sirini o'rganishdir:

- Harorat va molekulyar harakat: Haroratning oshishi molekulalarning kinetik energiyasini oshiradi, bu ularning harakati va o'zaro ta'sirini o'zgartiradi.

- Bosim va hajm: bosim yoki hajmdagi o'zgarishlar gaz holatiga va molekulyar kuchlarga bevosita ta'sir qiladi.

- Energiya va molekulalararo kuchlar: issiqlik energiyasi molekulalararo o'zaro ta'sirlarning intensivligiga ta'sir qiladi, moddaning fazaviy holatlarini o'zgartiradi.

- Fazali o'tishlar: molekulyar fizikaning muhim jihati - harorat va bosimning o'zgarishi materiyaning bir agregat holatidan ikkinchisiga o'tishiga qanday olib keladi.

4. Tizim dinamikasini o'rganish

Molekulyar fizika molekulyar tizimlarning tashqi sharoitga qarab qanday harakat qilishini o'rganadi. Masalan, harorat oshishi bilan molekulalar tezroq harakatlanib boshlaydi, bu gaz bosimi yoki suyuqlikning yopishqoqligi kabi moddaning xususiyatlarini o'zgartiradi. Bu holatni tushuntirish uchun o'qituvchi quyidagi misollardan foydalanishi mumkin:

- Fazali o'tishlar: suyuqlik qaynayotganda qanday qilib gazga aylanishini yoki aksincha, gaz sovutilganda kondensatsiyalanishini ko'rib chiqing. Bu holat molekulalarning kinetik energiyasining o'zgarishi va molekulalararo kuchlarning zaiflashishi bilan bog'liq.

- Gaz qonunlari: $PV=nRT$ holatdagi ideal gaz tenglamasidan foydalanib, moddalarning molekulyar tuzilishi nuqtayi nazaridan bosim, hajm va harorat o'rtasidagi munosabatni ko'rib chiqing.

5. Optimallashtirish yoki muammoni hal qilish.

Barcha munosabatlarni tahlil qilgandan so'ng, siz talabalarga kompleks yondashuvni talab qiladigan va bir vaqtning o'zida bir nechta omillarni hisobga olgan holda topshiriqlarni berishingiz mumkin.

Masalan:

- Muammo: Tizim energiyasini minimallashtirish va kimyoviy reaksiya samaradorligini oshirish uchun parametrlarni (harorat, bosim) qanday o'zgartirish kerak?

- Yechim: Talabalar turli molekulyar o'zaro ta'sirlarni ko'rib chiqadilar va o'z bilimlarini kimyoviy jarayonni

optimallashtirish uchun qoʻllaydilar. Bu fizik-kimyoviy tamoyillarni chuqur tushunishga yordam beradi.

Tizimli tahlildan foydalangan holda yechish talab qilingan muammoga doir misol keltiraylik.

Dastlab inson va hayvonlar oʻpkasida gazlarning tarqalishini koʻrib chiqaylik. Oʻpkada kislorod va karbonat angidridning tarqalishi haqiqatan ham fizik qonunlarning, xususan, Fik qonunining klassik qoʻllanilishidir. Fik qonuni gaz (yoki suyuqlik) molekularining yuqori konsentratsiyali joylardan past konsentratsiyali hududlarga qanday oʻtishini tavsiflaydi. Uni quyidagi koʻrinishda ifodalash mumkin: $J = -D \frac{dx}{dz}$

J - suyuqlik oqimi (vaqt birligida birlik yuzadan oʻtadigan modda miqdori), (D) - diffuziya koeffitsienti (harorat va boshqa kattaliklarga bogʻliq boʻlgan parametr), $-\left(\frac{dx}{dz}\right)$ - konsentratsiya gradienti (fazoda konsentratsiyaning oʻzgarishi). Shu qonunni biologiyada, yani oʻpkada Fik qonunining qoʻllanilishini misolida koʻrib chiqamiz. Oʻpkada alveolalar (oʻpkadagi mayda pufakchalar) va alveolalarni oʻrab turgan kapillyarlar (qon tomirlari) oʻrtasida gaz almashinuvi sodir boʻladi. Nafas olayotganimizda, alveolalardagi kislorod konsentratsiyasi qondagiga qaraganda yuqori boʻladi. Bu havo konsentratsiyasi gradientini hosil qiladi. Oʻpkada gaz almashinuvi alveolalarda sodir boʻladi, u erda nafas olayotgan havodan kislorod qonga kiradi va metabolizm natijasida hosil boʻlgan karbonat angidrid qondan havoga chiqariladi. Qondagi karbonat angidrid alveolalarga qaraganda yuqori konsentratsiyaga ega, shuning uchun u alveolalarga tarqaladi. Bu gaz almashinuvi tanani kislorod bilan taʼminlaydi va undan karbonat angidridni chiqarib tashlaydi.

Vazifa: Moddaning molekulyar xususiyatlariga qarab sublimatsiyalanish shartlarini aniqlash.

1. Masalaning maqsadi: moddaning suyuqlik fazasini (sublimatsiya) aylanib oʻtib, qattiq holatdan gazsimon holatga oʻtishdagi harorat va bosimni aniqlash.

2. Tarkibiy qismlar: moddaning molekulari, molekulararo kuchlar, harorat, bosim.

3. Oʻzaro taʼsirlar: haroratning oʻzgarishi molekular energiyasining oʻzgarishiga olib keladi, bu molekulararo oʻzaro taʼsirga taʼsir qiladi. Bosimning oshishi molekular orasidagi oʻzaro taʼsiri kuchaytiradi, bu ularning gaz holatiga oʻtishini qiyinlashtiradi.

4. Tizimning dinamikasi: harorat oshishi bilan molekular tezroq harakatlana boshlaydi va molekulararo kuchlar zaiflashadi. Muayyan energiya darajasiga erishilganda, molekular gaz fazasiga kirishi mumkin boʻladi.

5. Muammoni yechish: sublimatsiya issiqligi va Klapeyron-Klauzius tenglamasi boʻyicha eksperimental maʼlumotlardan foydalanib, oʻquvchilar moddaning sublimatsiyasi uchun zarur boʻlgan harorat va bosim parametrlarini hisoblay oladilar.

Ushbu mavzularni kimyo talabalariga tizimli tahlil yordamida oʻrgatish nafaqat molekulyar fizikaning asosiy tamoyillarini tushunishga, balki kimyoviy va fizik jarayonlarda molekulyar oʻzaro taʼsirlar haqidagi bilimlarning amaliy qoʻllanilishini ham koʻrishga yordam beradi.

Quyida biologlar va kimyogarlar uchun molekulyar fizika mavzularini oʻqitishning qiyosiy tizimli tahlili asosi tuzilgan jadval keltirilgan boʻlib unda molekulyar fizika mavzularini oʻtishdagi yondoshuv koʻrsatilgan.

Mavzu	Biologlar uchun	Kimyogarlar uchun
Molekulyar oʻzaro taʼsirlar	Vodorod bogʻlari, hidrofobik taʼsirlar	Debay, London, Kizim kuchlari, kovalent va ion bogʻlar
Fazali oʻtishlar	Lipid membranalarining oʻtishlari, oqsillarning barqarorligi	Fizik faza oʻzgarishlari, faza diagrammalarining tavsifi
Termodinamika	Erkin energiya, hujayra jarayonlaridagi entropiya	Kimyoviy reaksiyalar uchun entalpiya va entropiyani hisoblash
Molekulyar-kinetik nazariya	Diffuziya va osmos, molekular harakatining biologik sistemadagi roli	Molekular harakati uchun umumiy molekular-kinetik nazariya, ideal va real gazlardagi harakat
Molekulalar energiyasi	Biologik jarayonlarda ichki energiyaning roli	Kimyoviy barqarorlik, reaksiyon jarayonlar uchun energiyani hisoblash
Molekulalarning hosil boʻlishi	Biomolekulalar sintezi, polimerlanish	Kompleks birikmalarning hosil boʻlish mexanizmlari, kimyoviy reaksiyalar kinetikasi.

Xulosa. Kimyo va biologiya talabalariga molekulyar fizikani oʻrgatishda tizimli tahlildan foydalanish ularda fizik-kimyoviy va biologik jarayonlar haqida yaxlit va fanlararo tushunchani shakllantirishga yordam beradi. Ushbu yondashuv nafaqat mavzuning nazariy asosini tushuntirishga, balki molekulyar darajadagi tizimlarga turli parametr va omillar qanday taʼsir qilishini ham koʻrishga imkon beradi. Bunday qarash kimyogarlar uchun, ayniqsa, muhimdir, chunki kimyoviy jarayonlar har doim dinamik tizimlardagi molekularning oʻzaro taʼsiri natijasidir.

Adabiyotlar

1. Кузнецов И. П., Лебедева, Н. А. *Интеграция знаний по физике и биологии: системный анализ в преподавании*. Вестник высшего образования, 2019, № 5, -С. 67–75.
2. Жданов, С. Л. *Системный анализ в физическом образовании*. -Москва: «Наука», 2019. –С. 66-87.
3. Симонов, П. В., и Петров, К. В. *Системный подход в преподавании точных наук*. Вестник высшего образования, 2021, № 4, -С. 34–42.
4. Abdullayev N.Q., Begmatova D.A. Fizika taʼlimida tizimli tahlilni amalga oshirishning metodik asoslari. Monografiya// OʻzMU. – T.: 2023. 130-b.
5. Abdullayev N.Q. Method of system analysis in solving physical problems // Journal of Critical Reviews JCR. Vol 7, 2020. p. 3344-3351 doi:10.31838.07.14.613. (scopus IF 0.67).

REZYUME. Maqolada biz biologiya va kimyo yoʻnalishi talabalariga fizikani oʻqitishda tizimli tahlildan qanday foydalanish mumkinligini, fizika qonunlari bilan izohlangan hodisalar misollarida koʻrib chiqamiz.

РЕЗЮМЕ. В статье мы рассмотрим, как можно использовать систематический анализ при обучении физике студентов-биологов и химиков, на примерах явлений, объясняемых законами физики.

SUMMARY. In this article we will look at how systematic analysis can be used to teach physics to biology and chemistry students, using examples of phenomena explained by the laws of physics

ВЫЯВЛЕНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ УПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫМИ ПРОЦЕССАМИ В РЕГИОНАЛЬНЫХ ВУЗАХ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Р.Доспанов – старший преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажисинияза

Таянч сўзлар: Инновацион жараянлар, худудий олийгоҳлар, сифат менежменти, олий таълим, кадрлар тайёрлаш, билим иқтисодиёти, олийгоҳлар ва корхоналар ўртасидаги ҳамкорлик, инновацион сиёсат, рақобатбардошлик, ахборот технологиялари, худудий ривожланиш, тизимли ёндашув.

Ключевые слова: Инновационные процессы, региональные вузы, управление качеством, высшее образование, подготовка кадров, экономика знаний, кооперация вузов и предприятий, инновационная политика, конкурентоспособность, информационные технологии, региональное развитие, системный подход.

Key words: Innovative processes, regional universities, quality management, higher education, personnel training, knowledge economy, cooperation between universities and enterprises, innovation policy, competitiveness, information technology, regional development, systems approach.

В современных условиях глобализации и интеграции Узбекистана могут быть обеспечены лишь на пути практического перехода к инновационной модели развития экономики, основанной на научных достижениях и высокоэффективных технологиях.

К числу стоящих на повестке дня в Узбекистане серьёзных вопросов относятся конкурентоспособность отечественных технологий, разработка ноу-хау, внедрение современных информационных технологий, то есть реализация системных мер по обеспечению производства высококачественной продукции [1].

Именно поэтому сегодня государственная политика Республики Узбекистан в области развития науки и технологий определяется как инновационная политика [5].

Цель инновационной политики - обеспечение устойчивого роста экономики страны за счет использования интеллектуального потенциала, генерации и внедрения новых знаний. И главная проблема, и задача на этом направлении - формирование национальной инновационной системы, призванной обеспечить объединение усилий государственных органов управления федерального и регионального уровня в целях реализации стратегических национальных приоритетов страны.

Переход к инновационному развитию требует изменения подхода и в сфере подготовки специалистов с высшим образованием. Основной движущей силой в мире инноваций является творческая элита, имеющая качественное образование, в первую очередь, в технической сфере, умеющая воплощать знания в конкретные проекты, товары, услуги и владеющая организационными навыками, необходимыми для инновационной деятельности.

Системный подход к планированию и целевой подготовке специалистов для экономики регионов обуславливает потребность в кооперации и объединении потенциала вузов и предприятий при координирующей роли Министерства высшего образования, науки и инноваций РУз и администрации региона.

Для кадрового обеспечения инновационной деятельности требуются специалисты, имеющие особую подготовку, владеющие специальными знаниями и навыками в области инновационного процесса.

Потребности реального сектора экономики диктуют повышенный спрос на специалистов в области инновационных технологий и менеджмента. Чтобы их выявить, сориентировать, обучить и поддерживать далее на уровне современных компетенций, нужен особый формат организации образовательной среды.

Проблема подготовки высококвалифицированных компетентных специалистов может решаться, например, с помощью: кооперации и координации в области подготовки кадров между образовательными учреждениями и промышленными предприятиями региона; установления межрегиональных связей с целью максимального использования учебно-методического потенциала и более точного прогнозирования спроса на рынке труда; использования современных информационных технологий дистанционного обучения для интеграции образова-

тельных ресурсов.

Успешная реализация образовательного процесса в региональных вузах возможна только на основе обоснованного прогнозирования ситуации на рынке труда, базирующегося на учете как научно-технических и технологических, так и макроэкономических, социальных и демографических тенденций развития региона [2].

Опираясь на работы зарубежных исследователей, занимающихся научным анализом инновационных процессов в региональном образовании, мы можем определить *центральной задачей управления инновационным развитием региональных вузов*, которая заключается в нахождении условий, обеспечивающих ценностное принятие и реализацию образовательных инноваций как сущностной характеристики своеобразия совокупного педагогического опыта, образовательной идеологии региона.

Опираясь на изученные теоретические основы управления инновационными системами в региональной образовательной среде, к числу *основных условий* управления инновационными процессами в региональных вузах можно отнести следующее: разработка необходимого для управления инновационными процессами нормативно-правового обеспечения; ориентация управленческих кадров на организацию проектной деятельности педагогических коллективов и активизацию участия регионального сообщества в управлении образованием; организация системы подготовки педагогических и управленческих кадров к инновационной деятельности; создание системного информационного обеспечения управления инновационными процессами как средства, содействующего открытости управления и регионального высшего образования в целом [4].

Как отмечает в своей работе Т.Д.Карминская, региональное образование формируется в условиях глобальных вызовов национальным системам образования и отдельным вузам.

Адекватным ответом внешним вызовам и угрозам может служить построение *системы управления качеством образования*, способной реагировать на любые объективные и субъективные воздействия со стороны социально-экономического кластера региона, представляющего собой внешнюю среду относительно системы образования как объекта управления.

Социально-экономический кластер региона представлен ключевыми субъектами региональной инновационной среды: региональными органами власти и управления, учреждениями науки и образования, промышленными предприятиями и их объединениями, банками и иными инвестиционными институтами.

Моделирование системы управления качеством подготовки специалистов, обеспечивающей подготовку кадров «заданного» качества в соответствии с потребностями экономики региона, предполагает всестороннее рассмотрение исследуемого объекта.

На основе системного подхода построена *модельная структура региональной системы управления качеством подготовки специалистов (см.рис.1)*:

Рис. 1. Модельная структура региональной системы управления качеством подготовки специалистов

Системный подход предполагает изучение объекта как системы целостного комплекса взаимосвязанных элементов в единстве со средой, в которой они находятся. Каждая система должна иметь целевое назначение, которое определяет характер взаимодействия и взаимосвязей всех элементов и подсистем системы.

Модельная структура представляет уровневую модель управления активной системой. В этой модели присутствует перечень этапов в некоторой упорядоченной последовательности действий, что позволяет понять и описать как система «работает», что происходит с ней самой и окружающей средой в ходе реализации поставленной цели. Очевидно, и подход к описанию, и степень подробности описания происходящих процессов различные. Однако общим при этом является то, что разрабатываемые модели должны отражать поведение систем, описывать происходящие с течением времени изменения, последовательность каких-то этапов, действий, причинно-следственные связи.

В этой связи необходимо отчетливо определить, какой механизм управления применим по отношению к объекту, который имеет собственную модель себя и окружающей среды [3].

Эффективное управление инновационными процессами в региональных вузах Узбекистана требует системного подхода, ориентированного на развитие партнерских отношений между образовательными учреждениями и промышленными предприятиями.

В заключении можно сказать, что рассмотренная нами модель управления качеством подготовки специалистов позволяет учитывать как внутренние, так и внешние факторы, влияющие на образовательный процесс. Это особенно важно в условиях перехода к экономике знаний, где ключевую роль играют высококвалифицированные кадры, способные внедрять инновации и адаптироваться к меняющимся требованиям рынка. Реализация предложенной модели способствует повышению конкурентоспособности вузов, улучшению качества подготовки специалистов и стимулированию экономического роста в регионах.

Литература

1. Доклад Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева «Критический анализ, жёсткая дисциплина и персональная ответственность должны стать повседневной нормой в деятельности каждого руководителя», итогам социально-экономического развития страны в 2016 году и важнейшим приоритетным направлениям экономической программы на 2017 год. <https://president.uz/ru/lists/view/187>
2. Андреев А.Н., Пущенко Н.Н., Сокол В.В., Солдатов А.Н., Пущенко Д.Н. 10 лет на региональном рынке образовательных услуг. – Качество. Инновации. Образование/10 лет РГУИТП. – Москва, 2009. – №12, – С. 3-15.
3. Карминская Т.Д. Модельная структура региональной системы управления качеством подготовки специалистов. //Доклады ТУСУРа. – №2 (16), декабрь 2007. – С.100-105.
4. Наумов С.В. Управление инновационными процессами в региональной системе образования: Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора педагогических наук. – Санкт-Петербург, 2009. – с. 36.
5. Национальный доклад по науке и инновациям Республики Узбекистан за 2017-2020гг.//Центр научно-технической информации при Министерстве инновационного развития Республики Узбекистан Ташкент, 2021 г.

РЕЗЮМЕ. Мақоламиз глобаллашув ва билим иқтисодийтига ўтиш шароитида Ўзбекистоннинг минтақавий олийгоҳларида инновацион жараёнларни бошқаришга бағишланган. Мақолада худудларнинг инновацион ривожланишини қўллаб-қувватлашга қодир юқори малакали кадрлар тайёрлаш бўйича олий ўқув юртлиари ва саноат корхоналари ўртасидаги ҳамкорлик зарурлиги таъкидланган.

РЕЗЮМЕ. Наша статья посвящена управлению инновационными процессами в региональных вузах Узбекистана в контексте глобализации и перехода к экономике знаний. В статье подчеркивается необходимость кооперации вузов с промышленными предприятиями для подготовки высококвалифицированных кадров, способных поддерживать инновационное развитие регионов.

SUMMARY. Our article deals with management of innovation processes in regional universities of Uzbekistan in the context of globalization and the transition to a knowledge economy. The article emphasizes the need for cooperation between universities and industrial enterprises to train highly qualified personnel capable of supporting the innovative development of regions.

PSIXOLOGIYA ILIMLARI**KADRLAR TAYYORLASHDA AXBOROT ISTEMOLI MADANIYATINING O'RNI**

J.Dj.Ramazonov – *psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*
Buxoro davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: audiovizual madaniyat, mantiqiy madaniyat, semiotik madaniyat, konseptual va texnologik madaniyat, axborot madaniyati, terminologik madaniyat, muloqot madaniyati, axborot dunyoqarashi, axborot savodxonligi, axborot, madaniyat.

Ключевые слова: аудиовизуальная культура, логическая культура, семиотическая культура, концептуальная и технологическая культура, информационная культура, терминологическая культура, культура общения, информационное мировоззрение, информационная грамотность, информация, культура.

Key words: audiovisual culture, logical culture, semiotic culture, conceptual and technological culture, information culture, terminological culture, communication culture, information worldview, information literacy, information, culture.

Axborot tushunchasi bugungi kunda global mohiyat kasb etib, u inson tafakkuriga turli yo'nalishlarda ta'sir o'tkazuvchi, yaxlit insoniyat hayotini, uning taqdirini, u yoki bu tomonga burib yuboruvchi, goh salbiy, goh ijobiy ta'sir etuvchi qudratli vositaga aylandi. Aslini olganda, mazkur atama inson dunyoqarashini ifodalaydigan barcha bilimlar sohasida qadimdan mavjud. Hozirgi vaqtda kompyuterlashtirilgan dunyo, yalpi axborotlashtirilgan global tizimning vujudga kelishi millatlar, xalqlar va butun insoniyat taqdirini bir-biriga bog'lab qo'ydi.

Axborot olish, uni qayta ishlash, saqlash va tarqatish texnologiyasining tasavvur qilib bo'lmaydigan darajadagi taraqqiyoti butun insoniyat uchun jiddiy tashvishlar tug'dirmoqda. Hozirgi zamon kompyuterining eng so'nggi avlodi prosessorida 100 milliondan ziyod tranzistor bo'lib, ular har soniyada 2 milliardgacha vazifani bajara oladi. Axborot texnologiyasining ana shunday mo'jizasi tufayli xohlagan kishi yer yuzining istalgan nuqtasidagi odam bilan soniyalar ichida aloqa o'rnatishi, muammoni lahzalarda hal etishi mumkin [1]. Yangicha mazmun bilan e'tibor bersak, XXI asr sivilizatsiyasi axborot xuruji, informatsion-psixologik urush qiyofasida o'zini namoyon etmoqda. Insoniyatning kelajakdagi taqdiri va istiqboli haqida o'ylar ekanmiz, axborot texnologiyasi mohiyati, uning taraqqiyoti, insoniyat hayotiga ta'sir o'tkazish imkoniyatlarini chuqur o'rganishni taqozo etadi.

Axborot globallashuvi jarayonining metodologik xarakteri va ahamiyatini falsafiy jihatdan tahlil qilishda avvalo "axborot", "bilim" va "axborot globallashuvi" tushunchalarining mazmun-mohiyati, genezisi va uning ijtimoiy-falsafiy talqini xususida fikr yuritishimizga to'g'ri keladi. Axborot (lotincha "informatio" – tanishtirmoq, tushuntirmoq, bayon etmoq, sharq tillarida esa xabar, axborot degan ma'noga ega) zamonaviy fan, falsafa va siyosatning asosiy tushunchalaridan bo'lib, dastlab kishilar tomonidan og'zaki, keyinroq yozma yoki boshqa shakllarda uzatilgan ma'lumot sifatida ta'rif va tasnif etilgan. Ya'ni, axborotni turli ko'rinishlarda masalan, og'zaki (tovushlar yordamida), yozma ravishda (matn orqali), harakatdagi rasmlar ko'rinishida (kino, video, animasiya va boshq.) ifodalash mumkin. Shu sababdan, ajdodlarimiz axborotni har xil toshlarni turli shaklda joylashtirish yoki ularga chizish yordamida, so'ngra taxtachalarga, ishlov berilgan hayvonlar terisiga, papirus yaproqlariga axborotlarni yozish orqali saqlashgan. Keyinchalik axborot qog'oz, kitoblarda nashr etiladigan bo'ldi. Undan keyin esa, mos qurilmalar kashf etilgan, axborotni saqlash uchun fototasmali, gramplastinka, magnitasmali, hozirgi vaqtda turli disklar (egiluvchan, qattiq, kompakt va h.k.) qo'llanila boshlandi.

"Axborot" tushunchasi birinchi bor jurnalistika sohasida, ya'ni xabarlarini, yangiliklarni uzatish vositasi sifatida qo'llanilgan. Hozirgi paytda zamonaviy ilmiy

adabiyotlarda axborotning ko'plab ta'riflari mavjud, ammo ularning barchasi munozarali tomonlarga ega. Axborotni tadqiq etishning ilmiy jihatlariga qarab, uning ko'plab ta'riflari mavjudligini ko'rish mumkin. Masalan, "axborot tashqi muhitga moslashish jarayonida undan olingan ma'lumot, signalning mazmunini ifodalash"; "rang-baranglikni ifodalash", "o'ziga xoslik, yangilik, tuzilmalarning murakkabligi mezon", "tanlash ehtimoligi", "xilma-xillikni aks ettirish", axborot tevarak-atrofdagi turli xil manbalardan to'plangan belgilar bo'lib, bilimlarning qayta ifodalanishidir. Bu ta'riflarning har biri "axborot" tushunchasining u yoki bu qirrasini ochib bersada, lekin ushbu tushunchaning tub mohiyatini yetarlicha ochib berishga yo'nalgan ta'rif yo'q.

Biz "axborot" tushunchasini bugun yuzaga kelgan hodisa sifatida qabul qilmasligimiz kerak, chunki axborotni o'zida ifoda etgan qarashlar Al-Xorazmiy, Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Alisher Navoiy kabi mutafakkirlar ta'limotlarida gnoseologik jihatdan tahlil etilgan. Biroq mazkur olim va faylasuflar axborotning ayrim masalalarini yoritib berishga muvaffaq bo'lganlar. Jumladan, Abu Nasr Farobiyning ta'kidlashicha, kishilarning dastlabki etnik guruhlarini shakllanishida til hal qiluvchi rol o'ynagan. Birlashish uchun kishilar bir hududda qo'shni bo'lib yashashi, bitta tilda gaplashishi kerak edi. Shuning uchun ham til va hududning birligi odamlar tirikchiligining asosiy sharti va tabiiy zarurati bo'lib, ayni paytda etnos (millat)ning shakllanishi va rivojlanishi uchun ham muhim omil hisoblangan. Turmush tarzi va etnosning o'ziga xosligi sababli u yoki bu til mavjud narsalarni ifodalashga moslashgan. Agar mazkur soha millatning turmush tarzida mavjud bo'lmasa, u tilda ham ifodalanmagan [5].

Beruniy ta'biri bilan aytganda, «... Qadimgi odamlarda turli xohishlarini ifodalash uchun zarur bo'lgan so'z va iboralarga ehtiyoj tug'ilgan. Zamonlar o'tishi bilan so'z va iboralar ko'payib, yodda saqlangan va takrorlanishi natijasida tarkib topib, tartibga tushgan». Til yordamida odamlarning o'zaro munosabatga kirishish jarayonining, ya'ni nutqning yuzaga kelishi kishilik jamiyati taraqqiyoti tarixida sifat burilishi bo'lgan [6]. Abu Rayhon Beruniy dunyoni bilishda informatsiya (axborot)ning ucha turi muhimligiga alohida to'xtalib o'tgan, ya'ni 1) xabar (eshitish) orqali bilish; 2) ko'rish orqali bilish; 3) yozish orqali bilish.

Jamiyatning zamonaviy axborot muhitini shakllantirishning faol jarayoni zamonaviy mutaxassisning kasbiy va shaxsiy fazilatlariga qo'yiladigan talablar to'plamida o'z izini qoldiradi. Mutaxassis shaxsining ajralmas fazilatlaridan biri bu axborot madaniyatidir. Shaxsning axborot madaniyatini rivojlantirishda bo'lajak mutaxassisni kasbiy tayyorlash jarayoni alohida o'rin

tutadi. Oliy o'quv yurtlari uchun axborot jamiyatining ijtimoiy buyurtmasi talabalarning o'quv va kasbiy vazifalarni muvaffaqiyatli hal qilishlari uchun ham, muayyan faoliyat sohasidagi kelajakdagi faoliyati uchun ham zarur bo'lgan axborot madaniyatining maqbul holatini rivojlantirishdir. Axborot jamiyatida universitet talabalari nafaqat zarur axborot va ular bilan ishlash texnikasini o'zlashtirishlari, balki yangi axborot texnologiyalaridan foydalangan holda axborotdan oqilona foydalanishni, intellektual va ijodiy salohiyatini saqlash va rivojlantirish uchun uning mazmuni va maqsadini tushunishni, samarali qo'llashni o'rganishlari kerak. Kasbiy faoliyatda muhim qarorlarni qabul qilish uchun olingan bilimlar ham shaxsda axborot madaniyatini belgilovchi omili hisoblanadi.

Bundan tashqari, kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan ma'umotlar, uni ishlab chiqish texnologiyalari va ishlash tamoyillari bo'lajak mutaxassis [2] kasbiy madaniyatining kognitiv tarkibiy qismining mazmunini mavzu darajasida tashkil qiladi. Shunday qilib, axborot madaniyatining rivojlanishi kelajakdagi mutaxassisning kasbiy madaniyatini rivojlantirish bilan chambarchas bog'liq.

Respublikamiz psixolog olimlaridan G'.Shoumarov, E.G'oziev, V.Karimova, B.Qodirov, A.Jabborov, N.Safaev, Sh.Barotov, R.Samarov, Z.Nishonova, D.Muxamedova, A.Rasulov, I.Raximovalar [4] tomonidan ochiq axborot psixologik xavfsizlikni ta'minlash shart-sharoitlari, axborot tahdidlari va ularning ko'rinishlari, ommaviy axborot vositalaridan foydalanishda tarbiyaviy-psixologik me'yorlarga amal qilish, axborotning yuzaga kelishi, maqsadi, yo'nalganligi va unga nisbatan ogohlikka doir ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan.

Mamlakatimiz psixolog olimlari tomonidan axborot globallashuvi jarayonida yoshlar, xususan, o'spirinlar dunyoqarashini o'rganish sohasida bir qator nazariy va amaliy muammolarni hal qilishga yo'naltirilgan tadqiqot ishlari olib borilganligini e'tirof etishimiz mumkin.

E.G'oziev tadqiqotlarida axborotning globallashuvi jarayoni, jahon hamjamiyati hayotida ham ijodiy, ham salbiy kuch sifatida namoyon bo'layotganligi, shu ma'noda texnikaviy-texnologik sohada katta imkoniyatga ega bo'lgan mamlakatlar qulay sharoitlarga ega bo'layotganligi, mana shu ustunlik tufayli ular o'z shaxsiy manfaatlariga mos keluvchi qadriyatlarini, nuqtayi-nazarlarini, g'oyalarini ilgari surayotganligi, natijada bu holat shaxs ongi – shuuri va yo'nalganligiga ta'sir etishi, shunga ko'ra jamiyatda axborot psixologik xavfsizlikni ta'minlashning vazifalari, asosiy faoliyat yo'nalishlari va usullari haqida ahamiyatli fikrlar bildirilgan [7].

V.M.Karimova ilmiy izlanishlarida axborot globallashuvi jarayonida shaxsning psixologik o'zini o'zi himoyalash mexanizmlari masalalariga alohida e'tibor berilgan. Buning uchun axborot sohasida milliy xavfsizlikni ta'minlash tizimi, uning mohiyati va unsurlariga alohida e'tibor berish zarurligi ko'rsatib o'tilgan [8].

Bo'lajak mutaxassislarning axborot madaniyati, axborot ko'nikmalarini tuzilishiga va axborot bilan o'zaro aloqa qilishning shunday usuliga aylantirishning o'ziga xos usuli bo'lib, uning natijasida bo'lajak mutaxassisning barqarorligi va sifati nafaqat tasodifiy qo'shilish bilan belgilanmaydi. Balki qilinayotgan axborot ko'nikmalari, qobiliyatlari va axborot muammolari, shuningdek, mavzu bilan bir qatorda, qiymat va semantik mazmun bilan to'ldiriladi.

Axborot madaniyati murakkab tuzilgan ta'lim sifatida o'z ichiga qimmatli, texnologik va aks ettiruvchi komponentlarni o'z ichiga oladi. Qiymat komponentining

mazmuniga quyidagilar kiradi: axborot, axborot ko'nikmalarini egallash, axborot faoliyatida o'zini o'zi anglash, axborot erkinligi va mustaqilligi; texnologik komponent mazmunida - axborot bilimlari, axborot va intellektual ko'nikmalar va aks ettiruvchi komponent mazmunida - axborot va intellektual ko'nikmalarni o'z-o'zini baholash.

Axborot madaniyatining rivojlanishi notekis kechadi: umuman olganda, namunada 5-yilga kelib, texnologik komponentga nisbatan aks ettiruvchi va qiymat komponentlari muvaffaqiyatli rivojlanadi, bu tendentsiya 4 va 5-yillarda ham davom etadi. 1 va 3-kurslarda axborot madaniyati tarkibida refleksiv komponent, 2-kursda qiymat komponenti ko'proq rivojlangan. Aniqlangan notekis rivojlanish naqshi optimal axborot madaniyatiga ega bo'lgan talabalar guruhida ham saqlanib qoladi.

Axborot madaniyatining rivojlanishi shaxsning quyidagi xususiyatlari bilan bog'liq: orientatsiya, kommunikativ va tashkiliy moyillik, ijodiy fazilatlarining o'zini o'zi qadrlashi va axborot madaniyatining rivojlanishi jarayonida psixologik sharoitlar funktsiyasini bajaradigan psixologik madaniyat. Axborot madaniyatini rivojlantirishning tizimli sharti bo'lajak mutaxassis shaxsining psixologik madaniyatidir.

Tadqiqotimiz davomida biz quyidagi xulosalarni shakllantirdik: ushbu tadqiqot zamonaviy psixologiyaning dolzarb muammolaridan biri - universitetda o'qish jarayonida bo'lajak mutaxassisning axborot madaniyatini rivojlantirish uchun psixologik sharoitlar muammosiga bag'ishlangan. Ushbu tadqiqot quyidagi xulosalar chiqarishga imkon berdi:

Axborot madaniyati bo'lajak mutaxassis kasbiy madaniyatining tarkibiy qismi bo'lib, ko'p jihatdan ta'lim va kasbiy vazifalarni muvaffaqiyatli hal etishni ta'minlaydi. Axborot faoliyati subyekt sifatida o'zini rivojlantirishning o'ziga xos usulini ifodalovchi axborot madaniyati tarkibiy jihatdan qimmatli, texnologik va refleksli komponentlarni o'z ichiga oladi.

Axborot madaniyati yetarli darajada rivojlangan (optimal) o'quvchilarda shaxsiga yo'naltirilganlik tarkibida vazifaga yo'naltirilganlik, tashkiliy moyillik tarkibida o'zini-o'zi tashkil etishga intilish, o'z-o'zini bilishga intilishning ro'yobga chiqish darajasi ustunlik qiladi. Psixologik madaniyat tarkibida o'z-o'zini tartibga solish va o'z-o'zini rivojlantirish ustunlik qiladi, bu uning bilim xarakterini emas, balki faolligini ta'kidlaydi.

Universitet talabalarining axborot istemoli madaniyatini rivojlantirish uchun psixologik shart-sharoitlar ierarxiyasida eng muhimlari quyidagilardir: birinchi shaxsning vazifaga e'tibor qaratishi, tashkilotchilik moyilligi va shaxsning psixologik madaniyati. Shu bilan birga, psixologik madaniyat tizimini shakllantiruvchi shart rolini o'ynaydi.

Axborot madaniyati umumiy madaniyatning bir bo'lagi sifatida shaxs ijodiy qobiliyatining mahsuli hisoblanib, axborot-texnologiya vositalarini qo'llash jarayonida aniq ko'nikmalarga ega bo'lishda, OAV va media vositalarining manipulyativ va psixologik ta'sir etish mexanizmlarini to'g'ri anglab olishda, elektron manbalardan axborotni qo'lga kiritishni bilish, uni maqbul ko'rinishda taqdim etish va samarali foydalanishda o'z aksini topmoqda. Bugungi kunda axborot madaniyati xabarlarini saralash, ularning ahamiyatli jihatlarini belgilab olish, sohalarga ajratish, sofligiga e'tibor qaratib, munosabat bildirish, g'oyaviy-psixologik asoslarini aniqlash, xabar manbaini topish yo'nalishlarida dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Adabiyotlar

1. Жўраев Н. Ахборот-психологик хавфсизлик: тажриба ва муаммолар. “Жамият ва бошқарув” 2007, № 1, 16-19-б.
2. Исаева Н.И. Деятельностный подход к оценке качества подготовки психологов-практиков Текст. //Качество педагогического образования: история и современность педагогического образования. Белгород: БелГУ, 1999. - С. 38-45.
3. Анисимов О.С. Основы общей и управленческой акмеологии Текст. учеб. Пособие. О.С.Анисимов, А.А.Деркач. Рос. акад. гос. службы при Президенте Рос. Федерации. -М.: С. Е. Т., 1995. –С. 268.
4. Якубов Б. Глобаллашув: давр муаммолари. “Жамият ва бошқарув” 2007. № 4, 14-16-б.
5. Хайрулаев М.М. Фаробий ва унинг фалсафий рисолалари. –Т.: 1963. 284-б.
6. Абу Райхон Беруний. Т., 1968. Танл. асар. 1 т. 488-б.
7. Ғозиев Э.Ғ. ва бошқалар. Ижтимоий-психологик қиёфанинг илмий-услубий асослари. // Монография. Т.: ЎзМУ, 2010.
8. Каримова В.М. - Psixologiya-ilmiy jurnal,(1), 2020. Глобал ўзгаришлар шароитида ёшлар маънавий онги ва хулқиға таъсир кўрсатишини психологик шакл ва услублари.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada rahbar kadrlar tayyorlashda axborot madaniyatining o‘rni, axborot iste’moli madaniyati shakllanishining psixologik xususiyatlari, bugungi kunda axborot madaniyatining zaruriy xususiyatlari, global zamon talablaridan kelib chiqqan holda yoshlarga axborot istemoli madaniyati va ko‘nikmalarini shakllantirish, ushbu xususiyatlarning yoshlardan talab etiladigan psixologik shartlari haqida fikr mulohazalar keltirib o‘tilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье даны размышления о роли информационной культуры в обучении руководящих кадров, психологических особенностях формирования культуры информационного потребления, необходимых особенностях информационной культуры сегодня, формировании культуры и навыков информационного потребления у молодежи в соответствии с требованиями глобального времени, психологических условиях, в которых эти особенности требуются от молодежи.

SUMMARY. This article examines the role of information culture in the training of leaders, the psychological features of the formation of an information-demanding culture, the necessary characteristics of information culture today, the formation of an information-demanding culture and skills of youth based on The article discusses the requirements of the global era, as well as the psychological conditions necessary for the formation of these characteristics among young people, comments are given.

M A Z M U N Í

ÁJINIYAZ QOSÍBAY ULÍNÍN 200 JÍLLÍGÍNA ARNALADÍ

Ажиниязова А.П. Эжинияз Қосыбай улы поэзиясының үйренилиў дәрежеси	3
Allamberganova N.G. Ajiniyoz lirikasida bandli she'r shakllari	4
Bekberganova M.D. Sózi xalıq júreginde saqlanğan ullı shayır	6
Бекбергенова З.У. Бүлбилзибан шайыр	7
Досымбетова А. Эжинияз қосықларында лирикалық конфликт жаратыўда метафораның хызмети..	9
Есебаев М.М. Эжинияздың бабалары ким болған?, бул ҳаққында биз не билемиз?... (<i>Жаңа илимий изертлеўлер</i>)	11
Kazaxbaev S. Ájiniyaz Qosıbay ulınıń túrkiy xalıqlar ádebiyatında tutqan ornı	13
Sársenbaev Q.J. Ájiniyaz shıǵarmaların oqıtıwda innovacion texnologiyalardan paydalanıw	14

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika. Informatika

Jalekeshov A.S., Turekeev X.S. Erkin tushish tezlanishini videocom yordamida o'rganish	16
Jumamuratov A. Úlken jarılıw teoriyasında álemnıń payda bolıwınıń házirgi zaman túsinigi	17
Kasimov M., Nurmaxanov K.E. Kompyuterde oraylıq shek teoremasın esaplawdı iske asırıw	19
Kenesbayev A. Elektron o'quv metodik ta'minotlarnı yaratishda su'niy intellekt imkoniyatlaridan foydalanish	21
Tursınbaev S.A., Tajetdinova M.O., Oteulieva Yu.M. Yarımótkizgishlerdiń tiykarǵı parametrleriniń basım tásirinde ózgeriwi	23
Эшқараева Н.Г., Боймуродов Ф.Ф. Алгоритмы и программное обеспечение для автоматического редактирования орфографии узбекских слов	25

Biologiya. Zoologiya. Ekologiya

Сабилова Г.Ж., Ажиев А.Б. Ритм сезонного развития <i>synoglossum viridiflorum</i> pall. ex. lehm., в условиях каракалпакского приаралья	28
Турсинбаева Г.С., Сапаров А.Д. Строение семядоли видов рода <i>agriophyllum</i> biev.	30
Shamuratova G.M. Orolbo'yi o'tloqi-allyuvial tuproqlarning mikroorganizmlar tarqalishining yil mavsumlari hamda sho'rlanish darajalariga ko'ra o'zgarish dinamikasi	32

Geografiya

Ametova N.I., Jumanov M.A., Ametov Ya.I. Nukus shahriga tabiiy-geografik tavsif	34
Norov Sh.Sh. Navoiy viloyati aholining ish bilan bandligining hududiy tafovtlari va ularni rayonlashtirish	36
Ro'zmetov D.R. Shahar hosil qiluvchi industriya – Xorazm viloyatida urbanizatsiyaning ayrim masalalari	38
Usmonova R., Poyanov J.Sh. Qashqadaryo viloyatida iqlim o'zgarishi va agrolandshaftlardan foydalanish muammolari	41
Утепова Г.Б. Аҳоли - меҳнат ресурсларининг табиий манбаси ва унга илмий ёндашиш	43

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw. Ruwqılıq tiykarları

Abdukarimov A.A. Qoraqalpog'istonda jamoalashtirish va uning oqibatları	46
Абдуллаев А. Совет суд-ҳуқуқи ва уларнинг иш фаолияти	48
Djumageldiev N.R. Qaraqalpaqstan Respublikasını turaqlı rawajlandırıw faktori sıpatında social-ekonomikalıq siyasat basqışlarınıń aspektleri	50
Pirniyazova M. Máhálleniń jaslar tárbiyasındaǵı ornı	53
Сарыбаев М.К. Сельское хозяйство Каракалпакстана в 1985-1990 гг. часть II. проблемы внедрения новых экономических отношений	54
Сарыбаев А.К., Ктайбеков А.А. Базар экономикасына дәслепки өтиў дәўиринде Қарақалпақстанда санаат қарханаларының сыртқы экономикалық байланыслары тарийхынан	56
Сеитова З.П. Обеспечение гендерного равенства как важное направление реформ в современном Узбекистане	58

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Berdimuratova G.A. "Koncept" túsinigi hám onıń izertleniwi	61
Eshimbetova G.D. Final sintaksemlarning o'rni va distributsiyasi	63
Mangitbaeva Z.U. Házirgi qaraqalpaq tilinde kóp komponentli dizbekli qospa gáplerdiń qollanıw ózgeshelikleri	65
Matjanov Sh.A. O'zbek va qoraqalpoq xalq maqollarining ba'zi lingvomadaniy xususiyatlari	66

Saparov S.P. Ingliz va qoraqalpoq tillaridagi komparativ adyektiv iboralarning mavzuiy tasnifi	68
Yakupova K.T. Atoqli otlarning falsafiy va umumnazariy fanlar kontsepsiyasida o'rganilishi	70
Ádebiyattanw	
Atashova F.D. Adabiy va sheriý tarjimalarning xususiyati	72
PEDAGOGIKA ILIMLERI	
Amanbayev M.A. Amaliy dars jarayonida samarali ta'lim strategiyalaridan foydalanish	74
Axetova G.J. Muzika sabağında «Vena klassik mektebiniń wákileri» temasın oqıtıwda interaktiv metodlardan paydalanıw	76
Arziev Sh.A., Tulepov S.K. Ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya darslarini zamonaviy metodlar orqali rejalashtirish	77
Babasheva G. Oqıwshılardıń kritikalıq pikirlewin rawajlandırıw	79
Bakhieva P. The elements of grammar activities in raising learners' language awareness	81
Bekmurzaev A.K. Sport shınıǵıwlarınıń tásirin anıqlaytuǵın jaǵdaylar	83
Dauletmuratova B.M. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativligini rivojlantirishda xalq og'zaki ijodining ahamiyati	84
Jumamuratova S.S. O'zbek tili ta'limida raqamli texnologiyalarni tatbiq etishning nazariy masalalari	86
Karimova A. Scamper texnikasi asosida bola bilan ishlashning maxsus mashqlari va faoliyat turlarini tashkil etish usullari	88
Kudenov T.M. Raqamli ta'lim muhitida talabalarning mustaqil ta'lim olish kompetensiyasini rivojlantirishning innovatsion yondashuvlari	90
Кунназаров О. Методика преподавания информатики и информационных технологий на основе интерактивных методов	91
Movlonov M.K. Tabiiy va amaliy jarayonlarni vektorlar algebrasiga modellashtirish orqali o'qitishda talabalarning matematik tayyorgarligini rivojlantirish	93
Muxliboyev M.Q. O'quvchilarning texnik ijodkorligini rivojlantirishda triz texnologiyasidan foydalanishning afzalliklari	95
Muratbaeva A.J. Pedagog kadrlardi tayarlawda kásiplik etikanıń ornı hám áhmiyeti	96
Pirimjarov M.Kh., Aymanganbetov M.N., Mambetkadirov G.A. Module as an important factor of student's independent work management	99
Sadikova A.B. Content and forms of teaching german in karakalpak groups of academic lyceums	101
Saparov A.T. Qaraqalpaq xalıq dóretpeleri tiykarında jaslardı ádep-ikramlılıqqa tárbiyalaw dástúrleri	103
Yakubova B. Bo'lajak tabiiy fan o'qituvchilarining kasbiy kompetentlikni rivojlantirish	105
Zaxidova M.A., Begmatova D.A. Umumiy fizika mavzularini tizimli tahlil metodi asosida o'qitish metodikasi	108
Доспанов Р. Выявление особенностей управления инновационными процессами в региональных вузах Республики Узбекистан	110
PSIXOLOGIYA ILIMLERI	
Ramazonov J.Dj. Kadrlar tayyorlashda axborot istemoli madaniyatining o'rni	112

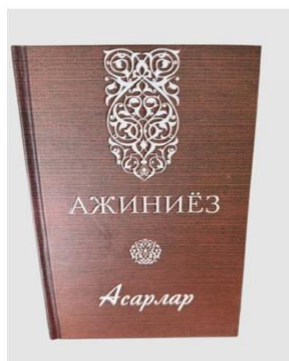
Ўжинияз Қосибай улр 200 жаста

Ўзбекстан Республикаси Президентини «Белгили қарақалпақ шайри ҳам ойшли Ўжинияз Қосибай улнун тувилганин 200 жилгин кең турде белгилеу хаққинда»ғи PQ-258-санли қарари тийкаринда Ўжинияз Қосибай улр ѳмири ҳам дѳретившилгин изертлеу мѳселеlerine бағишланрп халқ аралық конференциялар шѳлкестирилди.

Ўжинияз атндағи NMPIде Ўжинияз музееи шѳлкестирилди.

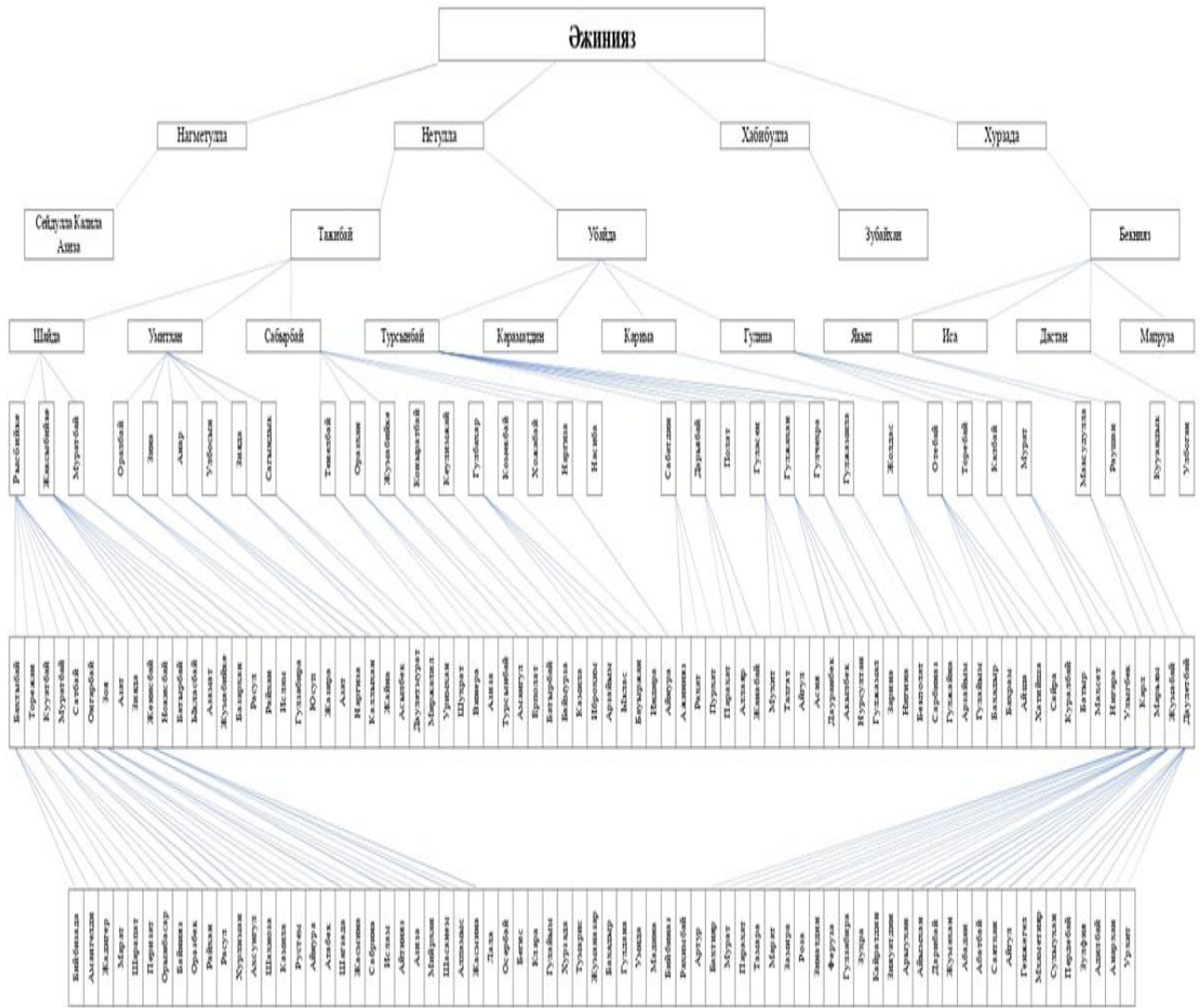
Ўжинияз Қосибай улнун таңламалы шығармалари ѳзбек ҳам қарақалпақ тилеринде жѳрийаланды.

«Ўжинияз» кѳркем-публицистикалық фильми сѳвретке алнды.

ЎЖИНИЯЗ ҚОСІБАЙ УЛІ АҒЛАДЛАРИ

Shejire kesteni f.i.b.f.d (PhD) M.Esebaev tayarlagan.

Dıqqat, jazılıw – 2025!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqsı, ózińizdiń usı tarawdaǵı jetiskenliklerińiz hám oy-pikirlerińiz benen ortaqlaspaqsı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2025-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 400.000 (tórt júz miń) swm.

<i>Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seytov kóshesi, n/j.</i>	<i>«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:</i>
<i>Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998933652520.</i>	<i>BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri</i>
<i>JURNALDÍN BASÍP SHÍGARÍLÍWÍNA</i>	<i>Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010</i>
<i>JUWAPKER: Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası.</i>	<i>MFO: 00014; INN: 201 122 919</i>
	<i>Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0350 005</i>

<i>Maqalalardıń mazmunına hám durıslıǵına awtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı</i>	<i>Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan awtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 6 betten kem bolmawı, 8 betten aspaıwı kerek.</i>
<i>Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı ISSN 2010-720X Indeksi: Jeke puqaralar ushın – 2101. Mákemeler ushın – 2102.</i>	<i>Basıwǵa ruxsat etildi: 27.12.2024 Buyırtpa: №0134 Format: 60x84 1/8 Kólemi: 14 b/t. Jurnal jılına 6 márte shıǵadı. Reestr № 089632</i>